

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ
У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ
(1944–1953)

¹²⁵⁶
 ¹²³³ Львів-Торунь
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

УДК 94(477.8):394]«1944/1953»

П 42

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(протокол № 7 від 20 травня 2021 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Запорізького національного університету

(протокол № 10 від 25 травня 2021 р.)

Рецензенти:

Білан Сергій Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Лазурко Лідія Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. 380 с.

ISBN 978-966-397-231-2 (Ліга-Прес)

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти повсякденного життя населення Західної України у перші повоєнні роки. Зокрема висвітлено щоденне життя селянства, учителів, школярів, українських повстанців і підпільників, переселених і депортованих осіб тощо. Окремі студії присвячені історіографії проблеми.

Представлені у монографії дослідження можуть бути корисним для науковців, учителів, студентів, учнів, та усіх, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94(477.8):394]«1944/1953»

ISBN978-966-397-231-2 (Ліга-Прес)

© В. Футала, В. Баран, Г. Стародубець,
О. Малярчук, Р. Давидюк, А. Жив'юк, В. Старжець,
М. Галів, О. Свійонтик, М. Ярушак, В. Ільницький,
Н. Ільницька, Л. Вовк, В. Міщанин, В. Сергійчук,
Ю. Артимишин, І. Соляр, О. Калішук, Ю. Каганов,
В. Гулай, В. Старка, Б. Баран, 2021

© Liha-Pres, 2021

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**

**EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION
OF THE WESTERN LANDS OF UKRAINE
IN THE FIRST POSTWAR YEARS
(1944–1953)**

¹²⁵⁶
¹²³³ Lviv-Torun
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

UDC 94 (477.8): 394]"1944/1953"

P 42

**Recommended for publication by the Academic Council
of Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University**

(Minutes № 7 of May 20, 2021)

**Recommended for publication by the Academic Council
of Zaporizhzhya National University**

(Minutes № 10 of May 25, 2021)

Reviewers:

Bilas Serhiy Oleksiyovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of International Relations and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Lazurko Lidiya Mykolayivna – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

**Everyday Life of the Population of the Western Lands of Ukraine
P 42 in the First Postwar Years (1944–1953):** Collective Monograph / ed. V. Ilnytsky. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2021. 380 p.

ISBN 978-966-397-231-2 (Liha-Pres)

The proposed monograph presents some aspects of everyday life of the population of Western Ukraine in the first postwar years. In particular, the daily life of peasants, teachers, schoolchildren, Ukrainian insurgents and underground, displaced and deported persons, etc. Separate studies are devoted to the historiography of the problem.

The research can be useful for scientists, teachers, students, pupils, and all who are interested in the history of Ukraine of the twentieth century.

UDC 94 (477.8): 394]"1944/1953"

ISBN 978-966-397-231-2 (Liha-Pres)

© V. Futala, V. Baran, G. Starodubets,
O. Maliarchuk, R. Davydiuk, A. Zhyvyuk, V. Starzhets,
M. Haliv, O. Sviontyk, M. Yarushak, V. Ilnytskyi,
N. Ilnytska, L. Vovk, V. Mishchanyn, V. Serhiichuk,
Y. Artymyshyn, I. Soliar, O. Kalishchuk, Y. Kahanov,
V. Hulay, V. Starka, B. Baran, 2021
© Liha-Pres, 2021

З М І С Т

Західноукраїнські реалії ХХ ст. у сучасних повсякденнознавчих студіях (<i>Василь Футала</i>).....	9
Стан торгівлі, споживання і побут населення (<i>Володимир Баран</i>).....	32
Повсякденне життя партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей у період пізнього сталінізму (середина 1940 – початок 1950-х років) (<i>Галина Стародубець</i>).....	47
Насадження соціалістичної моделі виробництва в сільському господарстві західноукраїнського регіону (1944–1953) (<i>Олег Малярчук</i>).....	75
Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953) (<i>Руслана Давидюк, Андрій Жив'юк, Володимир Старжець</i>).....	111
Повсякдення школярів західних областей України (1944–1953): вибрана сучасна історіографія (<i>Микола Галів, Олександра Свйонтик, Марія Ярушак</i>).....	143
Особливості облаштування побуту націоналістами Карпатського краю ОУН (1945–1954) (<i>Василь Ільницький, Наталія Ільницька, Лілія Вовк</i>).....	172
Сталінські вибори на Закарпатті (1946–1953): плановані результати і виборчий ритуал (<i>Василь Міщанин</i>).....	200
Депортації західноукраїнського населення після Другої світової війни (<i>Володимир Сергійчук</i>).....	246

«Нікому ніякого діла не було до нас. Приїхали, ходіть по селах і шукайте, де можете поселитись». Повсякдення українців, депортованих з Польщі до УРСР 1940–1950-х рр. (<i>Юлія Артимішин, Ігор Соляр</i>).....	278
Повсякдення волинян у повоєнні роки: окремі аспекти ідеологічного тиску (за матеріалами газети «Радянська Волинь») (<i>Оксана Каліщук</i>).....	297
Трансформація святково-обрядових практик в умовах радянської індоктринації Західної України (друга половина ХХ ст.) (<i>Юрій Каганов</i>).....	317
Матеріально-побутове становище населення західних областей України (1944–1953) (<i>Василь Гулай</i>).....	338
Знищення релігійних символів на території Східної Галичини у 1939–1953 рр. як елемент боротьби з національною пам'яттю (<i>Володимир Старка, Богдан Баран</i>).....	359
Список скорочень.....	377

CONTENTS

Western Ukrainian Realities of the Twentieth Century in Modern Everyday Studies (<i>Vasyl Futala</i>).....	9
The State of Trade, Consumption and Life of the Population (<i>Volodymyr Baran</i>).....	32
Everyday Life of the Party-Soviet Nomenclature of the Western Ukrainian Regions during the Period of Late Stalinism (mid-1940s – early 1950s) (<i>Galyna Starodubets</i>).....	47
Planting a Socialist Model of Production in Agriculture of Western Ukrainian Region (1944–1953) (<i>Oleh Maliarchuk</i>).....	75
Everyday Life of Teachers in Rivne Region in the Conditions of Confrontation between the Soviet Authorities and the Ukrainian Underground (1944–1953) (<i>Ruslana Davydiuk, Andriy Zhyvyuk, Volodymyr Starzhets</i>).....	111
Everyday Life of Schoolchildren in the Western Regions of Ukraine (1944–1953): Selected Modern Historiography (<i>Mykola Haliv, Oleksandra Sviontyk, Maria Yarushak</i>).....	143
The Peculiarities of the Arrangement of Life by the Nationalists of the Carpathian Region of the OUN (1945–1954) (<i>Vasyl Ilnytskyi, Nataliya Ilnytska, Liliia Vovk</i>).....	172
Stalin’s Elections in the Transcarpathia (1946–1953): Planned Results and Election Ritual (<i>Vasyl Mishchanyn</i>).....	200
The Deportations of the Western Ukrainian Population after the Second World War (<i>Volodymyr Serhiichuk</i>).....	246

"No one cared about us. Arrived, go to the villages and look where you can settle down". Everyday life of Ukrainians Deported from Poland to the USSR in the 1940s and 1950s (<i>Yulia Artymyshyn, Igor Soliar</i>).....	278
Everyday Life of Volyn Settlers in the Postwar Years: Some Aspects of Ideological Pressure (according to the materials of the newspaper "Radyanska Volyn" ("Soviet Volyn")) (<i>Oksana Kalishchuk</i>).....	297
The Transformation of Holiday and Ritual Practices in the Conditions of the Soviet Indoctrination of the West of Ukraine (second half of the XXth century) (<i>Yurii Kahanov</i>).....	317
Material and Living Conditions of the Population of the Western Regions of Ukraine (1944–1953) (<i>Vasyl Hulay</i>).....	338
The Destruction of Religious Symbols on the Territory of Eastern Galicia in 1939–1953 as an Element of Struggle against National Memory (<i>Volodymyr Starka, Bogdan Baran</i>).....	359
The List of Abbreviations.....	377

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ХХ ст. У СУЧАСНИХ ПОВСЯКДЕННОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ

Наукові дослідження з історії повсякденності, започатковані в західноєвропейській історичній науці в середині ХХ ст., вже наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. привернули неослабну увагу українських істориків та представників інших соціогуманітарних наук. Упродовж перших двох десятиліть ХХІ ст. ця субдисципліна поряд із історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією, культурологією виокремилася у самостійний напрям досліджень. Як слушно зауважила авторитетна дослідниця О. Коляструк, сучасне постання повсякденнознавчого напрямку в Україні – не лише реакція на гносеологічні наукові виклики й аксіологічні запити суспільства, а і відновлення тривкості людинознавчого напрямку класичної української історіографії, репресивно перерваного в часи сталінізму¹. Примітно, що наявні роботи вітчизняних учених з історії повсякденності побудовані в основному на матеріалах української історії ХХ ст. Це, по-перше, а по-друге, для більшості з них характерний регіонознавчий підхід, тобто їхня прив'язаність до окремої території, що дає змогу виразніше й докладніше опиратися на місцеві архівні документи, залучати до вивчення матеріали «усної історії» – неопубліковані спогади.

Створена за останні два десятки років фахова література з літопису повсякдення західноукраїнських земель новітньої доби вимагає її наукової експертизи, що, безумовно, сприятиме продовженню пошукової роботи. Окремі фрагменти історіографії наукової проблеми висвітлили Р. Попп², В. Старка³, О. Кісь⁴, О. Ганусин⁵

¹ Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2012. Вип. 17. С. 8.

² Попп Р. Інтелігенція Львова у 1944–1953 роках (історіографія проблеми). *Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ імені Івана Франка*. Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. Випуск двадцять другий. Історія. С. 127–138.

та деякі інші автори, однак узагальнювального дослідження не створено. Тому метою цієї розвідки є показати внесок сучасних українських дослідників у вивчення різних аспектів повсякденного життя західноукраїнського населення протягом ХХ ст., виділити основні напрями досліджень та накреслити шляхи подальших наукових пошуків.

Передовсім зауважимо, що українські суспільствознавці належну увагу присвятили вивченню повсякденності окремих соціальних груп західноукраїнського суспільства. Науковий інтерес до цієї тематики передбачає висвітлення не лише матеріально-предметного простору людини, а також її внутрішнього світу, звичок, обставин формування світосприйняття, життєвої позиції, принципів та норм поведінки, морально-психологічних особливостей, взаємовідносин з іншими соціальними групами.

Так, проблемно-тематичним полем дослідження Н. Коростіль стала економічна та соціальна політика урядів міжвоєнної Польщі в сільськогосподарській галузі, основні тенденції життєдіяльності українського селянства, форми конкуренції й адаптації до тогочасних викликів, вияв культурного, духовного й повсякденного побутування мешканців східної частини Галичини⁶. Четвертий розділ її дисертації повністю присвячений повсякденному життю

³ Старка В. Рух опору на території Східної Галичини в роки Другої світової війни: вибрані проблеми історіографії. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 9 : Україна–Європа–Світ: творимо історію разом. Присвячується Євро-2012. С. 296–306.

⁴ Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* : зб. наук. пр. / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ : ТОВ «Арт-Книга», 2015. С. 15–39.

⁵ Ганусин О. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2014. Вип. 8. С. 220–230.

⁶ Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Ужгород, 2008. 20 с.

українських аграріїв. Авторка переконливо довела, що у міжвоєнну добу національна свідомість стала органічною ознакою всіх соціальних верств консервативного за своєю суттю східногалицького села. Якщо на початковому етапі носіями ідеї українського державотворення виступали в основному священики та вчителі, то впродовж міжвоєнного двадцятиліття відбулася їх актуалізація на рівні найбільш селянських верств. Усі прошарки українського аграрного соціуму поступово залучалися до відстоювання національних політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх інтересів, які були нерозривно пов'язані з нагальними потребами і цілями української нації у контексті боротьби за власну незалежність.

Як ствердила дослідниця, основу повсякденного буття українських аграріїв становила щоденна праця і напружена боротьба за виживання в умовах жорсткої соціально-економічної конкуренції. Соціальні стратегії мешканців сільської місцевості визначалися політикою польської адміністрації, міжнаціональними відносинами, кліматично-географічними особливостями, а також умовами господарювання. Традиційні заняття і промисли, повсякденні турботи формували своєрідний побут, звичаї та світогляд селянської спільноти регіону. Тісно пов'язані із землею, релігійністю, наступністю поколінь та відчутті спорідненості з великим українським «материком», вони творили особливий ментальний тип східних галичан. Велика заслуга у формуванні української нації у галицькому селі належала Греко-католицькій церкві. Окрім своєї душпастирської праці, священство дбало про те, щоб віруючі були матеріально забезпеченими, духовно і фізично здоровими. Саме воно дбайливо плекало релігійні і народні звичаї, рідну мову⁷.

В. Старка у численних публікаціях та докторській дисертації, присвячених особливостям різних аспектів повсякденного життя західноукраїнського села в 1939–1953 рр., дійшов висновку, що суспільно-політичні трансформації хоч і видозмінюють усталений спосіб виробничого циклу, проте радикально не впливають на зміну ментальності населення. Навіть зміна місця проживання, зде-

⁷ Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Ужгород, 2008. С. 16–17.

більшого, не змінює усталених життєвих поглядів та стереотипів мислення. Аналіз автором ментальності західноукраїнського селянства допоміг йому розкрити механізм розуміння проблеми, чому окупантам не вдалося остаточно інтегрувати повсякденне життя місцевого населення до загальнодержавних стандартів. Обґрунтовано, що становлення радянського та нацистського тоталітарних режимів на території Західної України у 1939–1953 рр. спричинили не лише зміни адміністративно-територіального устрою та соціально-економічної моделі, але і започаткували довготривалий процес переселення і депортації тисяч селянських сімей з їх родинних місць. Депортаціями населення обидва тоталітарні режими придушували селянський опір, а переселенців використовували як дармову робочу силу на підприємствах імперій. Упродовж 1939–1953 рр. за межі Східної Галичини двома тоталітарними режимами депортовано більше 600 тис. осіб. Доведено, що процес становлення радянського та нацистського тоталітарних режимів на території Західної України супроводжувався тотальним контролем за освітньо-виховним процесом підростаючого покоління. Німецькі окупанти у Східній Галичині дозволили діяльність лише початкових шкіл та незначної кількості фахових ремісничих училищ, які мали готувати низькокваліфікованих робітників для потреб німецької промисловості і сільського господарства. Аналіз радянської та нацистської освітніх моделей засвідчує, що їх основним завданням було формування слухняного громадянина, який би віддано служив інтересам тоталітарних систем. З'ясовано, що дозвілля сільських мешканців Західної України було прив'язане до сільськогосподарського виробничого календаря та релігійних свят. Активними формами відпочинку селян була участь у різдвяних колядках та великодніх гаївках. Саме у ці свята зафіксовано найбільшу кількість різноманітних народних забав. У різноманітнювали сільське дозвілля аматорські хорові та театральні гуртки, які виступали на сцені місцевих клубів. Радянська влада впроваджувала у сільське повсякдення радянські свята і традиції. Єдиним соціалістичним нововведенням, яким зацікавилися сільські мешканці, стало кіно. Аналіз дозвілля сільських мешканців дав змогу В. Старці простежити механізм впливу культурно-побутової обрядовості на формування світогляду людей. Встановлено, що стан охорони здоров'я західноукраїнського селянства упродовж

досліджуваного періоду залишався на доволі низькому рівні. У селах через недотримання елементарних засобів гігієни, незадовільні соціально-побутові умови панували епідемії висипного та черевного тифу, корості, венеричних захворювань. Не вистачало кваліфікованих медичних працівників, які могли надати якісну медичну допомогу, а тому великою популярністю користувалися різного роду знахарі, ворожки тощо. Більшість людей через брак коштів та необхідних ліків займалися самолікуванням засобами народної медицини. Обґрунтовано, що у збереженні духовних цінностей галицького селянства в умовах радянського тоталітаризму визначна роль належала Греко-католицькій церкві та її лідерів митрополиту Андрею Шептицькому. Очевидно, що світогляд селянина перебував у органічній єдності із вченням християнської церкви. Саме тому церква посідала особливе місце в духовному житті східногалицького села. Зрештою, вона виступала не лише релігійною інституцією, але й уособленням українського національного духу⁸.

До цього слід додати, що В. Старка упродовж 2009–2016 рр. спільно зі студентами історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка здійснював збір польового матеріалу від респондентів старшого віку. За цей час їм вдалося записати більше двох сотень спогадів очевидців подій, частина з яких опублікована у науковому виданні⁹. Як показали результати дослідження, очевидці – різні за віком, освітою та професіями люди, проте їх об'єднує незбориме бажання відтворити правдиву картину побаченого і пережитого, передати свій біль від втрат близьких співвітчизників. Більшість спогадів мають ознаки автобіографічних нарисів, передають емоційні уяви про себе і близьке оточення. В окремих випадках літні люди намагалися аналізувати події і факти, учасниками чи свідками яких вони стали. Причому їхні оцінки минулого підтверджують тенденцію до згасання відчуття образи, обурення та гніву, а також за-

⁸ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр. : дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 203–396.

⁹ Старка В., Коріненко П., Брославський В. Західноукраїнські селяни в умовах суспільно-економічних трансформацій середини 1930-х – 1950-х рр. Усна історія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 308 с.

свідчують бажання, щоб ті важкі і трагічні дні їхнього життя ніколи більше не повторювались.

Уже аксіомою стала теза, що у містах трансформації відбувалися інтенсивніше, ніж на селі, через тіснішу взаємодію держави і суспільства. Цей постулат підтвердила також знана львівська дослідниця О. Пасіцька. У кандидатській дисертації¹⁰ авторка вперше в українській та зарубіжній історіографії дослідила українське робітництво Львова як окрему соціальну верству. Уведений нею до наукового обігу фактичний матеріал дав можливість проаналізувати участь українського робітництва впродовж 1920–1930-х рр. у соціально-економічному, громадсько-політичному, культурно-освітньому житті міста. У цьому контексті визначено місце робітників-українців у соціальній структурі населення Львова; охарактеризовано особливості їх демографічного стану; проаналізовано специфіку зайнятості, умови праці та матеріальне становище, політичні орієнтації. Проведено аналіз системи підготовки робітничих кадрів, створення і діяльності українських робітничих товариств у Львові. Основні положення та висновки О. Пасіцької лягли в основу її докторської дисертації, захищеної 2019 р.¹¹

Залучення методології соціально-історичної антропології, історії ментальності, усної історії, гендерних студій дало змогу українським історикам у контексті історії повсякденності дослідити умови життя, особливості світогляду української інтелігенції в різних суспільно-політичних умовах. Так, у дисертації О. Ганусин реконструйовано різноманіття повсякденних практик українських інтелігентів Східної Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – у період модернізаційних державних, політичних, економічних, культурних, ідеологічних, національних змін¹².

Варто виділити низку важливих авторських висновків.

1. Українській інтелігенції Галичини другої половини ХІХ і початку ХХ ст. були притаманні: а) певні морально-психологічні

¹⁰ Пасіцька О. І. Українське робітництво Львова у 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2011. 20 с.

¹¹ Пасіцька О. І. Соціально-економічна діяльність українців Галичини (1919–1939) : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01; 07.00.02. Львів, 2019. 36 с.

¹² Ганусин О. Б. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. 20 с.

риси та власні переконання про високі завдання в суспільстві, що вирізняли її з-поміж осіб розумової праці; б) громадська і творча активність; в) приналежність до певного товариського середовища; г) відчуття єдності на основі спільних цінностей, світогляду, стилю життя, соціального статусу.

2. Спільними рисами, які характеризували формування української інтелігенції в Галичині в другій половині XIX і на початку XX ст., були: походження з родин греко-католицьких священиків або селян, виховання переважно в польськомовних середовищах, навчання в місцевих гімназіях, а далі у Львівському й Віденському університетах, участь під час навчання в учнівських і студентських гуртках і товариствах.

3. Повсякдення тогочасної української інтелігенції визначав широкий спектр досвідів, виборів, інтересів, уявлень про себе й оточення, подій, почуттів, життєвих стратегій. Для інтелігенції цей модернізаційний період дав сильний поштовх до вибору національної ідентичності, осмислення свого місця, ролей і функцій у суспільстві.

4. На життєвий уклад української інтелігенції підавстрійської Галичини мали вплив багатонаціональний характер краю, перевага поляків в адміністративному і політичному житті, українсько-польське суперництво.

5. У досліджуваній період відбувалася професійна структуризація української інтелігенції. У Східній Галичині вона була невеликою групою (6–7 тис. осіб, що становило 0,12 % від кількості населення краю) і мала загальну гуманітарну спрямованість. Соціальний статус «інтелігентних» професій визначала в той час не так їхня суспільна значущість, як заробітна плата й матеріальне становище.

6. Найважливішою світоглядною цінністю, на якій робили акцент українські інтелігенти, була ідея «служіння народу». Цю концепцію сформували самі ж представники інтелігенції як пояснення сенсу власного призначення й діяльності.

7. Інтелігенція дотримувалася корпоративних цінностей. Корпоративність забезпечувала захист групових інтересів і водночас утримувала інтелігента в межах певного товариського середовища.

8. Приватне життя інтелігенції включало практики повсякдення, зумовлені церковними традиціями, сімейними цінностями,

громадською активністю, матеріальним достатком, станом здоров'я, мікрокліматом у сім'ї, рівнем освіти дружини, кількістю дітей. Власний дім і сім'я були важливими передумовами для професійної реалізації інтелігента й досягнення ним відносно високого соціального статусу.

9. Побутові речі, стиль поведінки, способи проведення вільного часу (у театрі, кав'ярні, подорожі) для інтелігентів набули статусного значення.

10. Авторка ставить під сумнів стереотип про інтелігенцію, яка «постійно і невтомно боролася за народне благо». Хоча й не заперечує, що значна частина інтелігентів позиціонували себе саме так. Протягом ХІХ ст. інтелігенція пройшла еволюцію у світогляді: від ідеалістів та ідейників, які мислили романтичними категоріями, не знали як впоратися з покладеними на них завданнями, не мали реального бачення шляхів національного розвитку, до нового типу інтелігента – різноманітного практика, який, хоч теж часто губився в національному русі, але був більше пристосований до його вимог і викликів модерності¹³.

Зауважимо, що історія української радянської інтелігенції крізь призму повсякдення зацікавила науковців ще на початку 2000-х рр. Свідченням цього є піонерська робота чернівецької історикині Т. Марусик¹⁴. Невдовзі на цей шлях стала дрогобицька дослідниця Р. Попп. Восени 2003 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект)», у якій проаналізувала соціально-професійну структуру інтелігенції Львова, дала оцінку тодішнім радянським методам формування нового типу соціокультурного співтовариства, дослідила форми участі спеціалістів у культурному та господарському житті міста, простежила головні напрями політики радянського режиму щодо національних груп інтелігенції. Окремий, п'ятий, розділ у дослідженні Р. Попп присвячено соціально-побутовим умовам життя та діяльності трудівників розумової праці.

¹³ Ганусин О. Б. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. С. 14–16.

¹⁴ Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2003. 39 с.

Тут проаналізовано рівень заробітної плати різних професійних груп інтелігенції, ціни на продовольчі та промислові товари, пенсійне законодавство, забезпечення житлом. Зокрема, авторка висноувала: «У повоєнний період умови життя і праці інтелігенції міста були складними. Поступово заробітна плата різних професійних груп інтелігенції підвищувалася, але, поряд із цим, зростали ціни на продукти харчування і промислові товари. Гострою залишалася житлова проблема. Помешканнями першочергово забезпечувалися не рядові інтелігенти, а партійно-державне керівництво, працівники силових структур. Усі матеріально-побутові негаразди інтелігенція мала сприймати як вимушені труднощі»¹⁵.

До цього напряму історичних досліджень Р. Попп зверталася і в наступні роки. У полі зору дослідниці перебувала не тільки творча інтелігенція, але й студентство західного регіону України, яке було визначальним джерелом поповнення рядів цього суспільного прошарку¹⁶.

Вивчаючи життя студентської молоді повоєнного Львова, відомий історик В. Качмар констатував, що студентство як молода соціально-демографічна група було найбільш відкритим до суспільних новацій, перебувало у постійному внутрішньому пошуку, в процесі якого формувалася певний світогляд. Відтак визначалися їх духовні, політичні переконання, цілі, а також інтереси, мотивації та життєві пріоритети. Важлива риса, яка вирізняла студентську молодь від інших соціальних груп, полягала у нагромадженні та засвоєнні нею наукових знань. Студентська молодь будь-якого ви-

¹⁵ Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003. С. 15.

¹⁶ Попп Р. Студентство Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект). *Проблеми гуманітарних наук : наукові записки ДДПУ імені Івана Франка*. Дрогобич : Вимір, 2007. Випуск двадцятий. Історія. С. 76–86; Її ж. Студентство Дрогобицького учительського інституту в перші повоєнні роки (1944–1953). *Молодіжна політика: проблеми і перспективи* : зб. наук. пр. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. Випуск 2. С. 99–104; Її ж. Повсякдення інтелігенції Львова 1944–1953 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2012. Вип. XVI. С. 384–395; Її ж. Газета «Радянське слово» як джерело вивчення повсякдення населення Дрогобиччини (за матеріалами 1950 року). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 473–481.

щого навчального закладу радянської України створювала власну соціальну групу, відмінну від інших установ¹⁷.

У цій статті, що написана у співавторстві із Н. Зьолковським, та в іншій одноосібній публікації¹⁸ В. Качмар висвітлив такі аспекти проблеми, як організація навчального процесу у Львівському університеті, чисельність, вікова і соціальна структура, національний склад студентів, форма навчання (платна / безоплатна), розміри стипендій, студентські відпочинок, дозвілля та розваги, участь окремих студентів у національно-визвольному русі, житлово-побутові умови, харчування. У центрі авторської уваги перебували політизація та ідеологізація навчального процесу, переслідування студентів за інакодумство, авторитарні методи виховання молоді тощо.

Також цінними у плані пізнання життя студентської молоді радянської епохи є публікації Р. Генеги¹⁹ та Т. Палія²⁰. Принагідно зауважимо, що жанр соціальної історії притаманний і науковій роботі В. Благого, що присвячена історико-соціологічному аналізу студентства Львівського університету початку ХХ ст.²¹. Повертаю-

¹⁷ Качмар В., Зьолковський Н. З історії повсякденного життя радянського студентства Львівського університету. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / ред. кол.: О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароєва. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 55.

¹⁸ Качмар В. Повсякденне життя студентської молоді радянського Львова (на прикладі Львівського державного університету імені Івана Франка). *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. Т. 9. S. 314–328.

¹⁹ Генега Р. Я. Студентство міста Львова в Українському національному русі (1944–1953) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. 20 с.; Його ж. Викладачі та студенти Львова в перше повоєнне десятиліття. *Львів: місто – суспільство – культура* : зб. наук. праць / за ред. Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. Львів, 2007. Т. 6 : Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск '2007]. С. 593–607.

²⁰ Палій Т. Повсякденне життя студентів Львівського університету (1960–1991). *Наукові зошити істор. ф-ту Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка* : зб. наук. праць. 2006. Вип. 8. Ч. 1. С. 372–383.

²¹ Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003. 19 с.

чись до історії згаданого вищого навчального закладу радянської доби, слід відзначити спогади його колишніх студентів – М. Крикуна²², С. Макарчука²³, К. Кондратюка²⁴, О. Франко²⁵, С. Мовчана²⁶ та ін. Безперечно їхні мемуари є дійовим засобом поширення історичних знань та сприяють формуванню наукових поглядів на історичні події.

Великий внесок у дослідження проблеми здійснила Г. Боднар, яка спочатку у кандидатській дисертації²⁷, а невдовзі у монографії²⁸ представила широку картину міграції сільського населення західно-українських областей до Львова в 1950–1980-х рр. та адаптації вихідців із сіл у місті. Львівська дослідниця ґрунтовно висвітлила динаміку міграції, причини та мотиви переїзду селян до міста, особливості трудової маятникової міграції, житлово-побутове облаштування, умови навчання і працевлаштування, взаємини новоприбулих з міськими мешканцями, зацікавлення суспільно-політичним і культурним життям міста, дозвілля, а також соціально-психологічну адаптацію селян у Львові. Дослідження показало, що завдяки міг-

²² Крикун М. Як писалася історія Львівського університету в радянський час. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Спец. вип. 49 : Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету / за ред. Олексія Сухого. С. 287–394.

²³ Макарчук С. Побачене, почуте, пережите : мемуарні мініатюри / ред. Роман Тарнавський. Київ : Атіка, 2015. 220 с.

²⁴ Кондратюк К. Спомини і роздуми історика. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 156 с.; Його ж. Окремі спогади про історичний факультет (1964–1990). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Вип. 50 : До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. С. 378–394.

²⁵ Франко О. «Ми були дітьми війни»: спогади про випускників історичного факультету 1960 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Вип. 50 : До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. С. 364–377.

²⁶ Мовчан С. Студенти і викладачі історичного факультету в роки «хрущовської відлиги». *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Вип. 50 : До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. С. 340–363.

²⁷ Боднар Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. 19 с.

²⁸ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 340 с.

раційним процесам зріс відсоток українців у місті. Українським формувалося студентське і робітниче середовище обласного центру. Водночас Львів утратив свою традиційну урбаністичну культуру й «оселянився». Новоприбулі мешканці Львова привносили в місто консервативний сільський світогляд, народну звичаєвість, сільську вимову і, якщо дозволяли обставини, – сільський уклад життя. Найбільше до цього долучилися представники трудової маятникової міграції. Як ствердила Г. Боднар, тривалою й у більшості випадків незавершеною була соціально-психологічна адаптація мігрантів у Львові. Переїзд до міста для більшості з них був першим і єдиним у житті. Для пристосування до міського життя необхідно було декілька, а інколи до 5–10 років. На швидкість і якість адаптації впливали вік новоприбулих, черговість міграції, місце попереднього проживання, якість житлового облаштування у Львові, міцність зв'язків із селом, релігійність, наявність у місті сусідів, родичів і друзів, що були вихідцями із сіл, тощо. За спостереженнями авторки, у місті мігранти здобували певне матеріальне благополуччя, але втрачали духовний спокій. Вони виїхали із села, але до кінця ще «не переїхали» в місто, залишалися селянами у Львові. Своє життя вони умовно поділяли на дві частини: життя у Львові з постійною нестачею часу, вуличною штовханиною, відчуттям незамінності в усталеній міській системі і наповнене спокоєм сільське життя. Село для більшості з них було і залишається джерелом наснаги, місцем відпочинку і відновлення сил. Отже, у центрі дослідження Г. Боднар – пересічна людина, яка на шляху «з села в місто» переживала глибоку світоглядну трансформацію й водночас змінювала місто, накладаючи власними уявленнями й поведінкою відбиток на творення нової міської культури Львова.

Антропологічний зріз повоєнного Львова здійснив і Р. Генега. Результатом його багаторічних наукових пошуків стала монографія, яка побачила світ у 2015 р.²⁹. В епіцентрі дослідницької уваги стали суспільно-політична та етнодемографічна ситуація у Львові доби пізнього сталінізму, соціальна структура студентства, формування іншого міського середовища з новими моральними та естетичними цінностями, обставини формування ідейного спротиву у студент-

²⁹ Генега Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.

ських рядах (як персонального, так і колективного), намагання комуністичного режиму зусиллями спецслужб придушити будь-які спроби інакодумства. Участь українських студентів у підпільному русі у Львові вперше відображена як амбівалентне явище – студенти протистояли режиму і водночас піддавалися його впливу. Такий підхід дав змогу авторові виявити підґрунтя та мотиви участі студентів у національному русі, визначити його регіональну специфіку, показати значення студентського руху опору в контексті загальнонаціональної визвольної боротьби українців у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр.

Українські вчені застосовують антропологічний підхід для переосмислення різних аспектів життя людини в екстремальних умовах періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, зокрема повсякденного життя учасників ОУН та УПА. Насамперед зауважимо, що доволі близьким до цієї тематики є дослідження Г. Стародубець, присвячене українському повстанському запіллю другої половини 1943 – початку 1946 рр.³⁰. Вагоме місце у роботі відведено характеристиці основних сфер його діяльності, а саме: господарської, військово-мобілізаційної, медико-санітарної, агітаційно-пропагандистської. Під кутом багатовимірності розкрито складність і суперечливість впливу низки внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних чинників на процес формування його морально-психологічного клімату.

Авторка довела, що діяльність повстанського запілля мала багатофункціональний характер. Так, зусиллям керівництва Українського червоного хреста було організовано медико-санітарну ділянку роботи: відкрито медичні пункти (шпиталики), проводилися курси з підготовки молодшого медичного персоналу, налагоджено збір і постачання медичних препаратів та перев'язочного матеріалу для потреб УПА. У загальній структурі національно-визвольного руху повстанське запілля розглядалося основним чинником матеріально-продовольчого та кадрового забезпечення УПА. Важливе місце в структурі повстанського запілля займала політико-пропагандистська сфера. Основними функціями політико-пропагандист-

³⁰ Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2007. 38 с.

ської складової були: налагодження роботи шкільництва та культурно-освітніх закладів на селі; видавнича діяльність; організація масових агітаційно-пропагандистських заходів тощо. Специфіка цієї сфери діяльності полягала в тому, що об'єкт її спрямування (головним чином, населення краю) водночас виступав «споживачем» політико-ідеологічного продукту ворожої сторони. Саме тому не менш важливе завдання, що покладалося на працівників політико-пропагандивної референтури підпілля, полягало у максимальному обмеженні чи нейтралізації впливу ворожої пропаганди на суспільну свідомість повстанського заплілля³¹.

Цьому питанню надав великого значення авторитетний дослідник українського визвольного руху В. Ільницький. У монографії про Карпатський край ОУН³² він виділив спеціальний розділ «Повсякденне життя та побут», в якому розглянув такі аспекти: 1) соціальний портрет українського повстанця; 2) морально-психологічний і фізичний стан; 3) конфліктні ситуації; 4) духовенство і духовна опіка; 5) побут; 6) конспірація; 7) родина повстанця.

Соціально-психологічний портрет виведено щодо провідників і референтів крайового та окружних проводів ОУН. Автор не брав до уваги нижчий рівень повстанських структур через відсутність повних відомостей на кожного з учасників надрайонних і районних проводів. Важливу роль, на думку дослідника, відіграло облаштування правильного, а головне конспіративного місця постою і будівництва криївки. Проблеми зі звичайними побутовими умовами та продовольчими запасами часто ставали причиною напружень. Не всі підпільники однаково витримували сувору конспірацію та внутрішній розпорядок, через що часто виникали конфлікти. З'ясовано, що важкі умови боротьби серйозно підривали фізичне й психологічне здоров'я повстанців. Напружена нервово-фізична робота, а також слабка і нерегулярне харчування призводили до того, що майже кожний член ОУН, УПА важко переносив застуду, мав сер-

³¹ Стародубець Г. М. Українське повстанське заплілля (друга половина 1943 – початок 1946 років) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2007. С. 29–31.

³² Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич : Посвіт, 2016. 696 с.

цеві захворювання, які нерідко давали серйозні ускладнення. Радянська репресивно-каральна система масовим терором створювала складний морально-психологічний клімат у всьому західноукраїнському суспільстві. Тому керівники підпілля намагалися приділяти серйозну увагу піднесенню морально-психологічного духу кадрів. У середовищі підпільників і повстанців виникали конфліктні ситуації, спричинювані як міжособистісними стосунками, так і компрометуючою діяльністю спецслужб. Істотним фактором, який впливав на протистояння українського визвольного руху та радянських органів влади, була духовна та матеріальна опіка греко-католицького духовенства. Автор переконаний, що саме віра у жорстоких умовах боротьби допомагала долати усі щоденні труднощі та продовжувати опір утвердженню у західноукраїнському регіоні радянського способу життя³³.

Темі повсякденних практик та уявлень учасників визвольного руху присвячене дисертаційне дослідження В. Прокопова³⁴. Глибоко опрацювавши неопубліковані та опубліковані документальні джерела і широкий масив наративів, В. Прокопов зробив низку вартісних висновків. Так, він уважає, що повстанці на Закерзонні отримували харчі переважно завдяки роботі підпільної мережі ОУН, яка, своєю чергою, покладалась на місцеве населення, від якого одержувала основний ресурс. Одяг був менш доступним ресурсом, ніж харчі, і потрібні речі вояки здобували у боях чи від полонених. Підпілля налагоджувало власне виробництво одностроїв, або, при можливості, купувало одяг у населених пунктах. Вояки сотень УПА та підпільники боївки ОУН використовували різні типи житла. У зимову пору повстанці УПА переважно намагались зробити лісовий табір. Постій у прихильному селі був для стрільців певного роду відпочинком. Підпільники переважно перебували у хатах, хоч і виходили на територію для виконання завдання. Крайньою необхідністю комбатанти Закерзоння вважали життя у криївці, у якій

³³ Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 596–597.

³⁴ Прокопов В. Ю. Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2019. 22 с.

було важко перебувати не стільки фізично, скільки психологічно. Партизанам зазвичай було складно проводити регулярні гігієнічні процедури, тому серед них були поширені проблеми, спільні з іншими арміями, – педикульоз, різноманітні інфекційні хвороби. Головним фактором, що відволікав від суворих буднів, були радісні миті різноманітних свят, особливо великих релігійних, які прості вояки дуже любили. З їх допомогою відбувалася своєрідна психологічна розрядка, важлива для виживання на війні. Підпільно-повстанське середовище виробило власну своєрідну повсякденну практику ставлення до смерті. Смерть не тільки щодня оточувала комбатанта на війні, але й ставала символічною жертвою спільній ідеї боротьби за визволення нації. Націоналістична ідеологія тут відіграла формувальну роль – загибель на війні за незалежність уявлялась героїчним, ледь не сакральним вчинком – убитий продовжував жити у пантеоні борців за волю нації. Відповідними були й церемоніали пам'яті та вшанування загиблих.

Поляки сприймалися українськими партизанами Закерзоння загалом як супротивники та вороги. Образ ворога-поляка в уявленні повстанців мав такі складові: брутальність і насильство щодо українців, ворожість «у відповідь» від повстанців, презирство до поляків як до вояків та загальне маркування поляка як «ворога»-окупанта і злочинця, якому не можна довіряти. Хоч і дуже рідко, позитивна характеристика поляків траплялась тоді, коли вони виявляли симпатію, людяність до українців, а головне, виступали проти основного ворога руху ОУН і УПА – більшовиків. Часом поширена в літературі думка про ворожість українських націоналістів до євреїв є загалом стереотипною та хибною. До них у переважній більшості випадків повстанці Закерзоння ставилися нейтрально. Екстремальні умови спричиняли не тільки фізичні хвороби, але також були впливовими чинниками стресу та психічних розладів. Це накладало зміну й на повсякденні практики. Підвищувалися нервовість та агресивність комбатантів, що виявлялись у конфліктних ситуаціях із цивільними, – як українцями, так і представниками інших націй³⁵.

³⁵ Прокопов В. Ю. Повсякденне життя членів ОУН та вояків УПА на Закерзонні (1943–1947 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2019. С. 17–19.

Вагоме місце в сучасному історіописанні посіли дослідження західноукраїнської дійсності з позиції гендерного підходу. М. Байдак комплексно дослідила різноманіття повсякденних практик жінок Східної Галичини під час Першої світової війни³⁶. Причому жіночу історію вміщено в систему суспільно-політичних, національних, господарських і культурних реалій Галичини початку ХХ ст. Це дало змогу авторці показати становище й дії жінок у родинному колі, громадському і професійному житті, на фронті; визначити і розкрити світоглядні уявлення жінок про патріотизм, обов'язок, життя, смерть, час, простір; дослідити еволюцію значення *Дому* як місця самоідентифікації жінок; виокремити моделі сімейних відносин, які вибудовувалися у межах довготривалої розлуки; простежити еволюцію поведінки жінок у сім'ях, що жили роздільно; провести комплексний аналіз художньої літератури, мистецьких творів, пісень, поезії й візуальних історичних джерел (фотографій, карикатур, листівок) і представити найбільш видимі в них образи жінок.

Для жінок (незалежно від національності, рівня освіти, віку, сімейного статусу), як ствердила дослідниця, війна стала потрясінням, водночас вона відкрила можливості для самореалізації. Велика війна дала сильний поштовх до емансипації жінок, але рівень і результати цього вивільнення від залежностей були різними. Найважливішими викликами, які тоді з'явилися перед жінками, були: як поєднати громадське життя з сімейним, узгодити обов'язки дружини з прагненням до особистої реалізації, а бажання свободи – з материнством. Війна виразніше поставила перед галичанками питання ідентичності. Це стосувалося насамперед національного вибору (особливо в період українсько-польського протистояння), підтримки чи відмови від чоловічого рішення воювати за Австро-Угорську монархію (навіть у складі Українських січових стрільців), а в повсякденному житті це означало вибір національно-культурного середовища на майбутнє. Сімейні стосунки з чоловіками, які опинилися на фронті, здебільшого підтримували через листування. Аналіз листів дав можливість авторці скласти уявлення про бачення

³⁶ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. 20 с.

ситуації жінками і чоловіками. Стверджено, що подружні практики були індивідуальними і залежали від різних обставин. Листування з часу війни показує наявність трьох головних моделей поведінки подружніх пар, яких розділила війна: а) подружжя зберігали партнерські відносини; б) жінка, залишившись без допомоги чоловіка, поринала в громадську роботу, відсуваючи на другий план родинні справи; в) дотримувалися традиційної моделі домінування чоловіка й підлеглості дружини. Усе ж життя на відстані суттєво зменшувало можливість членів подружжя впливати один на одного³⁷.

У докторській дисертації О. Кісь на основі комплексного аналізу різнопланових джерел (авторських польових матеріалів, опублікованих і неопублікованих документів) розкрито гендерні аспекти повсякденного життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах³⁸. Зокрема, у четвертому розділі проаналізовано участь жінок у націоналістичному підпіллі у рамках порівняння візії жіночої ролі у процесах націєтворення в межах ідеології українського націоналізму, з одного боку, та реальних практик залучення українських жінок до підпільної діяльності, з іншого. Послідовно розкрито чинники та механізми регулювання членства дівчат та жінок у лавах ОУН у різні періоди, висвітлено різні типи мотивації жінок до співпраці з підпіллям, охарактеризовано основні форми участі та рівень ангажованості жіноцтва у підпільну діяльність. Крізь призму аналізу конкретних жіночих ролей, функцій та завдань у підпіллі (медична допомога, забезпечення провізії, зв'язок, розвідка, пропаганда, збройні підрозділи УПА) простежено відповідні зміни у практиках нормативної фемінності (розширення меж жіночності, вихід за ці межі, обмеження та згортання нормативної жіночності) в умовах підпілля на тлі набуття жінками нових знань, навичок та досвіду. Особливу увагу приділено конфлікту поміж особистим життям жінок та їх політичною участю у національній боротьбі (труднощі суміщення сімейних ролей з підпільною діяльністю, подвійні моральні стандарти поведінки та (само)контроль жіночої

³⁷ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. С. 12–15.

³⁸ Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05. Львів, 2018. 40 с.

сексуальності). Підкреслено існування гендерної дискримінації у підпіллі (обмежена участь жінок у прийнятті рішень, брак жінок на вищих щаблях керівництва).

У висновках дослідниця ствердила, що у глибокому підпіллі та в загонах УПА жінки змушені були відмовитися від частини нормативної жіночності та діяти всупереч її імперативам (побутовий аскетизм, відмова від жіночих атрибутів, обмеження гігієни тіла, володіння зброєю та участь у збройних сутичках, готовність по-жертвувати життям, відмова від особистого життя і материнства, товариські стосунки з побратимами), але водночас від жінок очікували збереження частини нормативної жіночності (виконання репродуктивної та емоційної роботи, використання жіночого вигляду як засобу партизанської війни). Таким чином, підсумувала О. Кісь, нормативна жіночність – як сукупність панівних уявлень про «правильну / ідеальну» жінку – засвідчили свою сконструйованість, контекстуальність та здатність (тимчасово) модифікуватися під тиском обставин або взагалі втрачати чинність, з огляду на прагматичні інтереси самих жінок та пріоритети значущого для них соціального оточення³⁹.

Відомою дослідницею гендерної проблематики є М. Гавришко. До сфери її наукових інтересів увійшли сексуальне насильство під час Другої світової війни і Голокосту, націоналізм і фемінізм, гендер і мілітаризм. У цьому дослідницькому полі історикиня порушила й таку табуйовану та недосліджену тему, як міжособистісні стосунки учасників українського визвольного руху 1940–1950-х рр.⁴⁰.

³⁹ Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05. Львів, 2018. С. 29–30.

⁴⁰ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950 рр. *Український визвольний рух*. Львів : Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. Зб. 20. С. 99–213; Її ж. Чоловіки, жінки і насильство в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. *Укр. іст. журн.* 2016. № 4. С. 89–107; Її ж. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ : ТОВ «Арт книга», 2015. С. 123–141; Її ж. Жінки у національному підпіллі: внески і втрати. *Жінки у горнилі модернізації* / за заг. ред. О. Кісь. Харків : КСД, 2017. С. 204–231 та ін.

Виділимо такі концептуальні висновки авторки з цієї проблеми. По-перше, на її переконання, пропаганда консервативних сімейних цінностей, націоналістична ідеологія, підвищені заходи безпеки в організаційному плані суттєво звузили рамки «нормальної» сексуальної поведінки в підпіллі ОУН та УПА. Абсолютно легітимними визнавалися стосунки, освячені таїнством вінчання. Будь-які інші форми сексуальної реалізації мали призводити до жорсткого остракізму та покарання. По-друге, про різноманітні практики сексуального та сексуалізованого насильства в підпіллі ОУН та УПА, об'єктами якого у переважній більшості були жінки (як підпільниці / повстанки, так і цивільні), свідчать численні документи судочинства Служби Безпеки ОУН, листування. По-третє, головними причинами статевого насильства щодо своїх жінок були патріархальні гендерні відносини, що у воєнних умовах призводили до домінування гегемонної маскулінності з її культом фізичної сили. «Темною» стороною частини «безстрашних воїнів» були гендерні стереотипи, надмірна агресія, мізогінія. У таких умовах сексуальне насильство ставало способом тотального підпорядкування жінок. Насильство щодо чужих жінок було способом принизити і деморалізувати ворога. По-четверте, жіноче тіло було вагомим фактором ризику у відносинах з чоловіками. Водночас воно ставало додатковим ресурсом виживання **і пення** побутових умов і становища частини жінок. По-п'яте, мовчання про гендерно-базоване насильство стало частиною колективної пам'яті.

Згадані вже Г. Стародубець та Р. Попп висвітлили гендерні стратегії більшовицької влади в умовах радянізації західних областей України у повоєнні роки. Так, перша авторка в одній із публікацій показала діяльність жіночих організацій, які перебували під контролем місцевих партійних комітетів, визначила коло проблем, вирішення яких покладалося на так звані «жіночі ради» та зробила висновок, що кадрова політика радянської влади стосовно жінок мала дискримінаційний характер⁴¹. Р. Попп довела, що політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобицької області у перші повоєнні роки була спрямована на залучення його до відбудовчо-виробничих та громадсько-політичних процесів у краї. Жіноче

⁴¹ Стародубець Г. Гендерний аспект політики радянізації західних областей України в 1944–1946 рр. *Уманська старовина*. 2018. Вип. 5. С. 27–34.

населення було важливим фактором у боротьбі з національно-визвольним рухом, який протистояв утвердженню сталінського тоталітарного режиму. Для контролю та впливу на жіноче середовище була розроблена ціла система його ідеологічної обробки та репресивних заходів⁴².

Комплексний аналіз соціально-економічного та суспільно-політичного становища жінки на території західних областей УРСР у перше повоєнне десятиліття здійснила Г. Дурдас⁴³. Зокрема, з'ясувала, що світоглядні переконання жінок формувалися під впливом загальноприйнятих соціальних ролей, способів мислення та нав'язаних радянською пропагандою моделей поведінки. Політична недовіра до місцевого населення надавала перевагу в кадровому забезпеченні західних областей УРСР прибулим фахівцям, основу яких складали здебільшого малоосвічені жінки, які не мали досвіду роботи, не були зацікавлені у розвитку регіону, зневажливо ставилися до місцевих, що викликало напруженість у стосунках й впливало на результати діяльності. Проголошена державою рівність фактично стосувалася господарсько-виробничих відносин. Після завершення війни жінки стали незамінним трудовим ресурсом, невтомно працювали навіть у тих галузях народного господарства, які раніше вважались винятково чоловічими.

Встановлено, що запровадження у західних областях УРСР гендерної політики характеризувалося створенням у системі державної влади жіночих структур з метою ідеологічного впливу, контролю, мобілізації жінок до відбудовчих процесів. Схожі завдання покладались й на інші радянські організації. Залучення до них жінок мало стати альтернативою перешкоджання їх участі в національно-визвольному русі. Поширення загальнодержавних гендерних стратегій мали на меті сформувати образ «нової радянської жінки» – трудівниці-суспільниці-матері. У результаті гострої демографічної кризи, спричиненої війною, роль матері закріплювалась на законо-

⁴² Попп Р. Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобиччини у перші повоєнні роки (1944–1953). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спецвипуск III. С. 328–336.

⁴³ Дурдас Г. В. Соціально-економічне та суспільно-політичне становище жінки на території західних областей Української РСР (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2021. 19 с.

давчому рівні. Мобілізація жінок до виробничих процесів відбувалася шляхом примусових оргнаборів у промисловості, створення ініціативних та супряжних груп, земельних громад, а згодом насильницької колективізації в сільському господарстві. Важкі умови праці, робота понад норму, низька заробітна плата, обтяжливі податки, відсутність розвиненої соціальної інфраструктури та низка інших причин змушували жінок вдаватися до пошуку та побудови власних життєвих стратегій виживання. Влада безперервно контролювала чисельність жінок, зайнятих у народному господарстві, а різні форми трудової активності використовувалися з метою виконання та перевиконання виробничих завдань, економічної експлуатації та зиску⁴⁴.

Різні аспекти повсякденного життя мешканців Дрогобича та Дрогобицької області у 1940–1950-х рр. вивчає М. Вурловська. В одній зі статей вона розглянула значення радіо у повсякденні населення Дрогобиччини у післявоєнний період. На її думку, радіо урізноманітнювало дозвілля населення, було засобом отримання відомостей про події в СРСР та світі і чи не єдиною можливістю дізнатися завдяки забороненим у Радянському Союзі закордонним радіостанціям «Бі-бі-сі», «Голос Америки», «Голос Ізраїлю», «Вільна Європа», радіо Ватикану альтернативні джерела інформації. Водночас радянська система розглядала радіо як важливий ідеологічний інструмент⁴⁵. У такому ж ключі авторка проаналізувала значення кіно і театру у повсякденні населення Дрогобиччини післявоєнного періоду⁴⁶.

⁴⁴ Дурдас Г. В. Соціально-економічне та суспільно-політичне становище жінки на території західних областей Української РСР (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2021. С. 14–15.

⁴⁵ Вурловська М. Радіо у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини (1944–1958). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 197–202.

⁴⁶ Вурловська М. Кіно у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини у повоєнний період (1944–1958). *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2017. Вип. 40. С. 15–50; Її ж. Театр у повсякденному житті населення Дрогобиччини у перші повоєнні роки (1944–1953). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спецвипуск 3. С. 337–344.

Отже, аналіз історіографічних джерел засвідчив, що від кінця 1990 – початку 2000-х рр. в Україні розпочався процес інституціалізації історії повсякденності, що привело до поступового закріплення у сучасному науковому дискурсі антропологічних засад історії. Характерно, що автори вдавалися до широкого залучення й критичного осмислення різновидових джерел та застосування міждисциплінарних методик пізнання. Проаналізовані праці Г. Боднар, О. Ганусин, Р. Генеги, В. Ільницького, В. Качмара, Н. Коростіль О. Кісь, О. Пасіцької, Р. Попп, В. Прокопова, В. Старки, Г. Стародубець та ін. засвідчили посилення уваги до аналізу повсякденного життя західних українців не тільки радянського, але й попередніх періодів – австрійського та польського. Водночас вони виявили прогалини дослідницького поля. На перспективу потребує уваги аналіз внутрішніх причин трансформування повсякденних практик та впливу на них динаміки історичних процесів. Не менш вагомою є проблема повсякденності в її етнонаціональному вимірі, на прикладі певних етнічних груп. Важливими є компаративні дослідження практик повсякдення (зокрема, повсякденні практики села й міста). Вагомим постає аналіз ментальних характеристик радянського повсякдення й формування нових стереотипів суспільного життя. Має добрі перспективи дослідження західноукраїнської дійсності з позиції гендерного підходу. Актуальною є тема традицій, свят та обрядовості населення західного регіону України у 1960–1980-х рр. Заслуговує на увагу й повсякденне життя міського населення Галичини та Волині в роки нацистської окупації, а також побут і дозвілля містян Західної України в 1950–1980-х рр. Гадаємо, що дослідникам варто також працювати в руслі спеціального вивчення повсякденних реалій сучасності.

Василь Футала

СТАН ТОРГІВЛІ, СПОЖИВАННЯ І ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ

Восени 1944 р. уся територія України була звільнена від німецької окупації, проте руйнівні наслідки Другої світової війни ще довго позначалися на економіці республіки, становищі її населення. У цей час в народі зажеврила віра у краще майбутнє, поліпшення умов життя та праці, хоча повоєнні будні, щоденні побутові труднощі й соціальні проблеми швидко розвіяли вчорашні ілюзії.

Завдані війною руйнування значно загострили соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в землянках, бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків і малосімейних і т. п. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які насправді не мали декларованого добровільного характеру й дозволяли збирати в бюджет держави величезні кошти.

У перші повоєнні роки в зруйнованій Україні функціонувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні. Така система була запроваджена ще в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – повсюдно влітку 1941 р., а на важливі промислові товари – протягом 1942 р. Державне постачання хлібом за картками поширювалося на робітників і службовців промислових підприємств, будов, організацій та установ (разом із членами сімей), на дитячі будинки й лікарні, будинки інвалідів. Централізовано постачалися хлібом представники сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ (карткова система не поширювалась на колгоспників).

Хліб за картками також одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій. Норми постачання хлібом та іншими про-

дуктами були диференційовані, насамперед за галузями господарства. Так, на кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру й кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. У 1944 р. введено комерційну торгівлю товарами без карток, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова, тобто карткова, ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 крб, а комерційна – від 8 до 10 крб). Наприкінці 1945 р. на централізованому державному постачанні хлібом у країні перебувало 80 млн громадян⁴⁷.

У промові перед виборцями Сталінського виборчого округу Москви, виголошеній в лютому 1946 р., Й. Сталін запевнив: «найближчим часом буде скасована карткова система...» Ця заява вождя викликала серед присутніх зрозумілу реакцію – «бурхливі, тривалі оплески», додаючи людям надію на краще майбутнє, на відчутне поліпшення умов життя. Тоді ж Й. Сталін заявив про те, що «особлива увага буде звернута на розширення виробництва предметів широкого вжитку, на піднесення життєвого рівня трудящих шляхом послідовного зниження цін на всі товари і на широке будівництво всякого роду науково-дослідних інститутів, які можуть дати можливість науці розгорнути свої сили»⁴⁸. Однак уже на початку четвертої п'ятирічки в економіці СРСР виявилися великі труднощі, намітилося відставання від визначених показників. У серпні 1946 р. через гострі проблеми у сільському господарстві було вирішено перенести скасування карткової системи на наступний рік. Ще за кілька тижнів Рада Міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші (на 10–15 %) і помітно підвищивши другі (в 2,5–3 рази). Політичне керівництво країни переконувало трудящих у тому, що «без серйозних жертв неможливо ліквідувати тяжкий спадок війни»⁴⁹. Немає сумніву, що цей крок негативно позначився на становищі громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами.

⁴⁷ Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. С. 48, 49.

⁴⁸ Сталін Й. В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. 9 лютого 1946 р. Київ, 1946. С. 21.

⁴⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 3. Д. 1061. Л. 16.

За кілька місяців до проведення згаданого «зближення цін» у деяких містах почалися розмови про можливе зниження цін на комерційні і підвищення цін на пайкові товари. У доповідній записці завідувача Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І. Поздняка секретарю ЦК ВКП(б) М. Сулову зазначалося, що через подібні «чутки» подекуди почалася споживча паніка: «в магазинах утворилися великі черги і за останні дні в ощадкасах відбувся деякий відплив вкладів». За повідомленням партійних органів, у зв'язку з підвищенням цін на товари за картками одна з робітниць сказала: «нове підвищення цін на планові товари створить великі труднощі в житті людей, які живуть лише на пайок і не користуються ринком».

У зв'язку з вагомим підвищенням пайкових цін партійні й радянські органи вжили деякі застережні заходи, зокрема ввели «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних категорій населення. Ті робітники і службовці, заробітна плата яких не перевищувала 300 крб на місяць, отримали щомісячну надбавку в розмірі 110 крб. При зарплаті до 500 крб надбавка сягала 100 крб, до 900 крб – 80 крб на місяць. Надбавка студентам становила 80 крб, а непрацюючим пенсіонерам – 60 крб на місяць⁵⁰. Однак подібні заходи не могли компенсувати втрати, заподіяні громадянам через підвищення цін. Не дивно, що люди проявляли невдоволення: «Як жити далі? Жертви і жертви. Зрозумійте, якщо зараз на сім'ю з трьох осіб потрібно 600–700 карбованців, щоб вибрати продукти, то це ще не все. Мила уряд не дає, жирів немає, видають замітники, гасу нема. Всі зносилися до краю. Заробітку ледве вистачає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?»⁵¹

Наприкінці вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили чергову спільну постанову, що стосувалася економного витрачання хліба. Цей документ викликав ще більше занепокоєння людей, адже передбачав значне скорочення кількості громадян, які перебували на централізованому нормованому постачанні. Нові обмеження торкнулися насамперед сільського населення, в тому числі працівників радгоспів, підсобних господарств, машинно-тракторних станцій, меншою мірою – городян. Усього з пайкового постачання

⁵⁰ *Правда*. 1946. 16 вересня.

⁵¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 121. Д. 524. Л. 10.

хлібом на селі зняли 23 млн осіб, а в містах – 3,5 млн (передусім дорослих утриманців). Уряд розпорядився суттєво скоротити продаж хліба в комерційних магазинах, а також при випіканні хліба збільшити домішки вівса, ячменю, кукурудзи, що знизило якість продукції. Того ж місяця міністерствам і відомствам, керівникам підприємств і установ було категорично заборонено підвищувати заробітну плату⁵².

Відповідно до рішення політичного керівництва країни, Міністерство державного контролю СРСР ввело жорсткий попередній контроль за відпуском хлібопродуктів у всесоюзних об'єднаннях «Центрзаготзерно», «Південьзаготзерно» й «Східзаготзерно». Такий же контроль запроваджено у всіх республіканських, крайових і обласних конторах «Заготзерно», а також на великих базах реалізації, пунктах заготівлі, елеваторах тощо. Міністр державного контролю СРСР Л. Мехліс вимагав від контролерів ретельно проводити ревізії та перевірки, виявляти рішучість і стійкість. За його словами, вжиті заходи мали на меті попереджувати «незаконне витрачання державних ресурсів хліба», справляти «дисциплінуючий вплив» на працівників різних відомств і служб, а врешті – сприяти збереженню та економії хлібопродуктів⁵³.

На початку 1947 р., напередодні виборів до Верховних Рад союзних і автономних республік, відбулися зустрічі виборців із представниками партійних і радянських органів, агітаторами та пропагандистами. На них громадяни поставили чимало гострих запитань, які свідчили про найбільш актуальні й болючі проблеми суспільства. Із довідок ЦК ВКП(б) видно, що окремі запитання стосувалися суспільно-політичного життя країни, функціонування радянської політичної системи. Люди запитували представників влади, навіщо заносити у виборчий бюлетень прізвище одного кандидата в депутати, «адже останній так чи інакше пройде, для чого ж голосувати?» Виборці питали про те, чи можна висувати кандидатами в депутати осіб, «яких ми самі захочемо виставити?» Лунало й таке запитання: «Чому в радянській владі двоєвладдя, тобто обрані депутати залишаються залежними від Центрального Комітету партії?»

⁵² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1062. Л. 11, 21–23, 41.

⁵³ Там само. Оп. 122. Д. 324. Л. 54, 55, 66, 67.

На цих зборах і зустрічах пролунало багато запитань, які стосувалися соціально-економічного розвитку СРСР, матеріального становища населення. Вони помітно переважали у загальному потоці запитань, що адресувалися представникам місцевих і центральних органів влади. Людей особливо непокоїло, що в магазинах бракувало товарів першої необхідності, «немає солі, сірників, мила і гасу»; що в комерційних магазинах було більше продуктів, «а видача їх за картками затримується»; що держава продає хліб за кордон, «а самі голодуємо»; що в сільських магазинах «підвищили ціни на 200–300 %», «заборонена вільна торгівля хлібом, мукою на ринках», «мало видають талонів на промтовари» тощо. Декого цікавили інші запитання: «чи будуть забезпечувати хлібом утриманців у сільських районах?», «чи будуть знижені ціни на продукти харчування?» і т. п.⁵⁴

Аналізуючи партійні документи того часу, можна скласти певне уявлення про настрої, які панували серед населення країни. В одній з доповідних записок, що була влітку 1947 р. адресована секретарю ЦК ВКП(б) М. Сулову, говорилося: «Багато робітників підприємств... скаржаться, що керівники підприємств, торговельних організацій, партійних і радянських органів не виявляють належної турботи про робітників. Заробітна плата робітникам систематично затримується, робітники не забезпечуються матеріалами, багато часу простоюють і мало заробляють. На багатьох будовах та окремих підприємствах гуртожитки не обладнані, робітники з сім'ями живуть в сараях, які не пристосовані для житла...» У записці зазначалося: «в їдальнях черги, брудно, обіди погані й дорогі, в магазинах дуже мало товарів першої необхідності – солі, сірників, мила».

Робітники скаржилися, що «планові ціни на хліб і продукти дуже високі, а отже, бракує грошей, щоб викупити ці продукти». Деякі робітники і службовці висловлювали невдоволення тим, що «уряд витрачає багато народних коштів на Сталінські премії для артистів і письменників». Дехто нарікав, що подвійні ціни (пайкові й комерційні) «сприяють розвитку спекуляції» тощо. У підсумку робітники нерідко доходили висновку, що влада турбувалася про робітників менше, ніж про полонених німців: «в'язнів краще годують, ніж нас». Серед висловлювань, які трактувались як ворожі,

⁵⁴ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 289. Л. 9–11.

було й таке: «Тепер молодь нічого не бачить хорошого, крім роботи й голоду: ні поїсти, ні вдягнутися. Живуть добре лише ті, хто працюють в магазинах, а також верхівка уряду»⁵⁵.

У грудні 1947 р. в СРСР була проведена грошова реформа. Вона готувалася в умовах суворої секретності й під особистим контролем Сталіна. Попри всі перестороги, закрита інформація почала «просочуватись» і подекуди спричинила неабияку торговельну лихоманку. Тодішній міністр фінансів СРСР А. Зверев згадував, що напередодні обміну місцевим керівникам направляли пакети з документами про реформу, на яких стояв гриф «Відкрити тільки після одержання особливої вказівки». Проте «у деяких місцевих співробітників цікавість переважила службовий обов'язок» – пакети було відкрито раніше⁵⁶. Стали поширюватися різноманітні плітки, скажімо, що один новий карбованець буде обмінюватись на два старих, що гроші взагалі скасують і т. п. На початку грудня люди кинулися до магазинів і почали скуповувати все підряд, після чого деякі заклади торгівлі поспішно закривалися «на ремонт» чи «на переоблік».

14 грудня 1947 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари». У ній мовилося, що в період війни різко зросли витрати держави на утримання армії, розгортання військової промисловості. Унаслідок цього в обіг було випущено велику кількість грошей, хоча виробництво товарів для продажу населенню, навпаки, значно зменшилося. За час війни німецькі й інші окупанти випустили чимало фальшивих карбованців, що також «збільшило надлишок грошей в країні й засмітило наш грошовий обіг». За таких умов відбулося істотне підвищення ринкових цін, чим скористалися «спекулятивні елементи» – «для нагромадження грошей у великих розмірах з метою наживи за рахунок населення».

Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. д. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1, розмінна монета обміну не підлягала. Обмін проводився протягом одного тижня – з 16 до 22 грудня. Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали лише найменші вклади – до

⁵⁵ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 289. Л. 58–60.

⁵⁶ Зверев А. Г. Записки министра. Москва, 1973. С. 235.

3 тис. крб. Певні збитки населення понесло також через так звану конверсію облігацій державних позик: облігації минулих позик обмінювалися на облігації нової у співвідношенні 3:1 (за винятком облігацій позики 1938 р., які обмінювались у співвідношенні 5:1). Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, у дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмеження «спекулятивних грошових нагромаджень»⁵⁷.

У ході цієї реформи грошова система СРСР принципово не змінилася, включаючи в себе три види грошових знаків: банківські білети, казначейські білети і розмінну монету. Банківські білети зразка 1947 р., які замінили колишні червонці, були випущені купюрами в 10, 25, 50 і 100 карбованців, нові казначейські білети – купюрами в 1, 3 і 5 карбованців. Розмінна монета залишилася колишня: 1, 2, 3, 5, 10, 15 і 20 копійок. Нові гроші були виготовлені протягом 1946–1947 рр. на папері високої якості, з портретним локальним знаком на банківських білетах у 50 і 100 крб. Через 46 тис. виплатних пунктів, які діяли на всій території СРСР, громадяни країни обміняли 28 млрд крб старих грошей, тобто отримали 2,8 млрд крб нових грошей. В Українській РСР населення обміняло 7,2 млрд крб старих грошей, або 19,2 % від загальної суми по країні⁵⁸.

Під час проведення обміну грошей спостерігалися різні порушення й зловживання, особливо з боку працівників банків, ощадних кас та окремих керівників місцевого рівня. Міліція викрила чимало випадків приховування у магазинах залишків товарів, за які працівники торгівлі сплачували грошовими знаками старого зразка. Виявлено факти незаконного переведення в Державний банк на рахунки колгоспів особистих коштів колгоспників, яке здійснювалося головами та іншими працівниками колгоспів. За період з 15 грудня 1947 р. до 7 січня 1948 р. органи суду і прокуратури СРСР порушили у зв'язку з цим 54 кримінальні справи, притягнувши до відпові-

⁵⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. Москва, 1968. Т. 3. С. 460–467.

⁵⁸ РГАСПИ. Ф. 82. Оп. 2. Д. 789. Л. 106–125; Плотников К. Н., Ровинский Н. Н. Система и организация финансов и кредита в СССР. Москва, 1950. С. 170, 171.

дальності 114 осіб. Слідство встановило, що в ощадні каси, відділення Держбанку та на рахунки багатьох організацій було незаконно внесено 846,6 тис. крб, згодом одержано вкладів грошовими знаками нового зразка 78,2 тис. крб, у магазинах приховано від переобліку товарів на суму 81,5 тис. крб тощо.

В одному з партійних документів, датованих січнем 1948 р., за підсумками здійснених перевірок говорилося: «деякі працівники радянських органів та ощадних кас, при проведенні грошової реформи, використовуючи своє службове становище, стали на шлях зловживань та обману держави і після опублікування постанови почали незаконно вносити гроші старого зразка, які особисто їм належали, на ощадні книжки на своє ім'я та ім'я своїх родичів, чим фактично намагалися організувати крадіжку державних коштів». Деякі службові особи, причетні до таких правопорушень, були засуджені народними судами на тривалі терміни позбавлення волі. Так, на сім років ув'язнення засуджено завідувача магазину, який «приховав при переобліку 15 грудня товарів на суму 31 000 карбованців...» На 17 років ув'язнення засуджено працівників однієї з ощадних кас, які здійснювали «незаконні операції по вкладах» та ін.⁵⁹

Одночасно з проведенням грошової реформи, тобто з 16 грудня 1947 р., скасовано карткову систему постачання. Ліквідовано пайкові й комерційні ціни і запроваджено єдині державні роздрібні ціни на продовольчі й промислові товари. Ця акція мала не тільки соціально-економічне, а й політико-ідеологічне значення. Адже СРСР першим із колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши Англію, Францію, Італію. Щоправда, новий рівень єдиних державних роздрібних цін на продовольчі й промислові товари перевищував довоєнний утворює. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено «норми відпуску товарів в одні руки»: хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пара, сірників – 2 коробки тощо. Це, однак, не позбавило торгівлю постійних черг і хронічних дефіцитів.

Єдині державні роздрібні ціни дещо відрізнялися від пайкових, визначених попереднього року під час так званого зближення цін. Для прикладу, хліб, мука, крупа, макарони тепер коштували на

⁵⁹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 324. Л. 6–10.

10–12 % менше порівняно з колишніми пайковими цінами, а яйця, молоко, фрукти – навпаки, на 15–25 % більше. На низку важливих продуктів харчування влада залишила пайкові ціни 1946 р., зокрема на м'ясо, рибу, овочі, картоплю, сіль, цукор і кондитерські вироби. Натомість ціни на одяг, взуття, тканини, трикотажні вироби зросли на 10–25 % порівняно з пайковими, що не давало можливості суттєво підвищити рівень споживання населення. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продовольчої продукції підвищилось, проте не досягло планових показників. Тому держава розширила імпорт багатьох продовольчих товарів, насамперед м'яса, цукру, рослинного масла та ін.⁶⁰

Водночас вилучення у процесі реформи значної кількості грошей і, отже, скорочення загальної купівельної спроможності викликало необхідність і створювало можливість зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчими за рівень цін, який існував напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 р. на 29 %, що супроводжувалося далшим збільшенням товарообігу. У 1948–1952 рр. Рада Міністрів СРСР щороку ухвалювала постанови про зниження державних роздрібних цін на окремі товари, що викликало схвальну реакцію населення. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в СРСР дещо перевищив довоєнний рівень, а в Україні досягнув 97 % від рівня 1940 р.

Варто зазначити ще одну обставину. Грошова реформа і скасування карткової системи сприяли деякому розширенню сфери функціонування грошей. Але розуміння принципів організації економіки і перспективи розвитку господарства за соціалізму залишалося незмінним. Політичне керівництво не відмовлялося від елементів натуралізації економічних відносин, про що свідчила, наприклад, система поставок сільськогосподарських продуктів. Тривала «мобілізація коштів населення» за допомогою державних позик: у травні 1946 р. розміщено Першу позику відбудови і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд крб, 1947 р. – Другу позику на

⁶⁰ История СССР с древнейших времен до наших дней. Москва, 1980. Серия вторая. Т. XI. С. 212.

22,5 млрд крб, 1948 р. – Третю позику на 22,6 млрд, 1949 р. – Четверту позику на 23,8 млрд, 1950 р. – П'яту позику на 27 млрд крб, усі на 20 років.

У роки довоєнних п'ятирічок надходження за позиками у державний бюджет СРСР становили близько 50 млрд крб, в період війни – понад 76 млрд (відповідно 5 і 10 % прибутків бюджету). Передплата на державну позику здійснювалася на підприємствах, в установах, колгоспах та інших організаціях. Влада постійно підкреслювала добровільний принцип проведення акції, хоча насправді партійні й радянські органи чинили значний адміністративний тиск на громадян. Робітники, службовці і кооперовані кустарі виплачували грошові внески за підпискою зі своєї заробітної плати. Вони могли зробити виплати відразу чи протягом 10 місяців з дня випуску позики. Селяни здійснювали оплату готівкою – також відразу або розтерміновано (перший внесок робився у десятиденний строк). Підписка проводилася під незмінним гаслом: «Три-чотиритижневий заробіток – у борг державі» й тривала, як правило, п'ять-шість днів.

Облігації позики видавалися громадянам одночасно зі сплатою останнього внеску. Облігації випускалися вартістю в 500, 200, 100, 50 і 25 крб, причому облігації в 50 і 25 крб були розмінними (видавалися у тих випадках, коли загальну суму підписки не можна було скласти з облігацій більшої вартості). Традиційно керівники підприємств та установ добивалися від робітників і службовців підписки на позику в розмірі їхньої місячної зарплати. Керівництво колгоспів мало завдання домагатися від селян якнайшвидшої оплати підписки, що знайшло відображення в одному з партійних закликів того часу: «Славною традицією стало у нас, що багато колгоспників, підписуючись на позику, відразу повністю оплачують свою підписку. Чудову ініціативу селян по достроковій оплаті підписки потрібно широко розповсюджувати».

У містах підписку на позику здійснювали комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, в селах – сільські ради через своїх уповноважених, затверджених виконкомами районних Рад депутатів трудящих. Передплата оформлялася на спеціальних підписних аркушах, які голови комісій сприяння передавали в бухгалтерії відповідних підприємств та організацій, а уповноважені сільських Рад – податковому агенту. Зі свого боку, працівники бухгалтерій та податкові агенти одержували з ощадних кас облі-

гації позики, які після цього потрапляли до громадян. Крім того, щороку облігації позики брали участь у двох тиражах розіграшів: так, на облігацію в 100 крб встановлювалися виграші в 50 тис., 25 тис., 10 тис., 5 тис., 1 тис., 500 і 200 крб. Звичайно, вигравати вдавалося лише небагатьом, однак це мало хоча б якимось зацікавити людей. Держава зобов'язувалась погасити свій борг, тобто викупити у населення облігації, які не виграли в розіграшах, протягом 20 років⁶¹.

У зв'язку із закінченням війни було ліквідовано воєнний податок, що позитивно вплинуло на рівень життя населення. У радянському бюджеті податки з населення відігравали відносно невелику роль: напередодні війни вони становили менше 5 % прибуткової частини бюджету, в 1945 р. – 14,7 %. Після відміни воєнного податку відбулося зменшення частки податків з населення в прибутках бюджету: у 1950 р. ця частка становила 8,5 %. Податкові платежі з населення стягувалися у вигляді прибуткового податку з робітників і службовців, сільськогосподарського податку з колгоспників та одноосібних селянських господарств, а також податку на холостяків, самотніх і малосімейних громадян. З одноосібних селянських господарств, які мали коней, знімався ще й податок на коней. Крім того, існували місцеві податки і збори: податок з будівель, земельна рента і збори з торговців на ринках, власників худоби і транспортних засобів.

З 1 березня 1950 р., згідно з постановою радянського уряду, було змінено порядок визначення курсу карбованця щодо іноземних валют. Політичне керівництво СРСР наголошувало, що проведення грошової реформи, скасування карткової системи, зниження цін на товари масового споживання привели до значного зміцнення карбованця, підвищення його купівельної спроможності та його курсу щодо іноземних валют. З червня 1937 р. курс карбованця вираховувався на базі долара США, тепер почав визначатися «на більш стійкій, золотій основі» (вміст рубля встановлювався в 0,222 г золота). Як наслідок, офіційний курс карбованця до долара США та англійського фунта стерлінгів помітно підвищився: відповідно з 5 крб 30 коп. до 4 крб і з 14 крб 84 коп. до 11 крб 20 коп. У згаданій

⁶¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 596. Л. 70–124.

постанові Рада Міністрів СРСР доручала Державному банку змінити курс карбованця також щодо інших іноземних держав⁶².

Максимально мобілізуючи зусилля трудящих, центральні та місцеві органи влади поступово розв'язували деякі складні соціальні проблеми. До літа 1948 р. вдалося повністю відселити людей із землянок в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Львівській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. У серпні того ж року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, який надавав право громадянам на придбання чи будівництво індивідуальних житлових будинків «на один або два поверхи з числом кімнат від однієї до п'яти включно...» Рада Міністрів СРСР визначила норми наділів на будівництво: від 300 до 600 кв. м у містах і від 700 до 1200 кв. м – у селах. За роки четвертої п'ятирічки в містах і робітничих селищах республіки було відновлено й побудовано 13 млн кв. м житла, в сільській місцевості зведено 950 тис. житлових будівель. На початку 50-х рр. ХХ ст. житловий фонд України перевершив довоєнний, однак житлова проблема залишалася надзвичайно гострою⁶³.

У процесі відбудови поліпшувалися побутові умови життя людей. В містах було відновлено системи водопостачання і каналізації, відкривалися нові автобусні маршрути, трамвайні й тролейбусні лінії. У 1948 р. введено в дію газопровід Дашава – Київ, столиця республіки почала одержувати щораз більше природного газу. За роки четвертої п'ятирічки доволі швидкими темпами проходила газифікація окремих міст: у 1940 р. газопостачання мали 11 міст республіки, а в 1950 р. – 17. Протягом вказаного періоду кількість газифікованих квартир в УРСР зросла з 34,8 тис. до 128,4 тис., тобто більш ніж утричі. Саме після закінчення війни в Україні (до речі, вперше у Радянському Союзі) почалося використання зрідженого газу в балонах, що полегшувало побут пересічних громадян.

Піднімалися з руїн і поволі розбудовувались українські села, однак умови життя і праці сільського населення незмірно поступалися тодішнім міським стандартам. У березні 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах». У ній пропонувалося ліквідувати дрібні села

⁶² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. Москва, 1968. Т. 3. С. 602, 603.

⁶³ *Правда*. 1948. 22, 30 серпня; 1951. 28 січня.

і створити великі колгоспні селища, щоб «наблизити побут колгоспників до умов міського життя». У кожному селищі мали бути школа, клуб, лікарня, магазин, лазня, дитячий садок, будинок культури тощо. Автор статті твердив, що стара назва населених пунктів – «село» вже не задовольняла колгоспників. Він посилався на досвід України, де нові великі села почали називати «агромастами». Щоправда, М. Хрущов пропонував «не гнатися за гучними назвами», вважаючи найдоцільнішою назвою «колгоспне селище».

Перші такі «агромаста» чи «колгоспні селища» були закладені в колгоспах ім. Сталіна Генічеського району Херсонської області, ім. Сталіна Черкаського району Київської області, ім. Хрущова Охтирського району Сумської області. За планом будівництва в с. Рівне Генічеського району на Херсонщині передбачалося зселити в одне агромісто 15 навколишніх сіл. Для забезпечення більшої компактності населеного пункту в основу забудови поклали двоквартирний житловий будинок. Біля нього кожному колгоспникові планувалося залишити 0,15 га землі, решта присадибної ділянки вносилися за межі селища. У цьому місті мали спорудити житлові будинки для 1040 родин, 100 адміністративних і культурно-побутових приміщень, а також електростанцію та підприємства з виробництва будівельних матеріалів.

Однак ідея агроміст, висунута М. Хрущовим, викликала негативну реакцію. У газеті «Правда» було негайно вміщено інформацію, що стаття М. Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах» публікувалася в дискусійному порядку. За вказівкою Й. Сталіна почала роботу спеціальна комісія, яку очолив Г. Маленков і яка готувала питання для розгляду на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). М. Хрущов звернувся до вождя з покайним листом, в якому писав: «Прошу Вас, товаришу Сталін, допомогти мені виправити допущену мною грубу помилку й тим самим, наскільки це можливо, зменшити шкоду, яку я завдав партії своїм неправильним виступом». На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) позицію М. Хрущова визнано хибною, її головним недоліком названо «свого роду споживацький підхід до планів будівництва комунізму». За підсумками засідання до місцевих партійних органів скеровано закритого листа ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного будівництва в зв'язку з укрупненням колгоспів», у якому гостро критиковано згадану статтю.

Щоправда, у квітні 1958 р. Президія ЦК КПРС прийняла рішення відмінити закритий лист ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1951 р. Нове керівництво партії підкреслювало, що свого часу М. Хрущов порушував питання будівництва і благоустрою в колгоспах «правильно та об'єктивно...» У рішенні ЦК КПРС наголошувалося, що в закритому листі «головний вогонь був спрямований проти надуманої небезпеки так званого "споживацького підходу" до питань колгоспного будівництва». Тож завдання будівництва виробничих будівель і житла, побутового облаштування на селі «догматично протиставлялося виробничим завданням колгоспів і фактично знімалося з порядку дня». Така позиція призводила до «зневажливого ставлення до питань благоустрою колгоспного села, до будівництва й ремонту житла на селі, що, у свою чергу, було однією з причин масового відпливу населення з села»⁶⁴.

За післявоєнні роки помітні зрушення сталися у системі охорони здоров'я. На кінець четвертої п'ятирічки в лікарняних установах України налічувалося 194,2 тис. ліжок, тобто на 33,2 тис. більше, ніж напередодні війни. У 1950 р. в УРСР працювали 51,7 тис. лікарів різних спеціальностей і 136,4 тис. осіб середнього медичного персоналу, що перевищувало довоєнні показники відповідно на 46 і 34 %. За цей період вдалося відновити мережу жіночих і дитячих консультацій, а також дитячих поліклінік. За наступну п'ятирічку система охорони здоров'я в республіці зробила черговий крок вперед: кількість лікарняних ліжок збільшилася до 248,1 тис., тобто на 27,8 % проти 1950 р., чисельність лікарів зросла до 64,8 тис. осіб (на 25,3 %), а середнього медичного персоналу – до 183,6 тис. (на 34,6 %).

Після війни значні зміни відбулися у галузі освіти. З руїн піднімалися школи, училища, технікуми, інститути тощо. У 1940/41 н.р. в УРСР діяло 32,1 тис. загальноосвітніх шкіл (включаючи школи робітничої молоді й школи для дорослих), у 1950/51 р. – майже 36 тис. У вказані роки кількість вищих навчальних закладів становила відповідно 173 і 160, середніх спеціальних – 693 і 584. Чисельність студентів (без заочних) у 1940/41 н.р. становила 130,5 тис. осіб, у 1950/51 р. – 153 тис., а учнів середніх спеціальних навчаль-

⁶⁴ РГАНІ (Российский государственный архив новейшей истории). Ф. 89. Оп. 57. Д. 10. Л. 1; Д. 11. Л. 1–6; Д. 14. Л. 1–3.

них закладів (без заочних) – відповідно 170,1 і 198,7 тис. осіб. Крім того, в республіці навчалися десятки тисяч студентів-заочників та учнів середніх спеціальних закладів заочної форми навчання.

Процес відбудови позначився на розвитку вітчизняної науки. Зростала кількість наукових установ, чисельність наукових працівників. Певні зрушення сталися в розвитку культурного життя, насамперед у відновленні й зміцненні матеріально-технічної бази галузі. За 1940–1955 рр. кількість масових бібліотек в УРСР зросла з 22,2 до 35 тис., клубних установ – з 25 до 28,5 тис., кіноустановок – з 5,8 до 9,6 тис. Щоправда, за це десятиліття не вдалося відновити довоєнну кількість театрів і музеїв: у 1940 р. їх діяло відповідно 140 і 174, а в 1955 р. – лише 79 і 120. Та все ж, попри всі позитивні зміни, соціальна сфера в республіці фінансувалася за так званим залишковим принципом, а тому розвивалася недостатньо динамічно і не відповідала запитам людей, назрілим вимогам часу⁶⁵.

Після війни поступово поліпшилася демографічна ситуація в СРСР. У 1946–1960 рр., в умовах здобутого миру й відбудови економіки, природний приріст населення незмінно йшов угору. В червні 1951 р. чисельність жіночого населення країни збільшилася до 102,4 млн осіб, тобто досягнула довоєнного рівня (показника початку 1941 р.). У серпні 1955 р. загальна кількість населення СРСР становила 196,7 млн осіб, також досягнувши довоєнного рівня. При цьому відновлення чисельності чоловічого населення СРСР тривало довше, ніж жіночого, – до лютого 1959 р. (майже 94,3 млн осіб). Тим часом в Україні демографічна ситуація була значно складнішою: на кінець четвертої п'ятирічки в республіці проживало 37,2 млн осіб, наприкінці першого повоєнного десятиліття – 39,7 млн. Лише на початку 1959 р. населення республіки сягнуло 41,9 млн осіб, перевищивши довоєнний рівень⁶⁶.

Володимир Баран

⁶⁵ Народне господарство Української РСР : статистичний щорічник. 1957 рік. Київ, 1958. С. 175, 176, 180–184, 187–192, 195.

⁶⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 році : ювілейний статистичний щорічник. Київ, 1972. С. 9; Гельфанд В. С. Население СССР за 50 лет (1941–1990) : статистический справочник. Пермь, 1992. С. 276, 277.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ
У ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ
(середина 1940 – початок 1950-х)**

Глобалізаційні процеси, які так чи так змінили структуру світопорядку, систему взаємозалежності країн і соціальних спільнот, загострили у пострадянських суспільствах проблему переосмислення та прийняття/не прийняття нових ціннісних орієнтирів. У зв'язку з цим в останні десятиліття у вітчизняній науковій гуманітаристиці особливої актуалізації набула проблема «радянської людини». Учені-гуманітарії пропонують різні підходи до вивчення цього феномену – з позицій формаційної, цивілізаційної теорій, антропоцентричної, мікроісторичної та мікросоціальної концепцій, теорії повсякдення. Необхідність вивчення повсякденних реалій буття радянської людини загалом і в період сталінізму, зокрема, викликана потребою осмислення суті тоталітаризму та масштабів його впливу на формування нової людини. Крізь призму рефлексивного заглиблення у повсякденні практики, емоційні реакції пересічного радянського робітника, селянина, інтелігента чи партфункціонера на побутове оточення, дослідник має змогу вивчати стратегії його виживання в умовах сталінського режиму, вміння пристосовуватися до наявних умов і норм. Актуальність нашого предмета дослідження посилюється також фактичною відсутністю наукових розвідок з проблеми повсякдення партійно-радянської номенклатури західних областей України в період пізнього сталінізму.

У силу об'єктивних обставин дослідження радянської історії сталінської доби з позицій її критичного аналізу впродовж другої половини ХХ ст. здійснювалися переважно в англо-американській гуманітаристиці у рамках теорії тоталітаризму. Публікація в 1986 р. на шпальтах журналу «The Russian Review» статті радянолога Шейли Фіцпатрик (Sheila Fitzpatrick) «Нові перспективи вивчення сталі-

нізму»⁶⁷ спричинила «широкомасштабне обговорення проблем соціальної історії СРСР»⁶⁸ і визначила новий вектор досліджень історії сталінізму з позицій ревізіоністської концепції. Результатом наукових пошуків дослідниці стала поява відомої праці, у якій вперше знайшла широке висвітлення тема повсякдення радянської людини в умовах сталінського режиму⁶⁹.

На початку 2000-х обидві концепції піддаються критиці з боку нового покоління дослідників, представників так званих культурно-історичних студій. Так, Й. Хельбек (Hellbeck J.), Є. М. Томпсон (Thompson E.), М. Давід (Michael David-Fox) запропонували суттєво інший підхід до визначення ролі ідеології у тоталітарних суспільствах, зокрема, через реалізацію дослідником спроби «реінтегрувати ідеологію в ширшу історичну тканину»⁷⁰. Детальніше основні засади концепції культурних істориків було викладено Й. Хельбеком. Він обстоює думку, що соціальну історію доби сталінізму не можна дослідити поза рамками вивчення тоталітарної ідеології як «приспосовувальної сили; вона зберігає свій вплив тою мірою, якою продовжує діяти на рівні індивідів, які ідеологічно пристосовують її до себе і до навколишнього світу». Він пропонує «кругове, або діалогічне розуміння ідеології та суб'єктивності. Індивід при такому розумінні діє на кшталт центру обробки даних, де ідеологія розпаковується і персоналізується, у результаті чого він перетворює себе на суб'єкта з ясними і значимими біографічними характеристиками. У процесі активації індивіда оживає і сама ідеологія»⁷¹. Позитивний результат такого підходу особливо виразно виявляється у процесі вивчення тоталітарних режимів, де приватна та політична сфери наскрізь пронизані партійною ідеологією. Ана-

⁶⁷ Fitzpatrick S. New perspective son Stalinism. *Russian Review*. 1986. Vol. 45. P. 357–373.

⁶⁸ Лаас Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х років. *Український істор. журнал*. 2010. № 4. С. 170.

⁶⁹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / пер. с англ. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.

⁷⁰ David-Fox M. On the Primacy of Ideology: Soviet Revisionists and Holocaust Deniers (In Response to Martin Malia). *Kritika*. 2004. Vol. 5. № 1. P. 81–106.

⁷¹ Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме. *Неприкосновенный запас*. 2010. № 4 (72).

ліз життєвих практик та стратегій виживання основного суб'єкта процесу радянзації – партійно-радянської номенклатури – є необхідною умовою для розуміння природи більшовицької системи влади сталінського зразка.

Близькою Й. Хельбеку, з точки зору методологічних засад, є позиція сучасного турецького дослідника проблем історії Західної України періоду пізнього сталінізму Т. Амара (Tarik Cyril Amar), який розглядає сталінську ідеологію «як силу, що створює об'єкт»⁷². Аналізуючи специфіку політики радянзації західноукраїнського регіону в 1940-х рр., науковець наголошує, що активні провідники втілення її в життя сприймали місцеве населення як «нерадянське суспільство, яке потребувало революційних перетворень та модернізації зусиллями радянської влади чи керівництва. Ця зустріч розглядалася як важливий виклик та можливість його визначити і зробити іншим»⁷³. Масштабність такого роду соціальних перетворень він ілюструє на прикладі реалізації сталінським режимом гендерної політики.

Незважаючи на те, що інституалізація повсякдення як окремого самостійного об'єкта історичного аналізу відбулася в останній третині ХХ ст. у західній історіографії, досі дискусивним залишається питання його предметного наповнення. Переважною більшістю науковців предмет повсякдення розглядається як зворотна сторона життя суспільства: форми і способи проведення дозвілля, зонування побутового простору, вияви соціальних аномалій, повсякденні та святкові ритуальні дії тощо. О. Коляструк слушно зауважує, що «на пострадянських теренах історія повсякденності продовжує усвідомлюватися переважно як ілюстрація життя «безіменних людей» в умовах радянської системи крізь призму матеріальної тріади повсякденності (їжа – одяг – житло)»⁷⁴. Однак головна

⁷² Amar T. C. Sovietization with a Woman's Face: Gender and the Social Imaginary of Sovietness in Western Ukraine. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2016. Vol. 64. Iss. 3. P. 364.

⁷³ Ibidem. P. 365.

⁷⁴ Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / ред. кол.: О. А. Коляструк (відп. ред.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 71.

відмінність між вивченням повсякдення та традиційним дослідженням побуту «полягає в розумінні значимості подієвого, рухомого, змінюваного часу, випадкових явищ, які впливали на приватне життя і змінювали його»⁷⁵. Такий підхід сприяв розширенню рамок об'єкта дослідження аж «до вторгнення в його простір виробничих, політичних та ідеологічних потреб часу»⁷⁶.

Попри достатнього об'ємний історіографічний доробок з питань повсякдення радянської людини сталінської доби, досі поза рамками наукових досліджень залишається тема партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в добу пізнього сталінізму. Опосередковано її заторкнуто у роботах Т. Марусик⁷⁷, Р. Попп⁷⁸, П. Киридон⁷⁹, Т. Першиної⁸⁰, А. Живюка⁸¹ та ін. Найбільш повно ця тема була розкрита в монографії Г. Стародубець⁸², однак авторка обмежилася хронологічними рамками 1944–1946 рр. Окремі аспекти повсякденного буття партійно-радянських чиновників регіонального масштабу аналізуються дослідницею крізь призму особливостей загального стилю поведінки партійних керівників та соціально-професійної характеристики збірного образу голови сільради. Переос-

⁷⁵ Малова Е. Ю. Повседневность: сущность и предмет изучения в гуманитарных науках. *Современные наукоемкие технологии*. 2007. № 7. С. 69.

⁷⁶ Кринко Е. Ф., Тажидинова И. Г., Хлынина Т. П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. С. 5.

⁷⁷ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Чернівці : Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002.

⁷⁸ Попп Р. Номенклатура Дрогобицької області у перші повоєнні роки (1944–1950). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17–18. С. 349–357.

⁷⁹ Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) : монографія. Полтава : ТЦВ «АСМІ», 2012.

⁸⁰ Першина Т. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997.

⁸¹ Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х рр.). *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2009. Вип. 2. С. 35–42.

⁸² Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). Житомир : «Полісся», 2016. С. 46.

мислення суті процесу радянзації західноукраїнських областей під таким кутом зору сприяє глибшому розумінню способів та методів інкорпорації регіону не тільки у форматі простору, але й зміни поведінкових кодів соціуму.

У контексті сказаного, метою нашої публікації є дослідження специфіки міжособистісних стосунків усередині партійно-радянської номенклатури західних областей України, чинників, які визначали межі, матеріальне та смислове наповнення життєвого простору владних посадовців регіону, окремі аспекти їх девіантної поведінки.

Просторовий та часовий виміри буття радянського чиновника

Повсякдення радянської людини вибудовувалося у певному часі і просторі, який дослідники називають ««радянською цивілізацією», життєсвітом, що мав у собі потугу до творення свого власного стилю»⁸³. Без аналізу особливостей їх розгортання неможливо зрозуміти світоглядні установки учасників історичних подій та процесів повоєнного періоду, розкрити внутрішні механізми керування їх поведінкою. Зазначимо, що в досліджувані нами роки західний регіон України був вузловим центром переплетення складних збройно- та суспільно-політичних суперечностей: з одного боку – це збройне націоналістичне підпілля, яке намагалося втримати свої позиції на цих землях, а з іншого – інституції радянської влади, насадження і утвердження яких було надважливим завданням її регіональних представників.

«Характерною особливістю західноукраїнської номенклатури перших повоєнних років був її імпортований характер»⁸⁴. Абсолютно переважну кількість посадовців партійно-радянських, господарських, культурно-освітніх установ складали приїжджі з числа осіб, відряджуваних сюди рішеннями ЦК КП(б)У з метою радянзації краю. Для багатьох із них новим у просторовому сприйнятті світу стали західноукраїнські села, які вирізнялися колоритом, тра-

⁸³ Шльогель К. Археологія комунізму або Росія у ХХ столітті. Реконструкція картини. Київ : Дух і літера, 2018. С. 13.

⁸⁴ Стародубець Г. Місіонери червоної влади... С. 220.

диціями і, в масі своїй, сприймалися як ворожа територія, і вони вважали, «що коли поїхати в село, живим звідти не повернешся»⁸⁵.

Робочий візит партійно-радянського чиновника до сільських громад, особливо в 1944–1946 рр., і справді часто був сповнений смертельної небезпеки, тому що «при добросовісному виконанні своїх обов'язків перед радянською владою він міг піддаватися жорстоким репресіям зі сторони націоналістів. Наприклад, тільки в Степанському районі (Ровенська область) з лютого до травня 1946 р. знищено п'ять голів сільрад, з них – три з сім'ями і вбито троє секретарів сільрад»⁸⁶; «6 квітня 1946 р. другий секретар Буданівського райкому партії (Тернопільська область) В. Роздолянський виїхав у села Ласківці та Могильниця і в 9 год вечора повертався назад. При в'їзді в район проїжджав через міст і в цей час на мосту стояли три невідомі особи, одягнуті в червоноармійську форму, які відкрили вогонь по підводі, в результаті чого були убиті Роздолянський, майор і один боєць»⁸⁷; «в Тербовлянському районі цієї ж області 12 серпня 1944 року в с. Ілавче бандитами був убитий інструктор райкому тов. Приходько і ще 4 особи з місцевого радянського активу»⁸⁸. За підрахунками О. Стасюк тільки «за час підготовки до виборів у ВР СРСР з 10 жовтня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. повстанцями було здійснено 1029 акцій, в тому числі вбито голів та членів виборчих комісій – 24, забрано в ліс членів виборчих комісій та агітаторів – 25, вбито агітаторів – 8»⁸⁹. Трансформація просторових уявлень партійно-радянської номенклатури відбувалася у напрямі посилення відчуття небезпеки з боку невідомого їм, чужого світу, тимчасовості свого перебування в його рамках. І як наслідок – бажання у значній частині відряджених сюди осіб покинути його за будь-яку ціну, тому що «тут, в західних областях я

⁸⁵ Роман Є. Г. Тематична підбірка «Діяльність УПА на території Станіславської області в 1944–1950 рр.» / на основі документів Держархіву Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1996. 42 с.

⁸⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань в Україні (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 75. Спр. 61. Арк. 209.

⁸⁷ Там само. Оп. 45. Спр. 410. Арк. 13.

⁸⁸ Там само. Оп. 46. Спр. 394. Арк. 50.

⁸⁹ Стасюк О. Й. Протистояння влади та націоналістичного підпілля під час виборчих кампаній 1946–1947 років у західноукраїнських областях. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 26. С. 184.

тимчасово, ось як небудь я виїду звідси і тоді по справжньому займусь своєю освітою»⁹⁰.

Внесені до списків для відрядження у західні області УРСР далеко не завжди були від такої перспективи в захопленні. Чимало було таких, кого, як саркастично висловився один з партійних чиновників Тернопільщини, «знаходили на базах: Житомир, Київ і які все прислуховувалися чи не віддаляється канонада. І приїхали у замикаючому обозі. Між іншим, ці герої прибули у розпорядження обкому в Харків у вересні-жовтні 1943 р. Знайшлися й такі, що втікали з області через кілька днів після свого переїзду – т. Михайловський – секретар Бучацького РК КП(б)У»⁹¹. Тому цілком слушним є висновок професора Б. Яроша про те, що «частина із майже 100-тисячної армії приїжджих вважала себе у тимчасовому відрядженні, відтак і відповідно поводила себе»⁹². Доказом сказаного слугує величезний пласт документів – заяв, рішень бюро обкомів, службових записок тощо, які стосуються поведінки та якості роботи так званих «відряджених».

Іншими важливими маркерами, що розділяли навколишній світ на «своїх» та «чужих», виступали: ознака партійності, приналежності / не приналежності до категорії «місцевого» населення, статус займаної посади. Членство в лавах КП(б)У розглядалося як своєрідна індульгенція, володіння якою давало чиновнику право доступу до певного набору прав, пільг, застосування норм і правил поведінки, недоступних безпартійним. Вищі посади в партійно-радянських та господарських органах влади могли обіймати тільки відряджені зі східних областей України, «а членство в КП(б)У найчастіше було обов'язковою умовою»⁹³. Така позиція відкрито

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1747. Арк. 228.

⁹¹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 51–64.

⁹² Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині. *Реабілітовані історією* : зб. наук. ст. і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 2003. С. 41.

⁹³ Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура, Л. Л. Ковач, В. В. Коцур, Н. І. Кочан, О. О. Лященко, Н. Ю. Макаренко, Ю. О. Ніколаєць, М. І. Панчук, О. В. Позняк, О. О. Рафальський, М. Ю. Рябчук. Київ : ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 76.

не артикулювалася на рівні вищої влади в республіці, однак доволі поширеною була практика, коли «обласні працівники вважали, що на керівну роботу треба ставити тільки людей зі східних областей, тільки привозних, так би мовити, експортних»⁹⁴, «боялися брати місцеві кадри, не бажаючи з ними «повозитися»»⁹⁵.

Постійно на порядку денному регіональної влади стояло питання залучення до партійних лав осіб з числа інтелігенції, робітників та селян. Місцеве керівництво несло відповідальність за те, що «серед інтелігентів немає жодного члена і кандидата в члени ВКП(б)»⁹⁶, недостатньо представлені в партійних списках селяни. Починаючи з другої половини 1945 р. щораз більшої актуальності та гостроти почала набувати тема підбору кадрів з «місцевого» населення.

Упродовж перших років після визволення будні райкомів, міськкомів та обкомів КП(б)У були вкрай напруженими, оскільки катастрофічно не вистачало співробітників, а їх плинність була надзвичайно високою. Тому кожен посадовець, окрім своїх безпосередніх обов'язків, мав виконувати величезний масив роботи, пов'язаний, головним чином, з необхідністю проводити агітаційно-пропагандистську та господарсько-організаторську діяльність. Від партійних чиновників вимагалися постійні звіти про «виїзд у села з політичними доповідями та лекціями», «виконання планів хлібоздачі та весняного/осіннього сіву», «стан створення первинних парт-організацій», «відновлення промислових підприємств і надання допомоги Червоній Армії»⁹⁷, темпи боротьби з націоналістичним підпіллям тощо. Такий ритм роботи виснажував людину не тільки фізично, але й морально-психологічно.

У масі своїй посадовці у всілякий спосіб намагалися уникати поїздок у «бандеризовані» села»⁹⁸, які вкрай вороже були налаштовані проти радянської влади, особливо в перші повоєнні роки. Показовою є поведінка С. П. Боженка та П. С. Клименка, які в 1947 р.

⁹⁴ Стародубець Г. Місіонери червоної влади... С. 257.

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2660. Арк. 25.

⁹⁶ Там само. Оп. 70. Спр. 1747. Арк. 233.

⁹⁷ Там само. Оп. 23. Спр. 813. Арк. 62, 91.

⁹⁸ Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як засіб індоктринації суспільства (на прикладі Української РСР повоєнного періоду). *Український історичний журнал*. 2018. № 4. С. 91.

були направлені на роботу в Ровенську область на посади штатних пропагандистів. «Не дивлячись на наполегливі вимоги відділу кадрів обкому КП(б)У і надання їм навіть права вибору району, товариші саботували і в райони не виїжджали. Вони вели анти-партійні розмови: «Ми потрапили в бандитську область», «ми ще хочемо жити», «тут працювати немає можливості» і т.д.». У пояснювальній записці вони писали, що в Київській області мають усі умови для нормального життя, а тому роботи у західних областях України не потребують⁹⁹. «Радянські документи того часу рясніють повідомленнями, що партійні функціонери, здебільшого районного рівня, бояться їхати в села. Дехто навіть намагається «весь час сидіти в так званих відрядженнях у Києві та Москві і влаштовувати своє благополуччя, втікаючи від труднощів»¹⁰⁰.

Надзвичайно важливу роль у кар'єрному просуванні номенклатурного працівника відігравали його особові справи, які, «окрім анкетних даних та автобіографії, включали різноманітні персональні характеристики і довідки, які містили оцінку роботи, політичної підготовки і особистих якостей. Сюди ж добавилися листи-доноси, результати перевірок по них з різних комісій, рішення партійних органів, прийняті у справах даної особи й інші матеріали»¹⁰¹. До практики підбору кадрів, аналізу якості роботи посадовців, було введено обов'язкову складову – посилення на його партійну приналежність, соціальне походження, вміння вирішувати питання господарського характеру, «ділові і політичні якості»¹⁰². Наприклад, основний акцент в біографії голови райвиконкому Гримайлівської райради Л. Говоруна ставився на тому, що «він комуніст з 1932 року, українець, з селян, показав себе з позитивної сторони як хороший організатор. Вміло і своєчасно націлює радянський актив на виконання господарських і політичних планів. Політично грамот-

⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 553.

¹⁰⁰ Стародубець Г. М. Партійна номенклатура Волинської області в 1944–1945 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIII. С. 144–148.

¹⁰¹ Летучий Д. Н. Особенности стиля управления персоналом в партийных и советских органах Украины в условиях административно-командной системы. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2014. № 2 (32). С. 253.

¹⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4575. Арк. 22.

ний»¹⁰³; критерієм фаховості першого секретаря Лановецького РККП(б)У т. Аваліна вважалось його вміння «першим виконати план хлібоздачі, першим в районі закінчити реалізацію і збір готівкою 3-ї державної позики»¹⁰⁴. Публічна демонстрація відданості справі Леніна-Сталіна стала невід'ємною частиною професійної діяльності кожного посадовця, критерієм його ділових якостей.

Своєрідною межевою лінією, котра дистанціювала партійно-радянську номенклатуру від місцевого населення, виступала мова. Чиновники, які волею випадку потрапили в україномовне середовище з міцними традиціями національного та релігійного укладу, змушені були адаптовуватися до нього і, паралельно, насаджувати «новий порядок» у вербальній сфері, руйнуючи тим самим автентичний комунікативний простір. Виховані в іншому культурному середовищі номенклатурники часто не розуміли і не хотіли приймати «ворожий» їм світ. Форми пасивного опору були різноманітними – від принципової відмови спілкуватися українською мовою, до «халатного ставлення до роботи, не виїзду в села»¹⁰⁵, фактичного саботування доручень керівництва, навіть, якщо це загрожувало втратою партійного квитка. Хоча мусимо зазначити, що такі випадки траплялися доволі рідко.

Освоєння нового простору і пристосування до умов перебування в ньому відбувалося паралельно з процесом трансформації відчуття часового ритму. В означуваний нами період роздільна межа між графіком основної роботи високопосадовця та часом його відпочинку була досить умовною. Левову частку робочого часу займала суспільно-політична діяльність, «навчання по самостійному засвоєнню основ марксизму-ленінізму»¹⁰⁶, «проведення партійних активів, щомісячних загальноміських та районних парттаборів, наради заворгів, завпропагітів, завпарткабінетів, редакторів газет»¹⁰⁷ тощо.

Важливою складовою повсякденного буття партійно-радянського чиновника обласного та районного рівнів була необхідність

¹⁰³ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 24.

¹⁰⁴ Стародубець Г. Місіонери червоної влади... С. 266.

¹⁰⁵ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 32.

¹⁰⁶ Стародубець Г. Місіонери червоної влади... С. 276.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 711. Арк. 343.

організації масових політичних заходів у селах, культурно-освітніх закладах та установах, у робітничих колективах. Кожен відповідальний посадовець райкому, міськкому чи обкому більшовицької партії в обов'язковому порядку був «прикріплений» до села, колгоспу чи підприємства з метою проведення там політико-пропагандистської, роз'яснювальної роботи, участі в заходах, спрямованих на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям тощо.

Упродовж перших років повоєнного періоду ідеологічні кампанії в західноукраїнському регіоні проводилися регулярно. Про посилену увагу влади до політико-ідеологічної сфери свідчить той факт, що тільки в 1944–1947 рр. вищим керівництвом більшовицької партії було прийнято низку документів з цього питання. Зокрема, 27.09.1944 р. ЦК ВКП(б) – постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», 9.07.1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У постанову «Про роботу з інтелігенцією м. Львова», 14.12.1945 р. Пленумом ЦК КП(б)У – постанову «Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення, у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР», 28.05.1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У – постанову «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології».

Безпосередніми організаторами проведення ідеологічних кампаній на місцях виступали інструктори з ідеологічної роботи відповідних партійних комітетів, лектори та пропагандисти. Їх робота «була спрямована на виконання конкретних завдань соціалістичного будівництва – відновлення колгоспів, подальшої колективізації сільського господарства, розвінчення ворожої діяльності куркульства, посилення боротьби проти українсько-буржуазного націоналізму»¹⁰⁸. До обов'язків штатних партійних політпрацівників (лекторів, агітаторів, інструкторів тощо) входили не тільки організація та проведення політичних акцій, популяризація більшовицьких програмних засад, але основне – формування у громадян стійких морально-політичних переконань радянської людини. Такого типу робота забирала «до 80 % робочого часу працівників, зокрема, оргінструкторських відділів. 75–80 % виїздів інструкторів у райони пов'язані із розслідуванням заяв та письмових повідомлень, які

¹⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1026. Арк. 131.

бувають дуже короткочасні 2–3 дні»¹⁰⁹. Її результати регулярно заслуховувалися на засіданнях і нарадах відповідних комітетів партії та фіксувалися у численних доповідних записках.

Ця ділянка роботи була надзвичайно обтяжливою для партійних службовців, оскільки, по-перше, їхній діяльності «оунівське підпілля протидіяло шляхом проведення акцій індивідуального терору, спрямованих, перш за все, проти <...> місцевого радянсько-партійного активу, ініціаторів й організаторів колгоспів, партійних та комсомольських осередків тощо»¹¹⁰. По-друге, читання лекцій та доповідей перед різними аудиторіями здійснювалося на безоплатній основі. Так, згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 11 листопада 1940 р., такого роду заходи, «штатні працівники і позаштатні лектори парторганів проводили в порядку партійних доручень і особливої доплати не отримували. Штатним працівникам і позаштатним лекторам, які відряджались парторганами для лекцій і доповідей на місця, крім зарплати з їх основної роботи, виплачувалися витрати на проїзд, найм квартири і добові»¹¹¹.

В окремі періоди, як от: у розпал боротьби з оунівським підпіллям, розгортання політики створення колгоспів чи передвиборчих кампаній «обкоми та райкоми партії західноукраїнських областей відряджали в райони і села сотні своїх пропагандистів для проведення масової політичної роботи на виборчих дільницях. Зокрема, з числа працівників Станіславського обкому КП(б)У було створено шість пропагандистських груп, учасники яких із 1 січня по 1 лютого 1946 р. виголосили 125 лекцій, «охопивши» 13 687 слухачів»¹¹²; «група Львівського обкому КП(б)У в складі 46 осіб обласного партійно-радянського активу лише впродовж першого кварталу 1950-го р. прочитала 123 політичні доповіді в селах сільських районів області»¹¹³. Найчастіше до такої роботи залучалися партійні чиновники та місцева інтелігенція. Так, «для вжиття необхідних заходів з усунення недоліків керівництва колгоспами Шум-

¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1580. Арк. 51.

¹¹⁰ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953) : монографія. Львів, 2016. С. 263.

¹¹¹ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2215. Арк. 7.

¹¹² Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як засіб індоктринації суспільства... С. 90.

¹¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 46.

ським РК КП(б)У Тернопільський обком партії у 1949 році зобов'язав відділ пропаганди і агітації підібрати і відрядити в район групу доповідачів терміном на 10 днів для читання лекцій в колгоспах. <...> Для покращення роботи Шумського виконкому райради депутатів трудящих наказувалося відрядити терміном на 1 місяць спеціалістів сільського господарства з обласних організацій для надання допомоги з розробки заходів з організаційно-господарського укріплення колгоспів»¹¹⁴.

Часто так звані уповноважені намагалися якщо не уникнути обов'язкових відряджень, то хоча б пом'якшити умови свого перебування там. Для прикладу, дехто «т. Толстова була прикріплена до одного із сіл Болахівського району Станіславської області під час підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР разом з директором районного банку т. Семеновим. Вони домовилися що будуть працювати там по півдня. Але одного разу вони обоє не з'явилися в селі і не повідомили про свою домовленість секретарю райкому. За це т. Толстовій було оголошено догану»¹¹⁵. Неналежне ставлення партійних працівників до цієї ділянки своєї роботи часто-густо ставало предметом критики з боку їхнього вищого керівництва. В одній із доповідних записок Дрогобицького обкому КП(б)У за лютий 1946 р. вказується на «не поодинокі випадки, коли обласні і районні керівні особи уникають виступати перед населенням. Секретарі Славського і Сколівського райкомів КП(б)У не завжди присутні на урочистих зібраннях, приурочених до знаменних дат, а доручають проводити це заввіділами пропаганди і агітації»¹¹⁶; керівництво Тернопільського обкому КП(б)У так само констатувало факт, що «секретарі Білобожницького та Товстенського райкомів особисто не виступали з лекціями і політичними доповідями перед населенням і не вимагають цього від керівних партійно-радянських кадрів»¹¹⁷. На одному із засідань бюро Тернопільського обкому КП(б)У було піддане гострій критиці партійне керівництво Копичинецького райкому за те, що «секретарі та працівники апарату райкому мало бувають в первинних партійних організаціях, рідко бесі-

¹¹⁴ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1692. Арк. 16–17.

¹¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1612. Арк. 134.

¹¹⁶ Там само. Спр. 711. Арк. 343.

¹¹⁷ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 759. Арк. 72.

дують з рядовими комуністами»¹¹⁸. Другий секретар Дубнівського райкому партії (Ровенська обл.) під час не частих виїздів у села в 1947 р. поводив себе пасивно і головним чином «займався облаштуванням матеріального благополуччя сім'ї – доставав продукти, паливо і т. п.»¹¹⁹.

Тиск, який здійснювався на підлеглих з боку партійного керівництва, змушував їх вдаватися до приписок, подання неправдивої інформації з тим, аби загальні показники виконання доведеного плану не викликали критики. Доволі поширеною практикою стало створення на місцях «фейкових» агітбригад, які нібито проводили активну політико-пропагандистську роботу, «паперових» колгоспів, бригад-передовиків виробництва тощо. На одному із засідань бюро Тернопільського обкому КП(б)У було піддане гострій критиці партійне керівництво «Чортківського району, яке практикує проведення кушових нарад і зборів. У колгоспі імені Чкалова агітколлектив складається з 14 осіб. З них 10 осіб не виписують і не читають газет. Серед агітаторів п'ятеро осіб малограмотних (читають по складах). В колгоспі ім. Ватутіна троє уповноважених не знали, що вони агітатори і взагалі, що таке агітатор»¹²⁰. Низький рівень організації агітаційно-пропагандистської роботи у Волинській області став предметом критики у Доповідній записці інструктора пропаганди і агітації ЦК КП(б)У т. Ющака на ім'я секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренка, датованій 1949 р. З-поміж іншого він, зокрема, підкреслює, що «керівники районів дуже рідко виступають перед населенням з політичними доповідями. Вкрай погано поставлена робота з агітаторами, які потребують систематичної допомоги зі сторони райкому партії, а ця допомога не надається»¹²¹. На завідуючого відділом пропаганди і агітації райкому/міськкому партії покладалася відповідальність за те, аби «агітатори на місцях передплачували газети, брали участь в роботі сільського клубу, виконкому сільської ради, входили до складу клубної ради, редколегії місцевої стінгазети, відвідували гуртки самодіяльності»¹²² тощо. Таким чином, номен-

¹¹⁸ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1692. Арк. 126.

¹¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 229.

¹²⁰ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1692. Арк. 126.

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1747. Арк. 3.

¹²² Там само. Оп. 7. Спр. 1014. Арк. 42.

клатурні посадовці західних областей України в масі своїй були приїжджими людьми, відрядженими у регіон за розпорядженням ЦК КП(б)У. Зміна життєвого простору, екстремальні умови роботи та відпочинку призвели до зміщення часового ритму їх повсякденного життя. Усі ці трансформації посилювалися інтенсивним тиском на них з боку партійного керівництва, тягарем відповідальності за доручену ділянку роботи. Усе це не могло не відобразитися на стилі їхнього керівництва та характері поведінкових норм.

Стиль управління та прояви соціальних аномалій

Результатом становлення сталінського режиму в 1930-х рр. стало утвердження в культурі управління волі вищої посадової особи, всевладдя бюрократичного апарату, максимальної концентрації повноважень у руках партійно-державної верхівки, принципу підпорядкованості партійним органам усієї структури радянських та господарських органів влади і управління. У 1944–1953 рр. масові репресії, тотальне порушення «радянської законності», правове та судове свавілля на тлі збройно-політичної боротьби стали чи не нормою повсякденного життя мешканців західних областях України.

Значна інтенсивність робочого навантаження за фактичної відсутності повноцінного відпочинку, високий рівень відповідальності за доручену ділянку роботи, з одного боку, а з іншого – можливість чинити беззаконня, виправдовуючи його «необхідністю боротьби з українсько-німецькими націоналістами», обмеженість професійного досвіду в переважній більшості регіональних високопосадовців сприяли формуванню в них відповідного стилю управління. У відносинах вищого керівництва з підлеглими спостерігалося надмірне адміністрування, нехтування думкою останніх, завдання образ працівникам, груба, подекуди вульгарна манера спілкування з людьми. Яскравим підтвердженням сказаного є приклад взаємостосунків вищих очільників Львівщини – секретарів обкому КП(б)У І. Грушецького, П. Гапочки, Ніколаєнка¹²³.

Слід зазначити, що правляча партія докладала чимало зусиль задля формування ідеального образу партійно-радянського керівни-

¹²³ Більш детальну інформацію про це див. Стародубець Г. Місіонери червоної влади... С. 89–91.

ка, який мав слугувати взірцем для наслідування. «Справжній більшовик – просякнутий глибокою ідеею і переконаністю, – йшлося в одній зі статей журналу «Партійне життя» за 1946 рік. – Ідея комунізму надихала повсякденну роботу кадрів партії, допомагала переносити злидні і знегоди, будучи животворящим джерелом стійкості, моральної сили, невичерпної енергії в боротьбі з труднощами»¹²⁴. Партійний апарат постійно проводив ідеологічну обробку своїх кадрів, виховував у них вірнопідданські якості. Страх за власне майбутнє створював не тільки нову людину, але й нового чиновника, результат роботи якого досягався не стільки через слово, скільки через покарання або навіть саму його перспектив. Номенклатурного працівника зобов'язували не тільки дотримуватися певних етичних норм поведінки, але й слідкувати за їх дотриманням своїми підлеглими. Доволі часто керівники звинувачувалися у тому, що «незадовільно займаються вихованням комуністів, не обговорюють факти проступків окремих комуністів у первинних парторганізаціях»¹²⁵. Не достатньо активна робота з кадрами була однією з причин накладення дисциплінарних стягнень на всіх партійно-радянських чиновників.

Однією з характерних ознак радянського стилю управління була наявність критики та самокритики, що вважалося «одним із найважливіших умов правильного керівництва партійним і господарським життям»¹²⁶. Тому традиційно кожен виступ керівника будь-якої управлінської ланки на черговій нараді, зборах чи засіданнях мав закінчуватися критичним аналізом роботи його і підлеглого йому колективу. Загалом критика і самокритика є необхідними складовими управлінської культури в демократичному суспільстві, однак в умовах панування «антидемократичного диктаторського режиму, опорою якого стала «робітничо-селянська» партійно-державна бюрократія на чолі з партійною верхівкою»¹²⁷, вони не могли виконувати притаманні їм функції, натомість часто використовували

¹²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 47.

¹²⁵ Там само. Оп. 46. Спр. 1612. Арк. 27.

¹²⁶ Там само. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 47.

¹²⁷ Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 162.

лися як інструмент маніпулятивних технологій, залякування, безпідставних звинувачень.

16 лютого 1947 р. у республіканській газеті «Радянська Україна» був опублікований лист інструкторів Львівського міськкому КП(б)У «Направильне ставлення Львівського міськкому КП(б)У до підбору і виховання кадрів»¹²⁸. Його появі передувало публічне обговорення стану партійних справ у Львівському обкомі КП(б)У, очолюваному І. Грушецьким. Вістря критики авторів листа було спрямоване проти секретаря по кадрах Львівського міськкому партії Клімова і його заступника Калініченко. Вони звинувачувалися у «зажимі» критики, відсутності самокритики власної діяльності, неправильному підборі кадрів, який не ґрунтувався на виявленні ділових якостей кандидатів на вакантні посади. Натомість, на думку дописувачів, посадовцями «використовувався обивательський підхід до питання підбору кадрів, сімейственість, безпринципність та безідейність»¹²⁹. Стиль керівництва Клімова визначався як «брутальний і невихований». У роботі йому бракує культури виховання, освіти і людяності. Відвідувачів, як правило, не приймає, часто виганяє з кабінету, ображає. Він не тільки брутальний з відвідувачами, він ображає своїх співробітників. Може сидіти за зачиненими дверима, тоді як у коридорі його чекають відвідувачі»¹³⁰. Більше того, секретар по кадрах і його заступник звинувачувалися у корупції і зловживанні посадовими обов'язками. Підкреслювалося, що «вони завжди були забезпечені усім, аж до розподілу товарів на квартирах і в міськкомі. А деякі директори підприємств в порядку заохочення і взаємної вдячності передавали через інструктора взуття (директор взуттєвої фабрики)»¹³¹.

Лист став приводом для перевірки роботи Львівського міськкому партії з боку управління кадрів ЦК КП(б)У. Результати перевірки виявили, що далеко не всі викладені авторами листа факти знайшли підтвердження, зокрема, стосовно «Клімова відгукуються як про скромного і стриманого працівника»¹³², однак, «за допущені

¹²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 43.

¹²⁹ Там само. Арк. 48.

¹³⁰ Там само. Арк. 49.

¹³¹ Там само. Арк. 48.

¹³² Там само. Арк. 45.

помилки і недоліки в роботі в кадрами обком КП(б)У виніс Клімову партійне стягнення і намітив заходи з покращення роботи відділу кадрів міськкому партії»¹³³.

Такий спосіб комунікації всередині партійної системи не був унікальним в умовах Західної України. Листи, доноси, службові записки широко практикувалися у стилі діяльності партійно-радянської номенклатури. Прості громадяни, або ж чиновники нижчих рангів намагалися у такий спосіб викласти представниками «вищестоящих органів» свої прохання, скарги, або просто «сигналіти» про порушення норм більшовицької моралі або «соціалістичної законності» з боку місцевого керівництва. Ці повідомлення «влада розглядала як своєрідний індикатор, який сигналізував про гранично допустимі норми існування в державі тих чи інших порушень, які не складали серйозної небезпеки для неї»¹³⁴. Робота зі скаргами і проханнями громадян теж входила в обов'язки партійних номенклатурних посадовців і вимагала від них регулярного звіту.

Непоодинокими були випадки, коли доноси використовували з метою розправитися з неугодними, або ж розчистити шлях для кар'єрного росту. П. Киридон слушно зауважує, що в повоєнний період «керівники СРСР намагалися вибудувати власні структурні ланцюги номенклатури з тим, щоб завдяки їй підтримці здолати суперників»¹³⁵. Однак, зважаючи на те, що в другій половині 1940-х рр. у Західній Україні процес підбору партійно-радянських кадрів не був завершений, службові стосунки тут далеко не завжди ґрунтувалися на особистісних зв'язках і часто боротьба за «крісло посадовця» мала брутальний характер. Для прикладу, в 1947 р. другий секретар Дубнівського райкому КП(б)У Волковський був усунутий з посади, тому що «займався склоками і підсиджуванням першого секретаря райкому партії. Через дріб'язкові побутові питання піднімає чвари, фабрикував видумані факти, спрямовані на дискредитацію першого і третього секретарів РК КП(б)У»¹³⁶.

¹³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 46.

¹³⁴ Кричко Е. Ф., Тажицинова И. Г., Хлынина Т. П. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. С. 35.

¹³⁵ Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.)... С. 111.

¹³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 221.

Підставою для критики стилю роботи партійних посадовців західноукраїнського регіону з боку відповідних комітетів КП(б)У були «грубість у ставленні до селян і співробітників, систематичні п'янки»¹³⁷,¹³⁸, «переважання методу адміністрування»¹³⁹, «зловживання в колгоспах з боку керівників району»¹⁴⁰. Типовою ілюстрацією морально-психологічного тиску на підлеглих номенклатурних працівників слугує поведінка першого секретаря Тлумацького райкому партії т. Шептекіто, «у практиці повсякденної роботи якого можна чути залякування в адресу багатьох комуністів. Наприклад, 7 травня 1946 р., повернувшись з села, т. Семенов, який працював по підписці на позику, почав інформувати Шептекіто, що підпискою на позику від охопив 100 % селян. Однак Шептекіто не дав йому жодних вказівок чи нарад і почав його залякувати: «Ви не вмієте працювати. Рано ми зняли з вас партійне стягнення. Прийдеться вам очевидно ще всипати!»¹⁴¹. Нерідко, аби уникнути критики з боку керівництва, посадовці нижчого рангу вдавалися до карикатурних способів досягнення бажаного результату. Так, «секретар Стрільківського райкому по кадрах Добродаєв, будучи уповноваженим по хлібозаготовках в с. Лопухани замість проведення політмасової роботи серед населення повісив тризуб – знак українсько-німецьких націоналістів секретарю сільради Волошановському і наказав йому йти з цим знаком по дворах і заготовляти хліб і м'ясо в рахунок державних поставок»¹⁴².

Подібний стиль керівництва вищих партійно-радянських посадовців у повоєнний період був доволі типовим. З одного боку, це пояснюється наявністю в них певного етико-морального рівня вихованості, який ретранслювався у відповідні манери поведінки та спілкування. З іншого – внутрішньою потребою постійної демонстрації власного статусу «господаря» як в очах підлеглих, так і, навіть більшою мірою, – пересічних громадян. Тому часто високопосадовці дозволяли собі на власний розсуд визначати рамки робочого часу, спектр прав і обов'язків, правила службового етикету,

¹³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 248.

¹³⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 73.

¹³⁹ Там само. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 236.

¹⁴⁰ Там само. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 67.

¹⁴¹ Там само. Оп. 46. Спр. 1612. Арк. 134.

¹⁴² Там само. Спр. 711. Арк. 343.

Величезний обсяг роботи, який покладався на партійно-радянських чиновників різних рівнів, а також високий рівень інтенсивності праці та відповідальності за її невиконання, виступали чинниками, що спонукали їх до застосування почасти антигуманних і антизаконних методів впливу на місцеве населення, вияву грубості й нетерпимості у ставленні до колег та підлеглих, порушень так званої «соціалістичної законності». Особливо яскраво це виявлялося у період проведення різного роду кампаній: боротьби з повстанським підпіллям та УПА, переселенських акцій, організації виборів, розгортання політики колективізації тощо. Найпоширенішими видами порушень «соціалістичної законності» були «зловживання алкоголем, крадіжки особистого майна, зловживання владою»¹⁴³, «мародерство, побутове розкладання тощо»¹⁴⁴.

Масштаби порушень так званої «соціалістичної законності» були настільки значними, що ставали предметом обговорень на спеціальних засіданнях райкомів, міськкомів та обкомів партії, результатом яких часто було не тільки звільнення з посади, але й виключення з партійної лав. 11 вересня 1945 р. «перший секретар Підкаміньського райкому партії Львівської області Котов М. А, разом з секретарем райкому по кадрах Даниленком та зав. райфінвідділом Ільченко виїхали в с. Кутище по справах хлібозаготівель. На прохання секретаря райкому голова сільради організував для них у місцевого попа обід з випивкою. Згодом місцева вчителька запросила їх подивитися місцеву школу і пригостила їх обідом. Котов почав змушувати жінку випити самогону з ними і, коли вона відмовилася, застрелив її»¹⁴⁵.

Відчуття безкарності, підсилене страхом покарання з боку радянської влади, або розправи з боку повстанського підпілля, часто перетворювало місцевих високопосадовців на самодурів-феодалів, які знаходили розваги, знущаючи над фактично безправними селянами. Так, «секретар Красненського райкому ЛКСМУ, будучи уповноваженим від РК КП(б)У по с. Островчак-Пильний, 1 вересня

¹⁴³ Старка В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 153.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1612. Арк. 51.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 811. Арк. 51.

1945 р. запропонував громадянам Рада Ганні Пантелеївні 1889 р.н. та Бойку Петру Степановичу 1879 р.н. везти до складського приміщення на собі бричку з зерном з тієї причини, що їх коні були на пасовищі. Коли ці громадяни відмовилися це робити, Бесщасний зробив автоматну чергу. Налякані старики змушені були вести віз 0,5 км з 3,5 ц зерна»¹⁴⁶; куратори процесу створення колгоспу «ім. 30-річчя України» в с. Загурщина Жидачівського району секретар по кадрах т. Кудін і голова райвиконкому т. Герич «під час організації колгоспу допустили примушування. Під приводом проведення бесіди селян викликали і тримали в районі в приміщенні сутками. Тих, хто не хотів підписувати заяву в колгосп, всіляко ображали. Селянин Божак заявив, що його насильно заставив підписати заяву зав. районним відділом сільського господарства т. Драйчук. Таким способом було зібрано 22 заяви»¹⁴⁷.

Згідно з офіційним висновком представника ЦК КП(б)У в Львівській області т. Карнауха, станом на 1946 р. «порушення революційної законності в області носило масовий і систематичний характер». Своє твердження він проілюстрував конкретними прикладами. Так, «у Лопатинському, Ново-Яричівському районах уповноважені райкомів по хлібозаготівлі допускали арешти, побиття селян, інвалідів Великої Вітчизняної війни і жінок. У Каменсько-Буському районі секретар райкому по кадрах і завідуючий РАЙЗО, будучи уповноваженими, били й арештовували селян. Землевпорядник району Добровольський, зайшовши в будинок селянина Веретельникова, побив його і стріляв у жінку, після чого вона зійшла з розуму. У громадянки Чабан згвалтував 17-річну дочку в присутності матері, котра, намагаючись захистити дочку, була побита і обстріляна»¹⁴⁸. Принципових змін не відбулося і пізніше, в період масової колективізації. Так, 1 листопада 1947 р. група районного активу на чолі з секретарем Деражнянського райкому партії Печеним прибула в с. Углище з метою проведення заходів для організації колгоспу. «Поставивши за мету завершити свій візит в село організацією колгоспу, Печений запропонував забезпечити явку селян на збори любими методами. Під час виконання цієї вказівки

¹⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 75.

¹⁴⁷ Там само. Оп. 1. Спр. 788. Арк. 138.

¹⁴⁸ Там само. Оп. 46. Спр. 1580. Арк. 87.

були здійснені побої і насилля над селянами, які не бажали прибути на збори»¹⁴⁹. Така практика беззаконня з боку офіційних представників більшовицької влади здійснювалась повсякчас і мала на меті, по-перше, продемонструвати всевладдя місцевих «князьків», по-друге, – другосортність місцевого населення.

Партійно-радянські органи влади час від часу здійснювали спроби обмежити свавілля привілейованих чиновників, але майже ніколи не надавали таким випадкам публічного розголосу через ЗМІ. Більше того, масштаби замовчування іноді сягали такого розмаху, що «тільки після втручання ЦК КП(б)У бюро Львівського обкому партії прийняло за фактами грубого порушення радянських законів у Поморянському районі ліберальне рішення»¹⁵⁰. Однією з найбільш поширених форм покарання за факти проявів порушення «революційної законності» було усунення службовців з посади з формулюванням «не справилися чи скомпрометували себе», або ж «звільнення з однієї роботи і призначення на рівнозначну або вищу»¹⁵¹. В умовах украй складної військово-політичної ситуації в регіоні та кадрового дефіциту багато дисциплінарних порушень високопосадовців залишалися поза рамками адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності, або вона не була адекватною вчиненому злочину. Прикладом цього може слугувати випадок із завідувачем організаційно-інструкторського відділу Гусятинського райкому партії Тернопільської області Дубницьким, якого за вбивство місцевої мешканки Деревій було засуджено тільки на рік вправно-трудова робота¹⁵².

З одного боку, представники влади, особливо з числа так званих «силових структур», застосовували насилля у ставленні до місцевого населення (вбивства, безпідставні арешти, гвалтування, незаконна конфіскація майна), а з іншого, часто-густо користалися нагодою, щоб отримати продукти харчування, одяг та інші життєво необхідні речі повсякденного вжитку. Практика привласнення конфіскованого майна репресованих учасників повстанського підпілля та УПА набула значного поширення у перші роки після звільнення

¹⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 788. Арк. 159.

¹⁵⁰ Там само. Оп. 46. Спр. 1580. Арк. 25.

¹⁵¹ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 271. Арк. 268.

¹⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1580. Арк. 34.

регіону від німецької окупації. Користуючись складною військово-політичною ситуацією, низьким рівнем професіоналізму номенклатурних чиновників та калейдоскопічними темпами плинності кадрів на тлі тотального дефіциту товарів першої необхідності, партійно-радянські посадовці намагалися облаштувати свій убогий побут за рахунок поборів з місцевих мешканців, як от райуповнаркомзамом Білобожницького району Тернопільської області П. Г. Гужва, який «займався грабежами під виглядом м'ясопоставки. У громадянина с. Ромашівка Кидянка Г. І. вилучив 11 штук гусей, 10 ц картоплі. У Музички М. Р. – порося 80–90 кг»¹⁵³.

Процедура виселення сімей учасників повстанського руху, як правило, супроводжувалася конфіскацією їхнього майна. Під час її проведення спостерігалось тотальне беззаконня стосовно громадян, у тому числі й самовільне привласнення їхнього майна посадовцями та місцевими радянськими активістами. Так, наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. у Радехівському районі Львівської області «мали місце грубі порушення соціалістичної законності зі сторони окремих керівників району. При виселенні сімей бандитів належне їм майно і худобу конфісковували, але жодних актів і описів на це майно не складалося, в результаті чого частина майна розбазарювалася»¹⁵⁴. Масштаби поширення випадків «самозабезпечення» набули настільки загрозливого характеру, що, починаючи з 1945 р., питання про факти свавілля та порушення соціалістичної законності постійно вносилися до порядку денного пленумів ЦК КП(б)У. У постанові Політбюро партії «Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР» від 21 березня 1945 р. наголошувалося, що «особливо багато порушень мають місце в Тернопільській, Станіславській та Львівській областях. ... Є факти незаконного вилучення майна, здійснення обшуків. У багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами»¹⁵⁵. Незважаючи на низку заходів, задекларованих в офіційних документах партійно-держав-

¹⁵³ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 11.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 116.

¹⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. Київ – Торонто, 2001. Т. 3. С. 149.

них органів влади західних областей у контексті боротьби з порушенням соціалістичної законності, впродовж 1945 р. ситуація принципово не змінилася. Цілком розділяємо думку В. Ільницького, що «формальні засудження й покарання були радше вимушеним кроком, щоб, по-перше, хоч якось вгамувати морально-деградований контингент працівників, по-друге, зупинити дискредитацію в очах населення всієї радянської адміністрації»¹⁵⁶.

На початку 1950-х рр., після завершення так званої суцільної колективізації, місцеві посадовці поступово запроваджували практику перетворення колгоспів на одне із додаткових джерел забезпечення власного добробуту. Важливим джерелом інформації про факти зловживань з боку посадових осіб є листи громадян у різні партійно-державні інстанції, які час від часу ставали предметом розгляду в партійних комітетах, зокрема, ЦК КП(б)У. Серед такого роду кореспонденції 1950 р. знаходимо інформацію про стан справ у Оваднівському районі Волинської області. Автор листа повідомляє, що «району було відпущено 60 % вівса за зібрані жолуді. Замість того, щоб віддати це в колгоспи, секретарі райкому привласнили його собі. Секретар райкому КП(б)У Дубінець взяв собі 50 кг свіжої риби в колгоспі «Перемога», а грошей не заплатив»¹⁵⁷. «Уповноважений Костопільського району по колгоспу ім. Ватутіна домовився з головою колгоспу і взяв 220 кг колгоспного хліба, а також брав в колгоспі овочі і фрукти без дозволу правління чи зборів колгоспу»¹⁵⁸; у 1949 р. інструктор Велико-Дедеркальського райкому партії (Тернопільська область) М. Савченко «отримав в колгоспі 18 кг борошна, барана, 2 ц жита»¹⁵⁹. Влада намагалася реагувати на такі випадки, час від часу розглядаючи їх на засіданні бюро райкому, міськкому чи обкому партії. Однак за відсутності альтернативних важелів контролю за діями комуністичної партії з боку, наприклад, громадських організацій, лєвова частка їх не розглядалася, замовчувалася і згодом такий спосіб «кормління» став типовою практикою повсякдення партійно-радянського посадовця.

¹⁵⁶ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія. Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 455.

¹⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 910. Арк. 65.

¹⁵⁸ Там само. Арк. 70.

¹⁵⁹ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1673. Арк. 97.

Перманентне перебування у стані емоційного напруження і стресу, невлаштованість побутового та особистого життя, низький рівень загальної культури часто ставали причиною п'янства багатьох чиновників. Так, згідно з офіційними даними, тільки впродовж 1944–1946 рр. відбулася 100 % ротація кадрів по номенклатурі Львівського обкому партії, «чому сприяла не продумана часта перестановка з одного району в інший працівників, які скомпрометували себе п'янством, барахольством та ін.»¹⁶⁰. У деяких випадках зловживання алкоголем і, як наслідок, публічна агресивна поведінка посадовця виступали причиною накладання дисциплінарного стягнення аж до звільнення з посади чи виключення з лав ВКП(б). Так, «систематичне п'янство» було однією з підстав оголошення в 1947 р. суворої догани Юркову, другому секретарю Рокитнівського райкому КП(б)У¹⁶¹, у 1945 р. «звільнено з посади першого секретаря Мацієвського райкому КП(б)У Волинської області т. Василенка, котрий «замість організації роботи райкому систематично пиячив, причому в цю п'янку втягнув другого секретаря і секретаря по кадрах райкому»¹⁶². В умовах кадрового дефіциту повоєнного десятиліття влада намагалася не особливо загострювати на цьому явищі увагу, однак особливо кричущі випадки не могла ігнорувати.

Не менш дражливою, ніж п'янство, була проблема подружньої зради, яка часто мала місце на тлі фактичного проживання дружини / чоловіка далеко від сім'ї. Адже переважна більшість посадовців, як уже йшлося вище, приїхали в регіон у відрядження і часто не могли, чи не хотіли забрати сюди свою родину. Натомість вони облаштовували особисте життя, забуваючи при цьому про законну дружину чи чоловіка. Так, однією з причин звільнення з посади першого секретаря Рокитнівського райкому партії Ровенської області М. П. Горбачеського була його «не чистоплотність в побуті – займався багатоженством. Останнім часом зійшовся з сумнівною жінкою, організував весільну пиятику, чим скомпрометував себе як районного керівника»¹⁶³. У перші роки відновлення радян-

¹⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 1580. Арк. 20.

¹⁶¹ Там само. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 232.

¹⁶² Державний архів Волинської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 55.

¹⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 219.

ської влади явище «подружньої зради» і співжиття, а то й одруження високопосадовців без оформлення розлучення із законною дружиною в деяких випадках набуло загрозливих масштабів. Наприклад в Ново-Яричівському районі Львівської області «частина партійно-радянських керівних працівників, замість створення нормальних умов життя своїм сім'ям і зміцнення здорових взаємовідносин у сім'ї, як це належить комуністу, стали на шлях масової женитьби на інших жінках, залишаючи сім'ї в інших містах та селах Радянського Союзу. Серед керівного активу це явище стало масовим»¹⁶⁴.

Далеко не поодинокими були такі випадки і в інших областях Західної України. Варто зауважити, що питання партійної етики не слід розглядати безвідносно до загальної моральної ситуації у регіоні та країні. З одного боку, завершення війни, складне військово-політичне протистояння українського повстанського руху та органів радянської влади, перманентні переміщення значних соціальних груп внаслідок депортацій, виселення, політики масових відряджень з метою проведення радянзації, детермінували процес руйнації традиційної системи морально-етичних норм і принципів співжиття. А з іншого – нові етичні норми насаджувалися владою поза традиційними для західноукраїнського соціуму інституціями, зокрема, церквою. Роль морального авторитету взяла на себе більшовицька партія. Тому приватне життя кожного номенклатурного посадовця, особливо партійного керівника, постійно перебувало під жорстким контролем відповідного комітету КП(б)У. Будучи єдиною політичною силою, більшовицька партія обмежила коло суб'єктів морально-етичної оцінки своєї роботи до самокритики і самоаналізу. Однак поза рамками зовнішньої критики самокритика втрачає дієвість і перетворюється на фарс. Тому, незважаючи на системний характер проявів соціальних аномалій у середовищі партноменклатури, вони ніколи не висвітлювалися в пресі, а їхня правова оцінка з боку офіційної влади вирізнялася певною м'якістю, або й зовсім ігнорувалася, за винятком особливо кричущих випадків.

Повоєнний десятилітній період став найтрагічнішою сторінкою в історії Західних областей України другої половини ХХ ст.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 20.

Утвердження радянської влади відбувалося у запеклому протистоянні з національно-визвольним рухом, яке супроводжувалося масовим насиллям та терором з обох сторін, силовим нав'язуванням з боку більшовицької влади нових радянських інституцій, зокрема, колгоспної системи, всевладдя комуністичної партії тощо. Фактична відсутність соціальної опори в західноукраїнському середовищі виступала серйозним гальмом процесу інкорпорації регіону в господарсько-політичну структуру Радянської України. Тому відразу після звільнення його від німецьких окупантів за рішенням ЦК КП(б)У сюди було спрямовано багатотисячний десант представників партійно-радянської номенклатури. Саме на них покладалися обов'язки реалізації процесу встановлення / відновлення радянської влади.

Новоспечені чиновники в масі своїй не були готові до нових, майже екстремальних умов життя і праці. Невлаштованість побуту, жорсткий, почасти ненормований робочий час, величезна кількість обов'язків, які покладалися на них (окрім посадових), поглинала левову частку їх вільного часу. Крім того, кожен з них змушений був час від часу виїжджати в села, або на підприємства з метою проведення агітаційно-пропагандистської роботи. Такі відрядження часто приховували в собі смертельну небезпеку. З іншого боку, від партійно-радянських посадовців вимагали щоденної участі в численних нарадах, засіданнях і зборах, постійних звітів про виконану роботу, про результати їх політичної самоосвіти тощо.

Далеко не кожен з партійно-радянських посадовців мав достатньо сил, мужності, ділових та людських якостей, щоб витримати такий морально-психологічний та фізичний тиск. Крім того, не всі з відряджених сюди осіб вирізнялися високим рівнем особистих моральних якостей. Тому досить поширеним явищем серед партійно-радянської номенклатури цього періоду були прояви аморальної поведінки – п'янство, співжиття з жінкою / чоловіком за наявності законної дружини / чоловіка, грубість і насилля у ставленні до місцевого населення і навіть до колег по роботі. Невлаштованість побуту стала однією з причин порушення «соціалістичної законності», яка набула в ці роки загрозливого характеру.

Стиль керівництва високопосадовців першого повоєнного періоду, за рідкісними винятками, залишався авторитарним, дикта-

торським. Піднімаючись з «низів», новоспечені чиновники змушені були постійно прогинатися під систему, доводити свою «пролетарськість» та відданість партії, перманентно наражаючись на небезпеку потрапити до лав «ворогів народу». Тому культивування партфункціонерами в собі жорсткого, вольового, безапеляційного керівника було детерміноване їхньою іманентною потребою завоювати та зберегти високий соціальний статус.

Галина Стародубець

НАСАДЖЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕЛІ ВИРОБНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (1944–1953)

Розбудова незалежної України вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення історичного досвіду суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. У ході поступу історії утверджуються цінності демократії, права і свободи особистості. Цілком закономірно, що в нових умовах стає актуальним об'єктивне дослідження всього історичного шляху українського народу і, зокрема, повсякденне життя населення західних земель у повоєнні роки. Минуле західних областей УРСР, з огляду на низку специфічних обставин, вирізняється на загальноукраїнському тлі. Глибинні суперечності теперішнього кризового стану села породжені радянською командно-адміністративною системою.

Історію Української РСР другої половини ХХ ст. з нових методологічних підходів охарактеризували науковці В. Баран¹⁶⁵, В. Даниленко¹⁶⁶, В. Литвин¹⁶⁷, Ю. Шаповал¹⁶⁸ та ін. Важливим якісним розширенням документальної бази відрізняються праці І. Біласа¹⁶⁹, І. Андрухів та А. Француза¹⁷⁰. Суспільно-політичні процеси, які відбувалися в 40–50-х рр. минулого століття у захід-

¹⁶⁵ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-т українознавств ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

¹⁶⁶ Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

¹⁶⁷ Литвин В. М. Історія України : в 3 т. Київ : Альтернативи, 2005. Т. 3. Кн. 2 : Новітній час (1914–2004). 640 с.

¹⁶⁸ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.

¹⁶⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.

¹⁷⁰ Андрухів І., Француз А. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки, історико-правовий аспект. Документи і матеріали. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. 448 с.

них областях України, проаналізовані в окремих монографічних дослідженнях О. Рубльова і Ю. Черченка¹⁷¹, Б. Яроша¹⁷², О. Малярчука¹⁷³ та ін.

Складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови господарства західних областей України. Трирічна німецька окупація, завдані війною руйнування ще більше ускладнили політичну та економічну ситуацію в регіоні. За період німецького панування промисловість і сільське господарство західних областей України зазнали великих втрат.

Значну частину населення було вивезено до Німеччини, багато сіл і міст повністю спалено. У результаті затяжних боїв із лютого до жовтня 1944 р. чимало селянських господарств та посівів було знищено.

За роки війни у семи західних областях України значно скоротилася кількість селянських господарств. За нашими підрахунками, з 1941 р. до 1945 р. їх чисельність зменшилась на 163 224, в тому числі у Волинській області – із 177 791 до 153 712, у Ровенській – зі 194 263 до 174 126, у Тернопільській – з 298 338 до 263 413, у Львівській – із 181 495 до 155 184, у Дрогобицькій – зі 169 197 до 150 557, у Станіславській – з 235 969 до 214 091, у Чернівецькій – із 174 001 до 156 750¹⁷⁴. Значна частина населення змушена була проживати у землянках, а вжиті військовими заходи не забезпечували своєчасного розмінування посівних площ, що затримувало та унеможлиблювало збір урожаю селянами¹⁷⁵.

Свідченням украй важкого стану сільського господарства є відомості про забезпеченість селян тягловою силою. Наприкінці 1944 р. одна тяглова одиниця припадала мало не на три селянські

¹⁷¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1994. 350 с.

¹⁷² Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 176 с.

¹⁷³ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 228 с.

¹⁷⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3501. Арк. 2.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 1054. Арк. 3.

двори¹⁷⁶, а в гірських районах Станіславської, Львівської та Чернівецької областей, – на дев'ять-десять. У Чернівецькій області забезпечення селянських дворів тягловою силою становило 21 %, причому половина коней були хворі і не надавалися для роботи. У Львівській області до початку німецько-радянської війни нараховувалося 30 % безкінних селянських господарств, а на 1 січня 1945 р. – 75 %¹⁷⁷. У 1944 р. в області, у порівнянні з 1941 р., на 100 тисяч га зменшилась площа оброблених земель, як робочу силу селяни часто використовували корів¹⁷⁸. Ситуація ускладнювалася прагненням відновлених райкомів КП(б)У мобілізувати максимальну кількість тяглової сили для прифронтових потреб армії.

Для проведення обліку збитків, заподіяних німецькою окупацією, у регіоні були створені відповідні комісії, які негайно розпочали роботу¹⁷⁹. Втрати колгоспів Тернопільської області становили 1 млрд 99 млн 448 тис крб. Усі довоєнні колгоспи були знищені. Загальна вартість збитків 38 машинно-тракторних станцій області сягала 27 млн 230 тис крб¹⁸⁰. Матеріальні збитки Дрогобицької області досягли 1 мільярда 850 млн 774 тис крб; із цієї суми 374 млн 854 тис крб припадало на структури Наркомзему¹⁸¹.

Чимало проблем було пов'язано з розміщенням радянських військових частин, які потребували продуктів харчування. Частково тягар їх забезпечення ліг на плечі місцевого населення¹⁸². У зв'язку з цим селяни часто зверталися до представників військового командування з проханням убезпечити їх від свавілля. Так, у заяві селян Старо-Самбірського району до командуючого четвертим Українським фронтом генерал-полковника І. Петрова йшлося про те, що у

¹⁷⁶ Історія Української РСР : у 2 т. / гол. ред. К. К. Дубина. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 578.

¹⁷⁷ Сливка Ю. Ю., Масловський В. І., Швагуляк М. М. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Київ : Наукова думка, 1989. С. 408.

¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 279. Арк. 10.

¹⁷⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П–5001. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 6.

¹⁸⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 14.

¹⁸¹ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 1–3.

¹⁸² ДАТО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 10.

них «було забрано, а не мобілізовано, 41 коня, викошено 75 га посівів, викопано 35 га картоплі»¹⁸³.

Західноукраїнське селянство, крім мобілізації людських і матеріальних ресурсів, надало значну фінансову допомогу владі у розгромі нацистських військ. Лише селяни Львівщини у 1944 р. внесли 20 млн крб у фонд Червоної армії і 12 млн безпосередньо на формування танкової колони¹⁸⁴.

У роки війни село зазнало величезних людських втрат. Як бачимо з «пашпортів» перших сільськогосподарських артілей, серйозною проблемою була нестача працездатного населення. Наприклад, у господарстві «Червона зірка» села Устилуг Устилузького району Волинської області налічувалося 39 осіб, серед яких 18 жінок, решту становили підлітки та перестарілі; ім. Хрущова села Повурськ Маневичівського району – 350 осіб, із них лише 116 працездатних жінок¹⁸⁵. У повоєнному селі залишилися переважно жінки, інваліди, перестарілі й діти.

Труднощі західноукраїнського села ускладнювалися масовими епідеміями серед населення. На цей час припадав спалах захворювань на різні види тифу. Як свідчать документи, смертність людей перевищувала народжуваність. Щоправда, радянська влада вела боротьбу з цим лихом. На ліквідацію епідемій був спрямований увесь медичний персонал, але його не вистачало. Смертність лише у Чернівецькій області за перший повоєнний рік склала 27 341 особу¹⁸⁶.

Ще точилися на території західних областей України бої Другої світової війни, а радянський режим видав цілу низку постанов: Раднарком УРСР – № 675 «Про сіноздачу з урожаю 1944 р.» від 17 червня 1944 р., № 695 «Про заготівлі м'яса, молока і вовни на 1944 р.» від 21 червня 1944 р.; Раднарком СРСР – № 792 «Про порядок заготівлі картоплі і овочів з урожаю 1944 р.» від 30 червня 1944 р. й т. д. У цих документах визначався порядок обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції одноосібними

¹⁸³ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 6. Спр. 255. Арк. 1–2.

¹⁸⁴ Там само. Ф. П 3. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 19.

¹⁸⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р 32. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 9; 15.

¹⁸⁶ Холодницький В. Ф. Вплив політичних процесів на демографічні втрати народонаселення Чернівецької області 1940–1950 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці : ЧДУ, 1996. Вип. 6–7. С. 173.

селянськими господарствами. Згадані постанови не поширювалися на господарства колгоспників, робітників, службовців, непрацездатних через похилий вік¹⁸⁷. Репресіям підлягали особи, які не виконували надмірних завдань щодо здачі державі сіна, молока, м'яса, вовни, картоплі, капусти, моркви, цибулі та інших сільгосппродуктів. Головний удар був спрямований проти заможної частини селянства, конфіскації продукції та сировини.

На звільненій від фашистів території краю відразу почалася мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 50 років до Червоної армії, робочої сили для шахт Донбасу та промислових підприємств СРСР. Відповідно до постанов Державного Комітету Оборони № 6171 «Про мобілізацію робочої сили для підприємств Нарком буду» від 11 липня 1944 р., «Про мобілізацію робочої сили для підприємств вугільної промисловості» від 18 липня 1944 р. західноукраїнські облвиконкоми і бюро обкомів КП(б)У, які несли персональну відповідальність за своєчасне виконання планів, прийняли відповідні документи. Лише протягом серпня-вересня Чернівецька область направила 2 600 сільських жителів для підприємств Наркомбуду, які осідали там, як правило, назавжди¹⁸⁸.

Критичний стан справ у економіці регіону спонукав новітні органи радянської адміністрації до активних господарських та військово-політичних дій, які створили б умови для повного опанування ситуацією. З цією метою уже 21 грудня 1944 р. у складі уряду УРСР була створена Рада допомоги західним областям республіки, до якої ввійшли п'ять відповідальних працівників ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР на чолі із заступником голови Раднаркому УРСР Л. Корнійцем. У 40 республіканських наркоматах та управліннях було затверджено заступників наркомів і начальників із метою більш оперативного господарського керівництва.

Одним із перших заходів радянської влади у західних областях стало надання бідним селянам землі, якою вони були наділені ще до нападу на Радянський Союз нацистської Німеччини. У новостворених Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Тернопільській та Станіславській областях у 1939–1941 рр. 747 000

¹⁸⁷ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 2. Арк. 37; 38; 61; 64.

¹⁸⁸ Там само. Спр. 3. Арк. 19.

безземельних і малоземельних селянських господарств отримали з державного земельного фонду у безплатне користування 1 136 тис. га землі, понад 84 тис. коней, 76 тис. корів, значну кількість посівного матеріалу¹⁸⁹. Вже на 15 січня 1945 р. західноукраїнським селянам було повернуто 327 300 га, або 51 %, з 641 900 га всієї землі. Землю отримали 300 тисяч селянських бідняцьких господарств. Цю роботу, як показують документи, планували закінчити до 1 березня цього ж року¹⁹⁰. Однак установлений план через бюрократичне зволікання при переділі земель не був виконаний вчасно. Станом на 25 квітня 1945 р. землю отримали тільки 81,4 % селянських господарств¹⁹¹, хоч, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р., партійні й радянські органи західноукраїнського регіону мали до 1 червня завершити повернення селянам усієї землі, відібраної у них нацистами.

Підготовка передумов до утвердження соціалістичної моделі господарювання не була позбавлена притаманних тоталітарній державній машині «перегинів» та бюрократичної тяганини. У планах посівів і збору врожаю не враховувалися об'єктивні умови та реальні можливості аграрного сектора. Так, план весняної сівби на 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 березня цього ж року лише Чернівецькій області встановлювався у селянському секторі з розрахунку 370,1 тис. га тоді, як у селянському землекористуванні було всього 353,6 тис. га, причому 20,7 тис. га становили сінокоси і пасовища¹⁹². Така ситуація заздалегідь прирікала область на невиконання встановлених державою планових завдань та відповідні «оргвисновки» партійних, державних і правоохоронних органів.

Одночасно з наданням селянам землі розпочалась робота, спрямована на обмеження заможних, так званих куркульських господарств. У них органи радянської влади вилучили 250 тис. га землі,

¹⁸⁹ Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 6 : Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). С. 512.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 17.

¹⁹¹ Там само. Оп. 30. Спр. 279. Арк. 40.

¹⁹² Там само. Оп. 80. Спр. 276. Арк. 116.

які були передані бідняцьким господарствам¹⁹³. Позиція влади стосовно куркульства була однозначною і полягала у послідовному економічному обмеженні та наступній ліквідації його «як класу». Цю ленінську настанову вкотре застосовували у західних областях республіки.

ВКП(б) вважала перехід до колективізації сільського господарства вирішальним кроком у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства як загалом в СРСР, так і в досліджуваному нами регіоні. Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецьких окупантів» (серпень 1943 р.), «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (вересень 1944 р.), «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі покращення масово-політичної і культурно-освітньої роботи» (грудень 1944 р.) та інші визначали основні завдання розвитку соціально-економічного й суспільно-політичного життя західних областей.

Головну роль у здійсненні всіх важливих заходів із відбудови, розвитку і соціалістичної перебудови сільського господарства відіграли керовані з центру партійні організації. З метою «зближення» комуністичного керівництва з місцевим населенням у всіх західноукраїнських областях були проведені збори селян. Обкоми і райкоми КП(б)У з перших днів після визволення краю від німецьких окупантів, під прикриттям правоохоронних органів, розгорнули роботу з «підтримання ініціативи бідняцько-середняцьких господарств», які начебто бажали об'єднатися у колгоспи.

Характерною й традиційною рисою нової системи господарювання на селі було поєднання політичних зусиль партії та органів влади. У «пашпортах» перших сільськогосподарських артілей поряд із підписом голови виконкому районної Ради депутатів трудящих обов'язково значилися підписи секретаря райкому та уповноваженого обкому КП(б)У¹⁹⁴. Колгоспи були нерозривно зрощені з партійними структурами, тобто партійний апарат мав усю повноту

¹⁹³ Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 116.

¹⁹⁴ ДАВО. Ф. Р–32. Оп. 3. Спр. 9.

влади у них, але не брав на себе відповідальність за поточні справи. З самого початку колгоспи опинилися під жорсткою опікою партії, до них прикріплювалися уповноважені «для повсякденної допомоги та зміцнення трудової дисципліни»¹⁹⁵. Над усіма організованими поодинокими колгоспами запроваджувалося шефство промислових підприємств та установ міста, військових частин¹⁹⁶.

Цілеспрямована робота партійних організацій і радянських органів перших повоєнних років не давала бажаних результатів. Так, у 1944 р. у Ровенській області був організований лише один колгосп – ім. Ватутіна Межиріцького району¹⁹⁷. На початок весни 1945 р. їх кількість у регіоні сягала лише 38¹⁹⁸. У Львівській області було організовано тільки 10 артільей, які об'єднували 358 бідняцько-середняцьких господарств. На кінець 1945 р. в області нараховувалося усього 12 колгоспів, до яких увійшло 392 господарства (651 працездатна особа)¹⁹⁹. У 1945 р. звітували за результатами господарської діяльності всі 12 колгоспів Львівської області, до речі, звіти кілька разів перероблялися. Плани надою молока не були виконані, бо військові частини передали хворих трофейних корів. Тому 27 голів великої рогатої худоби, а також 35 коней було продано на ринку. Водночас 200 колгоспників, за національністю – поляки, на кінець року виїхали до Польщі²⁰⁰.

Враховуючи об'єктивні умови західного регіону республіки, влада не ставила однозначно питання про негайне відновлення та створення нових колективних господарств. Станом на 20 квітня 1945 р. загалом було відновлено та організовано всього 98 колгоспів і 108 ініціативних груп. Згідно з іншими архівними документами, на 1 червня 1945 р. у західних областях УРСР нараховувалося 108 колгоспів та 157 ініціативних груп, які об'єднали майже 8 тисяч селянських господарств²⁰¹. Якщо у Станіславській області в 1945 р.

¹⁹⁵ ДАЛО. Ф. Р–165. Оп. 2. Спр. 88. Арк. 62.

¹⁹⁶ Там само. Ф. П–3. Оп. 2. Спр. 329. Арк. 166.

¹⁹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6511. Арк. 8.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 34.

¹⁹⁹ Там само. Оп. 80. Спр. 276. Арк. 126.

²⁰⁰ ДАЛО. Ф. Р–165. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 1.

²⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 34.

організовано 4 колгоспи, то в наступному 1946 р. – 17²⁰². У Волинській області станом на 12 серпня 1945 р. налічувалось 12 колективних господарств²⁰³, Тернопільській області на 25 вересня 1945 р. – 43 колгоспи, з яких 8 організовано в цьому ж році. У всіх колгоспах цієї області, як засвідчують архівні документи, трудова дисципліна була незадовільною. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Заліщицького району з 23 працездатних виходили на роботу лише 6 осіб, причому кращими вважалися ті працівники, які виробили від 30 до 40 трудоднів за рік²⁰⁴. Низька врожайність колгоспної землі якнайкраще свідчила про «переваги». Урожайність пшениці і жита у колгоспах Волинської області сягала всього 5 ц із га, ячменю, вівса, проса – 10 ц²⁰⁵.

Колективізація на селі розпочалася ще під час Другої світової війни. Вона одразу набрала примусового характеру й викликала спротив селянства, мережі підпілля ОУН і відділів УПА, що вилилося у значні жертви з обох боків та загальмувало її. Це змусило радянське керівництво відкласти суцільну колективізацію на перспективу і зайнятися підготовкою передумов. У перших колективних господарствах простежувалась тенденція – під час проведення звітно-виборних зборів представників із району було значно більше, ніж самих колгоспників. Як правило, збори завершувалися «обідом начальства», на який витрачалось до 10–15 % річних грошових доходів колгоспу²⁰⁶.

З самого початку закладався конфлікт між середняками і бідняками, яких називали «наймитами», «хлопами», «драбами», «бідаками», «старцями». Селянин-бідняк, вступаючи до колгоспу, отримував готові знаряддя праці, до яких часто ставився недбало, вважаючи їх не своїми. Водночас він брав однакову участь у розподілі доходів від господарської діяльності колгоспу. Селянин-

²⁰² Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 268. Арк. 17.

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6510. Арк. 23.

²⁰⁴ Там само. Арк. 32; 37.

²⁰⁵ ДАВО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 973. Арк. 57.

²⁰⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р–189. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 38.

середняк свого колишнього коня краще доглядав – «запарював січку», знищував комах-паразитів, надавав більше часу на відпочинок.

Право оцінки майна селянина, який вступав до колгоспу, надавалося оціночним комісіям, які вибиралися загальними зборами колгоспників. В одних випадках вони завищували вартість засобів виробництва, в інших – занижували, що не відображало дійсної вартості²⁰⁷. Окремі колгоспники, не бажаючи безплатно позбутися нажитого важкою працею майна, перед вступом до колгоспів свідомо знищували або продавали свою робочу худобу і реманент²⁰⁸.

Нерідко колективні господарства організовувались при районних центрах із числа колишніх колгоспників та представників сільського активу, які втекли із села під прикриття правоохоронних органів через переслідування з боку ОУН і УПА²⁰⁹.

Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відзначали, що за рік після видання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів західних областей УРСР» від 10 серпня 1945 р. радянськими, партійними та земельними органами цього регіону проведено значну роботу з організації колгоспів. Однак протягом року у Волинській області організовано тільки два нові колгоспи, Дрогобицькій – 5, Ровенській – 7. У Волинській області з 15 колгоспів не було жодного, на прикладі якого можна було б показати переваги колективного господарювання над одноосібним, а колгосп «Червоний прикордонник», через відсутність своєчасної допомоги в налагодженні трудової дисципліни, розпався²¹⁰. За цей час у Дрогобицькій області розпалося 20 ініціативних груп із створення колгоспів. Станом на 1 вересня 1946 р. кількість колгоспів у Львівській області становила 44. У них нараховувалося 1 496 селянських господарств і 2 595 працездатних людей. На 1 серпня цього ж року у Станіславській області діяв 21 колгосп²¹¹.

Радянські, партійні та земельні органи з перших днів колгоспного руху підходили до створення господарств формально, поверхо-

²⁰⁷ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 19. Спр. 133. Арк. 5.

²⁰⁸ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 530. Арк. 9.

²⁰⁹ ДАРО. Ф. П–400. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 17.

²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6554. Арк. 19; 20.

²¹¹ Там само. Арк. 21, 75, 81.

во. Так, у Радехівському районі Львівської області під час організації колгоспу ім. Хрущова було подано 37 заяв робітників МТС, пивного заводу та установ району. З поданих заяв лише чотири були від селянських господарств, а фактично працювали чотири колгоспниці²¹².

Районні комітети КП(б)У, намагаючись вчасно прозвітувати про виконану роботу, допускали «шкідливу практику», коли в колективні господарства формально приймали службовців різноманітних організацій, вчителів шкіл та інших осіб, що не мали ніяких виробничих зв'язків із колгоспами. Зокрема, завідувач відділу сільського господарства Рожнятівського району Станіславської області І. Захарченко дав розпорядження своїм підлеглим працівникам негайно вступити до колгоспу «Нове життя», в якому нараховувалося лише четверо селян²¹³.

Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про Раду в справах колгоспів» від 8 жовтня 1946 р. передбачалося створення при уряді СРСР спеціального органу, покликаного розв'язати питання колгоспного будівництва, дати об'єктивну оцінку роботи з підбору і розстановки керівних кадрів, установити суворий контроль за дотриманням Статуту сільськогосподарської артілі. Рада в справах колгоспів мала своїх представників, як контролерів від центру, незалежних від місцевої влади, в республіках, краях та областях. Представникові Ради в справах колгоспів при уряді СРСР в Українській РСР Т. Соколову були адресовані об'ємні звіти про хід перевірок, в яких наводилися факти масових порушень, виявлених обласними представниками. Після війни створено ще один могутній контролюючий орган – Головну державну інспекцію з установлення урожайності сільськогосподарських культур при Держплані СРСР, в обов'язки якої входило ведення боротьби із заниженням відомостей про врожайність, приписками у звітності.

З метою підготовки західноукраїнського села до масової колективізації велика увага надавалася створенню та налагодженню роботи машинно-тракторних станцій. На початку лютого 1945 р. уже працювало 152 МТС, у яких налічувалося 117 тракторів і 200

²¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 276. Арк. 127.

²¹³ Там само. Оп. 30. Спр. 1329. Арк. 14.

голів коней²¹⁴. Нескладні розрахунки демонструють невтішні дані про недостатню кількість тяглових одиниць у господарствах у перші повоєнні роки. Такий стан речей спонукав самих селян до прийняття нестандартних рішень. Тому вже навесні 1945 р. у Вижницькому районі Чернівецької області було створено 127 корівних супряг, які вивезли на поля 5000 т гною²¹⁵. Окрім того, в Чернівецькій області вже в лютому 1945 р. було організовано 232 кузні, які за допомогою МТС проводили ремонт сільськогосподарського реманенту селянам. До початку весняних польових робіт ними було відремонтовано 24 тис. борін, 17 796 плугів²¹⁶.

У доповідних записках західноукраїнських обкомів до ЦК КП(б)У, датованих 1945 р., ставилося питання про необхідність створення політвідділів у МТС, які «необхідні зараз для того, щоб підготувати ґрунт для організації колгоспів, вивчити настрої селян, не допустити проникнення в колективні господарства ворогів радянської влади, особливо куркулів. Всебічно сприяти бідняцько-середняцькому елементу та батракам, які прагнуть вступити у колгоспи»²¹⁷. Крім господарських функцій, на МТС покладалося й інше, не менш важливе політичне завдання. Щоправда, політвідділи при МТС були організовані кількома роками пізніше.

Вагомим показником результатів командно-адміністративних та репресивних методів керівництва в західному регіоні республіки, незважаючи на критичний стан сільського господарства, стало дострокове виконання планів хлібозаготівлі у перші повоєнні роки. Обкоми та райкоми КП(б)У вживали рішучі заходи щодо «негайного відрядження в села рад партактиву»²¹⁸. Кращі партійні, радянські та господарські керівники за успішне виконання державного плану хлібозаготівель у 1944 р. були удостоєні бойових нагород СРСР. Так, лише у Станіславській області указом президії Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1945 р. орденом «Вітчизняної війни I ступеня» нагороджено 57 осіб, орденом «Вітчизняної війни II сту-

²¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 279. Арк. 11.

²¹⁵ ДАЧО. Ф. П-1. Оп. 9. Спр. 17. Арк. 11.

²¹⁶ Колгоспник України. *Буковина перед сівбою*. 1945. 10 лютого.

²¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 279. Арк. 12-13.

²¹⁸ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 64.

пеня» – 16²¹⁹. У Львівській області були удостоєні аналогічних державних нагород 26 осіб²²⁰.

Викачування сільськогосподарської продукції із зубожілого повоєнного села західного регіону могло повторити жахливі картини голодомору 1932–1933 рр. на території України. Низка місцевих обкомів партії затвердила додаткові завдання з хлібоздачі у фонд Червоної армії. Постановою бюро Чернівецького обкому КП(б)У «Про стан хлібоздачі в районах Чернівецької області» від 10 жовтня 1944 р. понад обов'язкові поставки заплановано ще 100 000 пудів хліба²²¹. Важко збагнути, до яких наслідків могла призвести така політика радянської влади, якби на заваді цьому не стала організована боротьба підпілля ОУН та відділів УПА.

Уже станом на 5 жовтня 1945 р., згідно зі зведенням Уповнаркомзагу СРСР в Українській РСР про виконання плану хлібозаготівель по всіх джерелах надходжень, у Львівській області план було виконано на 108,8 %, у Чернівецькій – на 102,3 %, у Дрогобицькій – на 101,4 %, у Тернопільській – на 89 %, у Станіславській – на 83,9 %, у Волинській – на 82,1 %, у Ровенській – на 79 %, у той час як у Кіровоградській області лише на 57,2 %, у Харківській – на 51 %, у Запорізькій – на 50,9 %, у Полтавській – на 49,9 %, у Дніпропетровській – на 47,1 %²²². Форсовані темпи хлібозаготівлі підривали і без того вкрай важке становище у сільському господарстві західних областей УРСР.

Для розв'язання проблем забезпечення тягловою силою селянських господарств ЦК КП(б)У радив селянам створювати супряги. У перші повоєнні роки органи радянської влади та партійні організації широко підтримували супряги – традиційні форми селянської взаємодопомоги. Навесні 1944 р. у Чернівецькій області було організовано 10 819 супряг²²³. У Тернопільській області у 1945 р. 54 807 супряг надали допомогу в проведенні посіву 65 429 безкінним бід-

²¹⁹ ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 5–8.

²²⁰ ДАЛО. Ф. П–3. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 11–45.

²²¹ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 82. Арк. 2.

²²² Радянська Україна. *Зведення Уповнаркомзагу СРСР по Українській РСР про виконання плану хлібозаготівель по всіх джерелах надходження*. 1945. 9 жовтня.

²²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 2. Арк. 19.

няцьким господарствам²²⁴. У 1946 р. у Львівській області працювало 35 тис. супряг, які «надавали допомогу сім'ям червоноармійців, демобілізованим та потерпілим від банд», у Станіславській – 29 700²²⁵.

Ще однією з поширених форм селянської взаємодопомоги у західноукраїнському селі були громадські токи²²⁶.

Однак низка партійних, радянських та господарських керівників у регіоні не вбачали у супрягах «соціалістичну допомогу бідності», а розцінював їх як «приховану куркульську кабалу»²²⁷. У своїх систематичних інформаційних повідомленнях у центр вони наполягали на такій оцінці. Практика свідчила, що супряжні групи були нестійкими господарськими об'єднаннями і після проведення відповідних сезонних робіт часто розпадалися²²⁸.

Постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р.» від 7 травня 1945 р. основною формою виробничої кооперації в селі визнала земельні громади, які нав'язувалися селянам державою згори і мали охопити абсолютно всі населені пункти. У кожному селі, де нараховувалось не менше 25 селянських господарств, активно створювалися земельні громади, порядок роботи яких визначався Статутом, що підлягав реєстрації у місцевих органах влади²²⁹.

У великих селах із чисельністю 200 і більше дворів утворювалося кілька земельних громад. Усіма господарськими питаннями керували загальні збори, а в проміжках між ними – Рада земельної громади, яка складалася з трьох осіб, обраних на загальних зборах селян. У Статуті земельної громади «як одній з форм радянської демократії» передбачалися права та обов'язки. Вони вирішували такі громадсько-господарські питання, як порядок використання

²²⁴ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6511. Арк. 27.

²²⁵ ДАІФО. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 259. Арк. 73.

²²⁶ Там само. Спр. 268. Арк. 24.

²²⁷ Там само. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 36.

²²⁸ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 2. Арк. 10.

²²⁹ Богодист І. П. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села. *Український історичний журнал*. 1962. № 3. С. 114–115.

угідь загального користування, не розподілених між окремими дворами (ліси, пасовища, ставки, річки, озера, сіножаті, скотопрогони, водопої, кам'яні кар'єри). Силами членів громади проводилися нові лісові насадження з метою закріплення ярів та пісків. Громада мала утримувати в належному стані шляхи, гаті, мости і меліоративні споруди, стежити за дотриманням протипожежних заходів, створювати громадські пожежні бази. Нею надавалася допомога в обробітку землі певним категоріям селян, зокрема інвалідам війни, людям похилого віку, безкінним господарствам тощо. Земельна громада мала права юридичної особи, а тому могла набувати рухоме й нерухоме майно. Її діяльність оформлялася Статутом, який набував законної сили після реєстрації його у виконкомі районної Ради депутатів трудящих. Статут приймався на загальних зборах селян при обов'язковій участі відповідального представника з району²³⁰.

Земельні громади були поставлені під контроль місцевих органів влади й опинилися під пильним наглядом партійного апарату. У зазначений період гостро визначилась суперечність між законодавством і правосвідомістю селянської громади. Формально ці громади мали значні права, але фактично всі питання вирішували партійно-радянські органи. Земельні громади із самого початку відігравали роль провідника політики комуністичної партії на селі і їм була відведена функція сумлінного виконавця наказів, що йшли згори.

Уже на 25 квітня 1945 р. під керівництвом партійних та радянських органів у західних областях УРСР було організовано 2 501 земельну громаду, незабаром їх кількість майже потроїлася. В історії повоєнного західноукраїнського села земельні громади відіграли значну роль. Розуміючи їх вагу як у господарському, так і в суспільно-політичному житті, партійні органи намагалися використовувати їх на власний розсуд, підпорядкувати своєму контролю. Наявні на той час об'єднання, що виникли до моменту встановлення радянської влади, реорганізовувались на нових засадах і перевірялися шляхом процедури реєстрації Статуту²³¹.

²³⁰ ДАВО. Ф. Р-32. Оп. 3. Спр. 42. Арк. 28.

²³¹ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 2.

На практиці земельні громади могли дещо пом'якшити негативний вплив політики нового режиму. Згуртувавшись у них, селяни Буковини протягом першого повоєнного року засіяли 474 га землі, надали підтримку в обробітку безкінним господарствам на площі 52 626 га, допомогли в збиранні врожаю 2 808 і посіви озимих хлібів 35 271 сім'ї²³². У 1946 р. 957 аналогічних спілок Львівської області також виконали значний обсяг робіт, зокрема, збудували 278 містків, відремонтували 569 км шляхів, організували роботу 630 селянських кузень, налагодили роботу 973 зерноочисних і протруювальних пунктів. При земгромадах області працювало 34 048 супряжних груп, які надали допомогу 67 074 безкінним селянським господарствам та провели громадські посіви на площі 448 га²³³. Поряд із завданнями, спрямованими на формування основ майбутнього соціалістичного способу виробництва на селі, земгромади виконували низку суто практичних, але вкрай необхідних для селян функцій.

Упродовж 1947 р. 7 917 земельних громад західних областей України організували 246 тисяч кінних супряг, які обробили 573 тисячі га землі безкінним селянським господарствам, родинам фронтовиків, інвалідам війни²³⁴. Слід наголосити, що діяльність земельних громад здійснювалась під невинним контролем партійних органів і сільських Рад. Поряд із практичною господарською діяльністю громади виконували певні політичні завдання – виступали колективним наглядом за життям селян. Вони попередньо готували їх до масової організації колгоспів і вважалися своєрідними «містками» для колективізації сільських господарств західних областей України²³⁵. Загальний наступ режиму на західноукраїнське село пролягав через традиційні селянські організації, які були поставлені ним собі на службу.

Партійні та радянські органи у перші повоєнні роки вдавалися до тактичних заходів із метою схилити на свій бік частину сільського населення, передовсім бідняків та середняків. Насаджуючи соціалістичні виробничі відносини, влада розраховувала насампе-

²³² ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 45. Арк. 5.

²³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 174. Арк. 2.

²³⁴ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 173. Арк. 46.

²³⁵ Сливка Ю. Ю., Масловський В. І., Швагуляк М. М. Возз'єднання західноукраїнських земель... С. 412.

ред на незаможне селянство. У силу історичного розвитку західно-українських земель робітництво, як соціальна основа у здійсненні колективізації в СРСР, становило в краї незначну частину населення і не було впливовою силою. Пріоритетного значення надавалося сполучним ланкам між індивідуальними селянськими господарствами та колгоспами. Шляхом прямого адміністративного впливу на земельні громади держава дістала можливість поступово готувати селянство до знищення одноосібних господарств. Вагомим важелем впливу на селянство стало застосування старих перевірених методів – контролю з боку державних машинно-тракторних станцій. Одночасно зі створенням передумов для насадження соціалістичної моделі виробництва у сільському господарстві керівні партійні та радянські органи розпочали роботу з відновлення колгоспів, створених у передвоєнний час.

Згідно з постановою уряду УРСР «Про податкові пільги по державних і місцевих податках та зборах у 1946 р. для населення західних областей УРСР» від 10 травня 1946 р., 35,6 % селянських господарств регіону були повністю звільнені від державних податків²³⁶. Радянський уряд, стимулюючи роботу перших колективних господарств західноукраїнського регіону, в 1947 р. надав значні довготермінові кредити на виробничі потреби новоствореним колгоспам на суму 8 970 тис. крб і на ліквідацію безкорівності – 4 400 тис. крб. Одноосібні селянські господарства для закупівлі сільськогосподарського реманенту та посівних матеріалів отримали 10 млн крб²³⁷. Крім того, колгоспам західних областей УРСР у 1947 р. було передано 20 200 корів, 5 644 свиней, 7 600 овець та значну частину сільськогосподарського реманенту, вивезених із Німеччини²³⁸.

Керівництво республіки іноді надсилало до регіону допомогу у вигляді товарів першої необхідності. Так, для стимулювання заготівлі сільськогосподарської продукції в Закарпатській області РНК СРСР постановою від 4 грудня 1945 р. спеціально направив бавовняних тканин на суму 1 600 тис. крб, трикотажних і панчіш-

²³⁶ Івасюта М. К., Масловський В. І., Мартинюк А. І., Нечитайло В. В. За щастя оновленої землі: нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. Київ : Наукова думка, 1979. С. 58.

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 173. Арк. 151.

²³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 40.

них виробів – на 640 тис. крб, туалетного мила – на 630 тис. крб, хусток – на 600 тис. крб, шкіряного взуття – на 400 тис. крб, ниток – на 144 тис. крб і т. д.²³⁹. Широко почала практикуватися зустрічна торгівля при закупівлі худоби в населення з розрахунку 2 кг кукурудзи за 1 кг м'яса в живій вазі²⁴⁰.

Партійні органи та силові структури суворо контролювали виконання державних планів. Навіть часткове їх невиконання жорстоко каралося органами правопорядку з використанням найрізноманітніших засобів незаконного примусу. У серпні 1946 р. у Клеванському районі Ровенської області група партійно-радянського активу на чолі з першим секретарем райкому КП(б)У В. Янчуком у селі Голишів арештувала і тримала під вартою 35 селян за те, що вони відмовились протягом двох годин привезти в рахунок державних хлібопоставок необхідну кількість зерна²⁴¹.

Узимку 1946–1947 рр. в Україні почався голод, який охопив більшість областей республіки, за винятком західних. Із СРСР до Румунії, Болгарії, Чехословаччини та в інші держави було відправлено 2,5 млн т зерна, награбованого у власного народу. Частину зерна було передано «братнім» країнам безкоштовно у вигляді «інтернаціональної допомоги». За підрахунками фахівців, від голоду 1946–1947 рр. померли близько 800 тис. осіб, із них найбільше в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській і Одеській областях²⁴². Голод вразив частину районів Буковини. У 1947 р. Чернівецька область вийшла на друге місце в Україні зі смертності серед дітей віком до одного року. Загалом смертність від голоду в цій області становила майже 17 тис. осіб²⁴³.

Аналіз архівних матеріалів переконує у тому, що значна частина населення краю сприймала встановлення радянської влади як «нове ярмо». Важким тягарем на селянство регіону лягли обов'язкові поставки зерна державі. Так, у Хустському окрузі Закарпатської області селянин села Фокостово С. Чимар заявив: «Де я візьму пшеницю, коли її не сіяв, звідки у мене може бути молоко, коли ми

²³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 314. Арк. 229.

²⁴⁰ ДАЗО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 4.

²⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 237. Арк. 4.

²⁴² Баран В. К. Україна: новітня історія... С. 60.

²⁴³ Холодницький В. Ф. Вплив політичних процесів... С. 174.

працюємо на коровах?»²⁴⁴. Спеціальні директиви ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У систематично вимагали від райкомів, виконкомів районних Рад депутатів трудящих і уповноважених Міністерства заготівель УРСР постачання зерна якісною пшеницею, а не фуражними сільськогосподарськими культурами²⁴⁵. У випадку, коли серед мішків із зерном нового врожаю траплявся мішок зі старим зерном, в якому знаходили довгоносики, пункт «Заготзерно» повністю бракував усю партію, а не тільки те зерно, де було виявлено шкідника²⁴⁶.

Ще жахливішою формою визиску західноукраїнського селянства стали лісозаготівлі у Карпатах. Частина селянських дворів Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Чернівецької та Закарпатської областей була зобов'язана протягом року поставити державі 20–30 кубічних метрів будівельного лісу. Виконати такі завдання було надзвичайно важко через відсутність у значної частини селянських господарств тягової сили та спеціальної техніки для лісозаготівель. Недовиконання плану таких поставок викликало хвилю репресій з боку владних структур та посадових осіб різного рангу. Завідувач військового відділу Лопатинського райкому КП(б)У Львівської області А. Торба, заступник голови райвиконкому І. Тищенко з групою червоноармійців військової частини 33 905 під командою молодшого лейтенанта О. Єфименка прибули в село Кустин для «вирішення проблеми» недовиконання плану лісозаготівлі. Перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, вони познущалися над громадянином У. Шостаком. Його сина, віком чотирнадцять років, посадили на сніг і довкола нього стріляли з автомата, а шістнадцятилітню дочку поставили біля надмогильного хреста і пострілами з пістолета імітували її розстріл²⁴⁷.

З метою залякати західноукраїнське населення і позбавити підпілля ОУН, лави УПА підтримки, органи НКВС та НКДБ застосовували різні тактичні заходи.

У кожному селі в районах розташування баз УПА бралися на облік по 2–3 так звані куркулі, які підозрювалися у зв'язках із повстанцями. Їх прізвища оголошували на загальних зборах селян,

²⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 28. Арк. 11.

²⁴⁵ ДАВО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 78.

²⁴⁶ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 181. Арк. 2.

²⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 78. Арк. 29–30.

саме на них покладалася відповідальність за будь-який випадок «банд проявів» у селі, за найменшу «провину» їх перших чекало виселення разом із сім'ями. Органи радянської влади продовжували активний пошук «ворогів», заносючи не тільки цих заможних селян, але і їхніх родичів у спеціальні списки як членів сімей «ворогів народу». Всі вони підлягали негайному вивезенню до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії²⁴⁸. До заходів адміністративно-політичного тиску слід додати податкову політику, яка застосовувалася до сімей «активних учасників банд УПА» з метою змусити останніх «вийти з лісу»²⁴⁹.

Проте жодні попередження не могли стримати запеклий опір із боку теренової сітки ОУН та відділів УПА. Усе це, зі свого боку, призвело до масових депортацій західноукраїнського населення у віддалені райони СРСР, що відбувалися у кілька етапів. Уже на 1 червня 1945 р. із західних областей УРСР було виселено 9 615 сімей «бандитів і їх пособників» загальною кількістю 24 888 осіб²⁵⁰. У 1947 р., із початком суцільної колективізації регіону, пройшла друга хвиля репресій і виселення до Сибіру. Кульмінаційного моменту депортація сягнула восени 1947 р.: станом на 26 жовтня цього ж року було виселено (за винятком Закарпатської області) у віддалені райони СРСР 26 332 родини, або 77 791 особу²⁵¹.

Земля та майно, що залишалися після виселення господарів, переходили у розпорядження органів влади. Порядок їх використання регламентувала таємна постанова № ПБ – 148/14 с Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1947 р.²⁵², яка зобов'язувала відповідні органи забезпечити належний облік та охорону майна, поступову передачу його у колгоспи чи державні установи.

Нерідко, як засвідчують архівні джерела, радянські та партійні чиновники вилученим майном розпоряджалися винятково у своїх корисливих інтересах. У листі до ЦК ВКП(б) прокурор Висоцького району Ровенської області В. Кеніцький повідомляв, що партійними і радянськими організаціями було «розбазарено» до 70 голів вели-

²⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 36.

²⁴⁹ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 74.

²⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 32.

²⁵¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система... С. 545–546.

²⁵² Там само. С. 541.

кої рогатої худоби, а новоорганізованому колгоспу не передано жодної корови²⁵³. Начальнику Радехівського районного відділу МВС Львівської області І. Просвірову було винесено обкомом КП(б)У догану за організацію ним при райвідділі «чорної комори» з майна, вилученого у «виселених бандитських сімей»²⁵⁴. Такі факти набули масового характеру серед радянської номенклатури.

Нову хвилю боротьби з куркульством викликала постанова Ради Міністрів СРСР «Про порядок заготівлі сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей УРСР» від 6 липня 1947 р. Цим документом установлювалося, що, починаючи з 1947 р., куркульські господарства повинні здійснювати обов'язкове постачання сільськогосподарських продуктів державі у збільшених обсягах (зерна, соняшнику, сої, картоплі, овочів, сіна, м'яса і молока – на 50 %, шерсті – на 100 %). Терміни здачі продуктів «куркульськими господарствами» відносно «трудових господарств» зменшувалися по зерну, картоплі, овочах, соняшнику і сіну на один місяць, по м'ясу і шерсті – на два, по молоку – на три місяці. Крім цього, встановлювалися надбавки до оподаткування від усіх джерел надходжень на 50–100 %²⁵⁵.

Запровадження соціалістичного способу виробництва на селі загостило політичне протистояння в регіоні. Початок реалізації аграрної політики партії та уряду спричинив масові селянські виступи. У селі Нижня-Апша Тячівського округу Закарпатської області 4 серпня 1947 р. кілька сотень селян підняли стихійне повстання, в результаті якого був убитий голова сільради та місцевого колгоспу І. Черниченко. Аналізуючи цей та аналогічні інциденти, начальник управління Міністерства держбезпеки по Закарпатській області полковник О. Чернецький зробив висновок, що такі дії були «засобом боротьби проти організації колгоспів і інших заходів радянської влади на селі»²⁵⁶. Необхідно зауважити, що частина рядових комуністів підтримували антиколгоспні настрої населення.

²⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 237. Арк. 10.

²⁵⁴ Там само. Оп. 30. Спр. 568. Арк. 4.

²⁵⁵ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 20–21.

²⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 931. Арк. 12–13.

Зокрема, в селі Копашне Хустського округу на зборах сільського активу місцевими комуністами було заявлено: «Організовувати колгоспи не потрібно, нас будуть звинувачувати в знущанні над народом»²⁵⁷.

Курс партії та органів радянської влади на колективізацію сільського господарства західноукраїнського регіону наштовхнувся на опір українського селянства та ОУН, УПА. Директиви підпілля базувалися на програмних завданнях, схвалених проводом ОУН. «Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, – відзначалося в них, – борються за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... За знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян»²⁵⁸.

Наприкінці 1947 р. партійно-радянські органи, зломивши опір ОУН і УПА, опанували ситуацію в низинних районах та забезпечили підготовку передумов до безпосередньої колективізації села. Незважаючи на загрозу розкуркулення та депортації, примусова колективізація спричинила жорсткий опір селянства. Пройшло три роки після встановлення радянської влади в регіоні, а довоєнного рівня колективізації селянських господарств не було досягнуто.

Суцільна організація колгоспів – 1948–1950 рр. Вона проходила з масовими порушеннями Статуту сільськогосподарської артїлі та принципу добровільності. Механізм її полягав у тому, що у «політично відсталих» селах організовували збори, на яких усіх жителів ставили перед фактом: «Або буде колгосп, або всіх виселять у Сибір». Спеціальні загони, що склалися з направлених у село працівників, агітували селян за вступ до колгоспу й збирали заяви. Чисельний склад таких груп затверджувався райкомами партії

²⁵⁷ ДАЗО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 16.

²⁵⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952 : документи і матеріали. Львів : Атлас, 1991. С. 270.

і сягав кількох десятків, а іноді й 50–60 осіб²⁵⁹. Ця робота тривала кілька днів, рідко – два-три тижні. Паралельно до колективізаційної акції залучалися правоохоронні органи та війська («червонопагонники»), які оточували населений пункт і без дозволу влади нікого не випускали. У цей час обласні, районні партійні, радянські працівники, керівники промислових підприємств та установ вели агітацію, яка зводилася до того, що в людей вимагали підписати здебільшого вже заготовлені заяви про вступ до колгоспу. Мешканців села, які відмовлялися підписувати заяви, змушували це зробити, застосовуючи поширений метод «кидання в пивницю» під охорону з тим, щоб людина «подумала». Деякі селяни, щоб не підписувати заяви, говорили про свою неписьменність, однак від них вимагали лише «хрестика»²⁶⁰.

Представники обласних та районних владних структур примушували селян вступати в колгоспи під загрозою масових фізичних розправ та негайного виселення. Так, 6 березня 1947 р. начальник штабу винищувального батальйону райвідділу МДБ І. Крючков, перебуваючи в селі Богданівка Корецького району Ровенської області з групою партійно-радянського активу, викликав для розмови про вступ у колгосп селянина Д. Черняка і запропонував йому підписати заяву, однак той відмовився, за що й був побитий. У цьому ж селі через два дні була викликана на розмову селянка П. Суха, якій уповноважений райвідділу МДБ І. Личак запропонував підписати заяву про вступ у колгосп. За те, що вказана особа порвала заяву, він наніс їй удар по обличчю. Бюро Ровенського обкому КП(б)У, обговорюючи 10 квітня 1947 р. питання про порушення радянської законності у селі Богданівка Корецького району, обмежилося констатацією фактів і не вжило стосовно порушників жодних заходів²⁶¹. Започатковані партійними та радянськими функціонерами методи фізичного впливу на окремих колгоспників залишалися головним аргументом «переконання» й надалі²⁶².

²⁵⁹ ДАТО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1968. Арк. 50–62.

²⁶⁰ Дейчаківський І. Ямниця. Історія села. Долі людей. Львів : Червона калина, 1994. С. 167–168.

²⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 237. Арк. 2–3.

²⁶² ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 10. Спр. 136. Арк. 73.

У довідці заступника завідуючого сільськогосподарським відділом Львівського обласного комітету КП(б)У І. Загороднюка «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів Ново-Яричівського району Львівської області» за 1948 р. знаходимо таке: «Колгоспи в даному районі не організовувались, а насаджувалися. Селяни йшли в колгоспи не через власні переконання у перевазі колективних методів господарювання, а тому, що їх примушували та залякували»²⁶³.

Сталінське керівництво застосувало перевірену теорію «посилення класової боротьби». Проти селянства розгорнувся наступ із боку партійних, радянських, правоохоронних органів, підтриманих військами. Місцеве населення протидіяло матеріальній та моральній шкоді з боку нової влади. Це насамперед так звані традиційні форми пасивного опору селянства: поширення антидержавних чуток та тлумачень, замикання у вузькому колі місцевих і сімейних інтересів, приховування сільгосппродукції й сировини. Західноукраїнське село, за винятком окремих осіб, не йшло в колективні господарства.

Відсутність правового поля та свавілля владних структур призводили до того, що селян зараховували в члени колективних господарств навіть без їх відома. Жителів села ставили перед фактом членства та необхідності усупільнення робочого реманенту. З цією метою райкомами КП(б)У направлялися у села спеціальні групи партійно-радянського активу²⁶⁴. Так, у селі Городжів Львівської області громадянка А. Поріцька заявила, що ні вона, ні її чоловік не подавали заяви про вступ до колгоспу ім. Жданова, на зборах не були і колгоспниками себе не вважають. Однак заступник голови райвиконкому О. Жук та завідувач районного відділу пропаганди В. Чорторижський забрали у них плуг, борони, віз, коня. У селі Лавриків цієї ж області мешканець І. Сало також заяви про вступ до колгоспу ім. Тимошенка не подавав, на зборах не був і «що вписали його до колгоспу не знав. Проте на вимогу влади два роки підряд здавав насіння для колгоспу»²⁶⁵. У десяти колгоспах Магєрівського та двох – Бродівського районів частина колгоспників

²⁶³ ДАЛО. Ф. П–3. Оп. 2. Спр. 672. Арк. 122.

²⁶⁴ ДАЧО. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 1213. Арк. 12.

²⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 237. Арк. 2–3.

була прийнята в члени колективного господарства взагалі за списком, без подання письмових заяв²⁶⁶.

За архівними даними, темпи організації колгоспів у західних областях УРСР характеризувалися такими показниками: січень 1945 р. – 38 колективних господарств, січень 1946 р. – 145, січень 1947 р. – 507, травень 1947 р. – 656, червень 1947 р. – 748, вересень 1947 р. – 988, 20 жовтня 1947 р. – 1 331²⁶⁷.

Від самого початку колгоспного будівництва запроваджувалася практика, що під час збирання врожаю партійні організації міст, згідно з рішеннями обкомів партії, мали надсилати в райони комуністів, робочу силу на допомогу селу. Так, із 200 комуністів, відряджених у райони Тернопільської області, виїхали тільки 97. На 25 липня 1947 р. в одноосібних селянських господарствах було зібрано 63 % зернових, натомість у колгоспах області – 49 %, радгоспах – 35 %, незважаючи на допомогу людьми, в тому числі з боку військових частин²⁶⁸.

У повсякденному житті сільського населення західних областей УРСР свою роль зіграла постанова ЦК КП(б)У «Про посилення масово-політичної роботи, дальший розвиток колгоспного руху і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 1 червня 1948 р. Згідно з даними обкомів КП(б)У, на 1 жовтня 1948 р. загальна кількість колгоспів становила вже 3 093 господарства, з них 1 142 було «організовано» протягом чотирьох останніх місяців²⁶⁹.

Після прийняття названої постанови пришвидшилася колективізація сільського господарства у Волинській області. Водночас в інших західних областях цей процес і далі проходив украй незадовільно. У Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській областях, незважаючи на всі зусилля партійно-державного апарату, не було досягнуто довоєнного рівня колективізації сільського господарства. Найбільше відставала Станіславська область: в Яремчанському, Вигодському, Перегінському, Болехівському районах не було організовано жодного колективного господарства. У Дрого-

²⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 237. Арк. 90.

²⁶⁷ Там само. Спр. 6578. Арк. 91.

²⁶⁸ Там само. Оп. 30. Спр. 867. Арк. 5–6.

²⁶⁹ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти... С. 52.

бицькій області темпи колективізації різко знизилися: якщо у червні було створено 60 господарств, а в липні 76, то у серпні – 11, вересні – 8. У Стрийському, Сколівському, Славському, Нижанківському, Дрогобицькому, Самбірському і Судово-Вишнянському районах у колгоспах було об'єднано всього 2–3 % селянських господарств, а в 11 районах області – від 4 до 11 %²⁷⁰. Така ситуація пояснювалася передовсім тим, що західноукраїнське селянство бойкотувало реанімацію колгоспної системи господарювання.

Найнижчий показник організації колгоспів та ініціативних груп припадав на Закарпатську область, де колективізація сільського господарства проводилась уперше. Станом на 1 серпня 1948 р. на Закарпатті було 53 колгоспи. З 14 округів області тільки у Березівському були колективізовані всі 16 сіл, причому єдине село В. Береги – повністю. У восьми інших округах нараховувалось по одному-два колгоспні господарства, а у Велико-Березнянському взагалі не організовано навіть одного, діяли тільки дві ініціативні групи²⁷¹.

Тотальна ліквідація західноукраїнського індивідуального селянського господарства викликала, і собі, акції насильства проти окремих представників колгоспного, партійного і радянського активу, їхніх сімей з боку ОУН і УПА. Загроза покарання безпосередньо спрямовувалась проти працівників низових ланок. Мирні громадяни стали жертвами збройного протистояння. Так, у 1948 р. лише в Ровенській області було зафіксовано 85 «банд проявів», під час яких убито 12 голів колгоспів, 22 членів правлінь і бригадирів, 29 рядових колгоспників. В одному з документів, вилучених Гощанським райвідділом МДБ цієї ж області у районного провідника ОУН Кайдаша, місцевих жителів застерігали: «Всі ті, хто уже записався в колгоспи, повинні негайно покинути їх, а ті, які живуть індивідуально, не дивлячись ні на які більшовицькі репресії, повинні стояти на своєму – ні колгоспам... У випадку невиконання цього наказу, повстанська армія застосує каральні заходи проти тих, хто вступив у колгосп, і покарає їх карою смерті і ліквідацією майна, як ворогів українського народу»²⁷². Друга половина 1948 р.

²⁷⁰ ДАЛО. Ф. П–5001. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 25–26.

²⁷¹ ДАЗО. Ф. П–5001. Оп. 9. Спр. 192. Арк. 25–26.

²⁷² ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6633. Арк. 61.

позначена переломом у ході суцільної колективізації села та активізацією діяльності підпілля ОУН та боївок УПА. За допомогою примусу партійно-радянські органи у 1948–1949 рр. здійснили в західних областях УРСР масову колективізацію сільського господарства. Станом на 20 березня 1949 р. відсоток колективізації в регіоні становив стосовно селянських господарств – 53, орної землі – 60²⁷³.

У 1950 р. колективізація західного регіону республіки за числом селянських дворів становила 91 % і за посівною площею – 95,6 %, а через рік відповідно 95,2 % і 99,2 %²⁷⁴. Відчуження від придатної до обробітку землі селянина-«західника» гірських районів, на відміну від низинних, ще на кілька років відклало суцільне насадження колгоспного ладу. В Івано-Франківській області станом на кінець 1980 р. нараховувалося 56 гірських сіл, які не входили до складу колгоспів і радгоспів, тобто не були колективізовані. У них проживали 64 тис. осіб, в тому числі 34,2 тис. працездатних, або 10 % від працездатного населення області. На виконання постанови РМ УРСР «Про дальше покращення використання трудових ресурсів в Івано-Франківській області» від 31 жовтня 1977 р. на базі 26 гірських сіл створювалося 4 колгоспи і тепличний комбінат, а у 6 населених пунктах – 5 виробничих бригад, які приєднувалися до наявних колгоспів. До кінця 1980 р. в 24 гірських селах області розтягнулася «суцільна колективізація»²⁷⁵.

Із розгортанням колективізації зазнало знищення хутірське господарство. Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р. № 2467 передбачалось зселити у колгоспні села в 1950–1952 рр. 131 244 хутірські двори колгоспників та одноосібників, розміщені на громадських колгоспних землях. Ця ж постанова встановлювала контингент переселенців у 1950 р. у розмірі 31 375 дворів. План 1950 р. не виконали: фактично переселили 17 071 двір, що становило 54 % до накресленого завдання. Особливо незадовільно велося переселення з хуторів у Станіславській, Ровенській, Волинській і Дрогобицькій областях²⁷⁶.

²⁷³ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти... С. 54.

²⁷⁴ Сеньків М. В. Західноукраїнське село... С. 146.

²⁷⁵ ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 4609. Арк. 88.

²⁷⁶ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти... С. 54.

Чимала кількість хутірських господарств суттєво впливала на економічний стан регіону. Хутірська форма ведення сільського господарства була провісником фермерства і залишалася для регіону однією з перспективних, оскільки найповніше відповідала історичному досвідові корінних мешканців. За сприятливих умов, при застосуванні ефективних методів господарювання, державної підтримки кредитами, технікою особиста вільна праця виробника могла привести до швидких економічних зрушень.

Проте програма «соціалістичного будівництва на селі» передбачала ліквідацію хуторів – прообразу фермерських господарств. Активно велася робота із зселення хуторян у колективізовані села²⁷⁷, однак вона гальмувалася через погане технічне забезпечення транспортом та недбале керівництво правлінь господарств. Як правило, швидко розбирали хутірські будівлі, а родини, що там мешкали, відправлялися за оргнабором робочої сили за межі області або ж розміщувалися у тимчасових будівлях, часто непридатних для життя. І це в той час, коли масштабно велися роботи зі спорудження адміністративних та господарських приміщень колгоспів²⁷⁸.

У другій половині 40 – на початку 50-х рр. західноукраїнське село пережило трагічні часи. Під час нав'язування соціалістичної моделі господарювання мільйони людей втратили власність, тисячі – життя. Радянська влада ставилася до таких жертв цинічно. На території колишніх сіл і хуторів залишилися пустирі та чагарники. Обкоми партії у своїх директивах наголошували на тому, щоб «ці місця якнайшвидше переорювалися і навіть викорчовувалися пеньки від дерев»²⁷⁹.

Аналіз архівних джерел свідчить про критичне становище селянства цього періоду та справжнє ставлення тоталітарного режиму до соціально-економічного життя регіону. Так, у середньому на трудовень колгоспникам Станіславської області у 1950 р. видано: грошей – 1,05 крб, зерна – 1,620 кг, соломи – 1 кг, картоплі – 0,550 кг, овочів – 0,035 кг, сіна – 0,100 кг. Зовсім не видавали на трудовень колгоспникам зерна 15 колгоспів і грошей 210 колгоспів

²⁷⁷ ДАРО. Ф. Р–189. Оп. 3-а. Спр. 1. Арк. 5.

²⁷⁸ ДАЧО. Ф. Р–4. Оп. 4. Спр. 186. Арк. 34.

²⁷⁹ Радянська Волинь. В обкомі КПУ і облвиконкомі. 1959. 28 березня.

області²⁸⁰. Аналогічною була ситуація в сусідніх областях краю²⁸¹. Що ж до оплати праці, нарахованої за трудовні колгоспникам, то лише у Закарпатській області станом на 1 жовтня 1952 р. заборгованість за попередні роки становила 4 млн крб²⁸². Як інформує доповідна записка Станіславського обкому партії за грудень 1954 р. у ЦК КП(б)У «Про стан господарської діяльності деяких гірських колгоспів Станіславської області і перспективи розвитку сільського господарства в місцях їх розташування», протягом чотирьох років свого господарювання ряд колгоспів Перегінського, Рожнятівського, Надвірнянського, Долинського, Яремчанського районів так і не зміг забезпечити оплати колгоспного трудовня²⁸³.

Ще з урожаю 1944 р. розпочалося зростання державних запасів зерна, лише засуха 1946 р. дещо зменшила держрезерв. Ріст запасів мало позначився на рівні життя населення, проте виріс експорт зерна, особливо в країни так званої народної демократії. Дані про виробництво і розподіл хліба характеризують державну політику, яка проводилася стосовно власного народу. Після завершення переможної війни у внутрішній політиці не відбулося серйозних позитивних змін – інтереси людей для уряду не були першочерговими¹²⁰.

Основним засобом існування селянства залишалися індивідуальні підсобні господарства. Наведемо витяг з одного з листів за грудень 1950 р., який зберігається у фонді Закарпатського обкому КП(б)У: «Зараз випав великий сніг, сильні морози, а в нашому колгоспі ще весь урожай в полі, – писала жителька села Задильське Воловецького округу А. Гливяс, – хліб і сіно самі не збирають, і людям не дозволяють. Жито уже погнило. Картоплю навіть і не розпочинали вибирати. Ось такий тепер у нас порядок, їсти людям нічого. Хто має – продає свою худобу та купує хліб і кукурудзу»²⁸⁴. При цьому слід урахувати, що були введені високі податки на кожне фруктове дерево, незалежно від того, давало воно врожай чи ні. Селянин сплачував грошові податки державі, встановлені відповідно до розмірів прибутків, отриманих із кожної голови худоби,

²⁸⁰ ДАІФО. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 832. Арк. 22–23.

²⁸¹ ДАТО. Ф. Р–1. Оп. 7. Спр. 6. Арк. 50.

²⁸² ДАЗО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 2040. Арк. 43.

²⁸³ ДАІФО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1813. Арк. 43.

²⁸⁴ Попов В. П. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 1940-е годы. *Отечественная история*. 2000. № 2. С. 66.

площі посівів і т. д. Щоб якось вийти з катастрофічного становища, селяни змушені були згортати особисте підсобне господарство, яке ставало збитковим. Цей процес особливо посилювався з 1948 р., коли внаслідок кількарразового підвищення податків та зниження роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію відбулося різке зменшення прибутків колгоспників²⁸⁵. Така політика держави стосовно села призвела до того, що у 1950 р. у СРСР 40 % селянських сімей не тримали молочної худоби, у тому числі 15 % не мали домашніх тварин²⁸⁶. Наслідком сталінської колективізації стало різке погіршення матеріального рівня життя людей у селі. Очевидці тих подій свідчать: «У колгоспах люди бідували»²⁸⁷.

Керівна верхівка все це обґрунтовувала прагненням примусити селянина більшу частину часу присвячувати «громадському господарству», тобто працювати «на державу». Водночас капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, пріоритет надавався промисловості та обороні. Розвиток сільського господарства різко відставав від темпів розвитку промисловості. Фактично за рахунок сільського господарства розвивалася промисловість країни. За допомогою грошової реформи 1947 р. саме промисловість отримала багатомільярдні суми, відібрані у народу²⁸⁸. Вся продукція колгоспного сектора економіки краю потрапила у розпорядження московських відомств, які централізовано розподіляли його ресурси.

У цей час влада вживала жорсткі заходи, спрямовані на збереження та охорону зерна. До відповідальності притягали не лише звинувачених у його розкраданні, але і тих, хто не забезпечив надійного зберігання. У нічний час колгоспні комори та майно охороняли представники партійно-державного активу та додаткові міліцейські наряди. Суд і прокуратура розглядали такі справи поза чергово, застосовуючи при цьому найсуворіші міри покарання. Одним із методів адміністративно-політичного тиску на західноукраїнські партійні, радянські та господарські органи стали телеграми

²⁸⁵ ДАЗО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1426. Арк. 80.

²⁸⁶ Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 годах. Москва : Мысль, 1972. С. 265–266.

²⁸⁷ Пащак Я. П. Родимий край, село родиме : документальний нарис. Київ : Веселка, 2001. С. 138.

²⁸⁸ Попов В. П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы. *Отечественная история*. 2001. № 3. С. 71.

за підписом Й. Сталіна у зв'язку з невиконанням планових сільськогосподарських завдань. Негайно в дні отримання телеграфних вказівок проводились позачергові наради з активом, телеграма «глибоко роз'яснювалася всім колгоспникам», розроблялися «дієві заходи»²⁸⁹.

Проте за оцінками Центрального Статистичного Управління СРСР, в окремі роки втрати зерна при збиранні і зберіганні, не пов'язані з погодними умовами чи надзвичайними ситуаціями, становили третю частину його валового збору. При цьому якість зерна була вкрай низькою²⁹⁰.

Виробнича діяльність колгоспів базувалася на роботі бригад, які здійснювали сезонні роботи закріпленим за ними реманентом та робочою худобою. Бригади ділилися на ланки, які відповідали за окремі зернові, технічні, овочеві та інші культури. Якщо спочатку у ланках практикувалася персональна відповідальність за виконану роботу, то з 1950 р. почала застосовуватися уніфікована система, яка нехтувала матеріальними стимулами. Основним підрозділом господарств стали виробничі дільниці, за якими закріплювалися техніка, земля, худоба, будівлі.

Увесь грошовий дохід на один колгоспний двір у 1951 р. у Львівській області, не враховуючи колгоспу-мільйонера «1 травня» Брюховицького району, не перевищував 1 790 крб. Господарство ім. Хрущова Нестерівського району в 1950 р. мало грошовий дохід на один колгоспний двір 362,4 крб, а в 1951 р. – 347,5 крб; ім. Хмельницького Бродівського району в 1950 р. – 579,9 крб, а в 1951 р. – 558,6 крб²⁹¹. У цій же області всі колгоспники за перше півріччя 1952 р. заробили в колгоспі в середньому по 132,4 крб, а від продажу продуктів індивідуального підсобного господарства – 590 крб. При цьому навіть колгоспники передового колгоспу за дане півріччя отримали 431,8 крб, а від продажу своєї птиці, худоби й продуктів сільського господарства – 640,6 крб²⁹². Низька оплата праці у колгоспному виробництві змушувала селян максимально використовувати можливості особистих підсобних господарств. По

²⁸⁹ ДАЗО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1716. Арк. 1.

²⁹⁰ Попов В. П. Хлеб как объект... С. 56.

²⁹¹ ЦДАВО України. Ф. Р–582. Оп. 24. Спр. 87. Арк. 34.

²⁹² Там само. Спр. 88. Арк. 191.

суті, селянин-колгоспник жив переважно зі свого присадибного господарства, що давало йому понад 80 % м'яса, 90 % картоплі. Натомість середня заробітна плата робітника Львова у галузі машинобудування й металообробки тільки за березень 1952 р. становила 816 крб (кваліфікована – у межах 479–2 411 крб, малокваліфікована – 291–1 071 крб)²⁹³.

За рахунок викачування ресурсів із колгоспного села держава знижувала ціни на продукти харчування, від яких вигравали насамперед люди з високою зарплатою. Селяни-колгоспники отримували за свою працю в кілька разів менше, ніж робітники й службовці. Держава закупувала у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно – 31 копійка, м'ясо за 23 копійки при роздрібній ціні у місті – 1,5 крб і т. д.²⁹⁴. У сільському господарстві західних областей УРСР, як і в усьому СРСР, колгоспникові не вигідно було добре працювати, добиваючись високих результатів, оскільки вироблену продукцію держава забирала за символічну оплату. Обмін між містом і селом був нееквівалентним, через що оплата праці в колгоспах була мізерною.

Упродовж 1951–1953 рр. за допомогою розгалуженого адміністративно-бюрократичного апарату розпочалося чергове закабалення західноукраїнського селянства. Партійно-радянська номенклатура, котра паразитувала на колгоспному ладі, зробила все для того, щоб підкорити продуктивні сили села. Характерною особливістю колгоспної системи стали перевитрати трудовнів на утримання адміністративно-управлінського апарату, не зважаючи на постанову Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1948 р. № 3329. Неправильне витрачання трудовнів відбувалося внаслідок зростання штатів управлінського й обслуговуючого персоналу в колгоспах, надмірно високих витрат трудовнів. У багатьох колгоспах це призвело до нестачі працездатних колгоспників для роботи в полі й на фермах, які мали нижчу оплату праці, ніж на обслуговуючих посадах.

Нерідко траплялися випадки запровадження зайвих, надуманих посад. У господарстві «Червоний партизан» Сторожинецького району Чернівецької області при наявності в колгоспі лише 38 господарств була введена посада завгоспа, якому щомісяця нарахову-

²⁹³ ЦДАВО України. Ф. Р–582. Оп. 24. Спр. 2. Арк. 2.

²⁹⁴ Агитатор. *Правда о «золотом веке»* цен. 1988. № 1. С. 29.

валося по 30 трудоднів. У цій артілі управлінському й обслуговуючому персоналу нараховувалось 40 % трудоднів від загальної кількості вироблених колгоспниками²⁹⁵. Одна частина колгоспників недоодержували за трудодні, а інша одержувала значно більше ніж належало. У 8 з 13 колективних господарств Лисецького району Станіславської області на утримання адміністративно-управлінського персоналу використали 31 692 трудодні замість 22 549. Таким чином, перевитрати становили 41 %. У деяких інших господарствах району вони були ще вищими, зокрема, в колгоспі ім. «Молодої гвардії» – 60 %, ім. Сталіна – 67 %, ім. Хрущова – 79 %²⁹⁶. У 46 укрупнених господарствах Львівської області перевитрати на утримання керівного апарату («конторських») становили 79 788 трудоднів, або 43 % замість 8 %²⁹⁷.

Водночас відбувалося відселення західноукраїнських селян шляхом проведення масових оргнаборів робочої сили і спецпереселень в інші області як УРСР, так і СРСР. Місцеві райкоми партії були зобов'язані проводити систематичну підготовчу роботу до таких акцій. Лише протягом одного року, згідно з планами відселення, з Львівської області переселилися у південні області республіки 827 сімей (3 495 осіб)²⁹⁸. Оргнабір, як і служба в армії, виїзд на навчання чи одруження з міським жителем, дозволяв оминати паспортні обмеження. Сільське населення піддавалося жорсткій соціальній дискримінації. Колгоспники були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. Селянин міг улаштуватися на роботу в інші галузі економіки лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Новітнє закабалення продовжувалося аж до паспортизації села з лютого 1958 р. Це був безправний стан у суспільстві – люди «нижчого ґатунку». Колгоспна молодь, яка досягла 16 літ, механічно, навіть без подачі заяв, зараховувалася в члени колгоспів.

Завдання і шляхи дальшого розвитку сільського господарства були визначені в рішеннях ХІХ з'їзду ВКП(б), що відбувся 5–14

²⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6554. Арк. 11.

²⁹⁶ ДАІФО. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 870. Арк. 34–35.

²⁹⁷ ДАЛО. Ф. П–3. Оп. 4. Спр. 321. Арк. 8.

²⁹⁸ Там само. Ф. П–5001. Оп. 10. Спр. 133. Арк. 67.

жовтня 1952 р. Черговий з'їзд партії вкотре наголошував на необхідності піднесення рівня механізації сільськогосподарських робіт, підвищення урожайності полів, збільшення громадського поголів'я худоби, його продуктивності, а також валового й товарного виробництва продуктів землеробства та тваринництва²⁹⁹. Проте розвиток сільського господарства вимагав зміни системи планування, права самих колгоспів установлювати порядок розміщення культур на всій площі і відповідальності за результати господарювання, простору для господарської ініціативи. Труднощі загострювалися ще й тому, що належним чином не розв'язувалося питання кадрового зміцнення колгоспів, забезпечення тракторами, комбайнами, автомобілями та іншими сільськогосподарськими машинами. Ідеологізація аграрної політики на селі зумовила масові приписки з метою приховати провали у виконанні планів³⁰⁰.

Піднесення сільського господарства краю відбувалося досить повільно. Західноукраїнське селянство, як і селянство всього СРСР, дещо відійшло від критичної межі. Трагічні сторінки життя українського села та привид голоду 1946–1947 рр., породжені сталінським тоталітарним режимом, усе ще продовжували переслідувати селян. Протягом 1951–1953 рр. у сільському господарстві України не спостерігалось відчутних зрушень. Загальний обсяг виробництва продукції залишався приблизно на рівні 1950 р.³⁰¹

В архівних документах масово задокументовані факти порушення «демократичних основ» управління колгоспами. У багатьох колгоспах регіону нерегулярно проводилися загальні збори. Тим самим колгоспники були, по суті, відсторонені від участі в господарських справах, а низка керівників узагалі перестали відчувати відповідальність перед рядовими працівниками і діяли винятково на свій розсуд³⁰². Грубі порушення мали місце в проведенні звітно-виборних зборів членів господарств. Часто ці зібрання проходили без належної підготовки, із запізненнями, за малої кількості селян,

²⁹⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Вид. 8-е, доповн. і виправл. Київ : Політвидав України, 1980. Т. 6 : 1941–1954. С. 350–354.

³⁰⁰ ДАВО. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 201.

³⁰¹ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 287.

³⁰² ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6554. Арк. 12.

на низькому організаційному рівні. Протоколи загальних зборів колгоспників у більшості випадків оформлялися через кілька днів або навіть тижнів, деякі з них залишилися не підписаними головами і секретарями загальних зборів. Так, у колгоспі ім. «1-го травня» Бурштинського району Станіславської області з 12 протоколів загальних зборів п'ять були без жодного підпису, а в колгоспі ім. «Перемоги» протоколи звітно-виборних зборів було загублено³⁰³.

Що ж стосується «демократичних основ» колгоспного управління, то про справжній стан справ свідчить той факт, що, наприклад, у господарствах Тернопільської області у 1950 р. на проведених зборах виступили 8 836 членів артiлі, або 3,1 % від присутніх (287 912 осіб)³⁰⁴. На Волині в обговоренні звітів правлінь і ревізійних комісій взяло участь 460 осіб, або 4 % від кількості присутніх на зборах³⁰⁵.

Порушення Статуту сільськогосподарської артiлі виявлялися й у тому, що у багатьох колгоспах розподіл доходів, господарські плани, розпорядження матеріальними засобами вирішувалися тільки правлінням або головою колгоспу, які не завжди звітували перед загальними зборами колгоспників про напрями та результати своєї діяльності. Вибори членів правлінь, ревізійних комісій і голів часто відбувалися з недотриманням установлених Статутом термінів. Керівників господарств призначали й знімали районні партійно-радянські органи без відома колгоспників. Цілковита підлеглість керівництва колгоспів компартійним органам робила процедури Статуту сільськогосподарської артiлі символічними.

Біди західноукраїнського повоєнного села були наслідком не тільки лихоліття війни. Підготовка передумов та насадження соціалістичної системи виробництва у сільському господарстві ще більше ускладнили ситуацію. Поряд із наділенням бідноти землею, наданням кредитів, організацією земельних громад влада вдалася до насильницьких господарських і політичних акцій, які унеможлилювали ведення індивідуального селянського господарства. Ці дії, спрямовані на обмеження землекористування, запровадження непосильних податків, торкнулися основної маси мешканців села, які

³⁰³ ДАІФО. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 870. Арк. 37.

³⁰⁴ ДАТО. Ф. Р–2. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 253.

³⁰⁵ ДАВО. Ф. П–1. Оп. 3. Спр. 1726. Арк. 75.

були дрібними земельними власниками. Різноманітні заходи проводилися із застосуванням брутальних, насильницьких дій, властивих командно-адміністративній системі. Й. Сталін досяг межі, вирішуючи невідкладні завдання економічної політики повністю неекономічними методами. Західноукраїнське село чинило опір формуванню і зміцненню засад командно-адміністративної системи, впливовим фактором стала збройна боротьба підпілля ОУН і відділів УПА.

Держава насильницькою колективізацією зробила ставку на позаекономічний примус, знехтувала досвідом селянства. За стереотипами звичаєвого права, які домінували в селянській свідомості, єдиними авторитетними органами управління були земельні громади. Західноукраїнські хутірські господарства були провісниками фермерських. Село у своїй основі мало два типи приватного господарювання: заснованого на особистій праці виробника (фермерство) й такого, що базувалося на найманій праці (приватні підприємства). Замість підвищення ефективності та конкурентоспроможності цих численних господарств радянський тоталітарний режим узяв курс на цілковите їх знищення.

Олег Малярчук

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІВ РІВНЕНЩИНИ В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ І УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ (1944–1953)

Для радянської системи освіта була пріоритетною сферою, адже за її допомогою потрібно було виховати «нову людину», радянського громадянина, будівника комуністичного суспільства. А, отже, постать вчителя, як і вихованих ним учнів, мала стати зразком соціалістичної ідейності, принциповості у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом». Проте реалізувати ці завдання у повоєнному західноукраїнському просторі було складно. На заваді стояли як особливості національного, релігійного, культурного життя, світогляду мешканців регіону, так і збройна боротьба українського підпілля з відновленою, після витіснення нацистів, радянською владою. Учительство повоєнної Рівненщини, як і інших західноукраїнських областей, опинилося на вістрі боротьби між повстанським рухом і комуністичною владою, і подеколи у повсякденному житті стояло питання не лише, що їсти, у що вдягнутися, а й як зберегти свободу, чи навіть життя.

Для написання статті цінними були праці, присвячені становищу інтелігенції (Т. Марусик³⁰⁶, В. Даниленко³⁰⁷, О. Стасюк³⁰⁸, О. Прохоренко³⁰⁹), та її повсякденню у радянський період (О. Бул-

³⁰⁶ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці : Рута, 2002. 463 с.

³⁰⁷ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 406–420.

³⁰⁸ Стасюк О. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 230–246.

³⁰⁹ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* : колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 2. С. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_

гакова³¹⁰, О. Ісайкіна³¹¹, Ю. Кузьменко і О. Корпас³¹², Є. Зубкова³¹³). Однак вчительство і його життя на Рівненщині, де тривала «війна після війни», залишаються недостатньо висвітленими. Можна назвати хіба що книгу М. Ковальського про освітян Острога³¹⁴. Широко вивчаються сучасними українськими дослідниками й процеси збройного та ідеологічного протистояння українського підпілля з радянською владою (О. Іщук³¹⁵, І. Патриляк³¹⁶, Б. Ярош³¹⁷ та ін.), хоча вони лише дотично торкаються життєдіяльності вчительства. Для аналізу загального зрізу ситуації у регіоні цікавими є дослідження повоєнних освітніх процесів у працях І. Сушик³¹⁸, Н. Улітової³¹⁹, Н. Мащенко³²⁰ та ін. Окремі аспекти означеної проблеми знайшли висвітлення у доробках авторів статті³²¹.

Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyana_1950-kh_rr_ch_12.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

³¹⁰ Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко; ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 556–574.

³¹¹ Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 240 с.

³¹² Кузьменко Ю., Корпас О. Канони зовнішнього вигляду та організація дозвілля вчителів провінційних міст і сіл УРСР у 1945–1980-х роках. *Київські історичні студії*: науковий журнал. 2018. № 2 (7). С. 89–93.

³¹³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва, 2000. 230 с. URL: <http://vkist.ru/download/7830.pdf> (дата звернення: 23.01.2021).

³¹⁴ Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Близняк. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. 296 с.; іл.

³¹⁵ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.

³¹⁶ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 592 с.

³¹⁷ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Історико-політологічний аспект). Луцьк, 1995. 171 с.

³¹⁸ Сушик І. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 276 с.

³¹⁹ Улітова Н. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 6. С. 161–165.

Джерельну базу статті склали архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, м. Київ, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, м. Київ, Державному архіві Рівненської області, Галузевому державному архіві СБУ, м. Рівне, а також спогади. Опрацьована авторами історіографічна та джерельна база є репрезентативною для аналізу боротьби радянської влади та українського підпілля за контроль над освітою і вчительством регіону.

Мета нашої статті полягає в аналізі життя вчителів Рівненщині в умовах жорсткого ідеологічного протистояння українського національно-визвольного руху та радянської влади у післявоєнний період. Для цього охарактеризовано особливості ідеологічної атмосфери в регіоні та її вплив на діяльність педагогів.

Суспільно-політичні процеси повоєнного часу, що відбувалися на теренах Західної України, безпосередньо впливали на освітню сферу. Виховання у школі, училищі чи закладі вищої освіти мало прищеплювати комуністичний світогляд і нести необхідну емоційно-моральну складову. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Цим процесам протистояли підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та збройна боротьба Української повстанської армії (УПА).

В епіцентрі цього протистояння опинилася освіта, адже вплив на вчительство, молодь значною мірою забезпечував контроль над

³²⁰ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. 2015. Вип. 7. С. 63–67.

³²¹ Давидюк Р. Репресії проти учнівської молоді Рівненщини у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 259–265; Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. Вип. 2. С. 35–42; Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчительства та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 109–120.

усім суспільством. Протиборство між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником повоєнного повсякденного життя тисяч учителів Рівненської області.

У повоєнний період перед радянською владою постала низка завдань у галузі освіти, які потребували розв'язання. Потрібно було відбудувати загальноосвітні школи у регіонах, які постраждали від нацистів; забезпечити загальне навчання дітей по всій країні; розв'язати проблему забезпечення шкіл педагогічними кадрами. Особливістю західноукраїнського регіону було те, що ці завдання треба було розв'язувати в умовах збройного протистояння з українським підпіллям. Основною фігурою у цьому протистоянні ставав учитель.

Для відновлення мережі навчальних закладів першочерговим було питання фінансове, тому на центральному рівні і на засіданнях Рівненського обкому КП(б)У воно постійно стояло на порядку денному. Наслідком складної фінансової ситуації в освітній сфері стала необлаштованість навчальних приміщень, нестача підручників, наочності, шкільних меблів та канцелярського приладдя, у більшості шкіл не було їдалень. Багато шкільних приміщень, особливо в містах, використовувалися не за призначенням, погано був організований підвіз учнів з віддалених сіл. Позначалось це і на становищі освітян, їх повсякденні, на умовах навчання школярів. Зокрема, в районах Рівненської області окремі школи працювали у 3–4 зміни³²². На міжобласній нараді завідувачів облвно за 1946 р. повідомлялося, що в деяких школах Рівненщини через відсутність стільців діти навчалися стоячи³²³.

Проведені урядом та громадськістю заходи з відновлення шкільної мережі дали помітні результати. З кожним роком мережа шкіл розширювалася, як наслідок – збільшувалась кількість дітей, охоплених навчанням, що сприяло піднесенню освітнього рівня жителів західноукраїнського регіону та зміцненню радянської влади шляхом поширення свого впливу. Зростала кількість шкіл і у Рів-

³²² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р–2. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 3.

³²³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р–163. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 59.

ненській області: якщо в 1945/1946 н.р. працювало 879 шкіл, хоча за планом передбачалося 908³²⁴, то у 1948/1949 н.р. – вже 959 шкіл³²⁵.

Вагомою залишалася у перші післявоєнні роки проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за період війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. Дефіцит вчительських кадрів призвів до того, що у західноукраїнських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців. У Рівненській області працювали 3 100 вчителів, не вистачало 1 664³²⁶. Кадровий дефіцит призводив до збільшення числа учнів у класах, який доходив до 40–45 дітей у початкових класах і 30–35 учнів у середніх і старших класах. Утім, у Сосновському, Дубровицькому, Висоцькому районах області кількість учнів в одному класі сягала від 42 до 51³²⁷. Про складне становище системи освіти Західної України йшлося також у звітах ОУН: «школи стоять на дуже низькому рівні з браку вчительських сил»³²⁸.

Особливим чинником формування педагогічних кадрів західноукраїнського регіону, зокрема Рівненської області, була боротьба з українським підпіллям. У цих умовах більшість вчителів спрямовувалися зі східних областей УРСР. У звіті заступника начальника управління шкіл НКО УРСР М. Грищенка повідомлялося, що станом на 1 жовтня 1944 р. зі східних областей було відряджено 7 000 вчителів. З них випускників ЗВО – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850³²⁹. Відповідно до «Довідки про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західних областях УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. у західні області УРСР лише Наркомат освіти направив 10 125 осіб³³⁰. Зауважимо, що тоді ж частину місцевих вчителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи тим, що на цих

³²⁴ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 30.

³²⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 21.

³²⁶ Там само. Ф. Р–440. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

³²⁷ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини... С. 62.

³²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

³²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 1.

³³⁰ Там само. Оп. 23. Спр. 893. Арк. 73.

територіях інтелігенція виховувалась у дусі західної ідеології і лише півтора року жила в умовах радянської дійсності.

Важливим складником повсякденного життя педагогів Рівненщини було їх матеріальне забезпечення. Оскільки фінансування освіти було недостатнім, то республіканська влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом, перекладаючи ці завдання на місцеві органи управління³³¹. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. На невелику зарплату вони могли собі купити лише найнеобхідніше. Зазвичай у гардеробі шкільних педагогів був один комплект одягу, переважно темного кольору, скромного і доволі стандартного. Ще гірше вчителі одягалися у сільській місцевості³³². Особливо важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали у сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя і побуту у них було обмаль³³³.

До того ж, освітяни зазнавали тиску з боку працівників радянських партійних та силових структур. «Учительська газета» повідомляла, що у вчительки м. Дубно працівник Держбанку незаконно відібрав квартиру, у якій вона самотужки зробила ремонт³³⁴. Важке матеріальне становище вчителів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти, педагоги змушені були думати, як забезпечити власне існування.

До економічних проблем освітян Рівненщини додавалася складна ідеологічно-політична ситуація у регіоні. На інтелігенцію загалом та на вчительство, з огляду на його місце і роль в житті суспільства, передусім, звертали прискіпливу увагу як органи радянської влади, так і учасники українського підпілля.

Звіти про роботу шкіл за 1944/1945 н.р. засвідчують, що очільники відділів освіти західноукраїнських областей скаржились на перешкоди у справі налагодження навчального процесу, будів-

³³¹ Улітова Н. Основні тенденції та процеси... С. 162.

³³² Кузьменко Ю., Корпас О. Канони зовнішнього вигляду... С. 89.

³³³ Романюк І., Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 11. С. 177.

³³⁴ ДАРО. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 27.

ництві нових та відновленні зруйнованих шкіл з боку українських націоналістів. Наприклад, секретар Рівненського обкому КП(б)У Василь Бегма у звіті завідувачеві відділу шкіл СРСР Яковлеву писав, що «нормальній роботі шкіл приносять шкоду банди українсько-німецьких націоналістів, які лише за останній час спалили 39 шкіл»³³⁵. Водночас у звітах районних відділів освіти Рівненської області не міститься інформації про спалені націоналістами школи. Звітуючи перед московським керівництвом, В. Бегма повідомляв, що немає проблем із забезпеченням вчителів, вони «отримують по достатнім нормам хліб, продукти і промтовари»³³⁶. І це тоді, коли районні звіти рясніли скаргами про критичне забезпечення освітян продуктами, взуттям, одягом та промисловими товарами. На зборах обласного активу працівників освіти говорилося, що «немає товарів і одягу [...], навіть навчальні підручники приходиться купувати на ринку за свій кошт»³³⁷.

До інформацій партійних функціонерів щодо «бандитських дій бандерівців» варто ставитися критично, оскільки вони не встигали виконувати поставлений план із відновлення чисельності шкіл і часто своє відставання списували на діяльність націоналістів, намагаючись у такий спосіб продемонструвати центральному керівництву, в яких важких умовах вони працюють, і отримати більше ресурсів. З іншого боку, за тоталітарної системи управління, де кожен працівник перебував у повній залежності від керівництва, виробився принцип подання тієї інформації, яка була вигідна і потрібна у той момент. Це призводило до підтасовки статистичних даних, маніпулювання показниками, приховування або прикрашення інформації³³⁸.

Очевидно, що представники українського підпілля у перші повоєнні роки переймалися проблемами освіти, відвідували місцеві школи. Окрім роз'яснювальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, російські підручники, іноді псували шкільні приміщення, чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до числа яких, в силу своєї професії,

³³⁵ ДАРО. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 21.

³³⁶ Там само. Арк. 5.

³³⁷ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 64.

³³⁸ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... С. 35.

потрапляли і вчителі. У цій безкомпромісній боротьбі жертвами, як з одного, так і з іншого боку, часто були невинні люди. В силу об'єктивних причин надзвичайно складно визначити, які дії вчиняли українські підпільники, а які працівники спецгруп НКВС і МДБ.

У наказах та інструкціях керівних структур українського підпілля не містилося вказівок цілеспрямовано руйнувати школи та знищувати вчительський актив. Діячі ОУН виступали за обов'язкове середнє навчання, за всебічний розвиток молодого покоління³³⁹, що підкреслювалося у численних наказах низовим ланкам. Оскільки створити власних шкіл підпілля не могло, то молодих українців закликали навчатись та опановувати різні науки у доступній на той час школі, тобто радянській, але не піддаватись радянським впливам, не сприймати комуністичний світогляд. Інтелігенцію, зокрема вчителів, підпілля просило не покидати свій народ та рідних земель³⁴⁰. Очевидним є те, що якби українське підпілля дійсно проводило акції, описані радянськими чиновниками, то швидко втратило б будь-яку підтримку в суспільстві, особливо в селах. Натомість саме село довгі роки було опорою та соціальною базою УПА.

Життя вчителів і учнів, їхнє дозвілля перебували під суворим наглядом різних ідеологічних інстанцій – від партійних і комсомольських органів до шкільної адміністрації. Влада намагалася формувати і контролювати погляди людей, їхні уявлення про світ, виховувати лояльність, слухняність та відданість панівному режиму. Крім обласних відділів народної освіти, при обкомах КП(б)У діяли відділи або сектори шкіл, які мали надавати матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, узгоджувати плани роботи, однак займалися насамперед ідеологічним складником навчального процесу. Освіта перебувала під подвійним контролем уряду й партії.

Більшовицькі функціонери Рівненщини зазначали, що вчителі посідають у суспільстві «велике і почесне місце» та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства»³⁴¹. З огляду на це основним завданням радянської школи було виховання підрос-

³³⁹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21–22.

³⁴⁰ Там само. Спр. 19. Арк. 9 зв.

³⁴¹ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. Арк. 2.

таючого покоління у душі «глибокої відданості» комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». Кожен вчитель мав розуміти, що він насамперед є працівником ідеологічного фронту, адже виконує завдання партії з виховання молоді.

Важливе місце у системі контролю за повсякденним життям вчителів займав комсомол – Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ). Загальносоюзне і республіканське керівництво ставило завдання розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді у регіонах, створювати комсомольські організації у селах, на підприємствах, освітніх закладах. Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. накреслювала саме таку програму³⁴². Однак ці плани більшовиків наštовхнулися на потужний опір. У Рівненській області в 1945/1946 н.р. було лише 1 150 комсомольців, 14 тис. піонерів і 1 103 жовтенят із загального числа 89 333 учнів³⁴³. До того ж, не поодинокими були випадки існування піонерських організацій лише на папері. В цих умовах центральне керівництво зобов'язало завідувачів районних відділів освіти Рівненської області створити комсомольські та піонерські організації у всіх школах області³⁴⁴.

Влада намагалася перетворити піонерські організації на могутній пропагандистський складник, поширюючи через них свою ідеологію. Однак не завжди шкільна молодь була «ідейною», піонерські організації часто мали формальний характер, їх учасники не знали історії організації, головних принципів та правил, а на запитання «Хто такий піонер?» відповідали: «Це той, хто носить галстук»³⁴⁵. Секретарі райкомів КП(б)У західних областей УРСР скаржились на нараді у червні 1950 р., що «довгий час не могли вирішити питання

³⁴² Нагірняк М., Лаврецький Р. Політична та ідеологічна боротьба органів Комуністичної партії у процесі утвердження режиму в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 77.

³⁴³ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 37.

³⁴⁴ Там само. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 16.

³⁴⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. Р–3. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 167.

про створення комсомольських організацій в зв'язку з тим, що молодь знаходилась під впливом українських буржуазних націоналістів»³⁴⁶.

Учителі, особливо у селі, часто не поділяли завдань щодо утворення піонерської та комсомольської роботи, розуміли, що офіційна пропаганда та реальність разюче контрастують, і намагалися знайти пояснення цим невідповідностям. На засіданні обласного активу працівників народної світи Рівненської області 13 липня 1946 р. секретар обкому ЛКСМУ В. Кустовська зазначала: «Посилаємо в школи секретарів комсомольських організацій, а директори шкіл кажуть – не треба нам. [...] Учителі також не підтримують. Є села і міста де не має ні одної комсомольської організації»³⁴⁷. У Дерманській середній школі Мізоцького району навесні 1950 р. за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключили 24 учні 8–10-х класів (з формулюванням «за порушення трудової дисципліни» та «як недисципліновані і політично ненадійні»). Коли це не вплинуло, восени 1950 р. розформували весь випускний 10-й клас. Як наслідок, 1951 р. у школі не було випускного класу, окремим з виключених учнів вдалося здобути атестат у райцентрі Мізоцького району»³⁴⁸.

Поряд з систематичним контролем над навчально-виховним процесом, педагогічними кадрами та інтелігенцією сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, які стали частиною сумнозвісної політики «ждановщини»³⁴⁹. Метою цієї політики у західноукраїнському регіоні було відновлення абсолютного контролю над наукою, освітою, культурою краю.

Керівництво шкіл зобов'язувало педагогів орієнтуватися у своїй роботі на рішення партії та уряду. У постанові міністерства освіти УРСР від 10 липня 1947 р. говорилося про незадовільну роботу обласних відділів освіти в справі підвищення кваліфікації керівних кадрів³⁵⁰. Працівники обласного уряду у Рівному констатували, що окремі вчителі проводять навчально-виховну роботу на неналеж-

³⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 61.

³⁴⁷ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 81–87.

³⁴⁸ Сфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи і друкарні. Дермань : [б. в.], 2002. С. 124.

³⁴⁹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 55.

³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

ному ідейно-політичному рівні³⁵¹. Для виховання вчителів у потрібному для влади руслі та ідеологічної обробки освітян працівники відділів пропаганди та агітації Рівненського обкому, райкомів та міськкомів КП(б)У організували проведення спеціальних лекцій, семінарів, створювали гуртки для підвищення ідейно-політичного рівня вчителів. Основними темами у роботі таких гуртків були: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», відкориговані біографії В. Леніна та Й. Сталіна, вивчення праць з основ марксизму-ленінізму. До подібних занять мали залучатися усі вчителі.

Надаючи визначальну увагу пропагандистському впливу, радянська влада розпочала жорсткий атеїстичний тиск на населення, намагаючись підпорядкувати світогляд людей винятково одній ідеології – комуністичній³⁵². Водночас проблемою у підвищенні ідейної роботи у школах було те, що багато педагогів відвідували церкву і вірили в Бога. Таких вчителів рекомендувалося звільняти, щоб очистити від них школу, позаяк вони «ніяк не розуміють свого значення в суспільстві»³⁵³.

Секретар Рівненського обкому ЛКСМУ В. Кустовська на нараді освітян звинувачувала вчителів у релігійності, наголошуючи, що радянський вчитель повинен бути матеріалістом. На підтвердження навела приклад, що коли після міжобласного семінару вчителів повезли на озеро, у багатьох з них були натільні хрестики³⁵⁴. Більше того, навіть приїжджі із східних областей вчителі залучалися до релігії³⁵⁵. Місцеве керівництво таку ситуацію пояснювало низьким ідейним рівнем педагогів, недостатнім контролем за навчально-виховною роботою у школах.

Радянська влада застосовувала всі доступні їй методи, щоб тримати контроль над освітянами: нагороди, виплати премій та інші заохочення; виклики на бесіди до керівництва, громадський осуд, звільнення з роботи; звинувачення «ворог народу», ув'язнення та

³⁵¹ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 4.

³⁵² Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки). Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. С. 346.

³⁵³ ДАІФО. Ф. Р–3. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 87.

³⁵⁴ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 104.

³⁵⁵ Там само. Арк. 113.

вислання у виправно-трудоі табори. В особових справах місцевих вчителів довгі роки, окрім персональних даних, інформації про освіту та педагогічний стаж, різного роду характеристики, існувала графа «чи перебував(ла) на окупованій території». Це клеймо часто ламало кар'єру і життя, було принизливим для людей, які не зі своєї волі жили на окупованій нацистами території.

Для освітнього простору Рівненщини характерними були перевірки та фільтрування педагогічних кадрів, адже влада була занепокоєна перебуванням у школах людей, які не викликали політичної довіри, «замаскованих націоналістів». Унаслідок цього співробітники радянських спецслужб ставили питання про створення у школах власної агентури, позаяк «вороги основний курс беруть на школу»³⁵⁶. Саме на вчительство покладалась провина, що серед місцевої молоді поширені націоналістичні погляди.

На повсякденне життя вчителів області впливала масштабна ідеологічна та збройна боротьба ОУН і УПА за утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану»³⁵⁷.

У роботі серед освітян і учнівської молоді ОУН давала вчителям настанови навчати дітей у національному дусі, проводити уроки української історії, викривати злочини більшовиків, виступала проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій³⁵⁸. Повстанці переконували, що під гаслами «дружби», «звільнення», «щастя», на практиці більшовицька влада займається насадженням русифікації, а українська національна культура всіляко викорінюється³⁵⁹.

Отже, вчительство опинялося у лещатах протиборства радянської влади і українських повстанців. Це негативно позначалося на системі освіти регіону, породжувало страх та небажання вчителів тут працювати. Реалії місцевого життя змушували освітян робити нелегкий вибір: пристосуватися до панівного ладу, чи йти шляхом

³⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 121.

³⁵⁷ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 52 а. Арк. 1-2.

³⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 72.

³⁵⁹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 38.

неприйняття системи і конфронтації з нею. Безперечно, обидва варіанти наражали інтелігенцію на небезпеку з боку ворогуючих таборів.

Українські повстанці намагалися контролювати західноукраїнський освітній простір, тримати під контролем шкільне життя, розуміючи, що в школі і під впливом вчителів формуються особистість та світогляд учнів. Звідси гасло: «Рятуйте дух і здоров'я української нації! Рятуймо наше майбутнє!»³⁶⁰. Допоки радянський державний апарат на Рівненщині мав хиткі позиції, особливо в сільській місцевості, націоналісти активно втручалися в діяльність освітніх установ через проведення зібрань та мітингів у школах, відвідування уроків, моніторинг підручників, особистих розмов з дирекцією та вчителями. Під час таких відвідин вчителям забороняли ганьбити українське національне життя, навчати дітей російської мови, прославляти радянських діячів та комуністичний уклад життя. За невиконання інструкцій, ігнорування вказівок повстанці навідувалися в школи, нищили портрети представників уряду, комуністичну символіку, радянські підручники, застосовували до вчителів погрози. Подібні заходи підпільників сприймалися місцевим населенням неоднозначно. Деколи батьки боялися відправляти своїх дітей до школи в інші села чи райцентр, побоюючись звинувачень у сексотстві³⁶¹.

Більшу частину місцевих освітян становили вчителі, направлені на роботу в Рівненську область зі східних областей УРСР чи інших регіонів СРСР. Керівництво ОУН, розглядаючи їх як спільноту, яка потребує ідеологічної обробки з метою залучення на свій бік, наказували своїм представникам: «стежити за діяльністю шкіл [...]. До східняків на селі звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі»³⁶². У праці керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петра Федуна-«Полтави» «Хто такі бандерівці та за що вони борються» наголошувалося: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити

³⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 14.

³⁶¹ Макаруч С. Побачене, почуте, пережите / за ред. Р. Тарнавського. Київ : Атіка, 2015. С. 57.

³⁶² Нагірняк А., Нагірняк М. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 693. С. 229.

тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу»³⁶³.

Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили інструкції для вчителів, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, зауважуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували із східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховну бесіду, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи тієї дисципліни і якнайменше «п'яткати про совітів»³⁶⁴. Референтам пропаганди наказувалося активно працювати серед освітян, у жодному разі не нехтувати роботою з ними: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому»³⁶⁵.

У зв'язку з великим впливом вчителів-східняків та необхідністю пояснити населенню позицію ОУН, українські повстанці видавали спеціальну друковану продукцію. У поширеній серед освітян Рівненщини листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомлялося: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням [...]. Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, в час, коли наші брати і батьки голови свої кладуть за знищення більшовицького окупанта, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскраженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі»³⁶⁶.

Діячі ОУН торкалися освітніх питань також у брошурах «Слово до учителів, братів зо східних областей України», «Вказівки

³⁶³ Федун Петро—«Полтава». Концепція Самостійної України. Твори / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Т. 1. С. 338.

³⁶⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» С. 521.

³⁶⁵ Стасюк О. Організація українських націоналістів... С. 242–243.

³⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

українських повстанців батькам щодо виховання дітей», «Лист підпілля ОУН до студентів-українців», «Лист українських революціонерів до комсомольців», «Звернення українських повстанців до юнаків і дівчат»³⁶⁷. Зокрема, у вказівках батькам щодо виховання дітей йшлося: «Дітей шкільного віку навчіть правильного відношення до більшовицької школи. Усвідомте їм, що більшовики, більшовицька школа, вчителі, сама наука є ворожі до українства. Не маючи своєї рідної школи і будучи змушені ходити до ворожої, діти мусять навчитися використовувати більшовицьку школу. Навчання в більшовицькій школі треба засвоювати, більшовицьку пропаганду і виховання відкидати»³⁶⁸. У листівці «Учителі України» закликалося саботувати русифікаторську політику в школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу»³⁶⁹.

Брошура «Україна в боротьбі протягом 1917–1946 років» акцентувала увагу на визвольних змаганнях українців проти польської, радянської та нацистської окупацій та необхідності продовження боротьби за незалежність України³⁷⁰. Це видання, що відіграло роль свого роду посібника з історії України, широко використовувалося у вишколі підпільників та серед молоді, яка проживала легально.

Крім брошур і листівок, підпільники розповсюджували практичні та методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав базуватися навчально-виховний процес. У Дубенському районі Рівненської області поширювалися навчальні програми для 1–4-х класів, які у 1943–1944 рр. призначалися для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону. У програмі визначалось, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й

³⁶⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область / упоряд. А. Жив'юк. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 492–502.

³⁶⁸ Там само. С. 498.

³⁶⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. Р–342. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 14.

³⁷⁰ Жосан О. Освітня діяльність ОУН-УПА (друга половина 40-х – 50-ті роки). URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/442-osvitnya-diyalnist-oun-upa-druga-polina-40-kh-50-ti-roki> (дата звернення: 28.01.2021).

завдань українських громадян»³⁷¹. Рекомендувалося розвивати в учнів усну і писемну мову, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, писання, арифметики, малювання та ін.³⁷². Складниками навчальної програми були науки про рідний край, природознавство, географія. З першого до третього класу мав вивчатися предмет «Ми українці», а з четвертого класу запроваджувалася «Історія України» як дисципліна україноцентрична та патріотична³⁷³.

З метою ознайомлення вчителів-східняків з націоналістичною літературою, навчальними програмами, до них навідувались повстанці. У с. Теслугів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, вони, поставили перед вчителями вимогу навчати за національними програмами, «бо, інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами»³⁷⁴. Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу. Програми, розроблені повстанцями, не набули широкого застосування, оскільки мали локальний характер з огляду на недостатність ресурсів та можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль за навчальним процесом з боку радянської влади, формування агентурної мережі в школах та діяльність більшовицьких спецслужб.

Керівництво підпілля, окрім пропагандистських матеріалів, розвивало організаційну мережу на місцях, закладало низові ланки. В інструкціях надрайонним керівникам 1946 р. зверталась увага, з одного боку, на зміцнення низових структур організації, а з іншого, на охоплення роботою і впливом широких верств населення за допомогою станичного і виховника. У документі підкреслювалось, що «станичний – це керівник українців певного села, це міст між ОУН і населенням»³⁷⁵. Завдання станичного полягало у залученні до роботи надійного юнака, за допомогою якого можна було впливати на шкільну та позашкільну молодь села. Також виховники

³⁷¹ ДАРО. Ф. Р–30. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9.

³⁷² Там само. Арк. 12–13.

³⁷³ Там само. Арк. 16–17.

³⁷⁴ Там само. Ф. Р–400. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 7.

³⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. Арк. 49.

мали залучати до роботи місцевих вчителів, використовувати їхні педагогічні поради. Наголошуючи на важливості патріотичного, національного виховання, у наказі резюмувалося: «Героями люди не родяться, їх потрібно виховати»³⁷⁶.

Наслідком пропагандистської роботи стало те, що під вплив націоналістичних ідей потрапляли місцеві вчителі. На засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 10 вересня 1947 р. міністр освіти Павло Тичина наголошував, що однією з найважливіших хиб у роботі органів народної освіти західних областей є їх «недостатня увага до справи ідейно-політичного виховання і підвищення ділової кваліфікації вчителів шкіл. [...] Недостатня робота з молодими вчителями, учнями, з місцевою інтелігенцією»³⁷⁷. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 1950 р. представник з Рівного заявив: «Більшість вчителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча і чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів. [...] Факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністичного виховання очікувати важко»³⁷⁸.

Документи засвідчують, що агітаційна та пропагандистська діяльність ОУН спочатку отримувала розуміння і підтримку серед місцевої інтелігенції. Певний час, особливо по селах, представники радянської влади не могли утворити мережі піонерських та комсомольських організацій, а вчителі усіляко намагалися уникати політичної складової на уроках у школі. У навчальних закладах Рівненщини утворювалися антирадянські гуртки, молодь читала та поширювала повстанську літературу, створювала підпільні націоналістичні організації. У відповідь більшовики та їхні спецслужби розгорнули повсюдний терор і переслідування, поширювалися арешти та виселення.

У перші повоєнні роки шкільна молодь Рівненщини часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. У місцевих школах набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. У райцентрі Тучин було засуджено на 5 років таборів ученицю 6 класу Ганну Журомську, у якої було знайдено

³⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. Арк. 51.

³⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

³⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 103.

39 листівок антирадянського змісту³⁷⁹. Ученицю Костопільської середньої школи Марію Банацьку арештували у 1948 р. за звинуваченнями приналежності до ОУН. Підставою стало листування та зустрічі з вояком УПА³⁸⁰. Учня 9 класу Степанської середньої школи Степана Велесика арештували у 1949 р. за написання антирадянських віршів, «наклеп на керівників партії і уряду», зв'язки із підпіллям ОУН³⁸¹. У школяра при обшуку вилучили зошити з віршами та листи, що й було основним доказом на суді. Зокрема, в одному з листів, адресованих школярем ув'язненій сестрі Любі, він писав: «Якби то хоч історія така, яку хочеться вчити, а то Івани Грозні та інше, або про діяльність Карла Маркса, так що тяжка історія [...]»³⁸².

Поширеним явищем стало викриття підпільних шкільних організацій та груп. У травні 1946 р. радянські спецслужби виявили у с. Новомиськ Здолбунівського району юнацький осередок у складі чотирьох учасників та восьми прихильників³⁸³. З 1948 до 1950 р. у середній школі с. Варковичі Дубенського району діяла підпільна «Організація українських націоналістів ім. Є. Коновальця», яка складалась із шістьох учнів³⁸⁴.

Молодіжні підпільні антирадянські організації виникали і в містах. Одну із таких під назвою «Юнаки» складали старшокласники рівненських шкіл № 1 та № 2, загалом дванадцять осіб³⁸⁵. У 1949 р. за активну антирадянську діяльність на користь ОУН, працівники управління МДБ Рівненської області арештували 17 осіб, головним чином учнів торгово-кооперативної та фельдшерсько-акушерської шкіл міста³⁸⁶. Подібні антирадянські групи школярів виникали у багатьох селах та райцентрах Рівненської області: у

³⁷⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне (далі – ГДА СБУ, м. Рівне). Ф. 5(Р). Спр. 9224. Арк. 5.

³⁸⁰ Там само. Спр. 7469. Арк. 2.

³⁸¹ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4954. Арк. 3.

³⁸² Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 520–522.

³⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 47–49.

³⁸⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 14748. Т. 1. Арк. 5.

³⁸⁵ Давидюк Р. Репресії проти учнівської молоді Рівненщини у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 259–265.

³⁸⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 483.

1948 р. було заарештовано підпільників юнацьких організацій сіл Здовбиця, Дядьковичі, райцентру Гоща.

Молодіжна ОУН у Гощанській СШ створена членом проводу ОУН «Одеса», відповідальним за дії у південних районах краю, Святославом (чи Ярославом) Титком («Роман», «Твердий»). Серед основних завдань, поставлених перед організацією С. Титком, секретар обкому КП(б)У Василь Фіалковський називав: збір відомостей розвідувального характеру щодо призивного контингенту, інформації про економічний стан району; встановлення місця проживання партійного і радянського активу; вивчення і розповсюдження антирадянських націоналістичних листівок та літератури; залучення до організації нових учасників³⁸⁷. У доповідній записці М. Хрущову йшлося про те, що до організації належали 7 осіб: керівник Олексій Гордійчук («Остап»), учні 9–10-х класів Гощанської школи Микола Суконник, Микола Наумець, Володимир Юрець, Георгій Карп'юк, а також студенти Неофіт Жигальський та Іван Велігурський. Однак, як можна судити на підставі кримінальних справ, заведених свого часу на учасників цієї молодіжної антирадянської групи, до неї належали щонайменше 12 юнаків і дівчат. Окрім названих, це Олександр Гордійчук, Микола Троцюк, Олена Якобчук, Галина Герасимчук, Петро Романчук³⁸⁸.

Вагомою у долі гощанських хлопців та дівчат видається роль директора школи Івана Кур'ята. Він народився 21 липня 1903 р. у містечку Гоща, закінчив Рівненську російську гімназію, згодом філологічний факультет Варшавського університету. Будучи демобілізованим з радянського війська³⁸⁹, повернувся додому і призначений директором школи саме у часі запеклого протистояння більшовицької влади і націоналістичного підпілля. На цій посаді був покликаний забезпечити вишкіл своїх учнів у дусі комуністичної ідеології. Тому І. Кур'ят мав безпосередньо відповідати за їх «націоналістичне гріхопадіння» як такий, що не догледів і вчасно не виявив антирадянських настроїв та дій у середовищі школярів. У

³⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 6 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2003. Кн. 3 : 1948. С. 217–218.

³⁸⁸ ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 3890, 3891.

³⁸⁹ Там само. Спр. 3204.

цій ситуації керівник школи обрав собі за найкращий захист тактику очевидного: всі заарештовані школярі на позір були зразковими учнями, просякнутими радянським духом (а це заслуга педагогічного колективу і директора), а виявити їхнє приховане обличчя – то вже справа тих таки спецслужб. Тому характеристики на заарештованих школярів, подані директором І. Кур'ятом до МДБ, були всуціль позитивними. Важко судити напевне, але такий крок керівництва школи можна розцінити не лише як спробу відвести від себе звинувачення у незадовільній виховній роботі, але й як своєрідний акт гуманізму стосовно молодих людей, що потрапили в лещата репресивних структур.

До прикладу, характеристика на Миколу Суконника, засвідчена директором Іваном Кур'ятом у липні 1948 р., гласила: «Син селянина-бідняка. [...] З усіх предметів навчався добре, найкраще знав історію і літературу. Багато начитаний, розвинутий, найбільше цікавився історією та літературою і виявляв бажання вступити на філософський факультет. В школі мав відмінну поведінку і всі доручення виконував старанно. В відзначенні пам'ятних революційних днів виконував роль доповідача. [...] Брав участь в роботі учкому школи. Добре розумів роль і значення комсомолу, але при роз'яснюючій роботі про вступ до комсомольської організації проявляв вагання, пояснюючи це заборонаю з боку батьків»³⁹⁰. Однак попри намагання директора школи показати своїх учнів у вигідному світлі перед владою, всі вони були засуджені до різних, хоч і порівняно «невеликих» (від 5 до 10 років), термінів ув'язнення³⁹¹.

За липень 1949 р. у Рівненській області було ліквідовано три молодіжні організації ОУН та заарештовано 13 їх учасників. Згодом була викрита молодіжна група чисельністю 5 осіб, яка існувала з початку 1948 р. у м. Дубно³⁹² та ін. Таким чином, у післявоєнний період значна частина учнівської молоді Рівненщини проводила досить дієву антирадянську діяльність, намагаючись протиставитись комуністичній пропаганді та допомогти націоналістичному підпіллю, за що була суворо покарана.

³⁹⁰ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3891. Арк. 12–12 зв.

³⁹¹ Там само. Арк. 373–380.

³⁹² Іщук О. Молодіжні організації ОУН... С. 108–113.

Звіти радянських партійних структур та органів держбезпеки свідчать, що часто учні чинили антирадянські дії під впливом вчителів. Для виявлення антирадянських елементів у школах Рівненщини залучалися партійні та силові структури.

Широкого масштабу набули арешти серед місцевих педагогів, які не поділяли радянської ідеології. Зокрема, Демидівським райвідділом НКВС Рівненської області у вересні-жовтні 1944 р. було заарештовано чотирьох освітян району: Т. Пуцака, В. Антонюк, Т. Ющак та М. Бовчалюка, яких звинувачували у належності до ОУН³⁹³. До ув'язнення педагоги працювали в різних установах, зокрема: Тимофій Пуцак був інспектором Демидівського райвно; Віра Антонюк директорувала у середній школі с. Хрінники; Тимофій Ющак працював у Демидівській райконторі зв'язку; Михайло Бовчалюк на момент арешту був безробітним. Об'єднувало всіх цих людей те, що під час окупації вони були шкільними вчителями, а у січні 1944 р. навчалися на спеціальному вишколі ОУН для вчителів. Т. Пуцак представляв районний провід ОУН, мав псевдо «Кислий», провів декілька лекцій для слухачів як викладач³⁹⁴. В. Антонюк звинуватили у отриманні платні від керівництва ОУН та послугоуванні у школі привітанням «Слава Україні!»³⁹⁵.

В обвинувальному висновку молодим людям інкримінувалася зрада батьківщини, антирадянська пропаганда, участь у контрреволюційній націоналістичній організації, те, що вони «працювали учителями в школах банд УПА, де займались вихованням молоді в націоналістичному дусі»³⁹⁶. Хоча це були звичайні сільські вчителі, які в умовах нацистської окупації поділяли ініціативи ОУН щодо організації навчального процесу. 7 квітня 1945 р. Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області усіх було засуджено на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна.

Арешт та ув'язнення були важким випробуванням, багатьох ламали як фізично, так і морально. Скажімо, Михайло Бовчалюк помер 30 грудня 1947 р. на засланні. Засуджені подавали численні прохання, у яких просили переглянути їхні справи, знизити терміни

³⁹³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-13756. Арк. 3.

³⁹⁴ Там само. Арк. 108.

³⁹⁵ Там само. Арк. 148.

³⁹⁶ Там само. Арк. 107.

покарання. В. Антонюк писала, що вимушена була працювати в школі і брати гроші від націоналістів, адже «без роботи з чотирирічною дитиною була приречена на голодну смерть»³⁹⁷. Але такі «дрібниці» не були вагомим аргументом для радянського «правосуддя».

«Зачистка» шкіл Рівненщини від ненадійних елементів з числа педагогів продовжувалась довго. Лише у 1947 р. звільнили вісьмох завідувачів районних відділів освіти³⁹⁸. У Межиріцькому районі впродовж року за співпрацю з ОУН заарештували 17 педагогів³⁹⁹. На закритій нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР, що проходила 8 червня 1950 р., один із місцевих партійних чиновників виявив незадоволення з приводу того, що міністерство присилає неперевірених, на його думку, фахівців: «Із 140 надісланих вчителів у нас 48, до яких не має ніякої політичної довіри»⁴⁰⁰.

Прожити все життя з тавром «ворога народу» довелося вчительці початкової школи с. Пустомити Тучинського району Вірі Пилипей. Ще з юних літ вона мріяла бути вчителькою, дуже любила дітей. У роки нацистської окупації отримала середню спеціальну освіту за фахом вчителя початкових класів. Працювала в декількох сільських школах, де й зблизилась з українськими повстанцями. У 1944 р., за доносом, вперше потрапила до в'язниці НКВС. Через брак доказів молоду вчительку відправили на відбудову Донбасу, подалі від дому. Ешелон, в якому їхали мобілізовані, розбомбили німецькі літаки, частина дівчат втекли, серед них і Віра⁴⁰¹.

Радянські спецслужби шукали втікачок, неодноразово навідувались до батьків дівчини у с. Жорнівка Межиріцького району. Під час одного такого візиту, не знайшовши Віри, працівники НКВС вирішили помститися, вбивши її сестер, 11 і 16 років, та важко по-

³⁹⁷ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–13756. Арк. 149.

³⁹⁸ ДАРО. Ф. Р–400. Оп. 3. Спр. 190. Арк. 169.

³⁹⁹ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини... С. 65.

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. П–1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 73.

⁴⁰¹ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–8098; Життя з тавром «ворог народу». URL: https://www.youtube.com/watch?v=tE-42Dfwc_k (дата звернення: 28.01.2021).

ранили матір. Будинок пограбували і підпалили, списавши злочин як інцидент боротьби з «бандитами УПА»⁴⁰².

У 1949 р. вчителька Віра Пилипей разом з іншими вчителями Західної України поїхала на екскурсію у східні області УРСР. Будучи пов'язаною з повстанцями, вона отримала завдання описати свої враження від цієї подорожі і потім передати підпільникам. Подорож справила на Віру гнітюче враження: «В одній Ворошиловградській їдальні, де ми столувалися, нам довелося розмовляти з прибиральницею. Розказувала нам про своє тяжке становище. Чоловік її не повернувся із війни. Троє дітей ходить в школу. Допомоги не дають жодної, ба, навіть наїстися в їдальні не може. За весь час виплакала галоші для дитини в школу, і це така «допомога», про яку нам стільки нарозказували»⁴⁰³. Замість оспіваного радянського щасливого життя, освітяни побачили бідність, голод, русифікацію та партійних чиновників, які навперебій вихваляли комуністичний спосіб життя.

У Києві вчителі зустрічалися з письменниками (О. Гончар, Ю. Яновський, О. Корнійчук, Остап Вишня) та тогочасною політичною елітою (М. Хрущов, Д. Коротченко, Л. Мельников, І. Назаренко). Як зазначала Віра у записах, вони прихильно зустріли прочитаний Остапом Вишнею фейлетон «Зенітка» («дали всі йому гучну овацію») і зустріли мовчанкою фейлетон «Самостійна дірка» («Остап Вишня вповні зрозумів, чому саме не подобався цей фейлетон вчителям із західних областей України»). М. Хрущов у своєму виступі говорив російською, згадував кожен область. Про Рівненську сказав, що ще не виправдала себе, ще чути випадки, що діють «українсько-німецькі націоналісти». І дав настанови вчителям більше працювати із населенням: «Треба, щоб селянин зрозумів, що тільки Радянська влада дасть щасливе життя і краще майбутнє». Характерно, що після повернення із будинку Ради Міністрів увечері екскурсанти читали листівки-звернення до української інтелігенції від УПА, які були передані підпільниками⁴⁰⁴.

⁴⁰² Життя з тавром «ворог народу». URL: https://www.youtube.com/watch?v=tE-42Dfwc_k (дата звернення: 30.01.2021).

⁴⁰³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-8098. Арк. 44 (пакет).

⁴⁰⁴ Там само.

Через рік В. Пилипей знову заарештували. Під час чекістської облави в убитого політичного референта Рівненського крайового проводу ОУН Григорія Семенюка («Мручко», «Микола») знайшли її зошит, у якому було докладно описано радянську дійсність під час поїздки: «Хотілося побачити Україну в повному розумінні цього слова: почути культурну і літературну її мову, побачити те радісне і заможне життя, про яке ми стільки наслухалися, побачити таке Дніпро, про яке описував наш поет Т. Г. Шевченко. Та цього ми там не побачили»⁴⁰⁵. Під час слідства В. Пилипей визнала, що розповідь про екскурсію написала вона. Це ж підтвердив висновок експертизи почерків.

5 липня 1950 р. ВТ військ МВС Рівненської області на закритому судовому засіданні визнав Віру Пилипей винною у зраді батьківщини та засудив до 25 років ув'язнення в таборах із конфіскацією майна⁴⁰⁶. Відбувала покарання молода вчителька в Озерлагу – одному з найсуворіших таборів ГУЛАГу. Лише після смерті Сталіна, 13 жовтня 1954 р., В. Пилипей звільнили.

У 1955 р. вона змогла відновитися на навчанні в Острозькому педучилищі і згодом продовжила вчительську працю. Цікаво, що клопотався про продовження її навчання обласний чиновник Бугайов, який звернувся з відповідною запискою до заступника директора педучилища по заочній освіті Прокопа Соколянського: «Направляю до Вас гр. Пилипей, яка колись вчилась на заочному відділі Костопільського педучилища. Розберіться з її документами й зробіть, що можливо для того, щоб вона вчилась. Радився я з Хоменком (завідуючий облвно – *авт.*), який рекомендував направити її до вас»⁴⁰⁷. Зауважимо, що впродовж своєї подальшої педагогічної праці В. Пилипей перебувала під постійним наглядом радянських спецслужб.

Уродженці Західної України весь повоєнний період були головним об'єктом нагляду і переслідувань серед педагогів з боку органів радянської влади. Репресії, однак, не оминули й учителів, прибулих з центральних і південно-східних областей УРСР. За неповними підрахунками, упродовж 1944–1951 рр. у 14-ти районах

⁴⁰⁵ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–8098. Арк. 44 (пакет).

⁴⁰⁶ Там само.

⁴⁰⁷ ДАРО. Ф. Р–500. Оп. 4. Спр. 565. Арк. 9.

Рівненщини органами НКДБ–МДБ заарештовані і згодом засуджені 24 педагоги – уродженці Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Чернігівської областей (див. табл. 1)⁴⁰⁸. Серед заарештованих бачимо 19 жінок і 5 чоловіків, їх середній вік складав трохи більше 29 років, наймолодша мала 18, най-старші – по 52. Кількість арештів за роками виглядає так: 1944 – 6, 1945 – 3, 1946 – 4, 1948 – 3, 1950 – 6, 1951 – 2. Половина арештованих отримали якнайсуворіші покарання: розстріл – 1, 25 років ув'язнення у таборах – 6, 20 років каторжних робіт – 1, 15 років каторжних робіт – 4. Інші отримали від 5 до 10 років ув'язнення, двоє звільнені з-під арешту, одна здійснила втечу. До 10 років ув'язнення Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області у 1945 р. засудив навіть завідувача Межиріцького районного відділу народної освіти Олександра Гнатюка⁴⁰⁹.

Одна із ув'язнених – Надія Ковалько – добивалась пізніше звільнення з табору. В листі на ім'я голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова, визнаючи свою провину щодо зв'язків з підпіллям ОУН, вона висловила міркування, що їм з чоловіком краще було б втекти із Західної України, щоб уникнути кари чи то з одного, чи з іншого боку. Чоловік Н. Ковалько працював директором школи, внаслідок нервового перенапруження у нього стався психічний зрив, що призвів до смерті у Львівській психіатричній лікарні в 1949 р. Водночас Н. Ковалько констатувала: «Я мала б незаконний виїзд без довідок, оскільки мене відрядили на три роки, я втратила б право на стаж, за який я мала грошову винагороду»⁴¹⁰. Зауважимо, що ставлення Н. Ковалько до радянської влади, очевидно, було негативним, оскільки у 1938 р. розстріляли її батька, а ще раніше засудили брата⁴¹¹.

⁴⁰⁸ Таблиця складена на основі архівно-кримінальних справ репресованих осіб: ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 6603; Ф. 5(Р). Спр. П–5571, П–5597, П–6273, П–6462, П–6482, П–7151, П–8963, П–9526, П–10327, П–11261, П–11558, П–12241, П–12423, П–13280, П–13470, П–13517; ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 1963, 2178, 3753, 4565, 5817.

⁴⁰⁹ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–6102.

⁴¹⁰ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П–13470, контрольно-наглядова справа.

⁴¹¹ Там само. Арк. 130.

Таблиця 1. Учителі-«східняки», репресовані за антирадянську діяльність на Рівненщині

Прізвище, ім'я, по-батькові	Час, місце народження	Освіта	Місце роботи	Час арешту, обвинувачення	Покарання	Подальша доля
Шовтан Микола Лук'янович	1894, Вишнівчик, Чемеровецький, Кам'янець-Подільська	педучилище	Богдашів, Здолбунівський	04.04.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	28.12.1944, ВТ НКВС, розстріл, 06.01.1945, ВК ВС СРСР, 20 р. кр	звільн. 12.05.1956, реабіл. 25.08.1992
Хміль Надія Андріївна	1923, Григорівка, Авдієвський, Сталінська	учительський технікум	Осова, Дубровицький	18.05.1944, ст. 54-1а, 54-11	06.07.1944, втеча з-під арешту	справу припинено 12.09.1995
Сюкало Марія Миколаївна	1921, Козацьке, Звенигородський, Київська	учительські курси	Крилів, Корецький	27.05.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	19.04.1945, ВТ НКВС, 15 р. кр	звільн. 02.09.1955, реабіл. 16.12.1991
Селесько Надія Дмитрівна	1912, Омельник, Кременчуцький, Полтавська	педінститут	Торговиця, Острожецький	24.06.1944, ст. 54-1а, 54-11	31.08.1944, ВМП – розстріл	вирок виконано 15.11.1944, реабіл. 31.03.1993
Годованюк Костянтин Павлович	1892, Улянівка, Житомирський Житомирська	?	Кунин, Мізоцький	25.09.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	08.01.1945, ВТ НКВС, 15 р. кр, 23.07.1946, ВК ВС СРСР, 10 р. ВТТ	звільн. 25.09.1954, реабіл. 31.01.1993

Откидач Ганна Василівна	1922, Митченки, Батуринський, Чернігівська	10 кл.	Осницьк, Клесівський	04.12.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	14-15.02.1945, ВТ Ковельськ. залізниці, 15 р. кр	померла 06.03.1950, Озерлаг, реабіл. 22.06.1993
Кочерга Тетяна Григорівна	22.06.1924, Мліїв, Городищенський, Київська	учительські курси	Крилів, Корецький	01.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	20.08.1945, ВТ НКВС, 10 р. ВТТ, 07.10.1953, ВК ВС СРСР, вирок скасовано	звільн. 01.07.1954, реабіл. 10.02.1993
Голубовська Євгенія Агапііна	1893, Луковиці, Немирівський, Вінницька	?	Працоки, Дубровицький	05.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	29.08.1945, ВТ НКВС, 10 р. ВТТ	померла 28.08.1948, реабіл. 30.07.1993
Венгровська Марія Артемівна	1918, Попівка Ротмистрівський, Київська	Середня педагогічна	Улянівка, Млинівський	06.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	29.05.1945, УНКДБ, справу припинено	звільн. 29.05.1945
Юрпольська Надія Іванівна	1921, Романівна, Тальнівський, Київська	Середня педагогічна	Стара Мощаниця, Мізоцький	17.01.1946, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	30.03.1946, ВТ МВС, 15 р. кр	померла 15.11.1946, Норильлаг, реабіл. 21.04.1993
Дрижак Тамара Леонідівна	1928, Червона Кам'янка, Олек- сандрійський, Кіровоградська	?	Русивель, Гощанський	23.02.1946, ст. 54-1а, 54-11	19.04.1946, ВТ 13 армії, 10 р. ВТТ	звільн. 06.09.1954, реабіл. 17.11.1994

Ващук Іван Кузьмович	1916, Дебальцеве, Криворізький, Дніпропетровська	?	Теслуґів, Козинський	21.07.1946, ст. 54-1а, 54-11	30.06.1947, ВТ МВС, 10 р. ВТТ	звільн. 18.09.1953, реабіл. 26.11.1992
Коваленко Марія Михайлівна	1925, Хотівля, Городнянський, Чернігівська	педучилище	Корост, Степанський	04.11.1946, ст. 20-54-1а	30.04.1948, УМДБ, справу припинено	звільн. 30.04.1948
Кудрик Марта Федорівна	1922, Королівщина, Талалаївський, Сумська	10 кл.	Волиця Збитинська, Дубенський	23.03.1948, ст. 54-1а, 54-11	25.05.1948, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 28.04.1956, реабіл. 31.12.1991
Смоляга Ганна Федорівна	1922, Білики Кобеляцький, Полтавська	учительський інститут	Ільпінь, Рівненський	19.08.1948, ст. 20-54-1а	11.12.1948, ОН МДБ, 10 р. ВТТ	звільн. 22.05.1956, реабіл. 11.04.990
Горпинюк Марія Никифорівна	1922, Сокілець, Миньківецький, Кам'янець- Подільська	педучилище	Малушка, Березнівський	23.08.1948, ст. 54-4, 54-12	15.06.1949, ОН МДБ, 5 р. ВТТ	реабіл. 14.02.1990
Житомирець Микола Сидорович	21.09.1923, Великий Браталів, Любарський, Житомирська	учительський інститут	Листвин, Дубенський	11.02.1950, ст. 54-10 ч. 2, 54-2	26.04.1950, облсуд, 25 р. ВТТ, 02.03.1956, СК ВС УРСР, 10 р. ВТТ	звільн. 16.08.1956, реабіл. 25.09.1991
Пономаренко Олександра Данилівна	1922, Веселий, Буринський, Сумська	педтехнікум	Підцурків, Здолбунівський	25.05.1950, ст. 54-1а, 54-11	12.08.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ, 09.12.1955, ВТ ПрикВО, 5 р. ВТТ	звільн. 20.12.1955, реабіл. 22.10.1991

Крюк Катерина Давидівна	1925, Бровкові, Ново-миргородський Кіровоградська	педтехнікум	Новосілки, Здолбунівський	29.05.1950, ст. 54-12	12.08.1950, ВТ МВС, 10 р. ВТТ, 16.07.1952, ВТ МДБ, 2 р. ВТТ	звільн. 26.07.1952, реабіл. 22.10.1991
Перестюк Дмитро Онуфрійович	1923, Плоска, Берездівський, Кам'янець-Подільська	педучилище	Бриків, Корецький	12.06.1950, ст. 54-10 ч. 1	22.08.1950, облсуд, 10 р. ВТТ	звільн. 23.04.1956, реабіл. 26.06.1992
Ковалько Наталія Омелянівна	1906, Тимофіївка, Краснопільський, Сумська	інститут соціального виховання	Дермань Друга, Мізоцький	14.07.1950, ст. 54-1а, 54-11	30.12.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 18.07.1956, реабіл. 23.07.1993
Нетреба-Стецюк Тетяна Петрівна	1924, Півці, Кагарлицький, Київська	Середня педагогічна	Смордва, Млинівський	11.08.1950, ст. 54-1а, 54-11	09.11.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 07.05.1956, реабіл. 21.01.1992
Голяницька Віра Купріянівна	26.11.1918, Ново-Миропіль, Дзержинський Житомирська	Середня педагогічна	Козлин, Олександрійський	16.02.1951, ст. 54-1а, 54-11	27.07.1951, ВТ МДБ, 25 р. ВТТ, 08.12.1954, ВТ ЗакВО, 10 р. ВТТ	звільн. 08.01.1955, реабіл. 19.02.1992
Голяницька Лідія Купріянівна	1927, Ново-Миропіль, Дзержинський Житомирська	Середня педагогічна	Малий Житин, Олександрійський	06.04.1951, ст. 54-1а, 54-11	14.06.1951, ВТ МВС, 10 р. ВТТ, 08.12.1954, ВТ ЗакВО, відбутий термін	звільн. 08.01.1955, реабіл. 19.02.1992

Про покарання у 1946 р. іншої вчительки – 18-річної Тамари Дрижак, яка працювала у с. Русивель Гощанського району – повідомляв, виданий підпіллям у тому ж році журнал «Інформатор». У виданні зазначалось, що арештовано та засуджено «вчительку родом зі східних українських земель, що вчителювала в с. Русивлі, р-н Гоща, за співання революційних пісень»⁴¹².

Згаданий «Інформатор» містив розділ «Шкільництво», де проаналізована шкільна мережа на теренах Рівненщини («школи переважно початкові та неповносередні»), стан забезпечення шкіл учительськими кадрами («переважно це молодь, що закінчила середню, неповносередню, а то й початкову школу та педагогічні курси, більшість учителів зі східних українських земель»). Вказано, що вчителі із запізненням та затримкою отримували за свою працю 300–600 крб, чого навіть на селі не вистачало на прохарчування, не кажучи за інші потреби; школи не були забезпечені приладдям, книжками («користуються підручниками, виданими в 1938 р.»), зошитами («їх учні купують на базарі по спекулятивних цінах»). Влада залучала педагогів до збирання позики та поставок державі, до передвиборчої кампанії, їх вербували як агентів органів МВС і МДБ, вимагали від них організації піонерських загонів і комсомольських осередків⁴¹³. Публікація в «Інформаторі» демонструє, наскільки уважно і зацікавлено ставилось українське підпілля до справ шкільництва.

Подиву гідна історія учителя з с. Листвин Дубенського району Миколи Житомирця. У 1942–1945 рр. він як остарбайтер перебував у Німеччині, 1945–1947 рр. – служив в Червоній армії, після чого навчався у вчительському інституті. У жовтні 1949 р. М. Житомирць був прийнятий на посаду вчителя математики і фізики, а вже 11 лютого 1950 р. заарештований Дубенським райвідділом МДБ.

Директор школи Н. Фіщенко свідчила під час розгляду справи свого підлеглого: «Я доручила Житомирцю проводити політзаняття з вчителями, на одному з політзанять ним була прочитана лекція з національного питання. Під час лекції я задала йому питання: «Чи є в теперішній час національно-визвольний рух і де?» На задане питання Житомирць відповів, що національно-визвольний рух є у

⁴¹² Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 304.

⁴¹³ Там само. С. 303–305.

нас, в Радянському Союзі, як, наприклад, бандерівський рух, де вони борються за своє національне визволення. Я старалась розувірити його в тому, що це неправильне розуміння, але Житомирець залишився при своїй думці»⁴¹⁴.

М. Житомирець відмовився передплачувати «сталінські» газети, заявивши, що «в більшовицьких газетах правди нема», натомість заходив до директорки школи слухати радіопередачі з Америки, при чому «завжди нервував, коли ці передачі глушилися»⁴¹⁵. Він також не бажав йти агітувати селян за вступ до колгоспу, оскільки вважав, що коли вони це зроблять, «то через рік помруть з голоду»⁴¹⁶.

Учителька А. Івженко повідомила, що «при розучуванні вірша «Про багатий Сталінський урожай» Житомирець висловився: весь хліб віддали державі, а самі лишилися голодні». Зайшовши якомсь на квартиру до А. Івженко, він попросив для прочитання томи Леніна і Сталіна, заявивши: «Для того, щоб бити ворога, потрібно його вивчити»⁴¹⁷.

Відомості, які містить архівно-кримінальна справа М. Житомирця, освітлюють настрої значної, на наше переконання, частини вчительства. Не підлягає сумніву, що сформувались вони у вчителів на підставі альтернативного щодо радянського (у випадку Житомирця – оstarбайтерського) життєвого досвіду, водночас черпались, як бачимо, з альтернативних інформаційних джерел (радіопередачі з Америки). Зауважимо, що програма радіостанції «Голос Америки» українською мовою вперше прозвучала з Нью-Йорка 12 грудня 1949 р. Трансляція її передач на Україну здійснювалась з території Західної Європи на частотах, близьких до Львівської радіостанції, тому вони добре прослуховувались, про що сигналізував до ЦК КПУ завідувач відділом пропаганди і агітації Рівненського обкому компартії Бербенець⁴¹⁸.

⁴¹⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 5571. Арк. 172.

⁴¹⁵ Там само. Арк. 172.

⁴¹⁶ Там само. Арк. 173.

⁴¹⁷ Там само. Арк. 173.

⁴¹⁸ Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне : ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. С. 156–158.

Відтак закономірно, що у повоєнний час систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювалися спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «зкомпроментованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628⁴¹⁹.

Масштабна ідеологічно-виховна робота, колективізація та репресії привели до зміцнення радянської влади та згортання повстанської боротьби. На межі 1940–1950-х рр. освітяни Рівненської області поступово припиняють активний опір режимові, подекуди зберігаючи пасивні форми боротьби – ігнорування пропаганди, аполітичність, інертність у громадській роботі, самоізоляцію.

З поверненням у 1944 р. більшовицької влади на Рівненщині утверджується радянська система шкільництва. Серед її компонентів – відбудова та розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, поновлення матеріально-технічної бази, подолання дефіциту педагогічних кадрів, запровадження загальних радянських освітніх стандартів. Повоєнне формування освітньої системи відбувалося в умовах зламу традиційно усталеного в краї способу життя та зумовленого цим протистоянням між комуністичним режимом та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА. Ця ситуація впливала на повсякденне життя вчителів, які не лише потерпали від важких матеріально-побутових умов, але й опинилися в епіцентрі безкомпромісної боротьби двох ідеологій.

Встановлення тотального контролю радянської влади за шкільництвом і безпосередньо за педагогічними кадрами та намагання українського підпілля залучити вчительство на свій бік спричинили двосторонній тиск на вчителів і, як наслідок, переслідування, з боку як більшовиків, так і українських повстанців.

*Руслана Давидюк,
Андрій Жив'юк,
Володимир Старжець*

⁴¹⁹ Сушик І. Волинь повоєнна... С. 164.

ПОВСЯКДЕННЯ ШКОЛЯРІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1944–1953): ВИБРАНА СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проблематика «діти і дитинство» увійшла до наукових історичних досліджень у другій половині ХХ ст. завдяки праці Філіпа Ар'єса (1960). Українські ж науковці звернули на неї увагу у 1990-х рр., долаючи стереотип належності зазначеної проблематики лише до педагогіки чи психології. З цього приводу дослідник І. Кон зауважив: «... Люди звикли, що дитину і світ дитини досліджують психологи і педагоги. А це зовсім не так. Розвиток і виховання дитини проходять у певному середовищі, нерозривно пов'язаними з іншими сторонами суспільного життя, які знаходяться в стані історичного розвитку та змін»⁴²⁰.

Повсякденне життя дітей і молоді західних областей України, які здобували загальну середню освіту у 1944–1953 рр. упродовж останніх десятиліть усе більше привертає увагу українських дослідників. Ця проблематика лежить у контексті одразу кількох напрямів наукових історичних досліджень, насамперед історії дитинства, котра набуває популярності серед вітчизняних вчених⁴²¹, а також соціальної історії та історії повсякдення соціальних груп і верств (молоді, інтелігенції, селянства, міського населення тощо)⁴²². Прикладом дослідження історії повсякденного життя шкільної молоді в Україні є дисертаційна робота К. Богатирчук, присвячена дітям і підліткам шкільного віку Української РСР 1960–1980-х рр.⁴²³ Ав-

⁴²⁰ Кон І. С. Ребенок и общество. Москва : ИЦ «Академия», 2003. С. 3.

⁴²¹ Прикладом можуть слугувати дослідження полтавського історика Ігоря Сердюка, зокрема: Сердюк І. Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ : К.І.С., 2018. 456 с.

⁴²² Див.: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2-х кн., 3-х ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1. Ч. 1–2. 351 с.

⁴²³ Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. істор. наук (доктора філософії) : 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 332 с.

торка, зокрема, проаналізувала діяльність керівництва республіки щодо системи соціального забезпечення дітей і підлітків, спрямовану на зміцнення їх здоров'я, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери, надання соціальних пільг, охорону праці неповнолітніх, контроль за безпритульними та бездоглядними. Важливо, що дослідниця окреслила й механізми соціалізації дітей як через школу, так і позашкілья.

Серед інших студій, які привертають увагу історіографів, відзначимо й працю Н. Гогохії, авторки розділу «Суспільство і діти» у колективній монографії «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя» (2012)⁴²⁴. Проаналізувавши вплив політики на дитинство в радянській Україні, виробничий і навчальний аспекти дитячої діяльності, вона розкрила характерні риси мілітаризації життя дітей та з'ясувала різні форми дитячого дозвілля. У 2015 р. дослідниця опублікувала статтю «Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках», в якій висловила думку, що дитина є ключем або кодом до розуміння всієї «радянської цивілізації»⁴²⁵.

Дослідження повсякденного життя шкільного дитинства західних областей України перших післявоєнних років уже має власну історію й репрезентована кількома десятками наукових студій: статей, монографій, дисертацій. На нашу думку, зазначені праці можна поділити на три групи, класифікувавши їх за проблемно-тематичним принципом: 1) праці з історії шкільництва західних областей України у 1944–1953 рр.; 2) студії з історії повсякденного життя різних соціальних середовищ, до яких належали школярі на західноукраїнських землях окресленого періоду; 3) дослідження впливу українського визвольного руху у Західній Україні 1940–1950-х рр. на освітнє середовище краю.

Аналізуючи історіографію окресленої проблеми, ми свідомо не беремо до уваги дослідження радянських авторів, які торкалися питання окремих аспектів повсякденного життя школярів (у тому

⁴²⁴ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 751–785.

⁴²⁵ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. *Україна Модерна*. 2015. URL: <https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>.

числі на західних землях України 1940–1950-х рр.), проте робили це переважно у ключі демонстрації кількісних показників радянської освіти (розширення мережі загальноосвітніх шкіл, підготовка педагогічних кадрів, збільшення учнівського контингенту) та начебто ефективності форм виховної роботи з дітьми (діяльність піонерської та комсомольської організацій, виховні заходи тощо). З-поміж класичних праць цього типу відзначимо дисертацію Н. Міщенка (1955)⁴²⁶, монографії О. Філіпова (1957)⁴²⁷, М. Гриценка (1960)⁴²⁸, М. Гриценка (1966)⁴²⁹, В. Струбицького та О. Шпортенко (1969)⁴³⁰, І. Кошарного (1975)⁴³¹, колективні праці «Розвиток народної освіти на Львівщині» (1957)⁴³² та «Розквіт народної освіти в західних областях України» (1979)⁴³³.

Праці з історії шкільництва західних областей України у 1944–1953 рр.

У 1990-х рр. з'явилися перші праці українських учених, у яких доволі об'єктивно, ґрунтуючись на нових, невідомих раніше джерельних матеріалах характеризувався процес організації шкільної освіти на західних землях України у перше повоєнне десятиліття.

⁴²⁶ Міщенко Н. Розвиток освіти Української РСР в роки четвертої п'ятирічки (1946–1950) : автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1955. 33 с.

⁴²⁷ Філіппов О. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. Київ : Радянська школа, 1957. 151 с.

⁴²⁸ Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ : Радянська школа, 1960. 143 с.

⁴²⁹ Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.

⁴³⁰ Струбицкий В., Шпортенко О. За освіту для народу: розвиток шкільництва на Волині. Львів : Каменяр, 1969. 72 с.

⁴³¹ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958). Львів : Вид-во Львів. ун-ту імені І. Франка, 1975. 239 с.

⁴³² Розвиток народної освіти на Львівщині / ред. колегія П. А. Котко та ін. Львів, 1957. 164 с.

⁴³³ Розквіт народної освіти в західних областях України / ред. Б. І. Тимохіна. Київ : Радянська школа, 1979. 192 с.

Однією з перших стала стаття В. Ковалюка⁴³⁴, присвячена культурно-духовним аспектам радянзації Західної України (1993). Автор, з-поміж іншого, окреслив структурні та ідеологічно-змістові перетворення у системі шкільної освіти регіону.

Радянизаційні перетворення в сфері освіти західних областей України 1944–1953 рр. найбільш глибоко проаналізував С. Сворак у серії статей, монографії та докторській дисертації (1997–1999). Дослідник на основі широкого джерельного матеріалу розкрив трансформаційні процеси в освітньому житті Західної України, зокрема і в перші повоєнні роки, чимало уваги присвятив кадровій політиці радянської влади щодо вчителства, проаналізував зміни у змісті освіти та виховання підростаючого покоління, відзначив участь вчителів і учнів шкіл західноукраїнських областей в українському визвольному русі тощо. Особливу увагу вчений зосередив на ідеологічному сегменті освітніх перетворень, запровадженні нових педагогічних концепцій у практику роботи радянської школи в Західній Україні⁴³⁵. С. Сворак відзначив такий аспект шкільної освіти у західноукраїнському регіоні, як зростання числа російськомовних шкіл. Так, за його твердженням, у Львівській області у 1945/46 н.р. діяла 21 школа з російською мовою навчання, а вже наступного року їх стало 47⁴³⁶. Водночас він одним з перших українських учених висвітлив окремі аспекти становища польської шкільної молоді у перші повоєнні роки. Дослідник зауважив, що польські учні і вчителі протестували проти запровадження в їхніх школах українських стінгазет, викладання української або російської мови. Під тиском батьків учні у польських школах відмовлялися вступати до будь-яких дитячих організацій, включаючи Червоний Хрест, не кажучи вже про піонерську чи комсомольську організації. Під час

⁴³⁴ Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України. *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 4–8.

⁴³⁵ Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 235 с.; Його ж. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першій половині 60-х років ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 381 с.

⁴³⁶ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 32.

святкування 27-ї річниці Жовтневої революції учні середніх шкіл №№ 8, 10, 17 м. Львів відмовилися нести портрети радянських вождів і червоні прапори, в чому їх підтримали й учні українських шкіл. Дотримуючись традицій, учні 8–9-х класів польської СШ № 16 м. Львів у день поминання померлих (1 листопада 1944 р.) організовано відвідали братську могилу польських легіонерів, які захищали Львів у 1920 р., а на похорон митрополита А. Шептицького 5 листопада того ж року вийшли 70 % учнів усіх шкіл і практично вся інтелігенція Львова⁴³⁷. Відзначимо, що, не ставлячи мету розкрити повсякденне життя учнів, дослідник чимало причинився до розкриття тих аспектів освітнього життя на західноукраїнських землях у перші повоєнні роки, які були тісно пов'язанні зі щоденними життєвими практиками шкільної молоді.

Окремі аспекти проблеми досліджувала Н. Красножон, аналізуючи вплив суспільно-політичних процесів в Радянській Україні на загальноосвітню школу 1943–1953 рр. (2002; 2007; 2015)⁴³⁸. Авторка окреслила й радянізаційні перетворення у сфері освіти західних областей України. В одному з підрозділів дисертації С. Дем'янчука (2000) проаналізовано становлення системи трудової підготовки учнів у школах радянської України після Другої світової війни, зокрема і на матеріалі західних областей України⁴³⁹. Зміст навчально-виховної роботи у загальноосвітніх школах повоєнної України перших повоєнних років аналізувала Л. Романець (2015)⁴⁴⁰, щоправда, не наводила даних із теренів західних областей України. Подібний підхід бачимо і у дисертаційній роботі О. Гавриш

⁴³⁷ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях... С. 36.

⁴³⁸ Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 210 с.; Її ж. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : монографія. Переяслав-Хмельницький, 2007. 180 с.; Її ж. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.). Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич, 2015. 220 с.

⁴³⁹ Дем'янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 16 с.

⁴⁴⁰ Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середина 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 22. С. 118–125.

(2013)⁴⁴¹, в якій здебільшого на матеріалах східних і центральних областей України проаналізовано повсякденне життя дітей республіки у 1945 – на початку 1950-х рр., розкрито різні аспекти державної політики щодо дитинства в окреслений період. Важливо, що дослідниця також значну увагу присвятила умовам життя дітей в дитячих будинках УРСР у перше повоєнне десятиліття (2018)⁴⁴². У працях С. Герегової (1998; 2004)⁴⁴³ розкрито формування та функціонування радянської системи освіти в західному регіоні України: загальноосвітньої, фахової та вищої школи. Авторка навела статистичну інформацію про чисельність шкіл, зростання кількості вчителів, відзначила ідеологічний вплив загальноосвітньої школи на учнівську молодь. В. Старжець (2017)⁴⁴⁴ описав відновлення радянської системи шкільної освіти в західному регіоні України впродовж 1944–1953 рр., згадавши зокрема про участь школярів у відбудові шкіл та виготовленні шкільного обладнання у школах Дрогобиччини та Волині.

Деякі аспекти повсякдення молоді у школах трудових резервів України (1943–1950) розкрив В. Король (2017)⁴⁴⁵. Він, зокрема, опрацював архіви Львівської та Рівненської областей, а відтак окреслив стан мережі, кількість учнів та зміст освітнього процесу у

⁴⁴¹ Гавриш О. В. Післявоєнне дитинство в УРСР: державна політика та повсякденне життя (1945 – початок 1950-х рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луганськ, 2013. 229 с.

⁴⁴² Гавриш О. Матеріально-бытовые условия жизни воспитанников детских домов в условиях послевоенного восстановления 1945 – начала 1950-х годов (на материалах Украинской ССР). *Манускрипт*. Тамбов : Грамота, 2018. № 9. С. 29–32.

⁴⁴³ Герегова С. В. До питання впровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років. *Питання історії України* : збірник наукових статей. Чернівці, 1998. Т. 2. С. 133–145; Її ж. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2004. 22 с.

⁴⁴⁴ Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). *Гілея*. Київ, 2017. Вип. 117. С. 48–52.

⁴⁴⁵ Король В. Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Харків – Запоріжжя, 2017. 234 с.

зазначених школах західних областей України. Так, дослідник відзначає насильницькі способи залучення підлітків у Львівській, Станіславській, Рівненській та інших областях України до навчальних закладів трудових резервів: облави, нічні візити додому, озброєне конвоювання, погоні і засідки тощо⁴⁴⁶. Учений навів показовий приклад утечі 34 учнів зі школи ФЗН № 31 Ворошиловоградської області у березні 1948 р. Усі втікачі походили зі Львівщини. 11 хлопців були схоплені і 2 з них за рішенням прокурора заарештовані і засуджені виїзним судом у присутності колективу школи. З решти утікачів узяли підписку, в якій вони «щиро і щиро» зізналися і скоєному «злочині», просили вибачення і обіцяли виконувати всі вимоги адміністрації школи. Причому до цього додавалася погроза: у разі повторного порушення засуджені будуть не лише діти, але і їхні батьки⁴⁴⁷. Описував дослідник і умови проживання учнів у гуртожитках, зокрема зауважив, що на Львівщині розміри гуртожитків місцевих училищ давали змогу виділяти «батьківські кімнати» – окремі приміщення для зустрічі учнів з батьками, які приїжджали на побачення з сіл⁴⁴⁸.

Значну частину праць українських істориків присвячено дрібнішим локусам (областям, містам) у межах західного регіону України. Ще 1997 р. С. Герегова опублікувала статтю, в якій проаналізувала становище шкільництва (чисельність шкіл, вчителів, учнів, матеріальне забезпечення освіти, ідеологічний вплив на навчально-виховний процес) у школах Чернівецької області другої половини 1940-х рр.⁴⁴⁹ Становлення системи освіти на Волині у 40–50-ті рр. ХХ ст. висвітлила І. Сушик (2009)⁴⁵⁰.

Серед інших праць «регіонального сегменту» слід виділити студії дрогобицької вченої-історика Р. Попп, присвячені шкільництву Львівської та Дрогобицької областей. Зокрема, у статті «Шкіль-

⁴⁴⁶ Король В. Навчальні заклади системи трудових резервів... С. 94–95.

⁴⁴⁷ Там само. С. 108–109.

⁴⁴⁸ Там само. С. 179.

⁴⁴⁹ Герегова С. Розвиток народної освіти в Чернівецькій області у другій половині 40-х років ХХ ст. *Питання історії України* : зб. наук. ст. Чернівці, 1997. Вип. 1. С. 233–241.

⁴⁵⁰ Сушик І. В. Становлення системи освіти на Волині у 40–50-ті роки ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2009. Вип. 17. С. 92–96.

ництво Львівщини у перші повоєнні роки» (1998) розкрито формування загальноосвітньої мережі краю, відзначено окремі аспекти політики радянської влади щодо педагогічних кадрів. З іншого боку, авторка охарактеризувала певні моменти повсякденного життя шкільної молоді Львівської області, описавши залучення дітей і підлітків до відбудови матеріальної бази шкіл під час так званих «недільників» і «тижнів школи», під час яких школярі виготовляли наочні посібники, споруджували спортивні майданчики, облаштовували шкільні подвір'я⁴⁵¹.

Викликають зацікавлення й наведені на основі архівних документів факти негативного ставлення польських школярів до політики радянських властей. Зокрема, Р. Попп виділяє повідомлення радянських посадовців про негативне ставлення польських учнів школи № 63 м. Львів до участі в мітингу 7 листопада 1944 р., знищення іншими учнями-поляками плакатів з написами «Хай живе Сталін!» та «Хай живе Червона Армія!», поширення серед них прапорців з польськими орлами тощо. Дослідниця подає промовисті дані: під час екзаменів наприкінці 1945 р. у львівській середній школі № 10 жоден з 60 випускників не написав твору на тему «В боях проти гітлерівської Німеччини гартувалась дружба народів», а в школі № 19 три твори, написані на цю тему, були розкритиковані за невідведення «належного місця ролі СРСР і Червоній Армії у війні та у відродженні Польщі»⁴⁵².

У статті «Шкільна освіта в Дрогобицькій області у перші повоєнні роки (1944–1953)» (2011) Р. Попп зосередила увагу й на окремих аспектах повсякденного життя учнів загальноосвітніх шкіл, навівши передовсім певну статистичну інформацію про мережу шкіл краю. Згідно з нею, у Дрогобицькій області впродовж 1944/1945 н.р. відновили діяльність 850 шкіл, серед них: 450 початкових, 350 семирічних і 43 середніх. Порівняно з довоєнним 1940/1941 н.р. не відкрилося 37 навчальних закладів. Особливо зменшилася кількість шкіл у Дрогобичі, Бориславі, Стрию, Самборі таких було 13. На думку вченої, людські втрати у воєнні роки, особливо серед єврейського населення краю, міграційно-переселенські процеси, де-

⁴⁵¹ Попп Р. Шкільництво Львівщини у перші повоєнні роки. *Проблеми гуманітарних наук*. 1998. Вип. 1. Історія. С. 162.

⁴⁵² Там само. С. 165.

портації перших повоєнних років зумовили зменшення кількості учнів і проблеми з комплектацією шкіл. Водночас Р. Попп торкнулася питання польського шкільництва. Через переселення до Польщі польського населення області школи з польською мовою навчання закривалися або перепрофільовувалися в українські, де польська мова вивчалася як окремий предмет. У період репатріації польського населення області у 1945–1946 рр. у Дрогобичі була закрита школа, виїхали майже 600 учнів. З цієї причини на початку 1947/1948 н.р. не розпочали роботу три школи у Турківському районі Дрогобицької області. На 1950 р. у західних областях практично не залишилося шкіл із польською мовою навчання⁴⁵³.

Водночас Р. Попп значну увагу приділила матеріально-технічному забезпеченню освітнього процесу на Дрогобиччині. Дослідниця відзначила нестачу шкільних приміщень навіть в обласному центрі, де на 1950 р. працювало 9 шкіл, але учнів було майже вдвічі більше – 4 260. У Дрогобичі, як зауважила Р. Попп, склалася ситуація, якої на той час не було в жодному обласному центрі України: навчання проводилося у дві – три зміни. Деяким розв’язанням проблеми стало відкриття у 1953 р. нової школи. Авторка наводить й інші факти, які привідкривають умови повсякденного життя шкільної молоді Дрогобиччини: у перші повоєнні роки навчання часто проходило в непристосованих приміщеннях, звичними були проблеми з освітленням й опаленням. У першому повоєнному навчальному році школам Дрогобицької області бракувало парт на 17 тисяч місць, 620 класних дошок, 830 столів, 1 400 стільців. Діти писали на старих газетах, книгах, недостатньо було пер, чорнила, крейди, класних журналів, бланків учнівської документації та іншого шкільного приладдя. Загалом в області на одного учня сільської школи на цілий рік виділявся один зошит. Більш-менш обладнані навчальні кабінети були у середніх школах № 1 м. Дрогобич, № 5 м. Стрий і № 1 м. Ходорів. Негативно на навчальний процес впливала відсутність підручників, особливо з нових предметів. Ті підручники, які вважалися «шкідливими» з ідеологічного погляду,

⁴⁵³ Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області у перші повоєнні роки (1944–1953). *Проблеми гуманітарних наук*. 2011. Вип. 28. Історія. С. 155.

підлягали вилученню із використання в навчальному процесі з подальшим знищенням⁴⁵⁴.

Відзначила Р. Попп й те, що радянській владі так і не вдалося охопити навчанням усіх дітей шкільного віку в перші повоєнні роки. Згідно з її дослідженням, у 1944/1945 н.р. в Дрогобицькій області поза школою залишилися 7 000 дітей. На 1 квітня 1946 р. навчанням планувалося охопити 130 539 дітей, а школу відвідували 120 463 учні, тобто не навчалися 10 076 дітей. Ще в 1952/1953 н.р. у Дрогобицькій області не ходили до школи 5 000 дітей. Основними причинами невідвідування школи, на думку історикіні, були скрутне матеріальне становище, праця в домашньому господарстві, атмосфера репресій у краї⁴⁵⁵.

Позитивною стороною праці Р. Попп з історії шкільної освіти на Дрогобиччині у перші повоєнні роки є її увага до шкільної участі молоді в українському визвольному русі. Вчена відзначила, що у деяких загальноосвітніх школах краю були створені осередки молодіжних націоналістичних організацій, приміром, у Дрогобичі діяла організація «Юнак» і група «Крути». Члени останньої наклеїли листівки антирадянського змісту навіть на будинок, де мешкав начальник Управління МВС Дрогобицької області генерал О. Сабуров. У 1946 р. у Дрогобицькій області було притягнуто до кримінальної відповідальності 43 учні 6–10-х класів за «контрреволюційну діяльність» – насамперед за участь і допомогу ОУН і УПА⁴⁵⁶. Окремі аспекти зазначеної проблеми дослідниця розкрила і в статтях, присвячених культурно-освітньому життю Дрогобича у перші повоєнні роки⁴⁵⁷.

Черговим здобутком Р. Попп у справі дослідження освітнього життя Дрогобиччини перших післявоєнних років стала стаття «Повоєнне шкільництво у світлі звітних документів українського націо-

⁴⁵⁴ Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області... С. 156.

⁴⁵⁵ Там само. С. 157.

⁴⁵⁶ Там само. С. 162.

⁴⁵⁷ Попп Р. Місто Дрогобич у перші повоєнні роки. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 458–467; Її ж. Культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки (1944–1953). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 442–449; Її ж. Освіта в Дрогобичі у повоєнний період (1944–1953). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 400–408.

налістичного підпілля» (2020). Дослідниця простудіювала підпільні звіти ОУН, які характеризували ситуацію в освіті низки районів Львівської та Дрогобицької областей упродовж 1945–1950 рр. Окрім інформації про вчительство, яке було об'єктом особливо прискіпливої уваги структури оунівського підпілля, Р. Попп проаналізувала й дані щодо учнів, їх навчання і виховання у радянській школі. Так, авторка відзначила, що у підпільних зведеннях прослідковується багато негативних зауваг про стан шкільництва. Зокрема, повідомляється, що в с. Шегині «чотирирічна школа без вікон, лише різні лозунги свідчать про призначення приміщення», не було шиб і у шкільних приміщеннях Яворівського району, у Судовишнянському районі «всі будинки в поганому стані, не відремонтовані». Неодноразово згадується про погане забезпечення паливом, навчання у холодних класах, у кілька змін, брак елементарного шкільного приладдя, підручників. Наголошується на тому, що на канікулах усі школи мають проводити ремонт, однак державних коштів на це виділяється обмаль⁴⁵⁸.

Підпілля ОУН цікавили й питання змісту освіти у школах. Р. Попп відзначає, що у звіті з Миколаївського району подавалася детальна інформація про навчальні предмети у початкових, семирічних та середніх школах. Основний наголос, на думку підпільників, робився на вивченні таких предметів, як історія, російська мова та література⁴⁵⁹. Водночас авторка навела численні приклади негативних характеристик оунівцями фактів залучення дітей та молоді до піонерської та комсомольської організацій. При цьому дослідниця часто цитує підпільні документи, в яких, зокрема, зазначалося, що у Миколаєві «комсомольці крім зборів і сходин якоїсь іншої роботи не ведуть. Пропагандистська робота слаба і то вона безуспішна». Повстанські звіти, як зауважила дослідниця, констатували наявність насилля щодо дітей і молоді, яких змушували вступати до комсомолу. При цьому погрожували зниженням оцінок, звільненням з роботи, не допущенням до іспитів, «викиненням із школи». За відмову вступу до піонерської організації обзивали дітей

⁴⁵⁸ Попп Р. Повоєнне шкільництво у світлі звітних документів українського націоналістичного підпілля. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2020. Випуск 3/45. С. 173–174.

⁴⁵⁹ Там само. С. 174.

«бандерівською сволотою, не відпускали додому до самого вечора». Були випадки, коли учнів «заарештовувало МДБ, під час допитів питали, чому не комсомольці». В одному із сіл Перемишлянського району «при змушуванні до вступу у комсомол у канцелярії директора побили дівчину, хворіючи до тижня померла». У середній школі в Крукеничах з 256 учнів 21 були виключені «через депортації, через небажання вступати в комсомол, через підозри до родин»⁴⁶⁰. Опрацьовані Р. Попп документи доволі рельєфно характеризують повсякденні умови життя школярів західних областей України у перші повоєнні роки.

Тему девіацій в освітньому процесі на Дрогобиччині окресленого періоду в одній з публікацій висвітлив М. Галів (2015). Дослідник проаналізував й опублікував низку документів Дрогобицького обласного управління МДБ та обкому компартії щодо побиття учнів у школах області (Меденицького, Дублянського, Мостиського, Дрогобицького, Стрийського районів і м. Самбір). Автор передусім констатував наявність в органів МДБ широкої агентури в загально-освітніх закладах, завдяки якій і надійшла інформація про «фізичний вплив» на учнів з боку вчителів. Водночас історик зауважив: «Зібрані МДБ дані засвідчують наявність традиційної «болячки» будь-якої авторитарної педагогічної системи, у тому числі й радянської – фізичних покарань учнів. Попри те, що в Радянському Союзі ще з 1930-х рр. фізичні покарання були заборонені й офіційною педагогікою засуджені як неприйнятні радянській школі явища, у практичному навчально-виховному процесі вони використовувалися майже повсякчас. Інакше й не могло бути в тоталітарній країні, де репресія у будь-якій формі була одним із основних засобів впливу на суспільство в цілому і громадянина зокрема. Відтак, насправді нічого дивного у наявності таких заходів «фізичного впливу» на учнів у школах Дрогобицької області немає – вони застосовувалися тут раніше, бо ж і в австрійській та польській школі діяла авторитарна система взаємин між учителем і учнем, яка знайшла продовження власної традиції і в радянській освіті»⁴⁶¹.

⁴⁶⁰ Попп Р. Повоєнне шкільництво у світлі звітних документів... С. 177–178.

⁴⁶¹ Галів М. Радянська педагогіка в дії: документи управління МДБ та обкому компартії Дрогобиччини щодо побиття учнів у школах області. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 13. С. 15.

Крім того, автор відзначив й інші особливості шкільного середовища в західноукраїнському регіоні другої половини 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. Так, на прикладі Липниківської НСШ, констатував, що учні, хоч і були залучені до піонерської організації, але відмовлялися носити «галстуки», мабуть, як ознаку належності до радянської системи загалом. Така поведінка, на його думку, була звичною серед місцевої молоді, про що свідчать спогади сучасників про своє шкільне минуле. Іншим проявом місцевих реалій було повідомлення про насилля над учнями в Моршинській середній школі, де учитель фізики вдається до фізичних покарань, але застосовує їх переважно щодо місцевих українців, натомість боїться (за визначенням джерела повідомлення) бити учнів-росіян. Дослідник зауважує, що «учні-росіяни» були дітьми приїжджих радянських функціонерів, ставлення до яких серед місцевого населення можна порівняти зі ставленням тубільців до представників колоніальної адміністрації – це була «чужа влада», котру боялися й намагалися не провокувати на жорсткі дії. А тому й ставлення до учнів-росіян, які в народній свідомості також належали до чужої і привілейованої влади, було відповідним⁴⁶².

На думку дослідника, публіковані джерела засвідчують: 1) наявність широкої агентурної мережі МДБ в області, яка постачала спецоргани різноманітною інформацією, зокрема й тією, що стосувалася внутрішнього життя шкіл, методів виховання і встановлення дисципліни; 2) систематичне застосування у школах фізичного насилля вчителів і шкільного керівництва над учнями як найбільш дієвого засобу досягнення певних дидактичних чи виховних цілей; 3) несприйняття і навіть протидія з боку місцевих учнів щодо впровадження радянської молодіжно-організаційної атрибутики, котра видавалася щонайменше чужою, можливо, ворожою, і була, найімовірніше, адміністративно нав'язаною; 4) боязливе ставлення місцевих учителів не лише до представників радянсько-партійної номенклатури, але і їхніх дітей, що відбиває специфічну систему стосунків у суспільстві, характерну для окупаційно-колоніальної дійсності; 5) небажання органів радянських спецорганів займатися справами побиття учнів і водночас формально-ритуалізовану бо-

⁴⁶² Галів М. Радянська педагогіка в дії... С. 15.

ротьбу з антипедагогічними вчинками вчителів з боку партійної номенклатури⁴⁶³.

Серію праць з історії шкільництва у перші повоєнні роки на Рівненщині опублікувала Н. Мащенко⁴⁶⁴. У кандидатській дисертації (2018) дослідниця комплексно висвітлила процес становлення і розвитку шкільної освіти Ровенської області впродовж 1944–1964 рр. Наводячи чималу кількість джерельних матеріалів і виокремлених на їх основі фактів, розкрила формування мережі початкових, семирічних і середніх навчальних закладів, реалізацію закону «Про загальне обов'язкове навчання», запровадження уніфікованих навчальних планів, програм, підручників, матеріально-технічне та кадрове забезпечення шкіл Ровенської області тощо.

Зокрема, дослідниця зауважила, що план відбудови шкільних приміщень області в 1945 р. через недофінансування було виконано лише на 41,5 %, а кількість учнівських місць збільшилась тільки на 1 380 у містах і 1 560 у сільській місцевості. Наркомат освіти УРСР відзначав, що Ровенська область, поряд із Дрогобицькою, Станіславською й Волинською, мала найгірші показники плану розгортання шкільної мережі. Відповідно, відставали показники щодо загальної кількості учнів навчальних закладів, які становили 54 % від запланованого⁴⁶⁵. Н. Мащенко навела цікавий факт: через нестачу шкільних приміщень часто в класах однієї школи проводили заняття декілька навчальних закладів. Акт обстеження роботи Ровенської середньої школи № 1 засвідчив, що вона розміщувалась у трьох

⁴⁶³ Галів М. Радянська педагогіка в дії... С. 16–17.

⁴⁶⁴ Мащенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96; Її ж. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67; Її ж. Школи для молоді на Ровенщині в повоєнний час. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2015. Вип. 26. С. 238–240; Її ж. Матеріальне забезпечення шкіл Ровенської області в перше повоєнне десятиліття. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 13–14. С. 70–76.

⁴⁶⁵ Мащенко Н. В. Шкільна освіта у Ровенській області в 1944–1964 рр. : дис. ... канд. істор. наук (доктора філософії) : 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2018. С. 94.

приміщеннях. Окрім власне школи № 1, тут функціонували середня школа № 5 і семирічна школа № 9. У цьому ж навчальному закладі в третю зміну працювала вечірня школа для робітничої молоді⁴⁶⁶.

Більш детально повсякденне шкільне життя учнів у 1944–1953 рр. Н. Мащенко розкрила у розділі про зміст і форми навчально-методичної та виховної роботи у школах Ровенської області. Історикиня слушно відзначає, що часто зміст навчальних програм та їх реалізацію було спрямовано так, що фальсифікували саму українську історію, нівелювали національні традиції українського народу, нехтували здобутками українських учених у вивченні природничих і гуманітарних дисциплін. Історично необ'єктивно подавався матеріал про розвиток освіти Західної України. Замовчувано факти, що свідчили про високий рівень розвитку освіти в цьому регіоні в козацьку добу⁴⁶⁷.

Розповідає авторка і про виховну роботу в школах Ровенської області, підкреслюючи насильницький характер залучення учнів до піонерської організації. Згідно з її дослідженням, непоодинокими в області були випадки, коли з метою затягування дітей до шкільної піонерської організації школярів зачиняли в класах після уроків і тримали без їжі до вечора, відбирали шкільні підручники, ставили незадовільні оцінки чи навіть били. Одним зі способів збільшення показників піонерії було зарахування в піонери без відома школярів. До прикладу, у селі Красільно Острожецького району вчитель запрошував учнів до класу й змушував записуватись у піонери. Хто рішуче відмовлявся – крутив за вуха, брав за волосся й бив головою об стіл, погрожував, що вижене зі школи. Аналогічні способи поповнення піонерських дружин траплялися в інших селах району: Петушках, Повщі Великій, Уїздцях, Залав'ї, Яловичах⁴⁶⁸.

Окремі аспекти становища шкільництва на Закарпатті у 1944–1953 рр. висвітлено у дисертаціях Л. Капітан (2013)⁴⁶⁹, О. Фізеші

⁴⁶⁶ Мащенко Н. В. Шкільна освіта у Ровенській області... С. 96.

⁴⁶⁷ Там само. С. 145.

⁴⁶⁸ Там само. С. 164.

⁴⁶⁹ Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. Київ, 2013. 583 с.

(2016)⁴⁷⁰ та В. Міщанина (2019)⁴⁷¹ й колективній монографії «Освіта Закарпаття» (2009)⁴⁷². Зокрема, у дисертації О. Фізеші розкрито зміст нормативних документів, які регулювали реорганізацію шкільництва краю на радянський взірєць, показано мережу шкіл області у 1945–1946 н.р., будівництво шкільних приміщень наприкінці 1940 – початку 1950-х рр., зміни кількісних показників учнівського контингенту (зокрема незадовільне виконання закону про загальне обов'язкове навчання в школах Рахівського, Воловського і Перечинського округів), функціонування угорських і румунських шкіл в краї та ін.⁴⁷³ Дослідниця веде мову про знищення у 1944 р радянськими функціонерами попередніх навчальних планів, посібників і підручників., що залишило школу, по суті, без змісту освіти. Водночас детально аналізує зміст радянських навчальних планів для шкіл з українською, російською, угорською, румунською мовами навчання, окреслює зміни у змісті та формах навчання і виховання учнів у перше повоєнне десятиліття⁴⁷⁴.

У дисертації В. Міщанина окреслено радянізаційні перетворення у сфері освіти Закарпаття 1944–1950 рр., значну увагу приділено становищу місцевих і скерованим зі східних областей учителів, натомість недостатньо висвітлено обставини життя і навчання учнів. Згадано про «комуністичне виховання», залучення дітей до піонерської організації. Важливо, що автор намагався показати прив'язаність місцевих учителів та учнів до народних і релігійних традицій⁴⁷⁵.

Головним недоліком окреслених вище лімологічних досліджень є відсутність порівняння шкільної освіти у Волинській, Дро-

⁴⁷⁰ Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2016. 587 с.

⁴⁷¹ Міщанин В. В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Ужгород, 2019. 606 с.

⁴⁷² Химинець В. В., Стрічик П. П., Качур Б. М., Талапканич М. І. Освіта Закарпаття : монографія. Ужгород : Карпати; Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2009. 464 с.

⁴⁷³ Фізеші О. Й. Початкові школи Закарпаття... С. 252–266.

⁴⁷⁴ Там само. С. 289–306.

⁴⁷⁵ Міщанин В. В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Ужгород, 2019. С. 226–235.

гобицькій, Закарпатській, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях УРСР. Автори здебільшого зосереджували увагу на освітніх тенденціях окремого краю-області, без зіставлення з фактами та процесами в інших адміністративних регіонах Західної України. Крім того, окреслення вченими повсякденного життя школярів зазначеного регіону у перше повоєнне десятиліття подекуди має фрагментарний і непослідовний характер.

Студії з історії повсякденного життя різних соціальних середовищ, до яких належали школярі на західноукраїнських землях окресленого періоду

Звісно, школярі західної України належали до різних соціальних верств і груп (інтелігенція, селяни, робітники, службовці тощо) та двох соціально-топографічних локусів: місто (містечко) і село. Тож у працях, присвячених зазначеним дослідницьким об'єктам, можна зустріти й певний аналіз умов повсякденного життя дітей шкільного віку.

Чимало студій українські вчені присвятили загальним умовам повсякденного життя населення України у перші повоєнні роки. Серед них слід відзначити праці Т. Вронської (1995)⁴⁷⁶ та Л. Ковпак (2003)⁴⁷⁷. Остання проаналізувала матеріальне становище населення у перші повоєнні роки, присвятила увагу житловому і комунальному господарству міст України. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України у 1945–1953 рр. охарактеризував В. Кононенко (2003)⁴⁷⁸. О. Ісайкіна (2006)⁴⁷⁹ вивчила побутові умови життя та дозвілля міських мешканців України 1945–1955 рр.,

⁴⁷⁶ Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 83 с.

⁴⁷⁷ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.

⁴⁷⁸ Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Вінниця, 2004. 231 с.

⁴⁷⁹ Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.

однак при цьому зауважила, що в її дослідженні акцент зроблено переважно на підрадянську Україну, оскільки проблема інтеграції західноукраїнських земель, побут і дозвілля населення етнічних територій, які після війни ввійшли до складу УРСР, – це цілком самостійні теми, які фактично потребують окремих студій⁴⁸⁰. Надзвичайно цікавою у контексті досліджуваної проблеми є стаття Г. Голиша (2005), присвячена соціально-демографічним, медико-санітарним та психологічним наслідкам німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України⁴⁸¹. Щоправда, автор обмежився матеріалами Наддніпрянщини і східних областей республіки. О. Рабенчук (2007) окреслив настрої населення України у другій половині 1940-х рр., зокрема відзначив й побутування серед львів'ян очікувань війни між СРСР і західними країнами⁴⁸².

Проблематику становища українського соціуму впродовж перших повоєнних років продовжують обсервувати М. Смольницька (2013)⁴⁸³, О. Янковська (2014)⁴⁸⁴, Н. Якобчук (2019)⁴⁸⁵. Так, М. Смольницька висвітлила гендерну ситуація в українському сільському середовищі середини 1940 – початку 1950-х рр., місце чоловіків і жінок в публічній і приватній сферах сільського соціуму. О. Янковська вела мову про соціально-побутову сферу життя громадян УРСР, відзначивши: «А українська повсякденність не втішала. Постачання продовольчих та побутових товарів було вкрай

⁴⁸⁰ Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення... С. 4.

⁴⁸¹ Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 37–49.

⁴⁸² Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 327–328.

⁴⁸³ Смольницька М. До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2013. Вип. 18. С. 166–178.

⁴⁸⁴ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 20–53.

⁴⁸⁵ Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945–1953 рр.): соціальний вимір і повсякденність *Військово-історичний меридіан* : електронний науковий фаховий журнал. 2019. Вип. 2 (24). С. 99–112. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf.

незадовільним, неспівставні з мізерною оплатою праці ціни робили недосяжним навіть той мінімум, що з'являвся на прилавках; ледь животіли комунальне господарство, заклади освіти, культури. Сподіваючись, що з миром прийде полегшення, пересічний українець взявся за відновлення господарства. Навкруги – зруйновані оселі, подвір'я, комунікації, непрацюючий водогін, майже відсутнє електроживлення; в сільській місцевості не існувало автобусного сполучення, пересувна кіноустановка заїжджала до клубу навіть не щомісяця, а газети запізнювалися на 2–3 тижні»⁴⁸⁶. Дослідниця окреслила забезпечення міського населення квартирами, постачання продовольства за картками, грошову реформу 1947 р. і ціни на основні продовольчі товари, а також згадала про безпритульних дітей, утримання дітей-сиріт у дитячих будинках тощо. Надія Якобчук, пишучи про реалії повоєнного життя українського суспільства, окреслила деякі аспекти повсякдення «дітей війни» – підлітків 11–16 років, які змушені було швидко дорослішати й адаптуватися до життя в умовах воєнного та повоєнного часу. Вони працювали на підприємствах, часто по 10–12 год, продавали різні речі на ринках, щоб допомогти своїм родинам, заради виживання жертвували можливістю здобути освіту⁴⁸⁷.

Чимало праць присвячувалося соціальній структурі населення повоєнної України загалом та західноукраїнських областей зокрема. Соціально-політичні процеси в регіоні проаналізував В. Ткачук (1998)⁴⁸⁸. У 2002 р. з'явилася стаття В. Гулая про формування соціально-професійної структури населення Львівської області у перше повоєнне десятиліття⁴⁸⁹. Р. Попп (2010; 2017)⁴⁹⁰ розкрила різні ас-

⁴⁸⁶ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР... С. 20.

⁴⁸⁷ Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період... С. 101.

⁴⁸⁸ Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1998. 141 с.

⁴⁸⁹ Гулай В. Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2002. Вип. 4. С. 384–389.

⁴⁹⁰ Попп Р. П. Формування соціальної структури населення Дрогобицької області (середина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені*

пекти формування соціальної структури населення Дрогобиччини у середині 40 – на початку 50-х рр. ХХ ст., а також висвітлила повсякдення мешканців області за матеріалами газети «Радянське слово» (2016)⁴⁹¹. Особливу увагу українських дослідників викликало становище інтелігенції західних областей України. Тут слід відзначити праці О. Замлинської (1993)⁴⁹², О. Рубльова, Ю. Черченка (1997)⁴⁹³, В. Даниленка (2003)⁴⁹⁴, Р. Попп (2000–2012)⁴⁹⁵, Т. Марусик (2002)⁴⁹⁶, О. Луцького (2009)⁴⁹⁷, Р. Шляхтича (2011)⁴⁹⁸.

Івана Франка. 2010. Вип. 26. Історія. С. 145–160; Її ж. Населення Дрогобиччини у перші повоєнні роки: соціальний вимір. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2017. Спецвипуск. С. 154–161.

⁴⁹¹ Попп Р. Газета «Радянське слово» як джерело вивчення повсякдення населення Дрогобиччини (за матеріалами 1950 року). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2016. Вип. ХІХ–ХХ. С. 473–481.

⁴⁹² Замлинська О. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945–1947 рр.). *Київська старовина*. 1993. № 2. С. 73–80.

⁴⁹³ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1997. 349 с.

⁴⁹⁴ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. № 7. Спеціальний. С. 406–420.

⁴⁹⁵ Попп Р. П. Становище творчої інтелігенції Львова у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2000. Вип. 5. Історія. С. 151–163; Її ж. Інтелігенція Львова у 1944–1953 рр.: етносоціальна характеристика. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2002. Вип. 4. С. 373–383; Її ж. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003. 206 с.; Її ж. Соціально-побутові умови інтелігенції Львова у перші повоєнні роки (1944–1953). *Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2003. Вип. 12. Історія. С. 179–188; Її ж. Повсякдення інтелігенції Львова 1944–1953 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. ХVІ. С. 384–395.

⁴⁹⁶ Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя і діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці : Вид-во ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2002. 461 с.

⁴⁹⁷ Луцький О. Приборкання інтелігенції (1939–1953). *Реабілітовані історію. У двадцяти семи томах. Львівська область*. Львів : Астролябія, 2009. Кн. 1. С. 581–596.

Однією з найбільш досліджуваних соціальних груп є вчительство. Повсякденне життя вчительства післявоєнної України досліджували Н. Красножон (1999)⁴⁹⁹, Л. Романець (2006; 2008; 2009; 2010)⁵⁰⁰, І. Романюк (2015)⁵⁰¹. У студіях зазначених авторів детальну увагу зосереджено на підготовці педагогічних кадрів, матеріальному забезпеченню, ідеологічно-методичному «підвищенню кваліфікації», позашкільній політико-ідеологічній праці учителів (робота агітаторами, пропагандистами) тощо. Дещо пізнішому хронологічному періоду присвячена праця М. Кагальної (2015)⁵⁰². Відзначимо, що Л. Романець та І. Романюк опублікували спільну працю (2016), присвячену українській історіографії повсякденного життя та соціального статусу вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х рр.)⁵⁰³. Формування вчительських кадрів

⁴⁹⁸ Шляхтич Р. П. Повсякдення західноукраїнської інтелігенції повоєнного часу в умовах боротьби радянської влади з українським визвольним рухом. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2011. Вип. 23. С. 133–142.

⁴⁹⁹ Красножон Н. Г. До питань відновлення вчительських кадрів загальноосвітньої школи України (1944–1953). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. XII. С. 345–357.

⁵⁰⁰ Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2006. Вип. 11. С. 258–261; Її ж. Участь вчительства в культурному та господарському житті України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. 14. С. 271–273; Її ж. Соціальний захист вчительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вип. 15. С. 133–136; Її ж. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 246 с.

⁵⁰¹ Романюк І. М., Романець Л. М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років). Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 220 с.

⁵⁰² Кагальна М. В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 248 с.

⁵⁰³ Романець Л. М., Романюк І. М. Українська історіографія повсякденного життя та соціального статусу вчительства України повоєнного періоду (1944 –

загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. ХХ ст. висвітлила І. Сушик (2009)⁵⁰⁴. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини у другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр. проаналізувала Н. Мащенко (2015)⁵⁰⁵. Ідеологізацію професійної діяльності вчителів початкових шкіл Закарпаття в окреслений період розкрила О. Фізеші (2019)⁵⁰⁶.

Низка праць українських істориків розкриває питання репресій проти вчителів західних областей України у перші повоєнні роки. Про репресованих учителів як членів родин учасників українського визвольного руху писала Т. Вронська (2009)⁵⁰⁷. У дослідженнях Р. Попп (2013)⁵⁰⁸ і М. Галіва (2013)⁵⁰⁹ висвітлено деякі аспекти радянських репресій щодо західноукраїнської інтелігенції, зокрема і проти вчителів на Дрогобиччині. Окремі праці присвячені персоналіям репресованих учителів (Федір Вишиваний, Олена Ворик, Варвара Журбенко) й побудовані на матеріалах архівно-кримінальних справ⁵¹⁰.

друга половина 1950-х років). *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2016. Вип. 85. С. 139–156.

⁵⁰⁴ Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. ХХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2009. Вип. 15. С. 171–180.

⁵⁰⁵ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 63–67.

⁵⁰⁶ Фізеші О. Й. Ідеологізація професійної діяльності вчителів початкових шкіл у полікультурному регіоні (на прикладі Закарпаття повоєнного періоду). *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 2. С. 3–9.

⁵⁰⁷ Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). Харків : Право, 2008. 263 с.

⁵⁰⁸ Попп Р. Репресії сталінського тоталітарного режиму проти західноукраїнської інтелігенції (1944–1953 рр.). *Український націоналізм: історія та ідеї*. Рожнятів, 2013. Вип. 2. С. 128–139.

⁵⁰⁹ Галів М. Репресії проти службовців та інтелігенції Дрогобицької області у 1946 р. : історично-статистичний нарис. *Український націоналізм: історія та ідеї*. Рожнятів, 2013. Вип. 2. С. 96–104.

⁵¹⁰ Галів М., Ярушак М. Репресований освітянин Федір Вишиваний (1890–1951): за матеріалами архівно-кримінальної справи. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного уні-*

З-поміж найбільш досліджуваних українськими ученими соціальних верств є селянство, повсякдення якого у перші повоєнні роки описувалося українськими дослідниками. Серед них назвемо праці О. Гаврилюка (1995)⁵¹¹, В. Даниленко (2005)⁵¹², М. Сеньківа (2007)⁵¹³, В. Старки (2019)⁵¹⁴. Останній з названих учених дослідив повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів (1939–1953). Так, у розділі «Культурно-освітнє життя західноукраїнського села» описав особливості сільського шкільництва, щоправда, недостатню увагу приділив власне післявоєнним рокам. Водночас В. Старка окреслив і дозвілля сільських мешканців, відзначивши запровадження (часто невдале, непослідовне, формальне) в традиційне селянське середовище радянських свят, формування при сільських клубах гуртків художньої самодіяльності, демонстрацію кінофільмів тощо. Звісно, усе це стало складовою частиною повсякденного життя школярів західних областей. Дослідник, зокрема, навів такий приклад: влітку 1947 р. у Борщівському районі Тернопільської області учнів сільських шкіл залучали до збору колосків на колгоспних полях. У полі з піонерами проводили читку

верситету імені Івана Франка. Серія Історія. 2020. Вип. 3/45. С. 224–246; Галів М., Огар А. «Член ОУН» Варвара Степанівна Журбенко: доля репресованої вчительки (за матеріалами архівно-кримінальної справи). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2020. Вип. 33. С. 318–330; Галів М., Михаць Р. Репресована учителька Олена Ворик: за матеріалами архівно-кримінальної справи (1946–1992). *Zaporizhzhia Historical Review.* 2020. Т. 2. № 54. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/919/885>.

⁵¹¹ Гаврилюк О. Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40-х – 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1996. 178 с.

⁵¹² Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Київ, 2005. Вип. 9. С. 3–16.

⁵¹³ Сеньків М. Освітня політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства (1944–1955 рр.). *Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2007. Вип. 20. Історія. С. 66–76.

⁵¹⁴ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2019. 540 с.

газет, книжок, знайомили їх з новинами в Радянському Союзі та за кордоном. Увечері учням у селах за допомогою кінопересувок організовували кіносеанси, зокрема, демонстрували фільми «Руслан і Людмила», «Останній табір»⁵¹⁵.

Промовистою є й статистична інформація про кількість піонерів і комсомольців у школах Львівської області на початок 1951 р., яку навів В. Старка у додатках до дисертації. Загальна кількість школярів Львівщини на той час складала 164 036 осіб. Членами ВЛКСМ стали 30 031 учнів, водночас 15 989 не увійшли до цієї організації. У складі піонерської організації було 103 016 підлітків, а 15 000 школярів не належали до неї⁵¹⁶.

Підсумовуючи, відзначимо, що більшість досліджень соціальних аспектів життя західноукраїнського населення у перші повоєнні роки містили характеристику й певних аспектів життя дітей шкільного віку. Вони дають уявлення про матеріальне становище їхніх сімей, політико-ідеологічний та репресивний тиск на соціум регіону, окреслюють умови повсякденного життя, зокрема дозвілля, охорону здоров'я, шкільництво, працю на підприємствах, у сільському господарстві тощо.

Дослідження впливу українського визвольного руху у Західній Україні 1940–1950-х рр. на освітнє середовище краю

Політику структур українського визвольного руху (ОУН і УПА) щодо освіти дітей і молоді аналізувало чимало українських учених. Серед них передовсім слід назвати Василя Ухача (1998, 2011)⁵¹⁷. Він обсервував культурно-освітню діяльність ОУН у перші п'ятнадцять років її існування, тож післявоєнна доба не увійшла до дослідницького простору автора.

⁵¹⁵ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села... С. 364.

⁵¹⁶ Там само. С. 539.

⁵¹⁷ Ухач В. «Боротьба за національне навчання і виховання є боротьбою за державність» (Діяльність ОУН з організації навчання та національно-патріотичного виховання молоді). *Рідна школа*. 1998. Вип. 2. С. 24–25; Його ж. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів (1929–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1998. 216 с.; Його ж. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20–40 роки ХХ ст.) : монографія. Тернопіль : Вектор, 2011. 220 с.

Дослідники українського визвольного руху відзначали форми співпраці ОУН і УПА з різними соціальними групами, зокрема вчителями та учнями шкіл. Серед них відзначимо праці Юрія Киричука (2003)⁵¹⁸, Олега Дмитерка (2004)⁵¹⁹, Руслани Давидюк (2006)⁵²⁰, Романа Генеги (2007)⁵²¹, Олександра Іщука (2011)⁵²², Івана Патриляка (2012)⁵²³, Тамари Галицької-Дідух (2013)⁵²⁴, Олександри Стасюк (2014)⁵²⁵, Олександра Жосана (2015)⁵²⁶, Василя Ільницького (2015–2017)⁵²⁷, Миколи Галіва (2015)⁵²⁸.

⁵¹⁸ Киричук Ю. А. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 463 с.

⁵¹⁹ Дмитерко О. М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2004. 24 с.

⁵²⁰ Давидюк Р. П. Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період. *Реабілітовані історією. Рівненська область* (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. Кн. 1. С. 468–484.

⁵²¹ Генега Р. Участь львівського студентства в русі Опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 97–112.

⁵²² Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). *Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Бібліотека»*. Торонто – Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2011. Т. 11. 941 с.

⁵²³ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів : Часопис, 2012. 592 с.

⁵²⁴ Галицька-Дідух Т. В. Військове й ідеолого-політичне протистояння УПА та ОУН(б) і радянських каральних структур у 1944–1945 рр. (на прикладі Станіславської області). *Галичина*. 2013. Ч. 22–23. С. 252–263.

⁵²⁵ Стасюк О. Й. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Вип. 24. С. 230–246.

⁵²⁶ Жосан О. Освітня діяльність ОУН-УПА (друга половина 40-х – 50-ті роки). URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/442-osvitnya-diyalnist-oun-upa-druga-polovina-40-kh-50-ti-roki> (дата звернення: 12.03.2021).

⁵²⁷ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954) : монографія. Дрогобич : П'освіт, 2016. 696 с.; Ільницький В., Галів М. До історії діяльності молодіжних українських націоналістичних організацій на Дрогобиччині: нове документальне свідчення. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Спецвипуск II. С. 475–485; Ільницький В. Діяльність молодіжних націоналістичних організацій у Дрогобичі (1945–1952). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спецвипуск III. С. 300–311.

Найбільш послідовно і глибоко ця проблема простудійована у працях Володимира Старжеця (2016; 2017; 2019)⁵²⁹. У дисертації він проаналізував політику ОУН щодо школярів, відзначивши, що формування українця, який зможе здобути і побудувати незалежну державу, було головним пріоритетом у освітній політиці націоналістичного підпілля⁵³⁰. Дослідник навів чимало документів ОУН (постанови зборів, інструкції, брошури, листівки), в яких декларувалися цілі організації щодо освіти. У роботі серед учнівської молоді та освітян ОУН рекомендувала низовим організаціям: давати вчителям настанови, щоб навчали дітей у національному дусі; відвідувати школи, проводити уроки української історії; розповідати про боротьбу УПА; агітувати проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій; викривати злочини більшовиків. Повстанці переконували, що під гаслами «дружби», «звільнення», «щастя», на практиці радянська влада займається насадженням русифікації, а українська національна культура всіляко викорінюється⁵³¹.

Згідно з дослідженням В. Старжеця, у перші післявоєнні роки (1944–1946) українське підпілля намагалося безпосередньо впливати на навчально-виховний процес у школах. У «Методичних вказівках для виховання шкільної дітвори» виховникам рекомендувалося відвідувати шкільні заняття, проводити гутірки, лекції, виступи, на яких переконувати: «Вчитися треба, бо Україна потребує розумних дітей. Вам треба дуже багато вчитися і знати»⁵³². Найбільш поши-

⁵²⁸ Галів М. Участь учнівської та студентської молоді Дрогобицької області в національно-визвольному русі (1946 – початок 1947 рр.): мовою одного документа. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Спецвипуск II. С. 465–474.

⁵²⁹ Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120; Його ж. Опір шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у західних областях УРСР (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2017. Вип. 29. С. 70–75; Його ж. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Рівне, 2019. 257 с.

⁵³⁰ Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля... С. 81.

⁵³¹ Там само. С. 82–83.

⁵³² Там само. С. 83–84.

реним засобом впливу на учнівську молодь, на думку історика, залишалися листівки, зважаючи на нескладний спосіб їх виготовлення та можливість масового поширення. Не випадково кожна брошура чи листівка містила позначку – «Прочитай і дай друзям своїм прочитати», «Дбайливо заховуй листівку від ворога». Серед українського населення повстанці поширювали листівки та брошури різного плану, зокрема: «Українська молоде», «Вказівки батькам у вихованні дітей», «Хлопці й дівчата західноукраїнських земель», «Брати з-над Дніпра», «Хай живе єдність ЗУЗ та СУЗ», «Листівки до демобілізованих воїнів ЧА», «Відповідь найлютішим ворогам українського народу», «Шкільна молоде», «Що таке сталінські колгоспи», «До українських селян ЗУЗ», «Тим, що їдуть на Донбас», «Молоді друзі» тощо. Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили інструкції для вчителів, у яких пояснювали, на яких засадах треба навчати дітей, зауважуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували зі східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховні бесіди, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «патякати про совітів»⁵³³.

Значну увагу В. Старжець зосередив на діяльності підпільних організацій школярів, навівши чимало фактів, які стосувалися Рівненської, Дрогобицької, Станіславської, Волинської, Львівської, Тернопільської областей. Водночас описував й індивідуальні виступи школярів проти радянські. Так, учень 9 класу Степанської середньої школи Степан Велесик був арештований 5 листопада 1949 р. за написання антирадянських віршів, наклеп на керівників партії і уряду. У школяра при обшуку було вилучено зошити з віршами та листи, які й стали головними доказами на суді. У листі до сестри експертиза виявила «націоналістичні висловлювання», що стосувалися навчального процесу: «Якби то хоч історія така, яку хочеться вчити, а то Івани Грозні і інші або про діяльність К. Маркса, так, що тяжка історія». 5 червня 1952 р. Управлінням МДБ Волинської області був перехоплений лист антирадянського змісту, адресований у м. Свердловськ. У донесенні новопризначеного секретаря

⁵³³ Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля... С. 87–88.

Волинського обкому партії І. Грушецького секретареві ЦК КП(б)У Л. Мельникову повідомлялося: «Автор цього листа викладав свої антирадянські настрої і у віршованій формі зводив наклеп на одного із керівників партії і радянської держави». Перевірка виявила, що лист написала восьмикласниця жіночої школи № 8 Луцька Г. Третьякова, росіянка, уродженка Свердловської області РРФСР⁵³⁴. Автор наводить окремі твердження про значну кількість арештів серед учнів шкіл Західної України. Для прикладу, у травні 1945 р. масові арешти відбувались серед шкільної молоді в Тернополі, у листопаді 1945 р. – у Бережанах та Бучачі. У м. Ковель Волинської області у січні 1946 р. було заарештовано 80 осіб, з яких 70 % – школярі. У Станіславській області лише впродовж першого півріччя 1948/1949 н.р. було заарештовано 522 учні. У 1950 р. у Калуській, Тлумацькій, Букачівській та інших школах області були виявлені націоналістичні групи та проведені арешти учнів 9–10-их класів⁵³⁵. Крім того, автор наводив факти проведення вчителями у школах націоналістичної пропаганди, однак, з іншого боку, не згадав про відомі в історіографії факти діяльності молодіжних організацій «Юнаки» і «Крути» у Дрогобичі⁵³⁶.

Важливим є такий висновок В. Старжеця: учнівський опір більшовицькій владі та неприйняття комуністичної ідеології на теренах західних областей УРСР у повоєнний період набув масового характеру та локально продовжувався до середини 1950-х рр. Основними методами і формами діяльності антирадянськи налаштованих школярів було створення законспірованих юнацьких груп та організацій, розповсюдження літератури, листівок серед населення, подекуди їх виготовлення; усна антирадянська агітація у різних формах (збори, дискусії, обговорення); самоосвіта та накопичення знань з історії України, національної культури, географії через підпільну літературу; виконання завдань місцевого керівництва ОУН щодо збирання необхідної інформації. Частково молодь долучалася

⁵³⁴ Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля... С. 151–152.

⁵³⁵ Там само. С. 164–165.

⁵³⁶ Ільницький В. Діяльність молодіжних націоналістичних організацій у Дрогобичі (1945–1952). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спецвипуск III. С. 305.

до участі у збройній боротьбі, до здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади⁵³⁷.

Підсумовуючи, відзначимо, що сучасна українська історіографія повсякденного життя шкільного дитинства західних областей України перших післявоєнних років налічує декілька десятків наукових праць, які умовно можна поділити на три групи: 1) праці з історії шкільництва західних областей України у 1944–1953 рр.; 2) студії з історії повсякденного життя різних соціальних середовищ, до яких належали школярі на західноукраїнських землях окресленого періоду; 3) дослідження впливу українського визвольного руху у Західній Україні 1940–1950-х рр. на освітнє середовище краю. Головним недоліком окреслених вище досліджень є: а) відсутність порівняння шкільної освіти у Волинській, Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях УРСР; б) відсутність порівняння освітніх процесів перших років післявоєнної доби у Західній Україні з освітніми реаліями УРСР загалом; в) окреслення вченими повсякденного життя школярів зазначеного регіону у перше повоєнне десятиліття має здебільшого фрагментарний і непослідовний характер. Загалом доводиться констатувати відсутність досліджень, присвячених власне проблемі повсякдення школярів західноукраїнських областей України 1944–1953 рр. Тож заповнення власне цієї лакуни є актуальним завданням сучасної української історичної науки.

*Микола Галів,
Олександра Свйонтик,
Марія Ярушак*

⁵³⁷ Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля... С. 169.

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛАШТУВАННЯ ПОБУТУ НАЦІОНАЛІСТАМИ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН (1945–1954)

Учасники українського національно-визвольного руху, свідомо обираючи життя у підпіллі, прирікали себе на подолання численних труднощів, насамперед побутового характеру. В умовах справжніх воєнних дій, неофіційно введеного у Карпатському регіоні воєнного стану з усіма відповідними наслідками (загибель, арешти, відкриті судові процеси і страти, депортації тощо) не всі націоналісти змогли гідно впоратися з такими реаліями. Це зумовлювалося не тільки відсутністю елементарних побутових вигод, їжі, поганим медичним забезпеченням, але й перебуванням у постійному стресі.

З-поміж інших країв Організації українських націоналістів (далі – ОУН) Карпатський край (географічно охоплював нинішні Закарпатську, Івано-Франківську (без Рогатинського та північної частини Галицького районів), Чернівецьку та південну частину Львівської областей (Дрогобицький, Сколівський, Старосамбірський, Стрийський і Турківський райони, південно-західну частину Миколаївського, центральну і південну частину Самбірського районів) був одним із найчисельніших і найбільших та існував найдовше. У 1945 р. він охоплював територію площею 38,4 тис. кв. км, у 1947 р. – 31,6 тис. кв. км, 1948 р. – 29,8 тис. кв. км, 1950 р. – 28,8 тис. кв. км. Чисельність населення на території Карпатського краю 1950 р. складала 2,2 млн осіб.

Найскладнішою порою року була зима. Одночасно з технічною підготовкою до зимового часу (продукти, одяг, медикаменти) акцент робився також на моральну підготовку кадрів. Адже люди без моральної сили, віри й фанатизму у скрутний зимовий період могли морально розкладатися, втрачати віру і схилитися до цього інших. Крім того, були й такі повстанці, які ставали зрадниками. Усе це зримо проступає з кореспонденції, яка нерідко писалася під впливом емоцій. Вона наповнена яскравими характеристиками, а нерідко й розпачем. Так, колишній начальник штабу ВО «Говерля» С. Фрасуляк-«Хмель» у записці С. Слободяну-«Єфрему» від 5 серп-

ня 1950 р. писав: «З весни не маю ніяких зв'язків. З квітня перебуваю постійно у рейді. Уже змінив 14 стоянку. На моїй території великі облави. Ми сильно бідуємо, добре, хоч гриби вродилися, їмо печені. Коли була остання облава, я мав щастя, після цього кості у мене боліли так, що без допомоги не міг повернутися. Продовольча база ліквідована більшовиками»⁵³⁸. Проте складнішим за важкі матеріально-побутові умови для повстанців було життя у постійному страху загинути чи потрапити у полон. У згаданому вище листі «Хмель» зазначав: «Більшовики мали намір захопити мене із Вигодського чи Перегінського районів, але не вивчили добре карту. Вигодщина межує з лісовими районами. 25 липня двоє моїх хлопців піддалися такому наскоку, що тільки Бог їх врятував. Одному з них у той момент, коли він впав за колоду, більшовики прострілили гвинтівку. [...] Радіоприймач, який ми сховали на сосні, коли ми його знімали, впав на землю разом із повстанцем «Голубком». Щастя, що у повстанця псевдонім птаха, йому нічого не сталося, але радіо замовкло. І той пункт зв'язку зірваний [...] Двох зв'язкових більшовики заарештували [...] Був я в різноманітних ситуаціях, але в такій як зараз, ще не був. Дуже безпорадний чоловік, відірваний від усіх»⁵³⁹. Втрати серед особового складу, важкі морально-побутові умови підпільного буття впливали на кваліфікацію та настрої, методику роботи. На підтвердження цього референт СБ Ю. Янишин-«Ромб» писав В. Лівому-«Йордану» (1947), що після зимівлі майже збожеволів⁵⁴⁰.

Розуміючи свою приреченість, підпільники водночас усвідомлювали, що окремі з них повинні залишитися живими, щоб розповісти про боротьбу наступним поколінням. Так, у вересні 1951 р., прощаючись з Анною Когут, М. Дяченко-«Гомін» і «Сокіл» домовлялися про зв'язковий будинок для весняних зустрічей у 1952 р. При цьому сам М. Дяченко прощався дуже сердечно, ніби передчуваючи власну загибель. Він просив потурбуватися про його сина.

⁵³⁸ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 33.

⁵³⁹ Там само. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 7. Арк. 187–188; Ф. 2-Н. Оп. 98 (1954). Спр. 1. Т. 2. Арк. 133.

⁵⁴⁰ Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 77.

«Гомін» наказав А. Когут легалізуватися, оскільки вважав, що саме вона має вижити, стати «одним з інтелігентних свідків» і коли-небудь розповісти всю правду⁵⁴¹.

Керівники ОУН не обмежувалися загальними вказівками про проведення підготовчих заходів до зими, але і вказували, де та які будувати криївки: «Криївки будувати між хуторами, біля доріг, стежок, обов'язково із ходами так, щоб пересуватися тільки по ходах. Вихід із криївки і вхід у криївку повинні бути в сарай чи будинок, чи ж на дорогу, щоб не було слідів на сніговому покриві. На полях криївки будувати тільки на чистому полі, після чого обов'язково поле переорати»⁵⁴². Водночас «... Криївка – це сувора таємниця», про неї мали знати тільки ті особи, які в них проживають. Практично у криївці повинні були перебувати не більше трьох-п'яти осіб. Про місце її знаходження і план заборонялося говорити навіть безпосередньому керівнику. У житлових криївках заборонялося зберігати архіви, запаси продовольства, зброю і т. д. Для цього мали будуватися спеціальні криївки, у яких ніхто не мав права жити. При потраплянні до криївки випадкової особи, навіть члена ОУН, який не жив у ній, навіть керівник, то її необхідно було залишити і перейти у запасну або побудувати нову⁵⁴³.

Радянські силовики ретельно вивчали захоплені документи та робили виписки, про які інформували вище керівництво. Так, серед захоплених документів у вбитих 23 серпня 1947 р. на території Рожнятівського району Івано-Франківської області, виявили листа, підписаного слідчим референтури СБ Калуського окружного проводу ОУН Володимиром Рубчаком-«Карасем» на ім'я технічного референта СБ Калуського надрайонного проводу ОУН Михайла Микоту-«Буревія»: «Наближається зима, до неї потрібно відповідно підготуватися. Відповідна підготовка до зими, це запорука нашої роботи і життя. До зими підготуватися, як було сказано минулого року, тільки зараз потрібно приділяти значну увагу конспірації. Для забезпечення потрібно використовувати ліс і село. При кожному забезпеченні придбати необхідну кількість продуктів. Відносно зимової підготовки натисніть на райони, щоб вони не були захоплені в

⁵⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 4. Арк. 88.

⁵⁴² Архів ВВ НКВС. Ф. 488. Оп. 1 с. Спр. 238. Арк. 180.

⁵⁴³ Там само. Спр. 239. Арк. 175.

зненацька»⁵⁴⁴. В іншому документі, вилученому у тих же загиблих підпільників, Мирослав Зборик-«Арсен» писав господарчому референту Болехівського районного проводу ОУН В. Гошовському-«Дорошенку»: «Як проходить на Вашій території підготовка до зими, вона повинна бути закінчена до кінця вересня. Пам'ятайте, це запорука збереження кадрів і нашого майбутнього. Постійно прошу звертати увагу на цю справу, щоб не застала Вас зима не підготовленими до неї, бо Ви несете за це відповідальність»⁵⁴⁵.

Звичайно, що найважчим періодом для підпільників була зима, передовсім через нестачу харчування. Підпільники намагалися ретельно готуватися до зими. У вбитого 26 серпня 1947 р. службовим нарядом 1 стрілецької роти 332 стрілецького полку М. Бутяк-«Зелений», який був станичним с. Тейсарів Жидачівського р-ну, вилучили список селян, які підлягали обкладенню податком хлібом і грошима. У нього була вилучена інструкція кущового провідника, де вказувалося, що у «найближчі дні кожний селянин в обов'язковому порядку повинен здати для УПА від 30 до 50 кг зерна і по 100–200 рублів грошима»⁵⁴⁶. У 1947–1948 рр. інструкції ОУН рекомендували проводити збір продуктів харчування серед місцевого населення на добровільних засадах, давати завдання мешканцям – годувати свиней, овець, телят, птицю. Особам, які годували худобу для ОУН, допомагати кормом, збираючи його у місцевих мешканців. Водночас «гроші у фонд ОУН збирати із розрахунку 100 рублів із кожного господарства»⁵⁴⁷. В іншому інструктивному документі зазначалося, що населення оподатковувати у такий спосіб – селян від кількості «поля», а службовців і робітників – від розміру зарплати. Дозволялося брати тільки по одній четвертій свинини від людей. Від вівці збирати по 25 кг вовни, від одного вулика збирали по 2 кг меду. На час зими приділяти для кожного члена районного проводу по три кілограми меду. Решту меду на території пропорційно розподіляти для кожного підпільника. Від районного господарчого тільки надрайонний господарчий мав право брати гроші під розписку. Запроваджувалися господарчі книги, виготовлялися щомісячні звіти

⁵⁴⁴ Архів ВВ НКВС. Ф. 488. Оп. 1 с. Спр. 238. Арк. 179–180.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 180.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 181.

⁵⁴⁷ Там само. Спр. 239. Арк. 14.

витрат харчів для відділів УПА, округи, надрайону⁵⁴⁸. Наприклад, у с. Германів Ново-Яричівського району Львівської області, пособники зібрали для підпілля біля 2 т зерна⁵⁴⁹.

Підпільники готувалися до зими 1947–1948 рр., викопували нові криївки, заготовлювали продукти харчування. В одному із документів провідник Городенківського районного проводу ОУН «Буран» наголошував: «Активізуйте раніше подані вказівки про будівництво криївок. Продовжуйте заготівлю продуктів і зимового одягу»⁵⁵⁰. У вбитого 13 вересня 1947 р. зв'язкового Долинського надрайонного проводу ОУН «Мороза» виявлений документ провідника Долинського надрайонного проводу ОУН Мирослава Зборика-«Арсена», у якому він пропонував районним організаціям ОУН і працівникам референтури СБ мати до зими добре замасковані криївки із запасом продовольства на увесь зимовий період. Особисто для «Арсена» запропоновано у кожному районі підготувати одну криївку із запасом продовольства на цілу зиму для п'яти осіб⁵⁵¹. У селищного села Корнич Івано-Франківської «Аскольд» радянські силовики виявили інструкцію окружного проводу ОУН про підготовку до зими на 1947 р. Цією інструкцією пропонувалося замінити старі криївки – новими, із розрахунку одну криївку на 2–3 особи⁵⁵².

У 1947–1948 рр. силовики писали, що українські націоналісти дуже інтенсивно та масштабно заготовлювали грошові засоби, криївки, продовольство тощо. Серед захоплених документів у підпільників із групи «Козака» були вказівки керівників районним і підрайонним провідникам ОУН: «... Районний і підрайонний провідники ОУН повинні приступити до збору на зиму продуктів харчування, одягу, керосину, грошей. Добути друкарські машинки, друкарський та копіювальний папір, канцелярські приналежності»⁵⁵³. Підпілля поширювало також серед населення «облігації» внутрішньої позики⁵⁵⁴.

⁵⁴⁸ Інструкція ОУН 2.10.1947 р. *Приватний архів Василя Ільницького*. Арк. 7.

⁵⁴⁹ Архів ВВ НКВС. Ф. 488. Оп. 1 с. Спр. 238. Арк. 181.

⁵⁵⁰ Там само. Спр. 239. Арк. 173.

⁵⁵¹ Там само. Арк. 12.

⁵⁵² Там само. Арк. 12.

⁵⁵³ Там само. Арк. 13–14.

⁵⁵⁴ Там само. Арк. 15.

Паралельно, щоб не обтяжувати населення, яке й так потерпало від радянської податкової системи, підпільники проводили напади на магазини, склади, кооперативи, колгоспи з метою здобуття коштів, їжі та одягу кооперативи тощо. 15 серпня 1952 р. Підбузька райспоживспілка підготувала довідку, у якій зазначалося, що за балансовими відомостями: у с. Нагуєвичі за 1945 р. було пограбовано на суму 10 157 крб, у с. Уріж за 1945 р. – 10 259, у с. Опака – 9 643⁵⁵⁵. 29 березня 1947 р. о 21.00 підпільники пограбували крамницю у с. Нижня Рожанка Стрийського району Львівської області, звідки забрали мануфактури на 10 000 крб і продукти харчування (борошно, крупи, консерви, олію тощо)⁵⁵⁶. У ніч із 14 на 15 вересня 1947 р. у м. Борислав було пограбовано млин, із якого забрано 600 кг борошна і 200 кг зерна⁵⁵⁷. Інтенсивно відбувалися напади і в подальші роки. Захоплений агентурно-бойовою групою референт пропаганди Надвірнянського районного проводу ОУН Микола Цапей-«Голуб» розповідає, що в червні 1952 р. брав участь разом із підпільниками «Верещаком» і «Мартином» у пограбуванні касира Надвірнянського ліспромгоспу, в якого забрали коштів на суму 116 тис. крб. У 1951 р. Микола Цапей-«Голуб» пограбував вагон лавки ОРСу Надвірнянського ліспромгоспу⁵⁵⁸. 13 червня 1953 р. підпільники пограбували магазин у селі Хмелівка Богородчанського району Івано-Франківської області, із якого було вилучено різних товарів на суму 20 тис. крб⁵⁵⁹. Референт СБ Печеніжинського районного проводу ОУН Микола Молисевиц-«Когут» у липні 1953 р. у с. Малий Ключів Печеніжинської селищної територіальної громади Коломийського району Івано-Франківської області пограбували магазин на суму 10 тис. крб⁵⁶⁰. У ніч із 4 на 5 жовтня 1953 р. двома невідомими озброєними особами було пограбовано магазин сільпо у с. Пасічна Надвірнянського району Івано-Франківської області, із

⁵⁵⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Львів (далі – ГДА СБУ, м. Львів). Спр. 37822А. Арк. 7.

⁵⁵⁶ ДАЛО. Ф. 5001. Оп. 8. Спр. 263. Арк. 76.

⁵⁵⁷ ГДА СБУ, м. Львів. Спр. 39799. Арк. 91–92.

⁵⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 19 (1960). Спр. 8. Арк. 164.

⁵⁵⁹ Там само. Спр. 9. Арк. 65.

⁵⁶⁰ Там само. Спр. 8. Арк. 225.

якого викрадено товарів на суму близько 25 тис. крб⁵⁶¹. В уточненому підрахунку було вилучено товарів на суму близько 52 тис. крб⁵⁶².

Силовики відзначали випадки використання підпільниками осіб, які належали до радянського активу, для заготівлі продовольства. Службові наряди радянських військ у процесі своєї діяльності із пошуку підпільників, у вересні виявили заготовлені підпільниками продукти харчування на зиму 1947–1948 рр., так: 31 серпня 1947 р. у с. Кливенці Копичинського району, службовим нарядом 450 стрілецького полку у куполі церкви були виявлені дві криївки із запасами продуктів і медикаментів. Третя криївка була – у церкві під вітарем⁵⁶³. 15 вересня 1947 р. у лісі Перегінського району Івано-Франківської області, нарядом 215 стрілецького полку виявлений свіжий курінь, у якому виявилось 13 мішків із борошном, вагою 600 кг⁵⁶⁴. 17–18 вересня 1947 р. при проведенні операції у с. Підпечари Івано-Франківської області, силами полкових шкіл частин дивізії, під загальним керівництвом начальника 1-го відділення штабу дивізії підполковника Бочарова, було викрито 17 криївок, із них частина із продуктами. Всього вилучено 21 ц зерна⁵⁶⁵.

У травні 1948 р. провідник Яблонівського районного проводу ОУН Дмитра Балагурак за домовленістю із «Хмарою» і «Вихором» дав завдання ройовому «Чумаку» взяти із собою сім осіб і піти в містечко Ворохта, там на дорозі подивитися, коли робітники будуть їхати за лісоматеріалом із Ворохти в ліс на конях і забрати їх, а відтак привести до місця розташування основної групи повстанців. «Чумаку» поставлене завдання виконав. Він із підпільниками «Кичерою», «Вільхою», «Скорим», «Щуром», «Богданом», «Солов'єм» пішли за визначеним маршрутом і вранці, коли робітники їхали за лісом, підпільники відібрали у них 20 коней та відвели їх до місця дислокації. Відтак цих коней віддали кущовому провідникові, а той, зі свого боку, роздав коней станичним провідникам та іншим підпільникам. Опісля вони розпродали їх, виручивши 18 500 крб, які

⁵⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 19 (1960). Спр. 8. Арк. 246.

⁵⁶² Там само. Спр. 9. Арк. 66.

⁵⁶³ Архів ВВ НКВС. Ф. 488. Оп. 1 с. Спр. 239. Арк. 15.

⁵⁶⁴ Там само. Арк. 15.

⁵⁶⁵ Там само. Арк. 15.

здали та передали керівництву підпілля. За ці кошти було закуплено намети, чоботи, одяг тощо⁵⁶⁶.

Вдавалося здобувати кошти і в інший спосіб. 14 жовтня 1945 р. помічник адміністративно-господарського відділу авіакорпусу, старшина Шмідський і пілот 40-ї авіаескадрильї старшина Труфанов здійснили вимушену посадку літака ПО-2 у районі с. Хітар Славського р-ну. Старшина Шмідський віз 40 000 крб і 832 000 чеських крон для видачі зарплати військовослужбовцям у м. Мукачеве. Після посадки Труфанов і Шмідський, взявши з собою гроші, пішли у село, але через 30 хв повернулись до літака у супроводі двох учительок. За 40–50 м від літака вони були обстріляні зі всіх сторін бійцями УПА. Старшина Шмідський потрапив у полон до відділу УПА, а Труфанов зумів втекти і повідомив про те, що трапилося. Після цього була направлена рота військовослужбовців, яка виявила спалений літак, а гроші були забрані в Головний осередок пропаганди П. Федуну-«Полтаві»⁵⁶⁷.

Облаштування побутових умов зачіпало як рядових підпільників, так і вищий командний склад⁵⁶⁸. У липні 1950 р. група С. Слободяна-«Єфрема» (дружина – Марія Німа-«Марта», «Тарас», «Чорнота», «Карий», «Гринь») перейшла переховуватися на гору Петріс, де повстанці вирішили копати зимовий бункер. Однак ґрунт був кам'янистий, тому роботи з облаштування вони припинили. Часу до першого снігу залишалося обмаль, а ситуація ускладнювалася тим, що не було продуктів харчування, керосину тощо. Степана Слободяна-«Єфрема» у той час не було, оскільки він пішов на зустріч із «Громом» (М. Твердохлібом), «Севером» (П. Федуні) і «Сторожем» (Василем Кобилинцем). Таким чином, вся група була змушена обрати для зимівлі криївку «Сторожа» неподалік від с. Ясень Перегінського р-ну. Попри те, що в цьому бункері зібрали-

⁵⁶⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Івано-Франківськ (ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ). Спр. 31007. Т. 4. Арк. 78–79; И. 7. Арк. 109.

⁵⁶⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: документы: в 2 т. / под ред. А. Н. Артизова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. Т. 2: 1944–1945. С. 814; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 123. Арк. 44 зв.; Ф. 65. Спр. 9112. Т. 1. Арк. 11.

⁵⁶⁸ І стали нам ті наші гори твердинею у лютий час... Спогади друкарки Головного осередку пропаганди ОУН і УПА Дарії Малярчин-Шпиталь / ред.-упоряд. С. Онуфрив. Львів: ПАІС, 2012. С. 26–28.

ся 12 осіб, «Єфрем» вирішив у ньому зимувати. Почали заготовляти продукти харчування, за якими ходили тільки люди «Сторожа», а новоприбулі нікому не показувалися. До того ж, продукти при перевезенні до бункера потрапили в руки оперативників МВС. Шансів поповнити запаси не було. У зв'язку з цим «Єфрем» із дружиною вирішили піти на іншу територію. «Тарас», «Чорнота», «Карий», «Гринь» і М. Дяченко-«Гомін» також відійшли на гору Петріс, де зробили колибу і переховувалися в ній всю зиму 1950–1951 рр.⁵⁶⁹. Цього разу вдалося зробити достатній запас продуктів на зиму для п'яти осіб: близько 400 кг крупи (проса), 500 кг м'яса, 50 кг сала, 50 кг бринзи, 50 кг квасолі. Ці продукти були заготовлені раніше, коли повстанці переховувалися на горі Менчелик. Із території Закарпаття «Тарас» і «Карий» пригнали чотирьох волів, а пізніше «Тарас» привіз свиню. Наприкінці березня 1951 р. підпільники, розділившись на дві групи («Тарас» пішов із «Карим», а «Чорнота» з «Гринем»), із цього місця перейшли, оскільки закінчилися продукти харчування. До травня вони ходили лісовими ділянками і діставали харчі у лісорубів. Переходи із однієї ділянки на іншу робили горами, стежками чи лісом⁵⁷⁰. Тобто проблеми полягали не лише у тому, щоб знайти місце на криївку, викопати її, зібрати продукти, але й доставити і зберегти їх. Потреба у продуктах, звичайно, регулювалася інструктивними вказівками (кількість, склад тощо). Хоча при усіх заготівлях враховували реальні можливості регіону. Попри все, суттєвою проблемою була недостатня кількість продуктів, оскільки карпатські села – незаможні, а переправити продукти з низинних територій вдалося завданням складним з огляду на ретельний контроль спецслужбами всіх підвод, які везли будь-який вантаж. Для цього у підпільних і повстанських структурах було розроблено чіткий розпорядок споживання їжі, хоча в умовах постійних бойових дій, рейдів тощо дотримуватися цього було важко. Важливе значення для продовольчого забезпечення мав процес заготівлі. До речі, з цього приводу були розроблені спеціальні інструкції. Зокрема, рекомендувалося хліб засушувати, як і овочі та фрукти, практикувалося також їхнє соління. Не забували і про формування запасу цілющих трав. Рідко, але траплялися поодинокі випадки консер-

⁵⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 9. Арк. 139.

⁵⁷⁰ Там само. Арк. 140.

вації продуктових запасів. Особливо ретельно берегли продукти від ворога, оскільки їхня втрата у скрутних матеріально-побутових реаліях післявоєнної дійсності прирівнювалася до голодної смерті, фізичного виснаження і ймовірності потрапляння живим у руки ворога. Історик Іван Патриляк підрахував, що курсант старшинської школи (осінь 1944 р.) споживав продукти калорійністю 4 388 ккал, що за сучасними нормами вважається достатнім для людей, які займаються особливо важкою фізичною працею (шахтарі, бетонники, вантажники, каменярі, сталевари тощо)⁵⁷¹. Однак мусимо зазначити, що дуже часто через потужні оперативно-розшукові заходи репресивно-каральних органів повстанцям доводилося голодувати⁵⁷². У наказі (ч. 15 від 20 вересня 1945 р.) командира ТВ Магура містилася така характеристика «незадовільний, жалюгідний і подекуди фатальний стан відділів і підвідділів УПА-Захід. Цілі й завдання, поставлені перед відділами УПА нашим політичним проводом, не стоять у пропорційному відношенні до проведених ними дій політичного, бойового і пропагандивного характеру». За висновками авторів наказу, у відділах «панує бездіяльність, втеча від ворога, загальна деморалізація, пияцтво, з чим мусимо розпочати боротьбу, бо це доведе відділи до упадку й тягнутиме за собою організацію»⁵⁷³.

У листі до провідника Станиславівського окружного проводу ОУН Михайла Хміля-«Всеволода» командир ВО «Говерла» М. Твердохліб-«Грім» у травні 1947 р. писав: «Відділ Довбуша (Лука. Гринішака – Авт.) через відсутність одягу і взуття знаходяться в дуже тяжкому становищі. Гроші розходимо у великій кількості, а стрільці ходять голі і босі, достати ніде»⁵⁷⁴. Провідник Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Михайло Ішак-«Діброва» в листі від 25 квітня до того ж «Всеволода» скаржився: «На території сильні засідки. Чи можна дістати в Богородчанщині хліба, тому що

⁵⁷¹ Патриляк І. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943–1944). *Український визвольний рух*. Львів : Коло, 2004. Збірник 3 : До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. С. 257.

⁵⁷² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 109–110.

⁵⁷³ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія : історичні нариси / за ред. С. Кульчицького. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 363.

⁵⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 94. Арк. 266.

тут голод»⁵⁷⁵. Облаштування правильного, а головне конспіративного місця постою і будівництва криївки, відіграло важливу роль. Адже порушення цих вимог мало фатальні наслідки⁵⁷⁶.

Для повноцінного прохарчування було розроблено спеціальні рекомендації щодо необхідних складових продуктів, їхньої калорійності, а за потреби давалися варіанти для заміни окремих складових (з аналогічною калорійністю)⁵⁷⁷. Варто відзначити, що керівництво підходило до продуктових норм харчування диференційовано, залежно від характеру виконуваних завдань (зимівля у криївці, перебування у рейді тощо). Чіткі вказівки у розподілі продуктових запасів пов'язані також із їхніми незначними запасами, а відповідно, потребою довшого використання. Звичайно, переважали страви з продуктів, які можна було легко дістати, через їхню значну кількість у населення (картопля, капуста, молочні продукти, гриби тощо). Відзначимо, що проблема полягала у відсутності у щоденному меню як повстанців, так і підпільників перших (гарячих) страв через неможливість їхнього приготування (технічну, конспіративну, продовольчу). І під час переходів, і навіть у криївках найбільш уживаними залишалися так звані сухі пайки. Безумовно, раціон залежав і від місця дислокації повстанського відділу чи розташування криївки (побудований сховок у господарствах місцевих мешканців давав змогу урізноманітнити раціон). Наприклад, Степан Фрасуляк у своїх спогадах розповідає як 19 січня повстанська група прийшла до будинку старенької бабусі, яка зустріла їх дуже щиро, швидко приготувала смачну вечерю, а на «десерт» смажену яєчню для нього. Після вечері повстанці пішли спати до лісу. Другого дня, на свято Івана Хрестителя, С. Фрасуляк попросив у бабусі, щоб вона їм приготувала вареники з ягодами та медом. Доволі яскраво С. Фрасуляк характеризує бабусю – «Бабся одинока мешканка тої зачарованої хатинки під лісом, була гідна пензля Рафаля або Рембрандта»⁵⁷⁸.

Приготуванням їжі у відділах УПА займалися особи, які мали відповідні здібності, а у криївках під час зимівлі це робили жінки

⁵⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 94. Арк. 266.

⁵⁷⁶ Там само. Ф. 2-Н. Оп. 32 (1960). Спр. 11. Арк. 328.

⁵⁷⁷ Там само. Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 81.

⁵⁷⁸ Хмель С. По Гуцульщині : спогади. 1949. Арк. 16.

(за наявності), мешканці сховку почергово або ж спільно із чітким розподілом обов'язків. Дещо краща справа була із напоями. Найпопулярнішими гарячими напоями були чай і кава, проте найуживанішим – звичайна вода (із річок, лісових джерел, криниць), молоко⁵⁷⁹. Під сувору заборону потрапляли спиртні напої. У 1946 р. Провід ОУН навіть видав спеціальну постанову про заборону вживання алкоголю⁵⁸⁰. Зі всіх підпільників і повстанців брали обітницю не вживати спиртних напоїв, хоча, звісно, траплялися і винятки, правда, лише із дозволу командира⁵⁸¹. До таких випадків належали рекомендації медиків та суворе дозування у час святкувань, для зігріву після сильного переохолодження тощо⁵⁸². За порушення заборони на споживання алкоголю у підпіллі, залежно від наслідків, могли застосувати тілесні покарання і навіть смертну кару. Особливо заборонялося вживати алкоголь членам ОУН, бійцям УПА і симпатикам, які були пов'язані з організаційними таємницями. Кожний вищий керівник мав право розстріляти свого підопічного без суду, побачивши його у стані сп'яніння. Якщо ж керівник цього не виконав, то його можна було вважати посібником у порушеннях⁵⁸³. У підпіллі розробили спеціальний формуляр для подання відомостей про вживання алкоголю й тютюну та його вплив на середовище⁵⁸⁴. Однак попри заборони члени ОУН, стрільці УПА все ж вживали спиртні напої⁵⁸⁵. Щодо цього питання документи збереглися у нововіднайденому архіві Самбірського надрайону. У ньому зокрема трапляються комунікати про покарання за порушення заборони на вживання алкоголю: «дня 14.X.1946 р., зістав покараний смертною

⁵⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 101; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 12 : Воєнна округа УПА «Буг» : документи і матеріали. 1943–1952 / упоряд. Володимир Мороз, Олександр Вовк. Київ – Торонто : Літопис УПА, 2009. Кн. 1. С. 81.

⁵⁸⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 9. Арк. 20.

⁵⁸¹ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. С. 143.

⁵⁸² Справа про спогади невідомого повстанця, який розповідає про своє перебування в УПА. *Архів ЦДВР* (Архів Центру досліджень визвольного руху) (фонд у стадії опрацювання). 1 арк.

⁵⁸³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 23. Арк. 98.

⁵⁸⁴ Там само. Спр. 376. Т. 28. Арк. 125.

⁵⁸⁵ Там само. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 6. Т. 4. Арк. 159.

карою стрілець охорони рай.провідника д. Адамчука (Миколи Дудича – Авт.) – «Славко», за порушення організаційного закону, про заборону вживання повстанцям алкоголю. Присуд виконано дня 14.X.1946 р. Слава Україні! Постій, дня 30.X.1946 р. (Зов – Дмитро Кмит – Авт.)». І ще в одному документі зазначалося: «Подати до відома всім членам ОУН. [...] Дня 15.XI.1946 р., покарано карою смерті кущового господарника району Сколе «Грізного» за невиконання організаційних наказів і доручень і за те, що своєю поведінкою розконспірував організаційні справи. Постій, дня 16.XI.1946 р. ОЕВ»⁵⁸⁶.

У контексті вищесказаного доцільно підкреслити: вживання тютюну у підпіллі було також обмежене. Ця проблема постійно обговорювалася на усіх нарадах Карпатського краю навіть на завершальному етапі боротьби, коли, здавалося, актуальними були зовсім інші питання. Так, у червні 1951 р., коли М. Дяченко-«Гомін» проводив нараду з керівним складом Станиславівського і Коломийського окружних проводів ОУН, на якій найбільше уваги приділи питанням боротьби з алкоголізмом. Утім, частина керівників скептично поставилися до швидкої можливості покінчити із вживанням алкоголю. Після цього «Гомін» видав накази, якими наклав на вживання алкогольних напоїв табу⁵⁸⁷.

Керівництво територіальних підрозділів ОУН займалося продовольчо-матеріальним забезпеченням відділів УПА. Так, у листі до Адама Куровицького-«Сірого» зазначалося: «3. До вас іде друг «Аркадій» і командир «Андрієнко» (Дмитро Вітовський – Авт.). «Аркадій», окрім своїх справ, передасть вам дещо від мене. «Андрієнко» перегляне відділи та зробить зміни. [...] 7. На вашій території будуть зимувати три підвідділи (чоти), сотні «Кармелюка» (Степан Гнатів – Авт.). Ваше завдання – по домовленості з командиром сотні заготовити всі необхідні речі на зиму. Кожний стрілець повинен мати дві пари білизни, добре взуття, комплект обмундирування, мило, рушник, шкарпетки чи онучі, шапку чи навушники та все інше на зиму. До 15 грудня 1945 р. відділи і всі повстанці повинні вже мати все необхідне»⁵⁸⁸. «Кожний відділ у лісах повинен мати свої продуктові бази на випадок блокади більшовиками сіл і лісів. 9. До

⁵⁸⁶ Комунікат : машинопис. *Приватний архів Василя Ільницького*. 1 арк.

⁵⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 2. Арк. 40.

⁵⁸⁸ Там само. Оп. 89 (1951). Спр. 92. Арк. 56.

мене адресуйте пошту «С». За домовленістю із командиром «Андрієнком» і командиром «Корм» (Степаном Гнатівим-«Кармелюком» – Авт.) розділіть відділи рівномірно по всій території. Підготуйте відділи до зими, підготуйте їх до роботи (ліквідувати совхози і колгоспи). Не залежно від того, чи відділи отримають доручення від свого керівника, ви маєте право використовувати їх та давати їм відповідні вказівки та накази. Нехай командири підвідділів дадуть вам для перегляду вказівки своїх керівників»⁵⁸⁹. «21. У зв'язку з поганим зв'язком я і ви дуже мучимося. Ви самі пишете, що інструкції отримали лише 23.10. Поки ви їх розішлете в низи, вони стануть неактуальними. Тому необхідно систематично один раз в 10 днів направляти людей від мене до вас і навпаки. Вітайте «Вуйка», «Коридовку», «Рака» і всіх хлопців та знайомих»⁵⁹⁰. Юліан Іваницький-«Скиталець», який 26.09.1947 р. вийшов із повинною, на допиті підтвердив наявні у силовиків відомості про визначений річний раціон на 15 підпільників. Продукти на 1 рік на 15 осіб: картопля – 1 кг в день на 1 особу – 5 400 кг; муки житньої – 70 г в день на 1 особу – 378 кг; мука біла – 20 г в день на 1 особу – 108 кг; крупа – 20 г в день на 1 особу – 108 кг; боби, фасоль, горох – 20 г в день на 1 особу – 108 кг; овочі – 20 г в день на 1 особу – 108 кг; м'ясо – 30 г в день на 1 особу – 162 кг; жир – 5 г в день на 1 особу – 27 кг; сіль – 5 г в день на 1 особу – 27 кг; гриби – 5 г в день на 1 особу – 27 кг; мед – 2 г в день на 1 особу – 10,8 кг; мармелад – 1 г в день на 1 особу – 5,4 кг; 10 кг консервів; 15 літрів спирту; 10 кг кави; 10 кг соди; 2,5 кг перцю; 10 літрів олії; 10 кг пшениці; 10 кг цукру; 15 кг сушеної риби; 15 кг цукерок; 2 кг маку; 1 кг чаю; 150 літрів керосину; 150 літрів бензину; 150 літрів олії; 8 ламп; 10 стікол; Одягу: 10 шинелей; 7 піджаків; 7 пар штанів; 7 пар чобіт; 15 пар білизни; 5 светрів; 15 пар рукавиць; 10 шапок; 15 пар шкарпеток; 5 ковдр; 100 коробок сірників; 200 камінців для запальничок; 12 мотків ниток; 15 кг мила; 20 голок; 2 щітки для взуття; 15 кг пасти для взуття; 15 рушників; 15 хустинок. Господарських речей: 1 ванна; 2 бідони на 20 літрів; 2 терки; 4 банки (на 1 літру); 4 бочки

⁵⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 89 (1951). Спр. 92. Арк. 57.

⁵⁹⁰ Там само. Арк. 58.

(об'ємом 100 літрів); 6 труб; 1 бочка для прання; 15 тарілок; 1 друшляк; 2 банки (3 літрові); 2 пічки залізні; 4 коліна до труб⁵⁹¹.

Про організацію побуту в криївках довідуємося із спогадів Степана Стебельського-«Хріна»: «Наш бункер був під землею. Мешканців було 10 осіб ... Почали ідеологічний вишкіл, вивчення історії України, студії військових підручників, а я час від часу писав ці спомини. Порядок дня був такий: від світанку до вечора стояла стійка на бункері, а вночі один черговий варив їсти і разом був алярмовим. Вставали ми о 6-ій годині ранку, всі милися зимною водою до половини, потім відбувалася спільна молитва, а я все виголошував молитву українського революціонера та один пункт декалогу. Пізніше було снідання. Від 8-ої до 12-ої години були заняття, потім дві години обідової перерви, а далі до 6-ої години знову заняття. Після 6-ої години кожний полагоджував свої справи. Одні шили, другі співали, а коли йшли спати, то кожний за чергою мусів оповідати якусь річ, жарти, оповідання, пригоди, поки всіх нас не ломив сон. На св. Миколи ми дістали подарунки від дівчат з села П. Я одержав гарно вишивану хусточку і плетений з кораликів тризубець, трохи тістечок, цукерок і яблук. Запрошували нас дівчата на Андрія, але ми подякували за запросини, бо був наказ командира цілу зиму без потреби не виходити до села»⁵⁹². Продовжується розлога розповідь і описом підготовки до святкування святвечора: «Цілий день ми готували дрова на всі три дні свят, робили порядки в бункері, готувалися, як на вільному світі в рідній хаті. Кутю вже зварили минулої ночі. А все інше було готове з приходом Святого вечора. Коли смеркло, прийшов стійковий стрілець і повідомив, що вже видно зірку. Ми почали скоро палити, варити борщ, пироги, а на завтра – студенину і голубці. Коли вечеря була вже готова, накрили палаткою лежанку, поставили хліб, сіль і часник. Прочитали молитву, а потім я виголосив промову. ... При вечері було дуже сумно, а опісля, коли почали колядувати, розвеселіли»⁵⁹³.

⁵⁹¹ Архів ВВ НКВС. Ф. 488. Оп. 1 с. Спр. 239. Арк. 143–144.

⁵⁹² Стебельський С. («Хрін»), Конопадський О. («Острове́рх»). Кризь сміх заліза : хроніки / ред. П. Потічний. Торонто – Львів : Літопис УПА, 2000. С. 362. (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 30).

⁵⁹³ Там само. С. 364.

З'ясувати особливості матеріально-побутових умов і морально-психологічних обставин у середовищі підпільників Карпатського краю дають можливість записи щоденників. Ось розлога ілюстрація: «Новий 1951 р. застав мене у криївці в Карпатах. Там розміщувалася референтура пропаганди Крайового проводу, керівником якої був я. Крім мене було в ньому 9 осіб: «Улас»(Федір Когут – Авт.) (вбитий 7 жовтня 1951 р.) – мій заступник і співробітник видань Крайового відділу пропаганди, «Христя» – його жінка (Анна Когут – Авт.), «Ярина» – машиністка і бойовики «Орест», «Тихий», «Горліс», «Мартин», «Смілий» і «Захар». Хоча життя у криївці тяжке, але ми зуміли ці важкі обставини використовувати для роботи. В першу чергу провели досить серйозне навчання із бойовиками. Викладачами були я, «Улас» і «Христя». Решту часу використовував я для своєї літературних видань, популярних і пропагандивних брошур, інструкцій, зразків на поминальних листів, листівок і проекту спеціально пропагандивного навчання [...] Всі працювали [...] «Ярина» переписувала відпрацьований матеріал. «Христя» складала нові мелодії, а по вечорах вчила хлопців співати. Хоч це може здатися дивним, але навіть в таких умовах зуміли ми відзначити три націоналістичні свята – «22 січня», «Крут» і річницю Шевченка. Програма цих святкувань в наших умовах досить багата. Була сказана промова, декламації і хорівий спів. Робота була найкращою нашою розвагою. Небагато розваг нам приносило радіо. Хорошого настрою вистачало завжди, хоча потрібно зізнатися, блохи нас сильно допікали. Але і тут було немало гумору. Ловля блох давала би не одному карикатуристу багато хорошого матеріалу в його карикатурні папки. Зима була хоч і легкою, але затяжною. Кожний із нас так рвався до сонця, а тут тобі, як на сміх, все сипав сніжок. Це псувало нам трохи настрій, тому що наше приміщення зовсім спустошилося. Правда, ще був невеликий запас вівсяної крупи, але вона так закисло, що нам аж лице зводило, доводилося їсти кислу кашу, як оцтову есенцію. Так день за днем притягнулася Паска. Але ми зустріли її дуже сумно. По два маленьких прянички уже із протухлої муки і по шматочку твердого, як волоський оріх, м'яса. [...] 4 травня ми залишили криївку. Був тихий весняний день. Сонце ніби сміялося в небесах. Але так легко описати, що творилося тоді в нашій душі, коли нам після декількох місяців сирії підземної темряви засвітило дороге сонечко. Наші змучені легені сопіли як ко-

вальські мішки. Напружені важкістю ми тягнулися наверх, шукали літнього постою. Із великими труднощами ми вилізли на високу полонину. Чи можна словами намалювати красоту. Художники, позичте фарб, бо у мене не вистачає слів. Сонце, сонце і зелена свіжа травичка на полонині синіє, як океан небо. Для кого ти, красота Божа. Хоч би насолодитися тобою. Не можна. Замітить московський хижак чи його люди, а тоді цілі орди перевернуть кожний кущик. Переріють кожну п'ядь землі»⁵⁹⁴.

Отже, як бачимо, націоналістам часто доводилося голодувати днями і навіть тижнями. Однією з побутових незручностей була відсутність можливості розпалювати вогонь на відкритому місці, адже його міг помітити ворог. Особливо різко це відчувалось ранньою весною, коли повстанці покидали криївки й відчували холод⁵⁹⁵. Хоча у різний час були й винятки. С. Фрасуляк розповідає про побут ще з часів німецько-угорської окупації. Під час переходу відділ потрапив під проливний дощ – «що всіх нас перемочив до нитки». На хуторі розпалили великі ватри і усі сохли біля вогню. Стрільці зарізали «ялівку» та розділили м'ясо між військом і цивільною сіткою. Однак виникла складність, оскільки не було у чому його зварити та й навіть посолити. Вийшли із ситуації у такий спосіб – м'ясо різали шматками та пекли на вуглях⁵⁹⁶. Інший приклад наводить у своїх спогадах С. Стебельський-«Хрін»: «Коло села Орова запав нас уже сніг. Було це 18 жовтня 1947 року. ... Сніги крутять далі. Ми залізли під букові дерева, цілий день палимо вогнища, а до послуг маємо тільки один шкіряний плащ. Всі ми тільки в маринарках. Вночі бредемо по пояс потоком два кілометри, щоб не зробити сліду, до села по бараболю, але коли я довідався, що большевики вже повезли людей, то скочив до сусіднього села Урича, взяв у двох господарів по пів свинки і притранспортував до лісу. Та чей же наша Україна виживить своїх повстанців. Друг Бурий приніс літр слив'янки, яку ми тримали для всіх, що вже брели потоком, щоб не перестудитися»⁵⁹⁷.

⁵⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 8. Арк. 191–193.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 199.

⁵⁹⁶ Хмель С. Між фронтами : спогади. 1949. Арк. 7.

⁵⁹⁷ Стебельський С. («Хрін»), Конопадський О. («Острроверх»). Крізь сміх заліза : хроніки / ред. П. Потічний. Торонто – Львів : Літопис УПА, 2000. С. 361. (Літопис Української Повстанської Армії ; т. 30).

Слід зазначити, що життя у криївці було суворо регламентованим: час на ранкову гігієну, сніданок, заняття (історія України, ідеологічно-пропагандивні заняття, предмети загальноосвітнього циклу, загальна освіта), за наявності радіо слухали тільки останні новини. 2–3 години відводилося на приватні заняття (читання книжок, власне хобі тощо). Приготуванням їжі та прибиранням займалися всі повстанці, виняток міг становити провідник. Якщо в криївці була жінка, то встановлювали ширму-перегородку. За порушення встановленого розпорядку передбачалися покарання: позачергове чергування, вивчення деяких творів. Серед розваг практикували гру у шахи, шашки, в окремих випадках – гру на музичних інструментах⁵⁹⁸. Певні складнощі стосувалися і можливостей щоденно дотримуватися особистої гігієни. Звісно, у літній період ситуація була сприятливішою: для цих потреб використовували найближчі водойми, складніше доводилося в інші пори року. У цей час ці потреби можна було задовольнити у помешканнях місцевого населення. Звісно, найважче доводилося жінкам, про що довідуємося зі спогадів М. Савчин: «Викупатися, а то й докладніше помитися, можна було собі дозволити лиш раз на тиждень. Тоді один мився, а всі інші лягали в ліжка за параван. Також, коли вдень хлопці вилазили наверх подихати свіжим повітрям, можна було залишитися всередині й помитися, що я й робила»⁵⁹⁹.

При налагодженні відносин, побуту у закритому й обмеженому просторі жінкам з чоловічим колективом доводилося складно. Низку незручностей, пов'язаних із цим, описала одна з націоналісток («Марійка») (сам документ чекісти вилучили з криївки при ліквідації референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН М. Дяченка-«Гомона»): «4 грудня 1951 р. А вночі друзі відходять кудись, в криївці стає вільніше. Дещо незручно почуваюся, дуже зв'язана. Нема можливості і переодітися. ... Відносяться до мене добре. Правда, інколи шепіт по кутах є неприємним, невже у них нема своїх таємниць ... у нас справжній порядок, розпорядок

⁵⁹⁸ Матисякевич З. Історія Синевідська Вижного. Львів: Літопис, 2003. С. 158–160.

⁵⁹⁹ Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг: спогади / ред.-кол. Є. Штендера, П. Потічний. Торонто – Львів: Літопис УПА, 1995. С. 370. (Літопис Української Повстанської Армії; т. 28).

дням ... Все має свій час: сон ... навчання, ще раз приготування ... розприділили чергування. Чергують всі, крім провідника «Гомона» ... Чергуєм по два. Один помагає. Також встановлено у нас «меню», що кожний день готує кожний черговий, розпорядок дня знає і знає, що йому робити»; «15 грудня 1951 року». Підходять різдвяні свята ... Всі хочуть сісти за багато накритий стіл разом поснідати ... А ось ми кожний із різного кута, різних окраїн і напрямів також творили ... міцну тривалу сім'ю, побудовану на ... основах єдності і загальної мети [...] УССД чи вмерти у боротьбі за неї ... Проводим генеральне прибирання, потрохи миємося (потрохи тому, що із водою ... дуже обережно, не налити ...)); «5 січня 1952 року ... Я переодягаю блузку. Селянська спідниця [...] Провідник «Гомін» ... одів штани [...] підготуватися до сніданку ... смирно, всі встають, провідник ... потім вільно почав свою промову. ...»; «Сьогодні грудень 1951 року. Зимувати у криївці одній серед десяти тривожно, так як у криївці ... виникають суперечки ... Як мені хочеться ... всіх зусиль, щоб обійти це ... із всіма тільки у згоді. Не розумію, чого сердиться ... Після довгого рейду я уже у криївці, після довгого сидіння у попередній криївці ноги болять ... Дуже тяжко іти ... на місце. Відпочиваю і приглядаюся до криївки і всіх, хто буде тут зимувати, я приблизно знаю ... 3Х3 метри, а нас в ньому 10 осіб. Тісно, ніде повернутися. Кладова із продуктами невелика ... Біля входу стоять нари, на яких спить п'ять чоловік, а на горі ... моє місце добре, від стіни внизу ... тонке на дошках. Мати подушку із справжнім пір'ям ... Рідкість у криївці. У куті навпроти мене «кухня»; «20 грудня 1951 року ... друзі ходять на території ... за продуктами ... на двох примусах готую обід. Продуктів достатньо ... тіснота у криївці, затруднює приготування. Нікуди діватися. Із каналом потрібно поводитися дуже обережно, щоб раніше часу не наповнити. Тому, що ... тоді кидай криївку»; «23 листопада 1951 року ... у нас радість. Друзі принесли радіоприймач «Родина». Слухали українські передачі з-за кордону музику, пісні. Час ще швидше проходить»⁶⁰⁰.

Сам М. Дяченко-«Гомін» писав: «земляна печера може стати тобі у будь-яку хвилину могилою. Вийти звідси живим, коли «Ванька» кине всередину декілька гранат, майже неможливо. Але не думай, що тільки від страху потемніло би в очах. Тут куди не

⁶⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 8. Арк. 215, 216, 217.

глянеш, всюди темно. На стелі чорна оббивка: вона там повинна бути, бо із стелі лиє, як із решета. А це не дуже приємно, коли вода тече за комір. Підлога також чорна. Води вистачає, але біда в тому, що брудної води після миття нікуди дівати. [...] Прийде весна, тоді помиємося. Тільки одна «Марійка» клопоче, як би трохи помитися. Зрозуміла річ, як дівчині бути брудною серед кавалерів»⁶⁰¹.

Складнощі підпільного побуту у своїх спогадах подає працівник спецслужб Георгій Санніков: «Кілька місяців без руху, відсутність сонця, денного світла, нормальної їжі, сперте й важке повітря від тісного підземного приміщення, що погано вентилується, запах біологічного розкладу людських відходів». Гарячу їжу готували на гасниці, «каша на такому «пристрої» варилася впродовж трьох годин, чай – близько двох. Покладені за нормою 60–75 грамів сала або домашньої ковбаси, що зберігалася в закопаних у підлогу бункера алюмінієвих бідонах, й пара сухарів у перші тижні створювали ілюзію більш-менш пристойного харчування. Потім починалися неприємності. Шлунок відмовлявся нормально функціонувати. Щоправда, метиковані хлопці запасалися по селах добрячою кількістю самогону й цілющих трав. Випивати можна було, втім, як і решту, тільки за дозволом провідника або коменданта бункера»⁶⁰².

Не всі регіони були однаково придатні для заготівлі продовольства на зимівлю, а, власне, від цього залежали життєздатність і комфорт у криївці. Так, 31 грудня 1945 р. В. Савчак-«Сталь» відзначав, що підготовка на Буковині до зими відрізняється від Галичини. Підготовка у селах розгорталася досить слабко через небезпеку (брак відповідних перевірених людей, широке доносителство). Кожна пара підпільників мала по дві-три криївки, але харчів у них було максимально на два тижні, бо харчових складів не було⁶⁰³.

Складні побутові умови потрібно було поєднувати із непростими обставинами підпільної боротьби. Прибувши на місце (08.1946), Дмитро Кмит-«Зов» ужив необхідних заходів щодо відновлення оунівської мережі. В одному зі звітів він писав: «Тут зустрівся з та-

⁶⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 8. Арк. 161.

⁶⁰² Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2007. С. 64.

⁶⁰³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Т. 24. Арк. 26.

ким становищем, з яким не думав зустрічатися. Між людьми нема дружби і організованості, кожний думає тільки про себе [...] У Нижньо-Устрицькому і Хирівському районах ніяка робота не проводиться. В інших районах становище трохи краще, однак наявні там керівники районних проводів своєму призначенню не відповідають»⁶⁰⁴.

Про дієвість радянських заходів вказано, зокрема, в захопленому при операції у Тисменецькому районі наказі референта СБ Станіславівського окружного проводу ОУН, датованого 20 травня 1946 р.: «В період більшовицького натиску загинула велика кількість людей при різних обставинах, в основному на місцях, криївках, схронах і квартирах, по причині несерйозного відношення загиблих до справи конспірації у своїх рухах. В більшості випадків працівники СБ, зв'язкові, кур'єри, які не мали примітивних схронів, не могли пережити «тяжкий час», віддалися всеціло на сприятливу ситуацію»⁶⁰⁵.

Самі націоналісти робили висновки й змушені були визнавати, що багато з них загинули внаслідок поганої підготовки до зимування. Йдеться про недостатнє забезпечення продуктами, погану моральну підготовку, відсутність добрих криївок і, основне, невміння конспіруватися. При цьому повстанці усвідомлювали: досвід, який коштував стількох жертв, повинен допомогти без найменших втрат у живій силі і матеріалах пережити наступні зими. І тут усе залежало від керівних кадрів, на яких покладався контроль за підготовкою низовим активом, зимівлі. У цьому зв'язку націоналісти наголошували: «Ми повинні зрозуміти, що більшовики чекають свого «генерала – зиму», щоб із його допомогою нанести нам остаточний удар»⁶⁰⁶.

Промовисті свідчення, сповнені широкої гами переживань, містять записи від 1950 р. у зошиті В. Савчака-«Сталя», які мали характер щоденника. «Сталь» розпочав його ведення 12 квітня 1950 р., тобто з моменту переходу з території Станіславської області на Буковину. Так, 29 квітня 1950 р. він записав: «На Черемоші половіддя – перейти вбрід неможливо. Днем стояла погана погода і

⁶⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 62 (1953). Спр. 2. Т. 1. Арк. 42.

⁶⁰⁵ Там само. Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 3. Арк. 80.

⁶⁰⁶ Там само. Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 21.

було пасмурно. Вечером розпогодилося на нещастя місяць повний, ніч світла. Отримав неприємні новини: в Вижницьких районах, коли випав перший сніг, там загинуло 5 революціонерів [...] Накінець я знову на Буковинській стороні. Люблю її, мою Буковину. Це цілком зрозуміло. Тривожні передчуття переборюю. Я неспокійний. Подумати тільки 7 місяців розлуки. Правда, як це багато? Чи живі друзі? [...] ВИ не знаєте, і якщо не пережили, то не будете знати ніколи, як тягнеться час. Однак після семимісячної розлуки Ви знову повертаєтеся до друзів»⁶⁰⁷.

Проблеми зі звичайними побутовими умовами та продовольчими запасами спричиняли напруження. Взимку 1950 р. у таборі С. Фрасуляка-«Хмеля» відчувалася скрута з харчами, оскільки група не змогла заготовити їх у достатній кількості. Через це у середовищі підпільників мало місце психологічне напруження. Бойовик Микола Ливинець-«Комар» пішов за продуктами, але до табору не повернувся, не бажаючи зимувати із С. Фрасуляком. «Комар» уважав, що у його таборі «каторга, а не життя». Суворої конспірації та внутрішнього розпорядку не витримували й інші члени, унаслідок чого виникали конфлікти. Ускладнювало ситуацію на базі «Хмеля» перебування, а відповідно й необхідність забезпечення кур'єрів ЗЧ ОУН «Марка», «Комара», «Максима», які прибули з-за кордону. Зрозуміло, що харчі заготовлювали із суворим розрахунком на кожну особу. Відтак присутність трьох додаткових споживачів спричинила брак продовольства. Влітку 1951 р. П. Федун-«Полтава», розуміючи складність ситуації, в якій опинилися С. Фрасуляк і його бойовики, наказав перевести табір зі стану суворої конспірації на теренову роботу, що змогло забезпечити відпочинок, повноцінне й більш якісне харчування⁶⁰⁸.

Активна агентурна діяльність серйозно ускладнювала життя повстанців у всіх сферах. Агентура працювала на виявлення підготовлених на зиму житлових криївок, за якими надалі встановлювалося стеження. Зимівля під землею гнітюче впливала на психічний стан людини. Як зазначає С. Стебельський-«Хрін», бункер робив

⁶⁰⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 14. Арк. 198–199; Т. 75. Арк. 88.

⁶⁰⁸ Ремесло повстанця : збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / ред. і упоряд. Р. Забілій. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 14.

людину боязливою. Ніхто не знав, чи вийде з ями живим. Бували випадки, що повстанці душилися від нестачі повітря або їх заливало водою⁶⁰⁹. Дуже часто мешканці криївки, у разі небезпеки та через нестачу продовольства, по декілька днів і навіть тижнів нічого не їли.

У складних умовах щоденної боротьби момент свята відіграв важливе морально-психологічне, виховне значення. У підпіллі, поряд із пропагандивною, бойовою діяльністю та буденною роботою, не забували і про відзначення різноманітних свят. Із збережених матеріалів довідуємося про святкові заходи, які відбувалися у підпіллі з нагоди релігійних, державних і націоналістичних свят. Відзначення кожного свята ретельно готували, для цього розробляли спеціальні інструкції і вказівки. Саме у цей час підпільники і повстанці мали змогу скуштувати святкової їжі. Повноцінна трапеза (за усіма обрядовими канонами) могла бути під час розквартирування націоналістів у селах, серед рідних, близьких і осіб, які підтримували визвольний рух.

Степан Фрасуляк-«Хмель» у праці «Між фронтами. Спогади» (1949) описав весілля Я. Мельника-«Роберта»: В часі мого перебування в селі З. відбулось вінчання обласного провідника Роберта. ... В кілька днів пізніше ми дістали запрошення на вінчання. Ми обоє з дружиною пішли до провідника Роберта. В його осередку ми застали подругу Таню. Вона була убрана по спортовому, дуже скромненько. ... Провідник Роберт і обласний провідник Служби Безпеки Митар працювали. Подруга Таня дуже втішилась моєю дружиною. Вечером пішли ми до місцевої школи, де мало відбутися весілля. Там застали ми кільканадцять осіб. Провідник Роберт звернувся до мене з проською, щоб я в шлюбній церемонії заступив йому батька, що тоді лежав хорий в шпитальці. Я погодився. Правда я вже старший мущина, але на батька такого сина, як провідник Роберт, ще замолодий. Ми з місцевою учителькою, яка сповняла функцію мами поблагословили молодят на нову путь життя. Під час благословенства подруга Таня розплакалась. З її родини на вінчанні не було нікого. Як пішли до недалекої церковці. Перед тим

⁶⁰⁹ Паньків М. Партизанські схрони УПА. Галичина. *Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній красназничий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. Ч. 18. С. 298.

провідник Роберт сказав, що як би прийшла до нього алярмова почта, то щоб йому доручили її хоч би навіть в церкві. В церкві звінчав молодят знакомий священник. Під час шлюбної церемонії і під час повороту гості віддали почесну сальву. В хаті ми привитали молодят хлібом і сіллю та випили по чарці шампана, а порожні чарки збили на щастя. За столом перше місце заняли молодята, потім після віку і уряду гості. ... Провідник Роберт відкурював один папірос від другого і говорив до провідника Митаря: «Ти Ромку мене натягай, бо за два тижні ти будеш сидіти на моєму місці, а я буду тебе натягати. (Вони оба умовилися, що за два тижні провідник Митар повинчається з подругою Олею). Багате життя та веселості давали друзі Левко і Скварко. Вони натягали молодят найбільше при відчитанні гратуляційних телеграм від різних українських організацій та мнимих покровителів ОУН і УПА батька Сталіна та ф'юрера Гітлера. Весільні були це переважно молоді люди, однак без Левка і Скварка весілля було б дуже сумне. Крім тонких дотепів, в говоренні яких оба були без конкуренції, а яких зміст обнимав всі ділянки людського життя, не виключаючи і політики, в інтермедіях, коли давалася відчутти неприємна тишина, тоді Левко співав. Голос мав чудовий. Деякі пісні робили велике вражіння. Була в них і техніка і чуття. По мистецьки він відспівав сварку з опери «Запорожець за Дунаєм». Жіночу партію відспівав так, що не одна і досить заавансована артистка була б позавидувала йому і голосу і дикції. Весільна трапеза тривала до другої години в ночі. Кілька днів пізніше молодята замість поїхати в пошлюбну подорож, переходили під Багрівкою німецько-більшевицький фронт. А як його було солодко переходити, свідоцтвом є березові хрести на спільних могилах наших друзів. Подруга Таня була не тільки вірною і тихою дружиною, але і відданою помічницею того дуже здібного, імпульсивного, може не раз і прикрого провідника Роберта. Вона ділила з ним долю і недолю. В тяжкій хвилині, під час наскоку большевиків на крайовий осередок в осені 1946 р. (перший сніг) згинула з ним разом геройською смертю. Спільне їх пожиття було коротке, більше як два роки. Маленьку їх донечку-сирітку шукає ворог. Йому замало крові родичів, він хоче ще крові маленької невинної дитини»⁶¹⁰.

⁶¹⁰ Хмель С. Між фронтами : спогади. 1949. Арк. 3–4.

Чекісти, знаючи про святкування та про прихід націоналістів до рідних, вживали заходів для їх захоплення чи ліквідації. Так, в інформації від 13 травня 1947 р. начальникам Управління МДБ і уповноваженим МДБ СРСР за підписами заступника міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанта Сергія Огольцова та міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Сергія Савченка наказувалося на час свят «Вознесіння» (22 травня) і «День героїв» (23 травня): вжити заходи для організації засідок, направлення рейдуючих і розвідувальних груп для ліквідації чи захоплення підпільників, які зазвичай з'являлися у ці дні до своїх рідних, приводили в порядок могили загиблих націоналістів, поширювали антирадянські листівки. Отже, всі свята влада намагалася використати для ліквідації підпільників⁶¹¹.

Репресивно-каральні органи ретельно вивчали не тільки місця дислокації підпільників, але й особливості їхнього побуту та характеру. Задokumentовані дані дають можливість з'ясувати психологічний портрет тих чи тих націоналістів, у протоколах допитів натрапляємо на відомості про їхній освітній, культурний рівень, зовнішність, звички, вподобання тощо. Зокрема, начальник НКВС Станіславської області Михайлов намагався довідатися у затриманого про Я. Мельника-«Роберта», який він у побуті при розмові (гострий, послідовний, нервовий), які має слабкості (чи вживає алкоголь, палить, стосунки із жінками тощо). При цьому заарештований референт пропаганди Станіславського обласного проводу ОУН зазначав, що «Роберт» грубих, образливих слів ніколи не говорив, загалом не чув, щоб хто-небудь інший негативно висловлювався про нього⁶¹². До речі, подібну, унікальну, інформацію щодо матеріально-побутових умов та морально-психологічних особливостей можемо почерпнути зі спогадів (опублікованих і неопублікованих) учасників та очевидців визвольного руху. Саме вони передають нам засади облаштування побуту, приготування та споживання їжі, принципи відносин у колективі тощо.

Націоналісти, здійснюючи щоденну боротьбу, попри постійну напругу, не забували і про вишколи, самоосвіту, культурне дозвілля, святкування тощо. Однією зі складових цього процесу було фото-

⁶¹¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 31 (1953). Спр. 1. Арк. 8.

⁶¹² Там само. Оп. 56 (1953). Спр. 6. Т. 5. Арк. 112.

графування, хоча це суворо заборонялося, оскільки могло призвести до розконспірації. Проте табу часто порушували, що за сучасних умов дає можливість вивчати фотосвітлини учасників визвольного руху (одноосібні, групові) у військових одностроях та з озброєнням, встановити приблизну чисельність того чи того підрозділу. Водночас світлини давали змогу побачити щоденний побут повстанців, спростувати один із міфів радянської пропаганди, що націоналісти нібито воювали лише у німецьких одностроях із німецькою зброєю. Що стосується Карпатського краю ОУН, то за період 1945–1954 рр. збереглася значна кількість фотознімків, зроблених безпосередньо у підпіллі, а також радянських посмертних і ув'язнених.

Справа фотографування в умовах підпілля була досить складною. По-перше, відчувався брак як самих фотоапаратів, так і витратних матеріалів до нього (плівок, пластин, фотопаперу, реактивів). По-друге, гостро стояло питання з кваліфікованими фахівцями, які могли це робити. По-третє, проблемною була обробка світлин. По-четверте, служба безпеки ОУН ретельно стежила за дотриманням наказу про заборону фотографування, яке могло спричинити розконспірацію підпільників. Наприклад, на початку серпня 1946 р. у с. Стрільбище Старосамбірського р-ну була проведена чекістсько-військова операція, в результаті якої був виявлений склад Самбірського надрайонного і Старосамбірського районного проводів ОУН. З-поміж вилучених документів були й фотографії, у тому числі весь склад вказаних вище проводів ОУН. Оскільки більшість світлин зробив один фотограф, то постало питання про встановлення його особи, вербування чи притягнення до відповідальності як особи, яка підтримувала націоналістів. Чекісти заарештували працівницю референтури УЧХ районного проводу Елеонору Сопотницьку-«Тетяну», яка була на фотографіях у складі оунівців. На допиті вона зізналася, що фотографії зробив один з мешканців села Стара Сіль Старосамбірського р-ну. Після проведеного розслідування було встановлено, що фотограф «Рогозін», який проживав на території Польщі, підтримував зв'язок із підпіллям, надавав матеріальну допомогу. 27 серпня «Рогозін» перебував в особистих справах у м. Старий Самбір. Працівники райвідділу МДБ затримали його і доправили на одну з конспіративних квартир, де він був ґрунтовно допитаний. За виготовлення фотографії (складу Самбірського надрайонного і Старосамбірського районного) «Рогозін» отримав 1 500

рублів від націоналістів. Ідеться про фото, які він робив у квітні 1946 р.⁶¹³. Інший випадок: Володимир Осадців (1927 р.н., м. Одеса, українець, освіта неповна середня) проживав у м. Станіслав і працював фотографом. Водночас він робив фотографії, ремонтував радіоприймачі для підпільників. За це був заарештований 12 січня 1949 р. і уже на другий день Особливою нарадою при МДБ СРСР засуджений на 10 років позбавлення волі⁶¹⁴.

Кожна зі структурних ланок по-різному розв'язувала проблему браку фотоматеріалів і відповідних фахівців. Наприклад, на Станіславщині було налагоджено контакт з продавцем Матієм у с. Слобода-Болехівська Болехівського р-ну, який займався спекуляцією та співпрацював із багатьма підпільниками, у тому числі працівниками референтур пропаганди (діставав папір, фарбу, радіо тощо). За завданням Володимира Нечая він приїжджав до м. Львів двічі: восени 1947 р. привіз приймач «Родина» із батареями, друкарський і копіювальний папір; навесні 1948 р. закупив відріз на три костюми кольору хакі, шкіряну сумку, плівки для фотоапарата, різні канцелярські і туалетні приналежності.

Усі фотографи, які жили у межах адміністративних радянських одиниць, перебували на обліку спецслужб. Серед питань до затриманих націоналістів була інформація про фотографів, які збігалися з ОУН; нерідко по селах це були місцеві вчителі-любители. Наприклад, один із заарештованих назвав фотографа Маланчина з с. Слобода-Болехівська Болехівського р-ну, який навесні 1948 р. купив німецький фотоапарат і необхідні для нього витратні матеріали. Після цього до нього заходили підпільники фотографуватися. У с. Полянця Болехівського р-ну проживав сільський фотограф, який підтримував зв'язок із ОУН і робив якісні світлини. У с. Лужки Болехівського р-ну місцевий учитель фотографував учасників підпілля⁶¹⁵.

Фотографуванням займалися і самі підпільники. Одним із таких був Іван Гаргат-«Липкевич». Більшість фото з так званого Яворівського архіву належать «Липкевичу». Фотоапарат «Zeiss-

⁶¹³ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 110. Арк. 252зв. 253.

⁶¹⁴ Реабілітовані історією. Івано-Франківська область : у 5 т. / ред. кол. Б. Томенчук, В. Лук'ян, Я. Дорошенко та ін. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. Т. 2 : Місто Івано-Франківськ, Богородчанський, Верховинський, Надвірнянський райони. С. 150.

⁶¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 6. Арк. 15–16.

Ікон» було придбано за 1 000 крб у шевця Тимчука зі с. Камінне. Цим фотоапаратом «Липкевич» знімав щонайменше до осені 1949 р., зокрема, під час рейду у Румунію⁶¹⁶. Світлини, які дивом дійшли до сьогоднішніх днів, дають нам змогу уявити особливості побуту під час повстанського рейду. Зокрема, чітко видно, як повстанці снідають за великим столом поруч із будівлею, при цьому зброя постійно перебувала під рукою на випадок небезпеки. Фактично, зберігся цілий комплекс фотоматеріалів із середовища підпілля Карпатського краю, які ілюструють особливості побуту (щоденного, святкового).

Командир ТВ 24 «Маківка» Д. Вітовський-«Зміюка» мав двох собак «Сталін» і «Гітлер». До речі, він був не єдиним керівником у Карпатському краї ОУН, хто утримував собаку. Курінний куреня «Гайдамаки» Дмитро Гах-«Скуба» завів вівчарку, яку назвав «Сталін»⁶¹⁷.

Отже, попри повсякденні побутові складнощі, події війни і післявоєнне протиборство висунули на історичну арену сильних, жертвних особистостей, які залишалися людьми і не втрачали моральних та християнських цінностей. Налагодження звичних побутових вигод у підпіллі залежало від цілої низки обставин. Навіть у фактичних умовах війни націоналісти не відмовляли собі від короткотермінових святкових і урочистих моментів. З метою фіксації знаменних подій підпільники фотографувалися.

*Василь Ільницький,
Наталія Ільницька,
Лілія Вовк*

⁶¹⁶ Гуменюк В. Фотограф УПА «Липкевич». *Український визвольний рух*. Львів : Мс, 2003. Збірник 1. С. 159, 161–163.

⁶¹⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. С. 143.

СТАЛІНСЬКІ ВИБОРИ НА ЗАКАРПАТТІ (1946–1953): ПЛАНОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИБОРЧИЙ РИТУАЛ

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 р. Закарпаття поступово радянізується. Спочатку в умовах напівдержавного утворення Закарпатська Україна (1944–1945) діяли народні комітети як органи місцевого самоврядування, що виконували накази і розпорядження командування збройних сил СРСР. З управлінських посад витісняли старих службовців. Після підписання Договору про входження Закарпаття до складу Української РСР контроль силових структур над органами Закарпатської України посилювався. Нова влада перекреслила сподівання на повернення «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою. Натомість формувалася однопартійна модель державного управління.

19 жовтня 1944 р. на установчій конференції в м. Мукачево утворено Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ), що стала правонаступницею Закарпатського крайового комітету Комуністичної партії Чехословаччини 1921–1938 рр. Комуністи бачили головним своїм завданням очолити рух за возз'єднання краю в єдиній українській державі⁶¹⁸. Після цього 15 грудня 1945 р. КПЗУ «вливається» в склад ВКП(б). А 22 січня 1946 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради Української РСР про утворення Закарпатської області. Загальнодержавна радянська політична система починає домінувати.

Вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.) і місцевих Рад депутатів трудящих (26 грудня 1947 р.) стали перевіркою проведеної роботи Комуністичною партією, місцевими органами влади, командуванням Червоної армії та співробітниками державної безпеки. Це засвідчує величезна кількість архівних матеріалів, які зберігаються в цен-

⁶¹⁸ Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород : Патент, 1995. С. 27.

тральних⁶¹⁹ і місцевих⁶²⁰ державних архівах. Можемо погодитися із твердженням сучасних українських дослідників, які займалися аналізом перших двох повоєнних виборчих кампаній до облрад: «після 1950 р. такої кількості звітно-інформаційної документації, як під час виборів 1947 р. та 1950 р., вже ніколи не створювалося»⁶²¹. Друга хвиля повоєнних виборів відбулася на початку 1950-х рр. до ВР СРСР (12 березня 1950 р.), місцевих рад (17 грудня 1950 р.) та до ВР УРСР (25 лютого 1951 р.). Ще одні місцеві вибори пройшли за 10 днів до смерті Сталіна – 22 лютого 1953 р. Отже, за період 1946–1953 рр. на Закарпатті відбулося сім потужних виборчих кампаній.

Українські історики приділяли першим повоєнним виборам значну увагу. Загальноукраїнський контекст виборів представлено в кількох наукових публікаціях В. Крупини⁶²². Автор схильний до думки, що вони «мали безальтернативний і показовий характер, вибори дозволяли громадянам відчувати свій вплив на владу»⁶²³. Особливості радянського парламентаризму на загальноукраїнсько-

⁶¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1424. 22 арк.; Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1425. 445 арк.

⁶²⁰ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 98 (декабрь 1945 – 10.02.1946). 61 арк.; Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. 153 арк.; Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 108. 157 арк.; Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 117. 42 арк.; Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 119. 113 арк.

⁶²¹ Молдавська Т. Вибори до обласних Рад депутатів: організаційні аспекти (на прикладі південних областей УРСР). *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2010. Т. 21. С. 500–501.

⁶²² Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 360–368; Його ж. Партійно-державна номенклатура повоєнної України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*: у 2-х кн., 3-х ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1. Ч. 1–2. 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II); Його ж. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 265–270.

⁶²³ Крупина В. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР... С. 270.

му⁶²⁴ та місцевому рівнях⁶²⁵. В. Даниленко робить висновок, що радянський парламентаризм в Україні, як і всьому Радянському Союзу, «носив обмежений, точніше умовний характер», який вміло маскував реальну владу комуністичної партії. Єдиною спільною ознакою між системою Рад і справжнім парламентаризмом була їхня виборність. Однак і вона в умовах партійної диктатури носила деформований характер⁶²⁶. Вибори до ВР СРСР у лютому 1946 р., на думку І. Зуляка, відбувалися в умовах морального та фізичного тиску на населення⁶²⁷.

З позицій повсякденної історії описав повоєнні радянські вибори С. Єкельчик. Спочатку в електронному виданні «Historians.in.ua» опубліковано його наукову статтю⁶²⁸ – перекладену частину з англійської мовної монографії, випущеної у 2014 р.⁶²⁹ У 2018 р. вона перевидана українською мовою⁶³⁰. Два розділи роботи присвячені радянським виборам – «Товариш агітатор», «День виборів». На їх основі вже підготовлено публіцистичні матеріали, які розміщені на мультимедійній платформі іномовлення України «Укрінформ»⁶³¹.

⁶²⁴ Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 88–125.

⁶²⁵ Когут І. Організація публічного врядування у Львові в радянську добу. *Демократичне врядування* : наук. вісн. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. Вип. 2. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Kogut.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

⁶²⁶ Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні... С. 124–125.

⁶²⁷ Зуляк І. Ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2017. Вип. 1 (1). С. 120.

⁶²⁸ Єкельчик С. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. 2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyi-kandydat-i-yoho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoienному-kyievi> (дата звернення: 25.02.2021).

⁶²⁹ Yekelchuk S. *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War*. Oxford : Oxford University Press, 2014.

⁶³⁰ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ : Laurus, 2018. 306 с.

⁶³¹ Шевцова С. Буфет і танці, або Як проходили вибори в СРСР. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3122128-bufet-i-tanci-abo-ak-prohodili-vibori-v-srsr.html> (дата звернення: 25.02.2021).

Дослідники виборчих кампаній на західноукраїнських землях у більшості дивляться на них крізь призму національно-визвольної боротьби ОУН-УПА⁶³², репресивної політики органів державної безпеки⁶³³, а також аналізують політичні настрої західних українців⁶³⁴. Вказуючи на особливості перших повоєнних виборів, О. Стасюк констатує, що «стосунки влади і населення не встигли набути ознак соціальної мімікрії. Майже всі західні українці виявилися несприйнятливими до сталінської пропаганди. Вони не лише не приховували негативного ставлення до радянського режиму, але й активно йому протистояли»⁶³⁵. Відзначимо, що численні факти антирадянських настроїв під час виборчих кампаній 1946–1947 і 1950–1951 рр. зафіксовані й у Західній Білорусії⁶³⁶.

Серед дослідників, які безпосередньо займалися повоєнними виборами в Закарпатській області, відзначимо І. Шершуна, В. Деле-

⁶³² Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році. *Визвольний шлях: суспільно-політичний, науковий і літературний місячник*. 2001. Кн. 12. С. 64–71; Дмитерко О. М. ОУН-УПА і вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 року. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президенті України*. Львів, 2003. Вип. 3. С. 105–112; Ільницький В. Вибори до Верховних рад СРСР (1946 р., 1950 р.) і УРСР (1947 р., 1951 р.) як одна із форм радянзації у Карпатському краї ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич: Коло, 2012. Вип. XVI. С. 361–383; Стародубець Г. Особливості електоральної поведінки повстанського заплілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 70–75.*

⁶³³ Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*. 2018. № 30. С. 13–23.

⁶³⁴ Стасюк О. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2019. Вип. 32. С. 113–124.

⁶³⁵ Там само. С. 123.

⁶³⁶ Шумські Я. Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944–1953 г.). Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выд. Смаленск: Інбелкульт, 2014. С. 181–188.

гана⁶³⁷, М. Макару⁶³⁸. В. Міщанин вивчав перші виборчі кампанії союзного⁶³⁹ (співавтор Н. Жулканич), республіканського⁶⁴⁰ і місцевого рівнів⁶⁴¹ у контексті радянізації Закарпаття 1944–1950 рр. Загальний аналіз радянських виборів зробили Р. Офіцинський⁶⁴², Ю. Остапець та М. Токар⁶⁴³.

Метою нашого дослідження є висвітлити виборчий процес «сталінського волевиявлення» в Закарпатській області не тільки як обов'язковий процес організований радянською державою із відкритою (агітацією і пропагандою, виборчим ритуалом) і закритою (залучення військових підрозділів, органів державної безпеки при проведенні виборів) сторонами, а й із позицій повсякдення прослідкувати через вибори сприйняття / неприйняття населенням радянських перетворень.

Вибори до ВР СРСР (10 лютого 1946 р.): компартія, держбезпека, населення. До перших радянських виборів на Закарпатті влада підійшла з великою відповідальністю. До складу 663 виборчих комісій було включено 4 865 осіб, у т. ч. 1 351 комуніст (28 %). Агітатори і пропагандисти, склад яких добирався первинними орга-

⁶³⁷ Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 71–76.

⁶³⁸ Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946–1991)*. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. С. 39.

⁶³⁹ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2015. Вип. 13. С. 52–60.

⁶⁴⁰ Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканській парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Історичні науки*. 2015. № 2. С. 54–62.

⁶⁴¹ Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточно легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія*. 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78.

⁶⁴² Офіцинський Р. Фіктивні вибори. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 254–255.

⁶⁴³ Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів. Ужгород : Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. С. 108–118.

нізаціями ВКП(б), розгорнули масово-роз'яснювальну роботу з питань радянської виборчої системи та її переваг над «буржуазною», а також на нейтралізацію будь-яких опонентів, на викриття «ворожих буржуазних українських і угорських націоналістів» тощо. З метою підготовки виборів в Закарпаття з Москви і Києва прибули понад 100 працівників⁶⁴⁴.

Виборчі комісії сформували за радянським зразком. Переваги надавалися соціальному походженню, попереднім заслугам перед СРСР або Червоною армією чи Комуністичною партією⁶⁴⁵. Наприклад, до Ужгородської окружної комісії рекомендовано жителя с. Дубрівка Ужгородського округу Ю. Цуга, який «проводив активну боротьбу проти німецько-угорських загарбників, і довгий час перебував у в'язниці»⁶⁴⁶. У м. Хуст до комісії «бійці та офіцери висунули гвардії полковника М. Гаврилова», а у Свалявському окрузі – 17 «селян, робітників та інтелігенції». Угорець за національністю, К. Бігорій став членом комісії з приміткою: «будучи в 1918 р. в полоні, в Росії, вступив в ряди Червоної гвардії, був учасником громадянської війни, відстоював завоювання Жовтневої революції»⁶⁴⁷. Водночас бачимо, що до підготовки і проведення виборів залучалися представники національних меншин.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПЗУ видав спеціальну брошуру «Положення про вибори у Верховну раду СРСР» доступним тиражем: 10 тис. прим. українською мовою, 7 тис. прим. угорською. Було надруковано «Конституцію СРСР» тиражем 10 тис. українською мовою і 4 тис. угорською. Йшла підготовка до видання «Блокнота агітатора», який мав виходити 4 рази на місяць тиражем 4 тис. прим. українською мовою, 1 тис. – угорською.

У всіх округах разом із виборчими комісіями утворювали агітпункти. За останні два передвиборчі місяці агітатори провели 37

⁶⁴⁴ Макара М. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР. *Нариси історії Закарпаття. Т. III. (1946–1991)*. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. С. 39.

⁶⁴⁵ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 53.

⁶⁴⁶ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 2.

⁶⁴⁷ Там само. Арк. 8.

семінарів на теми: «Радянська держава – найдемократичніша держава в світі», «Про Сталінську конституцію», «Права та обов'язки громадян СРСР», «Про техніку голосування» і т. п., а також 72 800 бесід (70 434 у селах, 2 366 у містах) з участю 923 623 селян і 48 907 містян⁶⁴⁸. Загалом же до списків виборців станом на 1 січня 1946 р. було внесено 422 947 осіб. Таким чином, кожен із виборців мав бути присутнім на подібних заходах як мінімум двічі.

Комуністична влада навіть не розмежовувала поняття «член виборчої комісії» та «агітатор», вважаючи, що кожен член комісії обов'язково мав працювати й агітатором. Навіть офіційні зведені таблиці називалися «Зведення про кількість дільничних виборчих комісій і склад агітаторів в Закарпатській області». Положення про вибори у ВР СРСР та Конституцію СРСР роз'яснював у Закарпатті 9 161 агітатор, а у всі округи відрядили з ЦК КПЗУ доповідачів і лекторів, зокрема багатьох офіцерів із військових частин. Гуртками з вивчення «сталінського» виборчого законодавства охопили 300 тис. осіб. До складання списків виборців залучалися працівники народних комітетів, робітники, студенти.

Організатори виборів зустріли певний спротив населення краю через те, що «антинародні елементи» вели «ворожу роботу». У Хустському окрузі поширилися чутки, що всіх, хто потрапить до списків виборців, виселять у Сибір. Дехто відмовлявся називати своє прізвище, а складання списків у такому випадку відбувалося зі слів сусідів.

Із довідки від 5 січня 1946 р. «Про стан підготовки до виборів у ВР СРСР по Закарпатській області» (де-юре створена 22 січня 1946 р.), що тривалий час містила гриф «совершенно секретно», дізнаємося: у краї діяли 662 виборчі комісії, до яких входили 5 446 осіб, в т. ч. 983 жінки (18 %). Серед них – 446 членів ВКП(б), 1 276 членів КПЗУ, 495 членів ВЛКСМ і СМЗУ, 3 229 безпартійних (59 %). За соціальним станом: 869 робітників, 2 729 селян, 1 848 службовців.

До 1 січня 1946 р. обладнали 373 приміщення виборчих дільниць і 326 приміщень агітпунктів. Виготовлено 1 тис. виборчих урн встановленого зразка. У краї працювали 11 983 агітатори, з них 4 800 представників інтелігенції та 250 офіцерів Червоної армії. У

⁶⁴⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 114.

середньому на одного агітатора припадало 28 виборців⁶⁴⁹. Отож, «агітаційна машина» працювала на повну потужність.

3 січня 1946 р. розпочалося «висунення» кандидатів у депутати союзної Верховної Ради. До Ради Національностей висунули І. І. Туряницю (Ужгородський виборчий округ № 30), Ради Союзу – І. М. Ваша (Ужгородський ВО № 510), В. П. Русина (Мукачівський ВО № 511), А. І. Петрище (Хустський ВО № 512). Комуністичним ритуалом на зібраннях кандидатами в депутати Верховної Ради СРСР було висувати Й. В. Сталіна, членів Політбюро ЦК ВКП(б), М. С. Хрущова, А. І. Мікояна, К. Є. Ворошилова, Л. П. Берії, Л. М. Кагановича, М. А. Вознесенського, В. М. Молотова та ін.

Кандидатуру І. Туряниці висунули на трьох підприємствах (Мукачівському нафтоперегінному заводі, залізничному вузлі Чоп, електростанції м. Ужгород) і у чотирьох селах (Середнє Ужгородського округу, Великі Лучки Мукачівського округу, Репинне Волівського округу, Люта Великоберезнянського округу). Як бачимо, організатори виборів ретельно продумали тогочасні політтехнології виборчого процесу – І. Туряницю висували як робітники різних галузей – нафтовики, енергетики, залізничники, так і селяни низинних (Ужгородський і Мукачівський) та гірських (Великоберезнянський та Волівський) округів. Це мало показати виборцю всебічність підтримки цієї кандидатури.

Далі переходили до обговорення кандидатур. На збори з висунення І. Ваша з'явилися 2 901 особа, усі проголосували одноголосно «за». Промовці дотримуватися певної схеми: дякували «товаришу Сталіну», радянському народу, хвалили радянське виборче законодавство і конституцію. Виступаючі заздалегідь визначалися організаторами, їм підказували головні акценти майбутньої промови. Проте траплялися винятки. У с. Дравці Ужгородського округу деякі селяни заявили, що «нам все рівно, яка буде влада, аби можна було б де купити одяг та взуття». Житель с. Комарівці того ж округу І. Дзямко заявив: «Краще жити без радянської влади, бо з нею з голоду помреш»⁶⁵⁰.

Найменші прояви незадоволення населення радянською владою фіксувалися і пов'язувалися з впливом «ворожої пропаганди».

⁶⁴⁹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 12.

⁶⁵⁰ Там само. Арк. 23–25.

Так, голова СНК с. Богдан Кудрич «перед зборами заявив, що люди не будуть виступати, бо незадоволені: два місяці лісоруби не дістають тут зарплату та продуктів». У румунськомовному с. Середня Апша спілкування з виборцями відбувалося через перекладача. Проте це не завадило зафіксувати репліку з місця: «А чому нам на дозволяють ходити в ліс по дрова, а потрібно платити по 20 рублів за кубометр». Під підозру потрапили і духовні особи: «в с. В. Апша помітну протидію проводить місцевий священик Ференцик», «в самому Рахові... священик Уйгель скликає в себе на дому дітей... створивши щось на зразок школи на дому»⁶⁵¹. Найбільшим проявом «ворожої агітації» в Рахівському районі стала листівка у с. Розтока із закликом голосувати «За Бенеша», або взагалі викреслити у бюлетені прізвище кандидата.

Допомогти правильно організувати вибори у Севлюському окрузі мав «актив з товаришів, що прибули з Радянського Союзу, які обізнані зі справою»⁶⁵². Враховуючи типові передвиборчі помилки, оргінструкторський відділ Закарпатського обкому КП(б)У 17 січня 1946 р. направив таємного листа секретарям окружкомів і міськкомів, які протягом тижня, мали надіслати до обкому інформацію із відповідями на 10 питань щодо технічних аспектів виборів.

Особливо моніторилися «настрої населення в прикордонній полосі Закарпатського прикордонного округу». У доповідній записці начальника управління прикордонних військ генерал-майора Іллі Дьомшіна від 19 січня 1946 р. під грифом «Совершенно секретно. Серія “К”» (конфіденційно) відзначається, що населення прикордонної смуги Закарпатської України «до підготовки до виборів ставиться позитивно, значна кількість населення особисто залучилася до участі у передвиборчій кампанії». Але із-за слабкої агітаційно-пропагандистської роботи: «Населення неправильно розуміє майбутні вибори у Верховну Раду Союзу РСР, і на основі цього стверджує, що майбутні вибори у Верховну Раду – проведення серед населення плебісциту для голосування про приєднання Закарпатської України до Чехословаччини чи Угорщини»⁶⁵³.

⁶⁵¹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 33–34.

⁶⁵² Там само. Арк. 36.

⁶⁵³ Там само. Арк. 44.

До «ворожих висловів і ворожій діяльності антирадянських елементів» віднесли заяву близько 2 тис. членів євангельської громади сіл Нижня Апша і Біла Церква Рахівського округу, які сказали, що не візьмуть участі у виборах, бо свої голоси вже віддали Ісусу Христу. Як і вислів Феодори Тегзи: «Прийшли більшовики і принесли нам життя, світла не побачиш – гірше всякого фашистського режиму. А тепер ще й пропонують голосувати за радянську владу. Я голосувати не буду»⁶⁵⁴. Житель с. Гудя Севлюського округу Василь Чухран 18 грудня 1945 р. відзначив: «Такої влади як зараз закарпатський народ в своєму життю не бачив і її не потрібно, ніде нічого не купиш, навколо одні військові. Після цього комуністи хочуть щоб ми за них голосували»⁶⁵⁵.

Деякі жителі Берегівського округу, угорці за національністю, які мали родичів у радянських таборах військовополонених, висловлювали намір голосувати проти кандидатів у Верховну Раду СРСР. Подібні заяви вважалися «контрреволюційними», спрямованими на зрив виборів. Таке ж визначення отримав і наступний факт. 27 грудня 1945 р. в частині будинку підприємця Коцура с. Дубриничі Перечинського округу облаштували агітпункт. Наступного дня підприємець зняв табличку «Агітпункт» і замінив вивіскою «Корчма Коцура». Ще один «контрреволюційний злочин» прикордонники виявили в с. Богдан Рахівського округу, коли на вулиці знайшли 5 антивиборчих листівок⁶⁵⁶.

У союзній столиці м. Москва ретельно стежили за передвиборчою ситуацією в Закарпатті. 8 січня 1946 р. ЦК КПЗУ одержала від Центрвиборчкому телеграму, що зобов'язала до 10 січня провести реєстрацію кандидатів, до 15 січня опублікувати інформацію про кандидата в пресі та надіслати всі відомості про кожного кандидата фельдзв'язком до Москви.

Згідно зі ст. 78 «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», голосування відбувалося на підставі документа, що засвідчує особу, – паспорта, колгоспної книжки, профспілкового квитка тощо. У зв'язку з тим, що закарпатські виборці не мали цих документів (ще не створена область, відсутні колгоспи), НРЗУ наказала

⁶⁵⁴ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 45–46.

⁶⁵⁵ Там само. Арк. 47.

⁶⁵⁶ Там само. Арк. 49.

виготовити посвідчення. Їх бланки розіслали в округи і СНК. Посвідчення нумерувалося залежно від номера виборця у «Списку виборців», вказували прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце проживання. Виборці мали отримати ці посвідчення не пізніше, ніж за 15 днів до виборів⁶⁵⁷.

Готувалися до виборів і репресивно-каральні відомства. Про це йдеться у «Плані оперативно військового забезпечення виборчих дільниць»⁶⁵⁸. Відповідні заходи проводили в два етапи. До 5 лютого 1946 р. у кожен із округів направили «відповідальних працівників» за посадою не нижче заступника начальника відділу (7 службовців НКВС, 6 співробітників НКДБ). На великі або «бунтівні» села виділили військові групи. У Рахівському окрузі по 15 прикордонників направили в села Лазещина і Кваси. У Тячівському окрузі прикордонники «забезпечували порядок» у селах Брустури (20 осіб), Усть Чорна (15), Угля (20). У Волівський, Нижньоверечанський та Свалявський округи відправили по 20 бійців 3-го гірського стрілецького Карпатського корпусу – у села Колочава-Лази, Синевир, Волове, Пилипець, Верб'яж, Щербовиця, Извор-Гута, Поляна, Березники. 30 військових прибули у с. Порошкове Перечинського округу. Крім того, з бійців Карпатського корпусу і прикордонного управління створили резервно-маневрені групи по 40–60 осіб і спрямували в округи. Загалом для проведення виборів виділили близько 810 вояків корпусу і 400 прикордонників. Вони підпорядковувалися начальникам окружних відділів внутрішніх справ. Водночас органи держбезпеки мали «найбільш активний антирадянський елемент вилучити».

Другий етап підготовки до виборів передбачав посилення військової присутності в селах, які прилягали до межі із Львівською і Станіславською (Івано-Франківською) областями⁶⁵⁹. Комуністи боялися «візитів» ОУН-УПА звідти. Так, у с. Ясіня Рахівського округу направили 60 прикордонників, у села Бистрик і Німецька Мокра Тячівського округу – по 30 прикордонників, а в с. Дубове – 30 бійців стрілецького корпусу. Карпатський корпус забезпечував

⁶⁵⁷ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті... С. 56–57.

⁶⁵⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 31–32.

⁶⁵⁹ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті... С. 57.

проведення виборів й у селах Волівського і Нижньоверечанського округу: Синевирська Поляна (40 бійців), Торунь (40), Верхнє Студене (30), Латірка (40), Мала Розтока (30), Воловець (60). У с. Люта Великоберезнянського округу розмістилися 30 прикордонників. До кожного пересувного загону входив офіцер, за званням не нижче старшого лейтенанта, політпрацівник, оперативний працівник контррозвідки «СМЕРШ». Продумали й систему маскування під виглядом розвідки, навчання чи господарських робіт. Для посилення роботи з агентурою до дня виборів органи НКВС та НКДБ в кожен округ додатково надіслали по два працівники.

Не обійшлося без ексцесів. Як повідомив начальник Воловецького окружного відділу НКВС, 21 січня 1946 р. в с. Буковець проходили збори з приводу виборів. Головував представник ЦК КП(б)У курсант партійних курсів Міхаїл Пупишев, якого «обеззброїли та забрали з собою бандерівці»⁶⁶⁰.

7 лютого 1946 р. начальник гарнізону м. Ужгород генерал-лейтенант М. Гаген видав наказ № 5 «Для підтримки порядку в Ужгородському гарнізоні в період виборів у Верховну Раду СРСР». Командиру 128 гвардійської гірської стрілецької дивізії доручено створити дві оперативні групи з числа курсантів по 16 осіб на чолі з офіцером. Їх мали забезпечити боєприпасами, двома вантажівками з повною заправкою паливом і тримати в бойовій готовності з 8 до 12 лютого 1946 р.⁶⁶¹. 26 бійців направлялися для підтримки правопорядку в Ужгороді. Під посилену охорону взяли обком КП(б)У, облвиконком, електростанцію, радіостанцію, виборчі дільниці, водопровід, нафтобазу, мости через р. Уж, банк, міськком КП(б)У, міськвиконком.

Обласне управління зв'язку встановило телефонні апарати безпосередньо на виборчих дільницях, використавши при цьому і телефонні апарати військових частин, лісоуправлінь і залізничних станцій. У такий спосіб телефонізували 397 із 664 виборчих дільниць. Крім того, встановили 10 телеграфних пунктів, задіяли 31 рацію і три радіостанції.

Станом на 9 лютого 1946 р. в Закарпатській області діяло 666 виборчих дільниць, до списків виборців внесли 433 064 особи, на-

⁶⁶⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 61.

⁶⁶¹ Там само. Арк. 74.

лічувалося 11 397 агітаторів. Від 3 січня до 10 лютого 1946 р. проведено 314 зборів і мітингів з участю 37 074 особи, а з доповідями виступили 270 комуністів, чиновників, агітаторів⁶⁶².

Нерідко військові та репресивно-каральні органи вели «роз'яснювальну роботу» за власним сценарієм. Так, 7 лютого 1946 р. прикордонники на чолі з майором Сімбіркіним провели бесіду з 6 жителями с. Вари Берегівського округу, які трьома днями раніше, 4 лютого, відмовилися взяти посвідчення на голосування, оскільки «голосувати за більшовиків не будуть»⁶⁶³. Про цей факт відразу поінформовано секретаря Закарпатського обкому КП(б)У Г. Пінчука.

Не випадково на день виборів залучили велику кількість військових, а дільниці взяли під гласну і негласну охорону по лінії НКВС. Уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкому, окружкомів і міськкомів КП(б)У отримали посвідчення на право присутності у виборчих комісіях 10 лютого 1946 р. при підрахунку голосів.

Сам день голосування відображено вельми детально в оперативних звітах з округів. У цих звітах відзначено «хороший настрій населення», голосування розпочалося вчасно «в 6 годин по московському часу». Вказували на електоральну активність місцевого населення. Наприклад, на виборчу дільницю 233 Воловецького округу 75-річний М. Містер прийшов ще опівночі, щоб проголосувати першим. У с. Латірка цього ж округу 81-річний житель М. Зарібчак привів із собою на дільницю свою родину в кількості 20 осіб – синів, дочок, онуків і заявив: «Разом з усією сім'єю ми будемо голосувати за товариша Туряницю і Ваша»⁶⁶⁴.

У Севлюському окрузі на виборчу дільницю № 116 о 5 год 30 хв з'явилися близько 300 виборців, а в селах Верхній Коропець і Грабово Мукачівського округу на 10 год повністю завершили голосування. Загалом по Закарпатській області на 10 год проголосували 123 378 осіб, або близько 30 % виборців⁶⁶⁵. Це результат величезного агітаційно-пропагандистського пресингу і суворого контролю з боку комуністичної влади.

⁶⁶² ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 71, 76–77.

⁶⁶³ Там само. Арк. 74.

⁶⁶⁴ Там само. Арк. 89.

⁶⁶⁵ Там само. Арк. 82–84.

На 15 год проголосував 348 271 виборець, або 80,3 % внесених до списку. На цей час в угорськомовному с. Добронь Ужгородського округу знайшли листівку українською мовою: «Брати мадяри рвіть бюлетені і не голосуйте, бо недалеко той час, що для вас засяє сонце»⁶⁶⁶. У с. Малий Раковець Іршавського округу місцева жителька О. Тавко отримала два бюлетені та порвала їх у кабінці для голосування.

Відомо багато фактів про голосування проти безальтернативних кандидатів. У с. Вишково Хустського округу на 250 бюлетенях було написано українською мовою «Хай живе Бенеш», а 102 «сектанти» цього села відмовилися від участі у виборах, навіть «член Хустської окружної виборчої комісії в бюлетенях повикреслював Туряницю і Петрище»⁶⁶⁷.

Загалом партійні та державні чиновники, військові, співробітники органів внутрішніх справ і державної безпеки забезпечили необхідний результат. У оперативних зведеннях в день голосування зафіксовано, що із 441 952 виборців, які отримали бюлетені до Ради Союзу, проголосували 440 621 (99,95 %). У голосуванні до Ради Національностей взяв участь 440 421 виборець (98,2 %). Результати голосування такі: до Ради Національностей обраний І. Туряниця – 396 652 голоси (92,1 %), до Ради Союзу – І. Ваш – 129 753 голоси (85,82 %), В. Русин – 132 743 (92,4 %), Г. Петрище – 129 156 (88,1 %)⁶⁶⁸.

Вибори до ВР УРСР (9 лютого 1947 р.): «агітпроп» і «мені треба хліб, а не голосувати». 18 лютого 1947 р. у м. Ужгород збори партійного активу Закарпатської області обговорили лише одне питання «Підсумки виборів до Верховної Ради УРСР і завдання парторганізацій». Головний доповідач – секретар обкому КП(б)У Г. Пінчук. На зборах були присутні керівники міських і окружних комітетів КП(б)У, редактори окружних газет, начальники окружних відділів МВС і МДБ, директори і секретарі парторганізацій великих підприємств, директори МТС, секретарі парторганізацій окремих сіл⁶⁶⁹. Регламент зборів передбачав 1,5 год на виступ доповідача,

⁶⁶⁶ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 95.

⁶⁶⁷ Там само. Арк. 101.

⁶⁶⁸ Там само. Арк. 149.

⁶⁶⁹ Там само. Спр. 280. Арк. 1.

10 хв на обговорення, з перервою через дві години на 15 хв. В обговоренні виступили 23 учасники зборів⁶⁷⁰. У резолюції зборів зазначили, що «блок комуністів і безпартійних 9-го лютого, в день виборів одержав нову, блискучу перемогу. 99,97 % всіх виборців прийняло участь у виборах депутатів Верховної Ради УРСР, з них 98,58 % віддали свої голоси кандидатам сталінського блоку комуністів і безпартійних»⁶⁷¹. Отож, радянська влада має безмежну народну підтримку, а Радянський Союз міцний, як ніколи.

Вибори до Верховної Ради УРСР пройшли на Закарпатті за сценарієм перших радянських виборів 1946 р. Виборці вже розуміли, що потрібний результат комуністи однаково отримають, тому слід прийти на вибори, щоби не мати неприємностей⁶⁷².

У виборчій кампанії 1947 р. членами виборчих комісій, агітаторами і довіреними особами працювали 18 688 осіб, зокрема 4 624 комуністи і 3 685 комсомольців⁶⁷³. Активно залучалися профспілки, жінки, вчителі. Висвітлювали виборчий процес обласні газети «Закарпатська правда», «Закарпатська Україна» й окружні газети, які «провели значну роботу по пропаганді радянського ладу, у висвітленні прав і обов'язків громадян, в агітації за кандидатів блоку комуністів і безпартійних». Зауважимо, що ця агітація відбувалася під безпосереднім контролем окружних і міських комітетів КП(б)У, які «конкретно допомагали в роботі агітаторів, керівників агітколективів і зав. агітпунктами». Передусім – через підвищення відсотків явки виборців і голосів «за» у порівнянні з попередніми виборами.

Виборча кампанія розпочалася, по суті, після схвалення рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 28 листопада 1946 р. «Про організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». Вийшли друком спеціальні інструкції-довідники із видом робіт, графіками їх виконання, призначенням відповідальних осіб, цитуванням норм виборчого законодавства тощо. До 10 грудня 1946 р. створили ок-

⁶⁷⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 1–2.

⁶⁷¹ Там само. Спр. 280. Арк. 3.

⁶⁷² Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент... С. 54–62.

⁶⁷³ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 4.

ружні, а до 20 грудня – дільничні виборчі комісії. До 1 січня 1947 р. завершили складання списків виборців⁶⁷⁴.

Згідно з графіком, висунення кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР з публікацією у пресі відбулося не пізніше 4 січня 1947 р., а їх реєстрація – до 9 січня. Не пізніше 14 січня публікували відомості про кожного зареєстрованого кандидата. До 25 грудня 1946 р. при кожній виборчій дільниці створили агітаційний пункт, а до 20 грудня – провели окружні і кущові тритижневі семінари керівників агітколлективів і п'ятиденні семінари пропагандистів. Належало не рідше ніж двічі на місяць проводити кущові та дільничні семінари, наради агітаторів з обміну досвідом⁶⁷⁵. Врахувавши національну специфіку Закарпаття, комуністи віддрукували по 5 тис. прим. «Положення про вибори у Верховну Раду УРСР» і Конституції УРСР на угорській мові. ЦК ВКП(б) тримало на контролі перебіг виборчої кампанії в Закарпатській області: створення виборчих округів і дільниць, окружних і дільничних виборчих комісій, висунення кандидатів в депутати, проведення окружних передвиборчих зборів, хід агітації, підсумки виборів⁶⁷⁶.

З інструкції ЦК ВКП(б) від 29 листопада 1946 р. дізнаємося, як відбувалося висунення кандидатів: «Необхідно наперед визначити, які заводи, заклади, колгоспи і громадські організації будуть висувати кандидатів в депутати по тому чи іншому виборчому округу і визначити день зборів»⁶⁷⁷. Як бачимо, вже на первинному рівні виключалися наперед неузгоджені варіанти. Єдиний кандидат був задовго до виборів визначений у кабінетах високих партійних функціонерів.

Як насправді висували кандидатів, розглянемо на прикладі Рахівського округу. 31 грудня 1946 р. рішенням бюро окружкому КП(б)У розроблено план заходів з проведення зборів, затверджені відповідальні особи з числа партійно-радянського активу. Так, збори у с. Ясіня провели секретар окружкому КП(б)У Мащенко, секретар окрвиконкому Бабійчук, начальник окружного відділу МВС Мішін,

⁶⁷⁴ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 1.

⁶⁷⁵ Там само. Арк. 2.

⁶⁷⁶ Там само. Арк. 12.

⁶⁷⁷ Там само. Арк. 9.

другий секретар окружному ЛКСМУ Червінський у присутності уповноваженого обкому КП(б)У Бондаренка і працівника окружної газети⁶⁷⁸.

2–3 січня 1947 р. відповідальні особи відбули в Ясіня для підготовки зборів. Збори розпочалися 4 січня о 12 год в сільському клубі, де зібралися 413 виборців. Спочатку обрали президію з 9 осіб. Потім селянин Ю. Біланюк запропонував обрати почесну президію в складі всього Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, а її головою – Й. Сталіна.

Після програмної промови уповноваженого обкому КП(б)У Д. Бондаренка слово взяв директор Ясінянського ліспромгоспу, член ВЛКСМ Василь Кучерук: «Вношу пропозицію першим нашим кандидатом в депутати у Верховну Раду УРСР висунути Секретаря ВКП(б), Голову Ради Міністрів СРСР, Генераліссімуса товариша Сталіна Йосипа Віссаріоновича і просити товариша Сталіна дати згоду балотуватися по нашому Рахівському виборчому округові № 403»⁶⁷⁹. Зрозуміло, збори одноголосно підтримали цю ініціативу. Далі секретар первинної партійної організації с. Ясіня Василь Копанчук запропонував висунути кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР «близького соратника великого Сталіна», секретаря ЦК КП(б)У, голову Ради Міністрів УРСР Микиту Хрущова. За це теж проголосували одностайно. Відтак висунули реальних кандидатів. Лікар Ясінянської поліклініки С. Ратовський назвав кандидата в депутати – Білоуса Андрія Михайловича, голову Ясінянської сільської ради. В обговоренні виступили 6 осіб. Як відзвітував секретар Рахівського комітету КП(б)У І. Мащенко, «збори селян села Ясіня, робітників та інтелігенції Ясінянського ліспромгоспу і лігоспу пройшли на високому ідейно-політичному рівні, організовано і з великою активністю населення»⁶⁸⁰.

Після того включили агітаційно-пропагандистську машину – мітинги, збори, доповіді, бесіди, лекції, агітація через пресу, кіно, радіо тощо. На окружних зборах, де затверджувався кандидат у депутати, йому обирали й довірених осіб із розрахунку 1–2 на виборчу дільницю. Для довірених осіб підбирали досвідчених агітаторів

⁶⁷⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 37.

⁶⁷⁹ Там само. Арк. 39.

⁶⁸⁰ Там само. Арк. 40.

для роботи серед населення. Міськкоми і окружками Компартії на спеціальних зборах інструктували довірених осіб і агітаторів. Завідувач агітпунктом призначався і затверджувався окружкомом або міськкомом партії. До його функціональних обов'язків входило допомагати довірній особі, інструктувати агітаторів, які працюють на цій дільниці. У день виборів на допомогу дільничним комісіям виділяли «актив для зв'язку з виборцями і ліпшого обслуговування»⁶⁸¹.

Так, Мукачівський міський комітет КП(б)У для керівників агітколективів і завідувачів агітпунктами щоп'ятниці проводив тричотиригодинні семінари: «Радянська демократія – демократія найвищого типу», «Про організацію агітаційно-масової роботи», «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», «Про хід підготовки до Виборів у Верховну Раду УРСР, досвід роботи на агітпунктах» та ін.⁶⁸²

Комуністи активно долучали до виборчої кампанії молодь. Наприклад, 20 грудня 1946 р. у м. Мукачево відбулося зібрання комсомольського активу міста (205 осіб), де розглянули питання «Про завдання комсомольських організацій у підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР». Виступили 15 присутніх. У підсумку 37 комсомольських організацій закріпили за дільницями, до агітаційної роботи залучили 280 комсомольців, задіяли 10 гуртків художньої самодіяльності для «обслуговування виборців»⁶⁸³.

Нововведенням 1947 р. став показ документальних фільмів з одночасним веденням агітації. В області «працювало 24 кінопередвижки і 17 кінотеатрів. Діючою мережею обстежено 31 100 глядачів, дано 2 133 сеансів, обслужено 292 зборів виборців і 499 сільських рад»⁶⁸⁴. Ще одним нововведенням стала організація спортивних змагань, приурочених до виборів.

В Ужгород постійно надходила інформація з міст і округів Закарпатської області щодо підготовки виборів. В обласному центрі її узагальнювали, систематизували, аналізували та у вигляді звітів направляли до республіканських партійних органів. Так, відділ

⁶⁸¹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 12.

⁶⁸² Там само. Спр. 382. Арк. 47.

⁶⁸³ Там само. Спр. 288. Арк. 5.

⁶⁸⁴ Там само. Спр. 391. Арк. 10.

агітації і пропаганди ЦК КП(б)У був проінформований, що 6–7 грудня 1946 р. в Ужгороді проведено короткотерміновий семінар «Про вибори до Верховної Ради УРСР і завдання працівників культурно-освітніх закладів» для завідувачів профільними окружними і міськими відділами. У всіх округах області пройшли такі ж семінари завідувачів клубів і хат-читалень, де взяли участь 592 особи⁶⁸⁵.

7–12 грудня 1946 р. на пленумах окружкомів і міськкомів з участю представників обкому партії обговорили постанову ЦК КП(б)У «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». На цей час в області створили 615 агітколективів, які об'єднали 10 735 агітаторів, серед них понад 5 тис. вчителів і лікарів. Агітатори працювали на дільницях й агітпунктах. Використовувався метод десяти хаток. На підприємствах і навчальних закладах комсомольці відкрили 465 гуртків із вивчення Конституції та Положення про вибори.

Утім, у деяких селах зафіксували підривні дії «з боку куркульських елементів», зокрема «ворожу агітацію» задля зриву виборів. У селах Канора і Нижні Ворота Воловецького округу говорили про те, що минулі вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) не визнали Великобританія та США, оскільки вони мали пройти під їх контролем⁶⁸⁶. Це відзначено у довідці завідувача оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У А. Шаповала від 23 грудня 1946 р. Також поширились чутки про те, що з 15 грудня радянська влада буде відбирати свиней, тому їх селяни масово вирізували. Окремо зауважено: «Люди бояться, щоби після виборів не з'явилися колгоспи, бо в колгоспі жити буде тяжко, все перейде на пайок і землі своєї не буде»⁶⁸⁷. Ще у серпні 1946 р. восьма сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання схвалила Закон «Про доповнення ст. 18 Конституції Української РСР» у зв'язку зі створенням Херсонської та Закарпатської областей. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 листопада 1946 р. в Закарпатській області утворено 9 виборчих округів в український парламент. 14 грудня 1946 р. виконком облради затвердив склад

⁶⁸⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18.

⁶⁸⁶ Там само. Арк. 43.

⁶⁸⁷ Макара М. Формування органів влади на місцях... С. 41.

окружних виборчих комісій у кількості 99 осіб⁶⁸⁸. Серед них були 83 українці, 9 росіян, 7 представників інших національностей. За соціальною ознакою – 20 робітників, 17 колгоспників і селян, 47 службовців, 15 представників інтелігенції. Домінували члени ВКП(б) – 55, комсомольців налічувалося 6, а безпартійних – 38. До окружних комісій потрапили 37 жінок. Отже, середньостатистичний член окружної комісії – службовець-комуніст українського походження.

Усього створили 694 виборчі дільниці, у т. ч. 69 військових, або 10 %. Кількість дільниць у порівнянні з попередніми виборами збільшилася на 28. Траплялися недогляди, наприклад, при створенні дільниць у Воловецькому окрузі випустили поселення Полище, що за 3 км від с. Грабівниця. Дільниці розмістили у школах (333), сільрадах (131), клубах (54), хатах-читальнях (44), інших приміщеннях (63), зокрема військових частинах.

17–25 грудня 1946 р. сформували дільничні виборчі комісії. До їхнього складу увійшли 5 126 осіб, із них 1 746 жінок. Переважали безпартійні (3 558), членів ВКП(б) нарахували 951, членів ВЛКСМ – 617. Найбільше до складу цих комісій увійшло українців – 4 164, угорців було 577, росіян – 193, євреїв – 56, словаків – 29, представників інших національностей – 107. За соціальною ознакою: робітників – 552, селян і колгоспників – 2 863, службовців – 1 711. Вищу і незакінчену вищу освіту мали 189 осіб, середню і незакінчену середню освіту – 140, початкову – 3 529.

В Ужгороді пильно стежили за формуванням складу дільничних комісій. Обком КП(б)У буквально виловлював неблагонадійних. Так, Мукачівський міськком КП(б)У затвердив головою виборчої дільниці Івана Головея, котрий подав документи на оптацію. У с. Мала Бийгань Берегівського округу до комісії потрапив реформатський дяк Імре Комарі, а в с. Бовтрадь того ж округу – член церковної ради Юлій Боюс⁶⁸⁹. Це вважалося грубими політичними промахами, які потрібно було негайно виправляти.

Агітатори звітували про факти «ворожих виступів». Згідно з їх свідченнями, у с. Костьова Пастіль Великоберезнянського округу проти радянського виборчого законодавства висловилися місцеві мешканці Штибель, Керецман, Фетько. У с. Стричава того ж округу

⁶⁸⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 49.

⁶⁸⁹ Там само. Арк. 51.

селянин Михайло Гайданка висловив категоричний протест: «Я писатися не буду в список, і голосувати не піду»⁶⁹⁰.

Формально закарпатці на виборах до парламенту республіки продемонстрували підтримку нової влади. Певна частина населення області повірила в ідеї соціальної рівності та швидке наближення комуністичного благоденства. «Животворна ідея виборчого блоку комуністів і безпартійних, яка себе блискуче виправдала на всіх попередніх виборах, дістала повну перемогу і на цих виборах», – написав далі партійний працівник⁶⁹¹.

Загалом комуністи добилися бажаного відсотка. Усього проголосували 473 433 виборці (99,97 %). Із них 466 723 (98,58 %) віддали свої голоси за кандидатів єдиної політичної сили – блоку комуністів і безпартійних⁶⁹². В 11 округах на дільниці з'явилися 100 % виборців. На багатьох дільницях 100 % виборців проголосували за пропонованих кандидатів.

Водночас багато виборців опонували комуністичній владі. У Хустському виборчому окрузі проти проголосували 818 осіб, а 530 виборців забрали з собою бюлетені або понищили їх. У Рахівському виборчому окрузі проти проголосували 939 осіб, а 125 порвали бюлетені. У Перечинському – відповідно 517 і 111 виборців. Зафіксовано низку «антирадянських вилазок». У с. Порошково Перечинського округу порвали 100 виборчих бюлетенів, причому багато з них демонстративно. У цьому ж селі в день виборів вивісили портрет Міклоша Горті, розкидали антирадянські листівки і листи із закликом не голосувати за комуністів, бо скоро прийдуть англійці та американці.

У с. Павлово Свалявського округу в урні виявили 9 бюлетенів з вирваними прізвищами і 30 чистих аркушів паперу замість бюлетенів⁶⁹³. На 100 виборчих бюлетенях у Мукачівському окрузі невідомі написали «Голосую за Бенеша», «Хай живе Бенеш», «Голосую за угорців»⁶⁹⁴. У Великоберезнянському окрузі на бюлетенях написали: «Хай живе Чехословацька республіка», «Хай живе Чехо-

⁶⁹⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 6.

⁶⁹¹ Там само. Спр. 238. Арк. 10.

⁶⁹² Там само. Спр. 280. Арк. 11, 13.

⁶⁹³ Там само. Спр. 238. Арк. 23.

⁶⁹⁴ Там само. Спр. 287. Арк. 7.

словаччина і Англія»⁶⁹⁵. Навіть комсомольці нищили бюлетені. Зо-крема, у с. Нанково Хустського округу комсомолец Ковач прийшов на виборчу дільницю з родиною (3 особи) і демонстративно порвав одержані бюлетені. У подібному підозрювали також і члена дільниці с. Тячів комуніста Кушніра, який з переносною урною ходив до виборців додому – хворих та інвалідів. В урні виявили 45 бюлетенів з вирізаними ножицями прізвищами депутата. У партфункціонерів закрився сумнів, чи не сам Кушнір вирізав прізвища або спонукав до цього виборців⁶⁹⁶.

Відомо і про низку нетипових ситуацій, пов'язаних з поведінкою виборців. У с. Кам'яниця Ужгородського округу Ганна Фукста привселюдно відмовилася від голосування. Михайло Пастеляк заявив односельцям: «Цигани грати не можуть – вони сидять без хліба». Подібно сказав Іван Фукста: «Мені треба хліб, а не голосувати»⁶⁹⁷. Про це відразу повідомили органам держбезпеки, й у Кам'яницю терміново виїхали кущовий уповноважений з виборів і працівник МДБ.

Водночас у Великому Березному Галина Павликова, жінка окружного уповноваженого МДБ, на виборчій дільниці в присутності виборців влаштувала скандал. Вона звернула увагу, що порушується норма про таємне голосування, оскільки «відкриті кабінки, окружком партії порушує Конституцію»⁶⁹⁸. Знявши занавіски, вона закрила кабінку для голосування.

Ці факти партійні діячі розглядали як вияв невдоволення радянською владою, тому зробили висновок: «Треба піднести пильність партійних, радянських органів. Ми повинні пам'ятати вказівки товариша Сталіна про те, що чим більші будуть наші успіхи на фронті соціалістичного будівництва, тим більше буде загострюватись класова боротьба. Без боротьби вороги своїх позицій не здають, вони будуть чинити опір. І цей опір ми зломимо лише за умови піднесення класової пильності»⁶⁹⁹.

⁶⁹⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81.

⁶⁹⁶ Там само. Спр. 238. Арк. 24.

⁶⁹⁷ Там само. Спр. 290. Арк. 114.

⁶⁹⁸ Там само. Спр. 289. Арк. 81.

⁶⁹⁹ Там само. Спр. 238. Арк. 26.

Отже, перші вибори до українського радянського парламенту в Закарпатській області відбулися 9 лютого 1947 р. Обиралася Верховна Рада УРСР другого скликання. Маючи досвід проведення у 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР, місцеві комуністи поліпшили свої електоральні здобутки: явка – 99,97 % виборців, «за» – 98,58 %. На безальтернативній основі депутатами республіканського парламенту стали А. М. Білусяк, І. І. Демшин, С. М. Микуланинець, І. Д. Петрущак, Г. П. Пінчук, Д. П. Попович, А. А. Селянчина, І. І. Туряниця, В. І. Черничко.

Вибори до місцевих Рад (26 грудня 1947 р.): легітимізація влади і останні «ворожі прояви». Упродовж березня-травня 1946 р. в Закарпатті з'явилися місцеві органи державної влади – виконавчі комітети, їх відділи й управління. Проте виборів до місцевих рад не проводили. Натомість у лютому 1946 р. та лютому 1947 р. пройшли вибори до союзного і республіканського парламентів. Для повної легітимізації радянської влади залишалось провести місцеві вибори⁷⁰⁰. Їм комуністи приділили не меншу увагу, ніж попереднім виборам.

Підготовка до перших виборів у місцеві органи влади в радянському Закарпатті теж розпочалася заздалегідь. 28 серпня 1947 р. секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Туряниця в листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова просив дозволу провести окружні і міські партійні конференції. Партійне керівництво в Закарпатській області здійснювало тоді оргбюро, затверджене 5 січня 1946 р. ЦК ВКП(б). Обласної партконференції у 1946 р. не проводили. У липні 1946 р. провели тільки окружні і міські конференції. Оскільки термін повноважень міськкомів і окружкомів закінчився, то Закарпатський обком КП(б)У просив ЦК КП(б)У дозволити провести конференції для звітів і виборів окружкомів і міськкомів КП(б)У ще до місцевих виборів⁷⁰¹. Термін проведення таких конференцій встановлювався із 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. На 18–19 жовтня запланували обласну партконференцію.

Офіційним стартом виборчої кампанії до місцевих рад в області стали постанови ЦК КП(б)У від 12 вересня 1947 р. та Закар-

⁷⁰⁰ Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР... С. 73–78.

⁷⁰¹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 20.

патського обкому КП(б) У від 20 вересня 1947 р. «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу в зв'язку з майбутніми виборами в місцеві ради депутатів трудящих Української РСР». Окружні бюро КП(б)У розробили свої постанови і відповідні заходи. Так, 29 вересня 1947 р. пройшла інструктивна нарада партійно-радянського активу районного центру Рахів за участі 43 осіб. Головний доповідач – секретар окружкому КП(б)У І. Мащенко⁷⁰². Рішенням бюро цього окружкому 32 членів активу закріпили за конкретними сільрадами. 30 вересня і 1 жовтня 1947 р. відбулися кущові наради секретарів партійних і комсомольських організацій, голів і секретарів сільрад, керівників установ і підприємств. Відтак парторганізації і сільради разом із уповноваженими до 10 жовтня сформували територіальну комісію, утворили виборчі округи для обрання депутатів обласної, окружної та сільських рад. Зокрема, на затвердження в обком КП(б)У подали 6 окружних комісій з виборів до обласної ради. 4 жовтня в Рахові провели окружну нараду директорів і завідувачів шкіл, керівників учительських агітколлективів (47 присутніх), де доповів завідувач відділу пропаганди та агітації окружкому КП(б)У Мамутов⁷⁰³. Подібні заходи відбулися у всіх округах Закарпатської області.

1–4 жовтня 1947 р. партійно-радянський актив підібрав кандидатури до виборчих комісій – окружних, територіальних, дільничних, сільських. Так, у Воловецькому окрузі створили дві комісії з виборів до обласної ради в складі 14 осіб – по 7 у кожній (Нижньоворітській та Воловецькій). Крім того – територіальну комісію (7 осіб), 25 комісій з виборів в окружну раду (по 7 членів у кожній), 25 дільничних комісій (усього 276 осіб), 322 сільські комісії (966 членів). Ще створено одну спеціальну комісію, де мали проголосувати відповідальні за вдале проведення виборів працівники органів державної безпеки і військові. Загалом до складу усіх комісій на Воловеччині увійшла 1 791 особа: 121 комуніст, 329 комсомольців, 1 341 безпартійний. Серед них 805 жінок, або 45 %⁷⁰⁴.

Штат агітаторів теж пройшов сувору перевірку. Їх число значно збільшили, але відсіювали пасивних. У цій окрузі діяли 32

⁷⁰² ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 2.

⁷⁰³ Там само. Арк. 3.

⁷⁰⁴ Там само. Арк. 6–7.

агітпункти, до низки сіл відрядили уповноважених окружкому КП(б)У. Кращі агітколлективи відразу відзначили. У Великоберезнянському окрузі працювало 39 агітпунктів, які розмістили в клубах, хатах-читальнях і прикрасили наочною агітацією, лозунгами, плакатами. В окрузі підібрали 580 агітаторів «з лучших людей села» – учителів, медиків, комуністів і комсомольців. В Іршавському окрузі станом на 30 жовтня 1947 р. агітатори прочитали 317 доповідей і повідомлень для 12 849 осіб, провели 3 700 бесід, охопивши до 40 тис. місцевих мешканців⁷⁰⁵.

Організатори місцевих виборів у Закарпатській області вирішили виправити недоліки попередніх виборчих кампаній, зокрема, щодо низького відсотка явки виборців і результатів волевиявлення на ділянках, де компактно голосували угорці. Так, в Ужгороді 10–11 жовтня 1947 р. відбувся дводенний семінар секретарів первинних організацій та керівників агітколлективів з угорських сіл (72 слухачі)⁷⁰⁶. Серед 922 агітаторів Ужгородщини було 168 угорців⁷⁰⁷.

В округах часто практикували різного роду семінари. Так, 28 жовтня 1947 р. в Перечині провели семінар з керівниками агітколлективів і керівниками стінгазет. Одним з основних питань стало «Положення про вибори в місцеві Ради депутатів трудящих»⁷⁰⁸. Окремо йшлося про забезпечення агітпунктів округи пересувними бібліотеками. До агітації підключили й кінематограф. В області мало запрацювати 89 кінозакладів: кінотеатрів – 47, кінопересувок – 37, профспілкових кінотеатрів – 5⁷⁰⁹. Спеціально на час проведення виборів в округах задіяли пересувні агіткульбригади на автомобілях. Активно виступала також обласна агіткульбригада.

Хід підготовки виборчої кампанії до місцевих рад висвітлювався на сторінках обласних й окружних газет. Так, у Воловецькій окружній газеті одночасно опублікували Указ Президії Верховної Ради УРСР про призначення виборів і статтю на допомогу пропагандистові «Кому належить влада в нашій країні»⁷¹⁰. Майже у кожному номері «Закарпатської правди» друкувалися матеріали ви-

⁷⁰⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 24, 40.

⁷⁰⁶ Там само. Спр. 382. Арк. 166.

⁷⁰⁷ Там само. Спр. 294. Арк. 170.

⁷⁰⁸ Там само. Спр. 379. Арк. 23.

⁷⁰⁹ Там само. Арк. 33.

⁷¹⁰ Там само. Спр. 294. Арк. 73.

борчої тематики: звіти з округів, матеріали агітаційного характеру, інформація виборчих комісій тощо⁷¹¹. Значна увага приділялася наочній агітації «у с. Воловець та селах округи виготовили транспаранти про п'ятирічний план, написали лозунги⁷¹²».

Висували кандидатів до місцевих рад в стислі терміни за наперед складеним сценарієм. У м. Ужгород висунення кандидатів у депутати обласної ради провели 12 листопада 1947 р. протягом однієї години: розпочали о 9.00, а завершили до 10-ої на всіх восьми дільницях міста. Під час висунення кандидатів до місцевих рад громадяни висловлювали невдоволення виборчим законодавством і процедурою голосування. Так, у с. Бабичі на Мукачівщині «куркулі» В. Чорі та П. Маринець заявили, що голосувати за висунені кандидатури не будуть. У с. Пістрялово того ж округу кандидати в депутати сільради М. Горваті В. Горват виступили проти висунення кандидатами жінок. Вони покинули збори разом із понад сотнею виборців⁷¹³.

Тим не менше, у Мукачівському окрузі 21 грудня на дільниці з'явилися 100 % виборців. За кандидатів до обласної ради проголосувало 99,93 %, до окружної ради – 99,92 %, сільських рад – 99,07 % виборців. Цей результат пояснили високою довірою виборців до Компартії та «великого вождя народів товариша Сталіна». До недоліків виборчої кампанії на Мукачівщині віднесли недостатність агітаційно-масової роботи в селах через безвідповідальність уповноважених окружкому КП(б)У. В окрузі 191 особа проголосувала проти кандидатур до облради (33 виборці), окружної ради (35), сільських рад (123)⁷¹⁴.

Для «обслуговування» виборців на дільницях у день голосування розгорнули буфети, виступали гуртки художньої самодіяльності (села Великі Лучки, Ракошино, Страбичово Мукачівського округу), комуністи і комсомольці ходили з урнами для голосування до хворих і людей похилого віку додому. Підприємства за радянською традицією гучно звітували про виробничі успіхи. Так, робіт-

⁷¹¹ *Закарпатська правда*. 1947. 1 листопада. С. 2; 1947. 2 листопада. С. 2; 1947. 15 листопада. С. 1; 1947. 16 листопада. С. 3; 1947. 18 листопада. С. 3.

⁷¹² ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 382. Арк. 180.

⁷¹³ Там само. Спр. 294. Арк. 118.

⁷¹⁴ Там само. Арк. 125.

ники Мукачівського заводу ім. Кірова виконали місячний план на 104 %, а ливарники Йосип Рабатін – на 200 %, Степан Гарані – на 244 %, токарі Карл Гопко – на 164 %, Юлій Гедеон – на 200 %⁷¹⁵. На лісозавод у с. Волове (нині смт. Міжгір'я) з нагоди виборів завезли 2 тис. кубометрів ділової деревини (річний план 5 тис. кубометрів), – інформував секретар Волівського окружкома КП(б)У М. Ільченко⁷¹⁶. Ужгородщина відзвітувала про виконання планів здачі зерна на 101 %, сіна на 129 %, вовни на 129 %, м'яса на 104 %⁷¹⁷. Все це лягло важким тягарем на закарпатське селянство. Тому багато селян голосували проти або знищували бюлетені.

У день голосування пильнували за «ворожими проявами». Наприклад, у с. Прикордонне Ужгородського округу виборець Іван Галушко на дільниці сказав: «Я голосую проти». Він перекреслив бюлетені і кинув в урну. Цей факт зафіксував капітан прикордонних військ Сучков⁷¹⁸. Відмовився голосувати житель с. Кам'яниця Михайло Пастеляк: «Чого мені крутять голову, коли я не хочу за них голосувати»⁷¹⁹. У с. Кібляри уповноважений Ужгородського окружкому КП(б)У Семеній побачив, що деякі виборці викреслюють прізвища кандидатів і замазують бюлетені дьогтем. Про це він повідомив своє керівництво, і у село прибув член оргбюро КП(б)У Поштенко⁷²⁰.

У деяких селах Хустщини, особливо в Золотарево, «класовий ворог робив спроби зірвати вибори» шляхом неявки на голосування і поширення антивиборчих листівок. Однак агітатори й активісти зупинили «провокативні вилазки класового ворога» і забезпечили стовідсоткову явку виборців⁷²¹, – таку пафосну реляцію відправили в Ужгород секретар Хустського окружкому КП(б)У Гаджега і заввідділом пропаганди Котляр.

26 грудня 1947 р. оприлюднили явку виборців: до окружних рад – 99,99 %, міських рад обласного підпорядкування – 99,97 %, міських рад окружного підпорядкування – 99,95 %, сільських та се-

⁷¹⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 123.

⁷¹⁶ Там само. Спр. 313. Арк. 2.

⁷¹⁷ Там само. Спр. 382. Арк. 168.

⁷¹⁸ Там само. Спр. 294. Арк. 140.

⁷¹⁹ Там само. Арк. 144.

⁷²⁰ Там само. Арк. 140.

⁷²¹ Там само. Спр. 382. Арк. 182.

лищних рад – по 99,98 %. У 7 607 виборчих округах за кандидатів блоку комуністів і безпартійних проголосували: до окружних рад – 99,83 %, міських рад обласного та окружного підпорядкування – по 99,87 %, сільських рад – 99,68 %, селищних – 99,64 % виборців⁷²². Таким чином, усіх 7 607 кандидатів обрали депутатами відповідних рівнів, зокрема 2 323 жінок.

Вибори до ВР СРСР (12 березня 1950 р.): «патріотичні написи» і зіпсовані бюлетені. Указом президії Верховної Ради СРСР на 12 березня 1950 р. призначені вибори до Верховної Ради Радянського Союзу. Відзначалось, що ці вибори відбуватимуться в обстановці «коли радянський народ, керований більшовицькою партією, досягнув видатних успіхів в соціалістичному будівництві, самовідданою працею втілює в життя накреслену товаришем Сталіним величну програму нового могутнього підйому народного господарства, програму побудови комуністичного суспільства в нашій країні»⁷²³.

Сектор партійної інформації відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів Закарпатського обкому КП(б)У зайнявся серйозною підготовкою виборів. Чітко розмежовувалися питання, які підлягали компетенції Москви і Києва. Так, планувалося спільно інформувати ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про створення виборчих комісій (30.01.1950 р.), хід виборчої кампанії (через кожні десять днів з 08.02.1950 р.), дані про кількість виборців (18.02.1950 р.). ЦК КП(б)У інформували про хід підготовки до виборів (організація агітаційно-масової роботи, обладнання і робота агітпунктів, хід перевірки виборчих списків – телефоном 27.02.1950 р.), зустрічі кандидатів до ВР СРСР з виборцями та агітаційно-масову роботу на виборчих дільницях (детально показати 1–2 зустрічі кандидатів в депутати з виборцями, навести 2–3 приклади найбільш цікавих виступів; на конкретних прикладах показати зміст агітаційної роботи на виборчих дільницях, місцях проживання виборців та агітпунктах (телефоном 27.02.1950 р.); які питання задають виборці, скарги на погану роботу закладів торгівлі, комунального господарства), перевірку готовності виборчих дільниць до виборів (06.03.1950 р.)⁷²⁴.

⁷²² *Закарпатська правда*. 1947. 26 грудня. С. 1.

⁷²³ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1310. Арк. 1.

⁷²⁴ Там само. Арк. 1.

Ще більшу звітність мали міськкоми і окружками перед обкомом, який аналізував інформацію, реагував на неї, відправляв зведену інформацію у вищі інстанції.

Загалом у Закарпатській області (Ужгородський виборчий округ до Ради національностей) створено 689 виборчі дільниці (613 відкритих і 76 закритих). По Ужгородському виборчому округу до Ради Союзу 287; по Мукачівському виборчому округу – 215, по Хустському виборчому округу – 187. За кілька днів до виборів у виборчих списках зафіксовано 482 012 виборців, перевірено 480 039. Ще тривала перевірка списків у містах Ужгород та Мукачево і Ужгородському окрузі⁷²⁵.

Планово проводилися засідання бюро міськкомів та окружкомів КП(б)У, окружкомів ЛКСМУ, пленуми профспілкових організацій, збори робітників і службовців на підприємствах, колгоспників у артільях з висунення представників до окружних виборчих комісій з виборів до ВР СРСР. Маючи вже попередній досвід проведення виборів більшовицька влада підійшла до цього питання з усією відповідальністю. Окрім технічних правок, як-от правильне написання прізвищ, імен, по батькові, уточнення років народження кандидатів, організатори виборів намагалися дотриматися квотного принципу при формуванні окружних виборчих комісій, вносили заміни кандидатів для підвищення соціального представництва делегованих. Так, висунуті «від військовослужбовців військової частини» О. Майстренко, О. Прівезенцев, А. Кобрінській, Ф. Обухов у відредагованому варіанті були делеговані від ДОСАРМу, замість лісоруба Дубриничського ліспромгоспу Василя Ковача ввели «бригадира комуністичної бригади» цього ж ліспромгоспу Федора Крецула⁷²⁶.

У дільничній виборчій комісії налічували 5 289 членів (з місцевого населення – 4 553). З них чоловіків – 3 225 (60,7 %), жінок – 2 064 (39,3 %). За національним складом: росіян – 280 (6 %), українців – 4 223 (80,0 %), білорусів – 9 (-), угорців 586 (12 %), євреїв 85 – (1 %), інших національностей 96 (1 %). Обов'язковою була статистика «по партійності» та «по соцстановищу». Так от, членів ВКП(б) задіяних у роботі комісій було 1 092 (20,6 %), кандидатів у члени

⁷²⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1312. Арк. 6–7.

⁷²⁶ Там само. Спр. 1313. Арк. 2, 4, 6, 8, 10.

ВКП(б) – 170 (3,2 %), безпартійних – 4 027 (76,2 %), але вказувалося, що серед них членів ВЛКСМ – 977 (24,2 %). За соціальним походженням: робітників 390 (7,4 %), селян – 2 651 (50,1 %), службовців – 2 248 (42,5 %). Число військовослужбовців від загальної кількості – 43, що становило 0,8 відсотка⁷²⁷.

Більшовицьке керівництво серйозної уваги надавало «розстановці комуністів і комсомольців на виборчих дільницях». Критикували керівництво Іршавського округу, де із 572 дільничних виборчих комісій тільки 75 членів і кандидатів у члени ВКП(б) (13,2 %), у Волівському окрузі відповідно із 296 – 51 (17,1 %).

Ретельно підбирали голів і заступників окружних виборчих комісій. У архіві знаходимо характеристики на них, які візував секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Компанець. На окремих членів комісій обком затребував довідки про політичну благонадійність від органів МДБ. Планувалися часті зустрічі кандидатів із виборцями. Тут зазначалось місце, дата і час зустрічі, особа відповідальна за її проведення.

Для агітпропу ставилися завдання укріпити «зв'язок партії з народом», забезпечити «могутній підйом політичної і трудової активності мас». На практиці це означало посилення первинними парторганізаціями масово-політичної роботи, організацію соціалістичного змагання та контроль виконання взятих до дня виборів соціалістичних зобов'язань. Так, до прикладу, бригада сушильників Ужгородського ФМК виконувала соцзобов'язання «на 170 і більше процентів», на 120–140 відсотків виконував щоденний графік слюсарно-механічний цех Ужгородського заводу «Перемога». Не відставало й майже цілковито колективізоване село – «колгоспники артілі ім. Сталіна», «Заповіт Ілліча», «Червоний Жовтень» Волівського округу, очистили посівний матеріал і відремонтували сільськогосподарський реманент⁷²⁸. Подібних передвиборчих зобов'язань набралось на окрему архівну справу⁷²⁹.

Виявлені недоліки стосувалися соціалістичного змагання. Зокрема, у Рахівському окрузі – у Рахівському і Ясінянському ліспромгоспах, інших підприємствах та колгоспах округу – «соціаліс-

⁷²⁷ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1313. Арк. 20.

⁷²⁸ Там само. Спр. 1310. Арк. 21.

⁷²⁹ Там само. Спр. 1320. 28 арк.

тичне змагання не організовано, відсутні Дошки пошани і Дошки показників соцзмагань, немає лозунгів, які б призивали зустріти день виборів виробничими перемогами»⁷³⁰. Як це було на загально-колгоспних зборах у с. Руські Комарівці де ланкова Марія Голяе в честь виборі взяла на себе обов'язок зібрати 105 ц кукурудзи з гектара в 1950 р. (у 1949 р. зібрала 75 ц.)⁷³¹.

Обласна влада вказувала і на «крупні недоліки» агітаційно-пропагандистської роботи партійних організації – «в ряді місць не створені на виборчих ділянках агітпункти, багато з них не обладнано, в них немає плакатів, призивів, політичної літератури, газет, журналів. В багатьох агітпунктах не проводяться консультації, читки газет, не встановлені чергування. В містах, селах, колгоспах, на підприємствах мало наглядної агітації»⁷³². Лекторів зобов'язували збільшити кількість лекцій про «Сталінську Конституцію», радянське виборче законодавство, радянську демократію та її перевагами над буржуазною. Партійним організаціям ставилось завдання розгорнути диференційовану політичну роботу серед виборців безпосередньо за місцем їх проживання, особливо серед жінок і молоді; пресі – висвітлювати виборчий процес.

Наглядна агітація також мала відігравати неабияку роль. Ставилось завдання: «В містах, і селах, на підприємствах – всюди на видних місцях повинні бути бойові, культурно виконані плакати і гасла, які закликають виборців достойно зустріти день виборів і віддати свої голоси за кандидатів сталінського блоку комуністів і безпартійних»⁷³³.

Активно долучали до організації виборів комсомол. Близько 6 тисяч комсомольців області працювали агітаторами, понад 200 з них керували агітколлективами. Зразковим став агітколлектив при агітпункті с. Нересниця, який очолював комсомолец Яновський. Агітпункт оздоблений «портретами вождів, передвиборчими гаслами і плакатами», оформлено виставку літератури для виборців, проводились бесіди на зразок «Конституція СРСР – найдемократич-

⁷³⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1310. Арк. 2.

⁷³¹ Там само. Спр. 1316. Арк. 164.

⁷³² Там само. Спр. 1310. Арк. 5.

⁷³³ Там само. Арк. 7.

ніша конституція в світі», вечір молодих виборців «Сталінська Конституція і радянська молодь»⁷³⁴.

Висунення кандидатур відбувалося на велелюдних зборах. До прикладу, 6 лютого 1950 р. на зборах в Ужгородському університеті взяли участь 320 викладачів та науково-технічного персоналу. Збори від професорсько-викладацького і студентського складу висунули Й. Сталіна і просили його дати згоду балотуватися від Ужгородського округу, а також членів Політбюро ЦК ВКП(б) Г. Маленкова, Л. Берію, М. Шверника, М. Булганіна, О. Косигіна, і, зрозуміло, реального кандидата – голову виконавчого комітету Ради депутатів трудящих І. Туряницю. Також делегували представників на окружні передвиборчі збори⁷³⁵. В цей же день подібні зібрання відбулися на підприємствах міста.

Як і в попередні виборчі кампанії, були віддруковані біографії кандидатів до ВР СРСР (по Ужгородському виборчому округу № 30 – І. І. Туряниця; по Ужгородському виборчому округу № 424 – М. Й. Фотул; по Мукачівському виборчому округу № 425 – І. М. Ваш; по Хустському виборчому округу № 426 – І. Д. Компанець). Щоправда на цих «агітках», які вийшли українською та угорською мовами не зазначено тиражу. Вказано тільки номер замовлення в Обласному Книжково-газетному видавництві та друкарню – Обласна Книжкова друкарня⁷³⁶.

Органами МДБ розроблявся «План прикриття виборчих діляниць в дні підготовки і проведення виборів у Верховну Раду СРСР, по Закарпатській області». На всі виборчі діляниці направлялися представники силових структур, прикордонники, радянські активісти. Наприклад, на 5 виборчій діляниці Берегова відповідальним був слідчий особового відділу МДБ лейтенант Папкін, йому підпорядковувався діляничний уповноважений Подгорнов, і 2 людини БСМ⁷³⁷.

Виборчі комісії мали по кілька разів інформувати обком про хід виборчої кампанії. В день виборів у часових проміжках 7–7:30, 10–10:30, 14–14:30, 18–18:30, 21–21:30 та 24–00:30, після завершення підрахунку голосів та оформленні протоколу, окружками та

⁷³⁴ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1314. Арк. 1–2.

⁷³⁵ Там само. Спр. 1315. Арк. 3.

⁷³⁶ Там само. Спр. 1311. 7 арк.

⁷³⁷ Там само. Спр. 1313. Арк. 135.

міськкоми про підсумки виборів мали до 14 березня 1950 р. надіслати письмовий звіт. Наголошувалося, що про надзвичайні випадки слід інформувати обком відразу. Зі свого боку, обком мав інформувати по високочастотному зв'язку ЦК КП(б)У. Для цього створювалася оперативна група з 12 осіб та машинна – у складі двох осіб.

Для збору «відомостей голосування та політичної інформації» в округи і міста Закарпатської області направлялося сім груп по три особи в кожній, а також група узагальнення. До полудня голосування закінчили невеликі гірські Воловецький, Волівський та Великоберезнянський округи. На 14 годину до них додалися Перечинський, Іршавський, Хустський, а також Свалявський і Мукачівський. Передовики звітували про виконані норми і брали на себе нові зобов'язання. Так, молодий лісоруб Василь Готра з села Тисово, що на Березнянщині виконав 120 % норми. Додатково брався виконати 150 %. Селяни-одноосібники відзначили вибори вступом до колгоспу. У Свалявському окрузі подано 18 заяв про вступ до колгоспів, за п'ять передвиборних днів 10 сіл цього округу колективізували повністю⁷³⁸.

Радянська повоєнна виборча традиція формувалась на традиційній пошані до старших і матерів⁷³⁹. Їм першим надавали право проголосувати, висловитися, що згодом відображала окружна та обласна преса. Так, у с. Дубрівка Ужгородського округу, на «стихійно» організованому мітингу 90-літній колгоспник М. Пуга, сказав: «Сьогодні я голосую за першого всенародного кандидата Йосипа Віссаріоновича Сталіна, за кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних, за наше щастя, за щастя наших дітей і внуків»⁷⁴⁰. Дякувала Сталіну й багатодітна мешканка с. Буківець Великоберезнянського округу Анна Готра.

Нерідко виборці приходили на ділянки задовго до їх відкриття, щоб проголосувати якнайшвидше. Наприклад, 250 селян-колгоспників Н. Студеного Волівського округу о 6 годині ранку прибули на свою ділянку на конях з музикою, прапорами, плака-

⁷³⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1317. Арк. 5–6, 9.

⁷³⁹ Скульчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ : Laurus, 2018. С. 200–201.

⁷⁴⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1317. Арк. 10.

тами. В окремих селах (Розівка, Павлово, Малі Ратівці, Гомок, Лужанка) всі виборці проголосували о 6 год 30 хв. До 7 години проголосували всі виборці на 26 дільницях⁷⁴¹.

У день виборів по селах і містах області відбувалися концерти, демонстрація кінофільмів тощо. Секретар Закарпатського обкому КП(б)У І. Компанець відзвітував, «в селах розпочалось масове народне гуляння», «торжества в містах і селах Закарпаття продовжуються»⁷⁴². Влада могла видихнути з полегшенням. Наприклад, на Ужгородщині протягом дня виборів в селах Середнє, Велика Добронь, Великі Ратівці, Коритняни, Горяни, Вовкове «виступали колективи художньої самодіяльності з піснями про Сталіна, Радянську Батьківщину, співали закарпатські народні пісні, читали вірші, показували танцювальні номери». У с. Невицьке Юрій Когутко та Іван Вукста, які до дня виборів купили радіоприймачі «Рекорд», і організували вдома колективно прослуховування радіотрансляції з Москви та Києва⁷⁴³. На всіх дільницях м. Ужгород були організовані дитячі кімнати⁷⁴⁴.

Секретар Ужгородського окружного КП(б)У Варга відзначав, що «ворожих проявів і фактів антиморального прояву не спостерігається»⁷⁴⁵. Певними прикростями для влади стали хіба що зіпсовані бюлетені. Так, із 42 045 отриманих виборцями бюлетенів у Хустському окрузі 48 бюлетенів мали закреслене прізвище кандидата до Ради Союзу (І. Компанець) і 38 до Ради національностей (І. Туряниця)⁷⁴⁶. Новим жанром стало написання «патріотичних» чисел. Так, у виборчих скриньках м. Мукачево виявили такі написи: «Я голосую за Батьківщину, за Сталіна, за блок комуністів і безпартійних. Голосуючи за тт. Ваш и Туряницю, я голосую за саме дороге для мене, я голосую за рідного батька товариша Сталіна» тощо⁷⁴⁷. На Воловеччині писали на бюлетенях «за Сталіна, за прекрасне майбутнє, за колгоспний лад, Хай живе товариш Сталін, голосую за товариша Сталіна, голосую за мир і безпеку у всьому

⁷⁴¹ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1317. Арк. 28.

⁷⁴² Там само. Арк. 32, 40.

⁷⁴³ Там само. Спр. 1318. Арк. 140.

⁷⁴⁴ Там само. Спр. 1319. Арк. 8.

⁷⁴⁵ Там само. Спр. 1318. Арк. 141–142.

⁷⁴⁶ Там само. Арк. 158.

⁷⁴⁷ Там само. Спр. 1319. Арк. 28.

світі, бажаю здоров'я і довгих років Сталіну»⁷⁴⁸. А в селах Підполоззя і Жденієво на бюлетенях писались зобов'язання із заготовки та вивозки лісу, проведення весняної посівної кампанії та збільшення врожайності.

На трьох виборчих дільницях м. Мукачева виявлені «написи такого змісту... на бюлетені тов. Туряниці І. І. «Хороший хлопець», на бюлетені Ваш І. М. «Любить дівичь»,... на одному бюлетені «Голосує за маршала Жукова». Ніяких інших негативних записів на виборчих бюлетенях не було»⁷⁴⁹. Негативних записів партійцями не зафіксовано й у Воловецькому окрузі⁷⁵⁰, а як свідчать архівні документи – й у решті округів.

Більшовики добилися бажаних результатів. По Ужгородському виборчому округу (в межах Закарпатської області) по виборах до Ради національностей налічувалося – 497 160, отримало бюлетенів – 497 095, взяли участь у голосуванні – 497 027 (99,99%), визнано дійсними 497 027. Із них 496 839 (99,96%) голосів отримав І. І. Туряниця. Бюлетенів з викресленим прізвищем налічувалося 188⁷⁵¹.

А ось так виглядали результати голосування до Ради Союзу: по 424 виборчому окрузі явка виборців складала 99,98%. Із 174 637 бюлетенів визнаних дійсними 174 552 (99,95%) віддали свої голоси за кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» М. Й. Фотул. Викреслили прізвище кандидата 85 виборців. По 425 виборчому окрузі явка становила 99,99%. 161 255 (99,97%) виборців віддали свої голоси за І. М. Ваш. Викреслив прізвище кандидата 51 виборець. По 426 виборчому окрузі явка складала 99,99%. 161 075 бюлетенів визнані дійсними. 160 972 (99,94%) виборців віддали свої голоси за кандидата секретаря обкому І. Д. Компанець. Викреслили прізвище кандидата 103 виборці⁷⁵².

Вибори до місцевих Рад (17 грудня 1950 р.): «депутатські чистки» і вирішення «буденних проблем». 17 грудня 1950 р. відбулись другі за рахунком вибори до місцевих рад і п'яті загалом радянські вибори на Закарпатті. Радянська влада вже набула дос-

⁷⁴⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1319. Арк. 34.

⁷⁴⁹ Там само. Арк. 19.

⁷⁵⁰ Там само. Арк. 34.

⁷⁵¹ Там само. Спр. 1317. Арк. 35.

⁷⁵² Там само. Арк. 34.

віду проведення подібних кампаній. До області з Києва надіслано типовий план заходів з проведення місцевих виборів, який містив 37 пунктів, а також умови звітування про результати виборів.

Більшовицька влада скрупульозно проаналізувала діяльність обласних депутатів за попередній термін. Свідченням є наявність на перших сторінках архівної справи довідок, відомостей про депутатів попереднього скликання. Вони стали чернетками для формування нового складу депутатів, неодноразово редагувалися партійними функціонерами червоним і синім олівцем. Тут же маємо список керівних органів, рекомендованих до заміни. Влада ретельно відбирала майбутніх «народних» обранців. Так, від наступної каденції звільнявся голова Берегівського окрвиконкому угорець Степан Моргентал (з приміткою «Довідка про причини звільнення додається»), на його місце відразу ж рекомендувався голова колгоспу «Сталінська дружба» угорець Степан Товт (з приміткою «Характеристика додається»)⁷⁵³. Таких рокіровок відбулося вісім.

Маємо т. зв. довідки-об'єктивки на депутатів попереднього скликання підписані секретарями обкому КП(б)У Повзиком і Тараконичом. У них вказувалися причини, за якими не рекомендувався обласний депутат до наступного скликання. Не рекомендували секретарів окружкомів М. Кузнєцов (Ужгородський округ), І. Шох (Мукачівський), а також секретар Ужгородського міськкому М. Єфіменко. Вони замінялись іншими партійцями⁷⁵⁴.

Не рекомендували до наступного складу бригадира ліспромгоспу с. Богдан Михайла Жигору, бо «не є передовиком на виробництві, недобросовісно відноситься до виконання депутатських обов'язків, сесії обласної Ради відвідував рідко, не приймав участь в обговорюваних питаннях, не реагував на потреби виборців. Авторитетом виборців не користувався». Завідувачка Хустської міської лікарні О. Кузнєцова не рекомендувалась, бо брат її чоловіка «зарештований за контрреволюційну діяльність». Селянка Марія Лендел з Іршави «вороже ставилася до здійснюваних радянськими органами заходів з колективізації сільського господарства й сама

⁷⁵³ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1321. Арк. 26.

⁷⁵⁴ Там само. Спр. 1322. Арк. 1.

досі не вступила в колгосп»⁷⁵⁵. Із подібних причин відмову отримали 34 депутати попереднього скликання.

Натомість до обкому на затвердження надходили довідки на потенційних кандидатів в депутати. У них претендент, окрім прізвища, імені та по батькові, мав вказати рік і місце народження, національність, соціальний стан, освіту членство ВКП(б) та номер партійного квитка, місце останньої роботи і «робота в минулому». Політичний блок довідки містив запитання: «Чи перебував раніше в ВКП(б)», «Чи служив у військах та установах білих урядів? (коли, де)», «Чи брав участь в опозиціях (яких, коли), чи вагався?», «Чи має нагороди? (які), «Чи перебував у інших партіях?», «Чи був закордонном? (коли, де)», «Чи має партстягнення? (які, коли накладені, ким і за що)», Чи є депутатом Верховної Ради, членом бюро обкому, крайкому, ЦК Компартії Союзної Республіки?». Ці відомості стали основою для написання біографій депутатів, які тиражувалися друкарським способом⁷⁵⁶.

Також сформували й списки депутатського резерву та додаткового резерву по округах і містах області. У першому знаходимо прізвища 43 потенційних депутатів, у другому – 8. Окремий список стосувався прив'язки 70 обласних депутатів до округів⁷⁵⁷.

Списки депутатського корпусу окружних рівнів також піддалися редагуванню партійних чиновників. Напроти прізвищ 23 із 38 депутатів Волівської округи обраних у 1947 р. вказано примітки: «вибув з округу» (11 осіб), «вибув в Ізмаїл» (2 особи – кампанія з переселення в Південні і Східні області України), «вибув в Мукачівський округ» (найімовірніше у кампанії з переселення в низинні округи Закарпатської області), «дезорганізатор, вибув в Ізмаїльську область», «одноосібник» (2 особи), «не виконує обов'язків», «не дисциплінований», «не працює нормально», «пасивність у роботі», «морально розклався», «засуджений»⁷⁵⁸. У Тячівському окрузі із 60 депутатів не пройшли компартійний відбір всього 44. На їхнє місце вписали нових, перевірених⁷⁵⁹.

⁷⁵⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1322. Арк. 3, 6, 8,

⁷⁵⁶ Там само. Спр. 1323. 70 арк.

⁷⁵⁷ Там само. Спр. 1321. Арк. 62–65, 89–95.

⁷⁵⁸ Там само. Спр. 1327. Арк. 2.

⁷⁵⁹ Там само. Спр. 1328. Арк. 1–5.

Після ретельних перевірок розпочиналося офіційне висунення кандидатів. Цей процес проходив на велелюдних зборах робітництва, селянства та інтелігенції. Тільки в Ужгороді 11 листопада 1950 р., під контролем представника міськкому КП(б)У, проведено 8 зібрань робітників і службовців, на яких були присутніми 1 219 людей. На зборах, які відбувалися в час обідньої перерви, виголошено 53 доповіді. За традицією «першим висунутим кандидатом в депутати обласної Ради депутатів трудящих усі виступаючі називали ім'я великого вождя та вчителя Радянського народу товариша Сталіна». Також висунули 11 членів Політбюро ЦК ВКП(б)⁷⁶⁰. На зборах Ужгородського державного університету в присутності 350 людей Сталіна в облраду делегував зав. кафедрою марксизму-ленінізму Паскель.

За місяць до виборів, станом на 15 листопада 1950 р., в містах і округах області проведено 67 зібрань з висунення кандидатів, на них присутньо 14 059 осіб, прозвучало 557 виступів, вибрано 758 довірених осіб, зареєстровано 22 кандидати до обласної та 178 окружних рад⁷⁶¹.

Під час місцевих виборів 1950 р. вперше прозвучала критика місцевих органів влади. На думку С. Єкельчика: «Влада використовувала передвиборчу агітацію не лише для політосвіти, а й щоб оцінити лояльність виборців та дізнатися про їхні нагальні потреби. Самі вибори такої функції виконати не могли, адже ідеологи сприймали їх винятково як прояв вдячності і єдності. Агітатори ставали посередниками між владою і населенням: вони не просто доповідали керівництву про найпоширеніші чи спірні питання від слухачів, а й допомагали виборцям вирішити цілу низку буденних проблем»⁷⁶². В Ужгороді критика виборців була спрямована на роботу міського виконкому. Звучало, що комунальний відділ погано ремонтує житлові приміщення, а мережа ясел і дитячих садочків не задовольняє запитів трудящих. Нагальна потреба в них виникла в районах вул. Шумної, Минайської, залізничного вузла. Критикували й окремих чиновників за «несвоєчасний і поверховий розгляд

⁷⁶⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1325. Арк. 1.

⁷⁶¹ Там само. Спр. 1326. Арк. 3.

⁷⁶² Єкельчик С. Повсякденний сталінізм... С. 166–167.

скарг и заяв». Вносились пропозиції (у мікрорайоні Ужгорода Радванка побудувати лазню, бібліотеку, освітлити вулиці)⁷⁶³.

У Закарпатській області утворювалося 714 виборчих дільниць (636 сільських і 78 у містах). На 3 грудня 1950 р. до списків виборців внесено 497 345 виборців у т. ч. і закритих (здебільшого голосували військові). В містах обласного підпорядкування голосували 62 313 виборців, в містах окружного підпорядкування – 30 397, в селищах – 39 804⁷⁶⁴.

Робота агітаторів і членів комісій в день виборів розпочалася о 4 годині ранку, а о 6 годині виборчі комісії почали приймати виборців. Цього дня краяни обирали делегатів до обласної ради (70 депутатів), 13 окружних рад (633 депутати), 5 міськрад (408 депутатів), 12 селищних (406 депутатів) та 491 сільську (6 845 депутатів) раду.

Краяни вже засвоїли, що на вибори слід приходити в ранковий час. Голова Закарпатської обласної виборчої комісії І. Петрущак телеграмою просив Київ надати дозвіл достроково підрахувати голоси на 95 дільницях гірських сіл, де голосування вже завершилося⁷⁶⁵. Ще до початку голосування на майже всі дільниці прийшли від 100 до 150 виборців. А на виборчу дільницю № 9 м. Ужгород «інвалід Вітчизняної війни I групи тов. Мушка Юрійч» прийшов ще звечора 16 грудня. Першими голосували заслужений лікар УРСР тов. Бокитько, ректор університету Ткаченко разом з дружиною, бригада ФМК тов. Федорішко, яка виконала норму на 218 %⁷⁶⁶. На виборчій дільниці № 12 м. Мукачєво першою і вперше голосувала учениця 10 класу Ірина Кірман⁷⁶⁷.

Серед зауважень вкажемо на те, що в с. Костилівка і Богдан Рахівського округу закінчилися бюлетені «в зв'язку з прибуттям командированих». У Мукачєві шість виборців, які отримали бюлетені, не кинули їх в урну. Окрім «патріотичних» написів, на бюлетені кандидата до обласної Ради Кочановської один виборець написав: «Просимо кандидата пам'ятати, що й дорогу до Підгороду

⁷⁶³ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1325. Арк. 16.

⁷⁶⁴ Там само. Спр. 1321. Арк. 97.

⁷⁶⁵ Там само. Спр. 1324. Арк. 6.

⁷⁶⁶ Там само. Спр. 1329. Арк. 1.

⁷⁶⁷ Там само. Арк. 31.

треба відремонтувати». На бюлетені кандидата М. Русина, який також балотувався до обласної ради, виборець відзначив, що кандидат обирається на авторитеті компартії та Й. Сталіна, а «щодо Ваших особистих ділових якостей, то вони далекі від досконалості. Як народний обранець, проявляйте більше культури, поменше грубості, чванства, бюрократизму»⁷⁶⁸. Спочатку відмовлялись голосувати «два сектанта», які перебували на лікуванні. Але після переконання головлікаря Фединця все ж проголосували.

Результати голосування: до обласної ради явка виборців становила 99,99 % проголосували за – 99,98 %, до окружних рад відповідно 99,98 % і 99,99 %, до міськрад: явка – 99,97 %, «за» – 99,94 %, до селищних явка – 99,98 %, «за» – 99,96 %, до сільських рад: явка – 99,99 %, «за» – 99,98 %⁷⁶⁹.

Вибори до ВР УРСР (25 лютого 1951 р.): «99,99 %» і нові «соцзобов'язання». Щойно підбили підсумки виборів до місцевих Рад, які відбулися 17 грудня 1950 р., а вже 25 грудня в Закарпатського обкому КП(б)У відбулося засідання завідувачів відділів пропаганди і агітації окружкомів і міськкомів партії та редакторів газет. На ньому ставилися чергові завдання на виборах до ВР УРСР. Окружками і міськкоми підбрали й затвердили 641 завідувача агітпункту (491 комуніст і 144 члени ВЛКСМ). Загалом агітаційну роботу в області проводили 18 тисяч агітаторів (4 146 комуністів і 5 396 членів ВЛКСМ)⁷⁷⁰. Одним із прикладів стала реклама досвіду воловецької свинарки колгоспу «Радянська Верховина» Г. Мисар, яка у 1950 р. від 8 свиноматок нібито виростила 152 свині⁷⁷¹.

В області створено 10 виборчих округів по виборах до ВР УРСР. До складу окружних виборчих комісій увійшли 110 осіб. З них: 50 безпартійних і 50 жінок, що складало по 45,5 % . Із 716 виборчих дільниць 82 були закритими. Склад комісій надрукувала місцева преса 12 і 14 січня⁷⁷². За низьку явку на виборах при формуванні дільничних комісій, головам сільських рад сіл Залуж і Макарьово Мукачівського округу оголошено «сувору догану»⁷⁷³.

⁷⁶⁸ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1329. Арк. 13, 33–34.

⁷⁶⁹ Там само. Спр. 1324. Арк. 21.

⁷⁷⁰ Там само. Спр. 1578. Арк. 2.

⁷⁷¹ Там само. Спр. 1629. Арк. 4.

⁷⁷² Там само. Арк. 2.

⁷⁷³ Там само. Спр. 1630. Арк. 82.

Окрім першого кандидата «вождя радянського народу, творця самої демократичної конституції в світі, мудрого продовжувача справи Леніна, натхненника та організатора нових перемог» Й. Сталіна і «єдинодушно виставлених» його соратників – 11 членів політбюро, кандидатами від Закарпатської області до ВР УРСР стали голова Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих І. Туряниця, Герой Соціалістичної праці, ланкова колгоспу ім. Леніна с. В. Лучки Г. Ладані, Герой Соціалістичної праці, бригадир Мукачівського винрадгоспу М. Русинко, колишній 2 секретар Закарпатського обласного комітету КП(б)У, в цей час міністр освіти Української РСР Г. Пінчук, перший секретар Берегівського окружкому Д. Попович, голова обласного суду В. Русин, вчителька НСШ с. Петрово Є. Лемак, викладач Ужгородського училища прикладного мистецтва В. Свида, голова обласної Ради профспілок І. Петрущак, заступник начальника прикордонних військ МДБ Закарпатського прикордонного округу, генерал-майора М. Зубарев⁷⁷⁴: Останній потрапив до списку завдяки викресленню у робочому варіанті списку майбутніх депутатів секретарем Закарпатського обкому КП(б)У І. Компанцем, з власної ініціативи або вказівці «зверху», прізвища начальника облуправління МДБ Бориса Чарнецького⁷⁷⁵.

Усе це мало відповідати допустимим квотам виставлених комуністичними ідеологами: членів і кандидатів у члени ВКП(б) – 70 %, членів ВЛКСМ – 20, безпартійних – 10. Також 70 % становили чоловіки, а 30 % – жінки⁷⁷⁶.

Партійці чітко розписали, як має висуватися та чи інша кандидатура. До прикладу, у Рахівському виборчому окрузі Миколу Зубарева мали «висувати» – Солотвинський солерудник, Великобичківський лісохімзавод, колгосп ім. Борканюка с. Ясіня, «підтримати» – Рахівська картона фабрика, завод «Третій інтернаціонал», колгосп ім. Жданова с. Середнє Водяне, колгосп «30 річчя Жовтня» с. Великий Бичків, Рахівський ліспромгосп. Висування мало відбутися 18 січня, а підтримка 20 січня о 18 годині. Відповідальним був Рахівський окружком (Поздняков, Іноземцев, Різенко, Дезій). На

⁷⁷⁴ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1629. Арк. 14–15.

⁷⁷⁵ Там само. Спр. 1630. Арк. 142.

⁷⁷⁶ Там само. Арк. 42.

документі якийсь партчиновник ставив вимогу в кожному виборчому рекомендувати кандидатами всіх членів Політбюро⁷⁷⁷.

У міста і села області відправлено 100 тисяч біографій кандидатів у депутати ВР УРСР, в тому числі 13 800 на угорській мові. Агітацію за кандидатів в депутати вели 734 довірених осіб, серед яких 303 комуністи, 186 комсомольців і 253 безпартійні. На агітпунктах, підприємствах, установах, колгоспах и селах Закарпатської області проведено 111 зустрічей кандидатів і депутатів із виборцями, в яких взяли участь 51 тисяча людей⁷⁷⁸. Окрім того, обком «здійснив заходи для забезпечення виборів необхідною літературою» – на дільниці відправлено тисячі примірників Конституції СРСР, УРСР, Положень про вибори, плакатів і гасел, переважно на українській та російській мовах. Ці та інші заходи дозволили секретарю Закарпатського обкому Бойко зробити підсумок, що «Вибори до Верховної Ради по Закарпатській області пройшли на високому організаційному рівні при активній участі виборців, ...проголосувало 99,99 процентів виборців. По всіх виборчих округах за кандидатів і безпартійних проголосувало 99,99 проценти виборців, які взяли участь у голосуванні»⁷⁷⁹. В архівних справах нам не вдалося віднайти зведеної інформації як відбувалося голосування за кожного конкретного кандидата. Надходила інформація про голосування з виборчих округів, в окремих таких звітах, навіть прізвище кандидата не називалося. Як це було у звіті із Березівського округу, де балотувався Д. Попович, замінивши його словом «кандидат»⁷⁸⁰.

Місцеві вибори (22 лютого 1953 р.): «любов і відданість» та «цінні пропозиції». Місцеві вибори пройшли вже протореним шляхом, без якихось сюрпризів для влади. 7 виборців, які проголосували по Березівському округу проти кандидатів до обласної Ради депутатів трудящих, не дозволили дати 100 % (явка – 99,99 %, «за» – 99,98 %). Зате села округу проголосували стовідсотково, цим самим «продемонстрували свою любов і відданість своїй Батьківщині, своїй партії Леніна-Сталіна»⁷⁸¹. Цих виборів працювало 18 386 агі-

⁷⁷⁷ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1630. Арк. 47.

⁷⁷⁸ Там само. Спр. 1578. Арк. 47.

⁷⁷⁹ Там само. Арк. 50.

⁷⁸⁰ Там само. Спр. 1631. Арк. 53–55.

⁷⁸¹ Там само. Спр. 2223. Арк. 6–7.

таторів на 632 агітпунктах (560 в селах, 41 в окружних центрах, 73 у військових частинах)⁷⁸².

Партфункціонери знову мали помітну роботу з формування списків кандидатів у депутати та резерву обласного, окружного і міського рівнів. Ось їх пропозиції щодо округів: «мало радянських працівників» (Ужгородська міськрада), «зменшити б/п., збільшити працівників літер. й мистецтва, збільшити спец. промисловості і транспорту» (Мукачівська міськрада), «збільшити молодь (багато стариків), зменшити початкову освіту, збільшити робітників (за рахунок ст. Чоп, збільшити радянських працівників і спеціалістів промисловості)» (Ужгородська окррада), «збільшити спеціалістів промисловості і с/г, поліпшити склад по освіті» (Берегівська окррада), «зменшити з початковою освітою, збільшити колгоспників, включити спеціалістів с/г (зовсім відсутні)» (Воловецька окррада), «збільшити українців (68 %) зменшити з початковою освітою, включити працівників науки, літератури і мистецтва», «зменшити б/п і поліпшити віковий склад, збільшити колгоспників і представників інтелігенції. Включити спеціалістів с/г» (Волівська окррада), «мало жінок (23 %), збільшити вищу освіту, збільшити колгоспників і робітників, збільшити працівників народної освіти» (Рахівська окррада)⁷⁸³ та ін.

В окремих випадках, при виборах депутатів до місцевих рад рекомендовані окружками партії кандидати в депутати сільських Рад виборцями не були підтримані, вони висунули свої кандидатури. Подібні «інциденти» сталися в с. Підполоззя Воловецького округу, с. Репинне, В. Студене Волівського округу. В останньому із дев'яти рекомендованих кандидатур пройшли тільки сім⁷⁸⁴. Критикували й агітатора с. Синевир Суботу, що той, працюючи завідувачем сільської бібліотеки і будучи членом ВЛКСМ, «систематично відвідує церкву і читає там для вірників «Псалтирь», вдома має не зареєстрований радіоприймач і систематично слухає «Голос Америки». А в селі Ростока цього ж округу директорка НСШ Хромова, коли до неї звернувся секретар парторганізації колгоспу ім. Леніна Лешенда з проханням прочитати лекцію про XIX з'їзд партії, за-

⁷⁸² ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2224. Арк. 12.

⁷⁸³ Там само. Арк. 59–60.

⁷⁸⁴ Там само. Арк. 66.

явила: «Для таких баранів, як ви (мається на увазі колгоспники) читати лекцію не буду»⁷⁸⁵. Нам невідомо, чим закінчилися вказані випадки.

Передовиками беруться нові зобов'язання: лісоруби В. Митро та П. Юрцега виконати денні норми на 150 % і вище, свинарка Г. Русина – виростити 25 ділових поросят від кожної свиноматки (попередній рекорд – 22), доярка Д. Веселовська – надоїти 500 л молока від кожної корови в стійбищний період, артелі «Шлях до комунізму», ім. Ілліча, «Вільна Верховина» – підготувати насіння, відремонтувати сільськогосподарський реманент, «заготовити місце цедре добриво»⁷⁸⁶.

На цих виборах вдруге прозвучали «цінні пропозиції» від виборців. Так, у Великоберезнянському окрузі селяни с. Чорноголова просили владу побудувати міст через річку, яка розділяла село, поліпшити постачання села хлібом та товарами масового вжитку. Мешканці с. Люта – побудувати дві лазні, відремонтувати дорогу, відкрити автобусний рейс В. Березний – Люта. Подібні пропозиції з побудови колодязів, клубів, лазень, пекарень, шкіл внесли селяни Ужка, Гусного, Сухого, В. Бистрої, Руської Мочарі⁷⁸⁷.

У день виборів одноосібник с. Липецька Поляна Хустського округу П. Турзай, який прийшов на виборчу дільницю о першій годині ночі, заявив, що в цей день хоче вступити до місцевого колгоспу. Також подали заяви до колгоспу 24 одноосібники с. Кошельово, 4 селяни с. Нанково, 3 – с. Іза цього ж округу⁷⁸⁸.

На 14 годину 22 лютого 1953 р. із загальної кількості попередньо внесених до списків 504 260 виборців, проголосували 495 698, або 98,3 %. Повністю закінчили голосування Волівський, Воловецький, Мукачівський, Ужгородський, Іршавський округи. Із 704 виборчих дільниць закінчили голосування на 652 дільницях, а на 20 годину проголосували вже усі дільниці. Загалом по області за уточненими списками проголосувало 505 279 (99,98 %) виборців⁷⁸⁹.

⁷⁸⁵ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2224. Арк. 68.

⁷⁸⁶ Там само. Спр. 2223. Арк. 14.

⁷⁸⁷ Там само. Арк. 12.

⁷⁸⁸ Там само. Арк. 209.

⁷⁸⁹ Там само. Спр. 2225. Арк. 1, 7, 10.

Опускаючи свій бюлетень до скриньки, учениця 10 класу, комсомолка Ріта Кожевнікова, сказала: «В моєму житті сьогодні велике і радісне свято. Я молода громадянка Радянського Союзу вперше приймаю участь у голосуванні. Я щаслива, що живу в країні, яка під керівництвом комуністичної партії великого Сталіна будує комуністичне суспільство. Мене виховав комсомол, про нас, молодих громадян, повсякденно піклується наш любимий вчитель товариш Сталін. І сьогодні мені хочеться сказати велике спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе і радісне життя. Я віддаю свій голос за кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних»⁷⁹⁰. Це були останні «сталінські» вибори на Закарпатті. Турбота Сталіна за щастя своїх співгромадян тривала ще 10 днів.

Отже, в радянському Закарпатті протягом 1946–1947 рр. провели три виборчі кампанії: до Верховної Ради СРСР, до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад. Усім цим виборчим кампаніям органи державної та партійної влади надали пріоритетного значення. Адже вони стали остаточним кроком у справі утвердження в суспільних настроях легітимності радянської влади в краї. Тому головний акцент робився на майже стовідсотковій явці виборців і на одноголосному обранні представників «блоку комуністів і безпартійних» у ради різних рівнів. Жоден інший варіант не підходив тоталітарному режиму. Ці вибори стали своєрідною перевіркою попередньої роботи парторганізацій, місцевих органів влади, командування розквартированих в області формувань Червоної армії та співробітників місцевих підрозділів державної безпеки. Їхнє проведення мало не стільки організаційний, скільки політичний характер. За радянським взірцем формуються виборчі комісії, перевага надається соціальному походженню, заслугам перед компартією чи СРСР. Створюються агітпункти, при яких працюють тисячі лекторів та агітаторів. Усі факти незадоволення виборчим законодавством чи радянською владою чітко фіксувалися працівниками державної безпеки.

Друга хвиля сталінських виборів на Закарпатті пройшла в 1950–1951 рр. Результати виборів засвідчили, що радянській владі вдалося взяти ситуацію під цілковитий контроль. Між виборами у краї проведено насильницьку колективізацію, ліквідовано греко-

⁷⁹⁰ ДАЗО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 2225. Арк. 14.

католицьку церкву, придушено опір ОУН-УПА, ліквідовано низку молодіжних «антирадянських» організацій. Це дало зрозуміти місцевому населенню, що жартувати з радянською державою небезпечно. Завданням партійних ідеологів стало збільшення явки виборців і відсотка тих, хто проголосували за «блок комуністів і безпартійних». Звичкою для виборця стають радянські виборчі ритуали: до дня (в день) виборів брати (звітувати про) соціалістичні зобов'язання, голосувати вдосвіта, виступати старшим людям, багатодітним жінкам, юним особам, які голосують вперше з прославленням Сталіна, Радянської Батьківщини, дякувати за щасливе життя чи писати подібні «патріотичні написи» на бюлетенях. Вибори до місцевих Рад відбулися за декілька днів до кончини Й. Сталіна – 22 лютого 1953 р. Відпрацьовані владою в часи сталінщини механізми проведення виборів і нав'язані населенню виборчі традиції проіснували майже до розпаду Радянського Союзу.

Василь Міщанин

ДЕПОРТАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З початком Другої світової війни населення українських етнічних регіонів – Берестейщини, Буковини, Волині й Галичини, що потрапили під більшовицьку окупацію, зазнало великих потрясінь і поневірянь, які продовжувалися з приходом нових «визволителів» – гітлерівських нацистів. Особливо ж страждали активні патріоти, які в умовах польського чи румунського поневолення продовжували боротьбу за відродження української державності.

Але з приходом «других совітів» населення вказаних регіонів очікували нові потрясіння. Як тільки передові загони Червоної армії вступили на територію західноукраїнських областей, керівник УРСР Микита Хрущов одразу ж вніс пропозицію щодо виселення родин активних оунівців. Він навіть підготував відповідний проект постанови Державного Комітету Оборони СРСР щодо «спеціальних заходів по західних областях України», який відправив на розгляд Сталіна⁷⁹¹.

Ним передбачалося, зокрема, «зобов'язати НКВС СРСР виселяти родини активних учасників «ОУН», «УПА» і «УНРА» у віддалені місцевості СРСР», чому мали сприяти й додаткові україномовні чекістські кадри зі східних областей СРСР: для НКДБ УРСР – оперативних працівників 2 000 осіб, з них начальників районних відділень – 200, для НКВС УРСР – 790, з них начальників районних відділень – 120 і направити їх для використання в західних областях України⁷⁹².

Згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Берії від 31 березня 1944 р. за № 7129, встановлювався відповідний режим виселення, що уточнювався спеціальною інструкцією НКВС УРСР від 5 квітня 1944 р. «Про порядок організації заслання родин членів ОУН і активних повстанців у віддалені райони СРСР». Так, передбачалося відправляти до східних районів СРСР

⁷⁹¹ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. Київ, 2005. С. 420, 421.

⁷⁹² Там само. С. 421.

усіх повнолітніх членів родини, а їхнє майно конфісковувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р. Крім цієї категорії, підлягали виселенню родини активу й керівного складу ОУН-УПА, які переховувалися й перебували на нелегальному становищі, зокрема: коменданти, помічники комендантів і співробітники СБ; районні й надрайонні провідники ОУН; сотенні, старичні, коменданти ОУН, куренні, господарчі, шефи й референти зв'язку, активні учасники підпілля.

Через 10 днів була спущена нова директива, якою детально розписувався увесь процес депортації вказаних категорій населення. Так, у день виселення опергрупа райвідділу НКВС-НКДБ спільно з військовими прибуває в населений пункт не пізніше 5–6 години ранку. Одразу ж виставляються охоронні пости навколо населеного пункту і всередині його, аби не допустити жодних ексцесів, тим більше нападу з боку повстанців. Для відбиття можливого нападу військовий командир зобов'язаний був мати власний резерв. Водночас біля кожної хати виселюваних виставляється вартувий. Протягом усієї операції нікого не можна було ні випускати з населеного пункту, ні впускати в нього, а всіх підозрілих – затримувати⁷⁹³.

Значних обсягів цей процес набирає після звільнення від гітлерівців західноукраїнських областей. Так, наказом каральних органів від 9 жовтня 1944 р. «Про заходи про посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН у західних областях Української РСР» передбачалося посилити репресії щодо родин повстанців через виселення їх у віддалені райони СРСР. Таким чином, виселення набувають нового розмаху. Скажімо, станом на 15 квітня 1945 р. до Караганди тільки з Львівської області було виселено 2 635 осіб. Станом на 4 липня 1945 р. протягом березня-травня було виселено 2 948 родин в кількості 6 959 осіб. А до 10 лютого 1947 р. – 14 844 родини загальною кількістю 36 952 особи⁷⁹⁴.

Потрапляють у цей час до казахських степів і ті греко-католицькі священики, які відмовляються переходити до московського православ'я. Скажімо, станом на 31 січня 1946 р. їх уже було за-

⁷⁹³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : документи, матеріали, спогади : у 3 т. Львів, 1996. Т. 1. С. 236.

⁷⁹⁴ Кульгавець Х. Радянські органи внутрішніх справ у протидії українському збройному підпіллю (1944–1950 рр.). Львів, 2016. С. 218.

арештовано 180. Крім того, перебували в ув'язненні 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 23 монахи, 9 студентів духовної академії⁷⁹⁵.

А виконуючи вказівки НКДБ СРСР щодо проведення так званого об'єднавчого греко-католицького собору з Російською православною церквою, каральними органами більшовицької влади було вирішено «тех людей, которые мешают проводить воссоединение, и есть материал, компрометирующий их в антисоветской деятельности, нужно арестовывать». Тому й не дивно, що напередодні цього лжесобору кількість заарештованих греко-католиків зросла вже до 296 осіб⁷⁹⁶.

Водночас необхідно наголосити, що подібним депортаційним заходам піддавалося населення Берестейщини, яка вольовим рішенням Сталіна в 1939 р. була віднесена до складу Білоруської РСР: вже в лютому 1945 р. з цього регіону українського етнічного розселення передбачалося депортація родин оунівців. Так, одним з пунктів документа, затвердженого головою Раднаркому БРСР П. Пономаренком 1 лютого 1945 р., зазначалося: «провести учет всего взрослого населения и выявления бандитских семей, предупредив их, что если их члены семьи – участники – к.-р. националистических формирований и бандгрупп не явятся с повинной в органы советской власти, они (семьи) будут выселены из пределов республики, а имущество их будет конфисковано»⁷⁹⁷.

Тоді перед каральними органами БРСР ставилося завдання «не позднее 21 февраля 1945 года представить данные об учтенных семьях участников к. – р. националистических формирований и бандитов по пораженных районах Брестской и Пинской областей для практического разрешения о их выселении из пределов Белорусской ССР»⁷⁹⁸.

Треба вказати на те, що названі виселення здійснювалися у надзвичайно важких для населення умовах. Заступник наркома внутрішніх справ СРСР Чернишов змушений був 18 листопада 1944 р. докоряти телеграфно Наркомату внутрішніх справ УРСР

⁷⁹⁵ Ліквідація УГКЦ. 1939–1946. Київ, 2006. Т. II. С. 531.

⁷⁹⁶ Там само. С. 536, 591.

⁷⁹⁷ ОУН-УПА в Беларуси. 1939–1953. Документы и материалы. Минск, 2011. С. 264.

⁷⁹⁸ Там само. С. 264.

про транспортування спецпереселенців у необладнаних вагонах. Зокрема, в ній вказувалося, що «выселяемые Вами с Украины семьи оуновцев направляются в необорудованных для перевозок в зимних условиях вагонах: так, в отправленном из Тернополя эшелоне № 49339 вагоны не утеплены, окон в вагонах нет, печи отсутствуют. В результате среди спецпереселенцев имеется большое количество с простудными заболеваниями; имелось 12 случаев смерти детей. В отправленном 8.11.44 года со станции Киверцы эшелоне № 48454 вагоны также не утеплены, люди в вагонах мерзнут»⁷⁹⁹.

Однак це не давало результату, про що свідчить директива Наркомату внутрішніх справ УРСР від 7 серпня 1945 р. з приводу масових епідемічних захворювань спецпереселенців із Західної України: «Нарком здравоохранения СССР Митерев в своем письме от 30 июля 1945 года на имя Берии указал, что эшелоны со спецпереселенцами отправленными с Украинской ССР продолжают поступать в восточные области Союза неблагополучными по сыпному тифу. По всем пути следования от места отправления до станции разгрузки эшелоны не проходят санитарную обработку, спецпереселенцы прибывают завшивленными и вызывают в местах расселения вспышки эпидемических заболеваний. Эшелон № 47444, отправленный в количестве 32 вагонов со станции Здолбуново не был оборудован нарами. Им на дорогу был выдан сухой паек: мука, яичный порошок и растительное масло, а приготовления горячей пищи и выпечка хлеба из муки не были обеспечены. Продукты были даны на 20 дней следования, а эшелоны в дороге находились 23 дня»⁸⁰⁰.

Оскільки національно-визвольна боротьба продовжувалася, то більшовицька влада на місцях не бачила для себе іншого виходу, як продовження політики підриву матеріальної бази цього процесу. Скажімо, в своїй доповідній від 6 лютого 1946 р. перший секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький просив керівника УРСР Микиту Хрущова «в целях очищения особо уязвимых объектов (линии железной дороги, мостов, автомагистралей, новостроек и прочее), считаем необходимым произвести выселение из отдель-

⁷⁹⁹ Цит. за: Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. Вишгород, 2017. С. 136.

⁸⁰⁰ Там само. С. 137.

ных сел – районов Львовской области в отдаленные места Советского Союза – 4 394 семейства в количестве 15 388 человек»⁸⁰¹.

Це до тієї кількості, яка вже була виселена за 1944–1946 рр, про що засвідчувалося цілком таємним документом від 19 березня 1946 р.:

Совершенно секретно

СПРАВКА

о количестве оформленных и утвержденных дел на выселение бандитских семей за период 1944, 1945 и 1946 гг., направленные в РО НКВД для розыска и задержания как скрывшихся от выселения и утвержденных дел на выселение в марте месяце 1946 года.

№	Наименование районов	Колич. ранее утвержденных дел на семьи, скрывшихся от выселения		Колич. утвержд. дел на мартовскую операцию		Всего:	
		семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.
1.	Бобровский	55	140	4	13	59	153
2.	Бродский	55	139	–	–	55	139
3.	Бусский	39	98	30	75	69	173
4.	Винниковский	18	45	8	23	26	68
5.	В-Мостовский	76	190	7	18	83	208
6.	Городокский	32	82	20	55	52	137
7.	Глинянский	49	124	1	5	5	129
8.	Жолкевский	12	42	–	–	12	42
9.	Золочевский	20	48	9(27)	25	29	73
10.	Ив. Франковский	30	101	13	44	43	145
11.	Краковецкий	21	52	12	35	33	87
12.	Куликовский	59	170	15	53	74	223
13.	Краснянский	54	139	8	21	62	160
14.	К-Бугский	20	75	6	25	26	100
15.	Львовский	42	101	9	25	31	126
16.	Лопатинский	34	82	37	132	71	114
17.	Н-Милятинский	28	71	–	–	28	71
18.	Н-Ярычевский	97	265	1	3	98	268
19.	Немировский	46	113	9	36	55	149

⁸⁰¹ Депортації. Західні землі України... Т. 2. С. 64.

20.	Олесский	32	80	—	—	32	80
21.	Поморянский	91	228	2	5	101	233
22.	Пониковецкий	78	204	2	6	80	210
23.	Перемышлянский	22	56	61	191	83	247
24.	Подкаменский	30	75	16	49	46	124
25.	Магеровский	22	55	1	4	23	59
26.	Рава-Русский	106	265	9	30	115	174
27.	Радеховский	54	135	33	126	87	161
28.	Сокальский	66	168	7	23	73	191
29.	Сокольницкий	36	94	2	7	38	101
30.	Щирецкий	27	71	2	6	29	77
31.	Яворовский	41	110	29	98	70	208
	Итого	1392	3618	353	1133	1745	4751

Начальник 1-го спецотдела УНКВД
по Львовской обл. подполковник
гор. Львов»⁸⁰².

Володарский.

А як відбувалися передбачені цим документом депортації родин активних учасників ОУН-УПА у Львівській області за лютий-березень 1946 р. свідчить звіт від 27 березня 1946 р.:

Совершенно секретно

СПРАВКА

о мероприятиях по выселению бандсемей во Львовской области за период февраль-март м-ц 1946 г.

№ п/п	Наименование районов	Подлежит выселению	Выслано	Подготовлено к выселению	Находится у стадии оформления
1.	Бобрский	52/121	9/26	10/33	—
2.	Бродский	80/199	3/9	29/81	—
3.	Бусский	44/110	30/70	4/12	—
4.	Винниковский	35/94	10/27	1/3	—
5.	Велико-Мостовский	50/125	7/21	23/91	25/75
6.	Городокский	103/304	21/55	2/8	—

⁸⁰² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 3п. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 67.

7.	Глинянский	136/381	4/9	–	1/3
8.	Золочевский	55/162	10/22	5/18	–
9.	Жолковский	50/133	–	21/63	2/6
10.	Ивано- Франковский	107/392	11/31	2/9	–
11.	Куликовский	20/59	11/29	6/18	–
12.	Краснянский	33/85	7/18	14/50	8/24
13.	Краковецкий	40/120	7/21	9/33	7/21
14.	Каменко-Бугский	238/693	5/13	16/46	–
15.	Львовский	77/195	8/19	5/14	–
16.	Лопатинский	48/154	18/58	18/66	1/3
17.	Магеровский	65/160	1/4	1/2	–
18.	Радеховский	100/305	22/46	–	–
19.	Рава-Русский	15/43	12/39	2/8	2/6
20.	Сокальский	173/446	8/23	5/18	–
21.	Сокольницкий	33/106	2/8	5/20	–
22.	Щирецкий	35/93	4/5	14/25	–
23.	Яворовский	146/393	20/56	24/86	5/15
24.	Немировский	30/72	9/30	1/5	–
25.	Ново-Ярычевский	45/140	1/2	3/8	–
26.	Ново- Милятинский	46/115	5/11	17/55	–
27.	Поморянский	35/87	1/2	–	–
28.	Пониковецкий	68/170	12/24	9/27	1/3
29.	Подкаменский	72/251	2/8	13/38	–
30.	Перемышлянский	218/686	48/114	40/143	–
31.	Олесский	59/115	–	20/56	25/75
	ИТОГО:	2313/6472	315/806	319/1033	77/228

Пом. начальника ОБВ УМВД Л/области полковник

Космачев.

27 марта 1946 г.

г. Львов»⁸⁰³.

Подібні звіти фіксувалися й по інших західноукраїнських областях. Станом на 1946 р. із-за Збруча, Горині й Дністра вже було депортовано 36 609 осіб: зі Львівської області – 5 927, Рівненської – 7 345, Волинської – 7 439, Тернопільської – 3 780, Станіславської – 5 590, Чернівецької – 1 256, Дрогобицької – 5 272⁸⁰⁴.

⁸⁰³ ДАЛО. Ф. 3п. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 70, 71.

⁸⁰⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4963. Арк. 4.

Цей потік на схід продовжував посилюватися навіть без формальної ухвали Особливої Наради, про що свідчать дані начальника I спецвідділу МВС УРСР Смирнова про виселення сімей активних учасників УПА станом на 15 травня 1947 р.:

Совершенно секретно

СПРАВКА

по выселению семей участников банд УПА и движению дел на эти семьи, высланных до решения Особого Совещания по их делам.

По состоянию на 15 мая 1947 года

Наименование УМВД	Всего Выселено семей за 1944– 1946 гг.	Рассмотрено дел Особым Совещанием МВД СССР	Находится на рассмотре- нии Особого Совещания МВД СССР	Находится в УМВД на дослед. и дооформл.	Находится на закл. Прокурат. и УББ	Прекращено в УМВД (за смертью)
1. Ровенской обл.	2991–7345	2816	72	80	18	5
2. Тернопольской обл.	1741–3780	1649	36	50	3	3
3. Волынской обл.	2534–7438	2421	94	14	5	–
4. Дрогобычской обл.	1977–5272	1782	93	69	33	–
5. Станиславской обл.	2483–5590	2118	198	115	7	55
6. Львовской обл.	2531–5927	2091	321	100	19	–
7. Черновицкой обл.	461–256	403	25	26	7	–
Итого:	14728–36608	13280	839	454	92	63

ПРИЛОЖЕНИЕ: указанные 14728 бандитов высланы органами МВД в течение 1944–1946 гг.

16 мая 1947 г.
г. Киев

Начальник I спецотдела МВД УССР
подполковник СМІРНОВ»⁸⁰⁵.

⁸⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4963. Арк. 8.

Паралельно з цими депортаціями, починаючи з осені 1944 р., більшовицька влада організовує ще один переселенський потік українців – за ініціативою провідників польського еміграційного уряду в Лондоні автохтонне населення Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Лемківщини, що переходить під владу комуністичної Польщі, переселяється до УРСР. Це замість того, щоб приєднати вказані регіони, як просило корінне населення, до УРСР і створити в її складі Холмську область, про що Хрущов писав 20 липня 1944 р. до Сталіна. Але той пристав на пропозицію польського прем'єра Владислава Миколайчика і професора Станіслава Грабського, з якими зустрічався в Кремлі 3 серпня 1944 р.

Тоді в кремлівському кабінеті було вирішено переселити поляків із західних регіонів УРСР і БРСР до Польщі, а українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя – до України. І в розвиток такої домовленості 9 вересня 1944 р. в Любліні голова Ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського комітету національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписують угоду про взаємне переселення⁸⁰⁶.

Маємо повне право говорити про це як про справді примусову денационалізацію через депортацію, бо корінне українське населення цього регіону не планувало виїжджати до УРСР. Як видно з доповідної заступника головного уповноваженого уряду УРСР Кальненка секретареві ЦК КП(б)У Коротченку від 5 жовтня 1944 р. про початковий період організації переселення українців з Польщі, вони продовжували висловлювати «свое желание о присоединении части Польши (особенно в Холмском уезде) к УССР или же в крайнем случае выехать на Украину»⁸⁰⁷.

Однак рішення комуністичної влади було непохитним – вибирайтесь до УРСР. Аби прискорити роботу з переселення українців, головний уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з Польщі Микола Підгорний 1 листопада 1944 р. звернувся до Києва з проханням виділити додатково 100 референтів при районних уповноважених. У повному розумінні ця варварська акція три-

⁸⁰⁶ Депортації. Західні землі України... Т. 1. С. 287–293.

⁸⁰⁷ Цит. за: Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. С. 110.

вала два роки, протягом яких 482 тисячі корінних українців було переселено до УРСР⁸⁰⁸.

Проте багато українців Закерзоння, котрі відмовлялися евакуюватися до УРСР, опиняться навіть не в донецьких степах, а в казахстанських. Уродженець Люблинця Нового в Любачівському повіті, недалеко від Ярослава, Іван Карпінський написав такі спомини, збір яких ініціював і передав автору для використання настоятель української греко-католицької церкви в Караганді священник Василь Говера: «Коли в 1944 році прийшли більшовики тоді нас всіх почали виселяти... приїхав у село майор НКВД, став на кузов і для всіх зібраних людей із села сказав: «Поедете все на советскую Украину, там жьть хорошо». Люди стояли слухали, але не мовчали. Голова «Просвіти» Іван Лойко говорить: «Що ж ти брешеш, а колгоспи ваші, а тюрми, а концтабори, а мільйони людей голодом зморені. Наші газети все писали, що у вас там твориться». Енкаведист не став слухати правди, зліз з машини і погрозив: «Ми вам покажемо, хто ми такі».

... О четвертій годині ранку наше село оточили польські і радянські війська НКВД. Палили село, всі хати горіли, а солдати полювали на чоловіків і розстрілювали їх...

Завезли у Красноярськ, нас вигрузили і повели колоною по п'ять чоловік із собаками, і йде майор збоку і говорить: «Скільки я их сюда перевозил, Боже мой, ну здесь выживают только сильные». В Красноярську пересилка була відкритого типу. Тобто, бараки не зачинялися, по зоні можна було ходити вільно. Звідси на пароплаві по річці Єнісей до серпня місяця (поки ріка не замерзала) в'язнів відправляли в Норильськ. І я міг туди потрапити.

Було тут три тисячі блатних, уловників, була тьма народу і всіх відправляли в Норильськ. Потім хотіли нас кинути у спеціальний ізолятор, де знущалися над людьми фізично і психічно, робили різні експерименти. Якщо там два, три дні побудеш, то людина не витримувала. Напевно не випадково зустрів свого земляка, котрий працював в господарському дворі чоботарем. Він мені порадив, як будуть тебе викликати на етап, то сховайся і не відгукуйся. А пізніше потрапиш куди небусть на материк, а не в Заполяр'є».

⁸⁰⁸ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. С. 102.

І якщо виселеним понад 700 тисячам поляків з УРСР це було поверненням на свою історичну батьківщину, то українців вказаних регіонів виривали з корінням з рідної, батьківської землі. А для значної маси автохтонних українців цей процес посилюється на Волині, Буковині, в Галичині та Закарпатті з початком масової колективізації в 1947 р. Його головний промотор Микита Хрущов здійснював цю акцію покладаючись на брутальну силу каральних органів. Наприклад, приїхавши до Джурівки Заболотівського району Станіславської області, де не було ще колгоспу, він у приміщенні сільради місцевим селянам заявив прямо: «Перед вами питання – вибирайте: або бандитів ви знищите (тобто, націоналістичне підпілля. – В. С.) і створите колгосп за прикладом сусідів і будете жити, або ми всіх вас виселимо до Сибіру, будете там жити й працювати з комендантом. Або самі господарюйте й працюйте, як люди, для себе і для держави, або поїдете до Сибіру, там теж землі добрі, будете працювати тільки з комендантом. Ось вибір»⁸⁰⁹.

Коли слово взяли інваліди війни, спробувавши щось заперечити, Хрущов швидко знайшовся: «І вас туди ж. Якщо 200 чоловік учасників Вітчизняної війни, які били німців, побували в Берліні, не можуть справитися із залишками бандитів, то вас також туди треба послати»⁸¹⁰.

У результаті цієї «виховної бесіди» «батька Хрущова» через кілька днів 570 родин вступили до колгоспу. А 19 родин повстанців і їхніх прихильників уже виселили, і село вже, мовляв, «починає жити повноцінним, вільним радянським життям в повному смислі слова»⁸¹¹.

Однак ці і подібні заходи не давали можливості російським більшовикам і їхнім київським підопічним придушити національно-визвольний рух. Відтак той же Хрущов, який разом з енкаведистами республіки вже неодноразово запевняв Москву в тому, що в найкоротший час українське збройне підпілля буде ліквідоване, лютував. На нараді секретарів обкомів і начальників обласних управлінь МДБ 23 квітня 1947 р. у Львові він ніяк не міг заспо-

⁸⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5864. Арк. 57.

⁸¹⁰ Там само. Арк. 58.

⁸¹¹ Там само. Арк. 58.

коїтися: «Ганьба нам, вже два роки Шухевич сидить у нас, і не можемо з ним впоратися»⁸¹².

Начальник Львівського обласного управління МДБ Воронін одразу ж запропонував посилити репресії проти родин українських націоналістів, що, мовляв, остаточно позбавить УПА підтримки місцевого населення. Цю пропозицію підтримав і присланий на допомогу «м'якому» в очах Сталіна Хрущову «залізний» Лазар Каганович, погодившись, що саме такий хід подій справді прискорить «остаточну радянізацію в західних областях»⁸¹³.

Розглянувши пропозиції Києва, які ретельно готувалися протягом кількох місяців, 10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 3214-1050 щодо виселення із західних областей УРСР членів родин «оунівців і активних бандитів, заарештованих і вбитих у боях». Заплановано було виселити 75 тисяч осіб, хоча в МДБ УРСР намічали близько 100 тисяч⁸¹⁴.

Як не приховували чекісти свої плани, але невдовзі багато з місцевих мешканців уже знали про майбутню депортацію, в тому числі й від військових. Так, працівник одного з райвійськкоматів Дрогобицької області 10 жовтня 1947 р. в потязі Київ – Львів, посилаючись на інформацію від двох начальників облуправлінь МДБ по Львівській і Станіславській області, говорив про виселення в найближчі дні 50 тисяч родин бандитських⁸¹⁵.

Ще раніше про масове плановане переселення якимось чином дізналися у двох селах Вишнівецького району Тернопільської області. Так, мешканці Бодаків і Маневого, які відмовлялися видавати підпілля ОУН, вже в травні 1947 р. вирішили за краще виїхати на нові землі «в Акмолинську область або Красноярський край для вільної праці в колгоспах». На спільних зборах селяни обрали уповноважених, котрі мали доручення «оглянути землі, назначені урядом в областях Сибіру та за згодою МВС УРСР евакуїруватися в цілому 2500 душ людей, 220 пар коней, 503 корови, 400 овець, 200 штук іншої худоби та увесь інвентар сільськогосподарський»⁸¹⁶.

⁸¹² Цит. за: Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 144.

⁸¹³ Там само. С. 145.

⁸¹⁴ Там само.

⁸¹⁵ Кульгавець Х. Радянські органи внутрішніх справ... С. 220.

⁸¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5006. Арк. 9.

Очевидно, мешканці названих населених пунктів розуміли, що їм загрожує виселення за будь-яких обставин, а тому вирішили переселитися заздалегідь добровільно, що давало їм можливість уникнути того бруталного ставлення влади під час подібних акцій, яке вони бачили вже не раз. Тому й «постановили прийняти план вагонів для перевезення двох сіл з людьми, худобою та інвентарем: 3 ешелони по 70 вагонів = 210 вагонів; пасажирських – 5, пульманівських – 162, площадок – 43... Коли МВС УРСР погодиться прийняти від наших сіл худобу, машини, зерно та інвентар на державні склади, а нам взамін дати на місці переселення все це, котре буде здане, тоді нам старчить один ешелон: 5 вагонів пасажирських і 65 вагонів пульманівських»⁸¹⁷.

Пересилаючи це звернення Кагановичу, міністр внутрішніх справ УРСР Строкач, який, очевидно, розгадав наміри адресатів, зазначав, що він «копію заяви направив міністру держбезпеки тов. Савченку для вжиття заходів щодо ліквідації бандитських дій у селах Маніво й Бодаки. Відповідні вказівки дані і начальнику Тернопільського обласного управління МВС»⁸¹⁸.

Таким чином, мешканцям згаданих сіл не вдалося перехитрити владу, яка готувала свій сценарій поступового викорінення свідомих українців з їхньої батьківської землі. Ця злочинна акція під кодовою назвою операція «Захід» справді була наймасштабнішою депортацією населення із Західної України, розпочавшись 21 жовтня 1947 р. З 6.00 з усіх населених пунктах Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської, Рівненської й Чернівецької областей споконвічних мешканців цих теренів виганяли в незвідане. Когось воно чекало вже не один рік, до інших з'явилося вперше, як це засвідчують спогади депортованих тоді до Казахстану, які зібрав уже згаданий о. Василь Говера.

Наприклад, родина Ярослави Любачівської з Долини Івано-Франківської області змогла уникнути вивезення в 1945 р. Коли вони втекли й сховалися у вівсі (мама накрила її з сестричкою Анною своїм тілом), якийсь милосердний солдат побачивши їх, угору постріляв і сказав до свого старшого: «Да некого здесь нету, это ма-

⁸¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5006. Арк. 10.

⁸¹⁸ Там само. Арк. 4.

ленькие лошадки бегают». А-от другой раз не вдалося сховатися – таки депортували в 1947 р.

Родина Ярослави Хомишиної з сусідньої Княжолуки чотири рази втікала й ховалася по сусідах. А як прийшли виселяти в 1947 р., то звечора оточили хату. І всіх дев'ятеро разом з мамою привезли в Долину на станцію і кинули в закритий вагон. Як малолітній солдат-охоронець дозволив утекти Ярославі. Але вже в сімнадцять років посадили її в тюрму на чотири місяці, а потім присудили п'ять років заслання у Казахстан, де вже була родина.

Сім'ю Параскеви Говери з села Нивочин, що в Богородчанському районі Івано-Франківської області, депортували в 1947 р. за брата Василя, який загинув в УПА. Через те, що Софія Чудик з Липи Долинського району була в УПА, вивезли двох сестер і двох братів, тата і маму. За участь у збройному підпіллі Анни Федінчук з Голови Верховинського району до Караганди поїхали в загратованому вагоні мама і сестра.

Такий же «гріх» мали і Анна Максимів-Кобра з уже згадуваної Липи, і Анастасія Фіголь з тамтешнього Тростянця, а родину Степана Липовського з Нижнього Струтня, що в Рожнятівському районі, погнали пішки до Долини під дощем, бо «підозріла хата, у вашій родині є бандери»...

Подібна інформація і в збережених документах. Наприклад, родина Манелюків із Малої Бережниці біля Калуша була вивезена до Казахстану через два роки після загибелі свого господаря – Богдана Степановича. Романіви з сусідніх Грабівець благословили на вівтар української волі трьох братів – чотового Андрія Полікарповича («Лев»), стрільців СБ Василя Полікарповича («Стріла») і Миколу Полікарповича («Ігор»), а самі спокутували цю жертвність у казахських степах⁸¹⁹.

Подібний підхід до відбору для депортації був застосований і в інших областях. Так, родина Михайлюків з Мариничів тодішнього Вижницького району виселялася через сина Василя, котрий загинув у повстанських рядах у 1945 р., Анни Досяк з Розтоків – за чоловіка, котрий був засуджений як голова сільради за те, що «грозив активним комуністам повстанцями»⁸²⁰.

⁸¹⁹ Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. Київ, 2005. С. 217.

⁸²⁰ Там само. С. 553, 559.

Ось так – стражданнями рідних повстанців – розплачувалася Україна за своє прагнення до волі. Інформація підпільника ОУН про вивезення родин активних учасників українського націоналістичного руху з Болехівського району Станіславщини в жовтні 1947 р., якому вдалося втекти з Казахстану, підтверджує, що своє завдання каральні органи більшовицької влади виконували справно. Вже за пів години після оголошення його родині ухвали про вивезення приїхала підвода. «Ми винесли все те, що встигли приготувати за цей короткий час. Мені зв'язали назад колючим дротом руки та, штовхаючи прикладами автоматів та копаючи чоботами, пігнули за підводою до с. Брязи. До нас приставали щораз нові люди однієї долі, які прибиті горем, ішли під найжнішими штиками за всім своїм майном, що складалося з 1–2-ох клунків.

Між Сукілем та Брязою емведисти поставали за ровом при шосе та, кепкуючи з нас, вигукували: «Наша сотня вже готова, вже відходить до Кийєва», або «Здобудемо, або дома не будемо». У відповідь на ці глузуючі оклики із нашого гурту тут і там неслись відважні, повні віри кличі: «Сьогодні женете ви нас, а завтра наші гнатимуть вас!», «Скоро настане відплата!», «Смерть Сталіну!». «Нет, нет, нас гнать не будут, – заревів басом емведист, – вчора ми гнали немцов, сьогодні вас, а завтра амеріканцов будем гнать»⁸²¹.

Жалю ці недолюдки не мали ні до кого, як свідчить очевидець: «Жінки, несучи на руках маленьких дітей, голосно ридали, обмиваючи їх теплими сльозами, їх втихомирювали большевицькі кати прикладами крісів чи автоматів та чоботами.

Всіх нас пригнули до с. Бряза. Там ждали порожні автомаши-ни, на які заладували нас та повезли до м. Болехова. Була погана погода. Суміш снігу і дощу змочував наш одяг, а вітер обгортав холодом наше втомлене і зболіле від побоїв тіло. На нас не було сухої ні однієї нитки.

У Болехові завезли нас на подвір'я МГБ. Тут серед дощу таки на автах просиділи ми кілька годин. В місті страшний гамір і крик; чути плач жінок і дітей, стогін стариків, рев худоби, яку зрабувала сталінська голота і гнала разом із людьми до району. Вулиці міста були заповнені людьми, яких гнали із сіл пішо, везли на автомашинах та підводах.

⁸²¹ Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. С. 553, 559.

По кількогодичному постою в м. Болехові нас повезли до м. Долина. Вночі заїхали на залізничну станцію в м. Долина, де чорніли порожні вагони. Кілька годин ми сиділи на автомашинах, заки прийшла на нас черга іти до вагона. Туди позганяли з авт усіх людей, не дозволяючи нам забрати ні одного клунка з наших речей. Коли всі були у вагоні, 2-ох большевиків скидували з авта тільки малу частину речей, а решту залишали для себе, від'їжджаючи негайно автомашинами. Мішки кинуті у вагони... Не одна рідня осталася без жодного матеріального забезпечення, – ненаситний окупант відібрав останню надію не лише на життя, але й на животіння.

У вагонах вікна і двері були закриті так, що дуже мало було свіжого повітря. А коли нас мокрий одяг почав сохнути, вагон перемінився в парню. Страшна задуха мучила нас. У вагоні було тісно, не було місця покластися, бо у кожному товарному вагоні було коло 150 осіб»⁸²².

Але найтяжче й найстрашніше було попереду. Коли поїзд рушив тільки через добу, людям не дали води. Харчувалися тим, що взяли з собою, бо їжу давали раз на 2–3 доби, відтак «у вагонах від голоду і холоду вмирили старики та малі діти, а їх тіла викидали сталінські виродки як здохлу худобу»⁸²³.

Природно, ні співчуття, ні підтримки родини депортованих не могли очікувати від московських «смотрящих» за цим злочиним. Секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь у своїй розлогій доповідній секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 14 листопада 1947 р. про вивезення родин активних учасників українського націоналістичного підпілля доповідав лише про те, що «согласно намеченного плана надлежало изъятию 4500 бандитских семей в составе 13.941 человек», а «фактически выселено 4575 семей в составе 12476 чел.»⁸²⁴.

Хвалився цими досягненнями, наголошуючи, що план перевиконано завдяки злагодженій організаторській роботі партійних і каральних органів: «К началу операции к 6 часам утра 21 октября снежный покров в горных районах – Жабьевском, Кутском, Косов-

⁸²² Сергійчук В. Український здви́г: Прикарпаття. С. 645.

⁸²³ Там само. С. 646.

⁸²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4963. Арк. 63.

ском, Перегинском, Яблоновском, Печенежинском, Яремчанском, Ланчинском, Выгодском, Долинском, Болеховском и др. доходил от 50 см до 2-х метров. Это не только парализовало движение автотранспорта, но затрудняло даже пешее движение. Так, 30 автомашин Советской Армии, направляемых на операцию в 20 часов 20-го октября из г. Надворной в Жабье, с помощью 2-х танков пробились к 6 часам утра 21-го октября только до Яремче. Выйдя из Яремче, застряли и танки, и автомашины. 55 автомашин С. А., направленные в 20 часов 19 октября из гор. Коломыя в Кутский и Косовский районы, несмотря на помощь 2-х бронетранспортеров, также не смогли пробиться и застряли в пути»⁸²⁵.

Протягом однієї доби було виселено 26 644 родини, що нараховували 76 192 особи, серед яких було 18 866 чоловіків, 35 152 жінки та 22 174 дитини. Багатьох цих людей чекала важка праця в шахтах Караганди або прилеглих колгоспах. І тільки там виявилася 991 родина або 1 935 осіб, які були непрацездатні⁸²⁶.

Повідомляючи Кагановича про результати депортації родин оунівців, секретарі обкомів, поряд з цифрами виселених, кількістю поданих заяв до колгоспів, подавали інформацію про реагування на цю брутальну акцію місцевих жителів. Передовсім ці партноменклатурники писали про тих, хто відгукувався схвально, називали прізвища тих громадян, котрі допомагали каральним органам виявляти втікачів.

Водночас під грифом «цілком таємно» писалося про негативну реакцію населення. Скажімо, в листі секретаря Дрогобицького обкому КП(б) У Горобця від 27 жовтня 1947 р. наводяться слова енергетика Волярського: «Скільки я на світі прожив, а такої влади ще не бачив. Це не люди, а варвари. Не розбираючись, хапають дітей, жінок, стариків і, незважаючи на зиму, вивозять до Сибіру. Але нічого, їм так не минеться. Ми не одинокі, з нами Америка»⁸²⁷.

А мешканка Дрогобича Ксенія Федак з приводу виселення оунівських родин заявила дослівно: «Хай не радіють росіяни і всі східняки. Сьогодні виселяють нас, а завтра будуть виселяти їх»⁸²⁸.

⁸²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4963. Арк. 65.

⁸²⁶ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 200.

⁸²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4963. Арк. 30.

⁸²⁸ Там само.

Безсилі протистояти підтримуваній регулярними частинами Червоної армії виселенській акції, до якої були задіяні навіть танки й бронемашини, українські повстанці, крім поодиноких випадків, не змогли організовано виступити. За такої обставини пропагандисти націоналістичного підпілля підтримували депортованих словом. Насамперед радили тим, хто неспроможний був до втечі, не впадати в розпуку. Просили не залишати ворогові свого майна – брати з собою те, що можна взяти, а решту знищувати, роздавати тим, що залишаються.

До тих, кого будуть морити в брудних вагонах, а тіла їхніх померлих родичів по дорозі викидати на узбіччя, линуло проникливе слово повстанців, які продовжували боротьбу на рідних землях: «Московсько-большевицькі імперіялісти думають, що, вирвавши Вас із рідного середовища і кинувши на люту каторгу, вони послаблять визвольну боротьбу на наших землях. Вони думають, що між чужими людьми Ви не зможете «бунтуватися»; що, не маючи підтримки з боку своїх однодумців і близьких, Ви не відважитесь боротися проти ССРСР; що будете боятися говорити слова правди своїм незаниманим співдрузям; що забудете на чужині про свій народ і його змагання. Вони думають, що в снігах Сибіру і в темних підземеллях рудників і шахт зломиться Ваш волелюбний дух і згасне душевний морозним вітром Ваш патріотизм»⁸²⁹.

Усі, кого відправляли до Сибіру «неісходимого», мали згадувати тих, хто вже довгі роки мучаться у тюрмах та інших більшовицьких катівнях і не ламаються, витримують. Треба було пам'ятати в далекій чужій стороні «своїх дітей, братів і сестер і – повстанців, що, будучи вже цілі роки вічно гоненими і переслідуваними, часто голодними, без даху над головою і спокійного місця, де можна було б перев'язати завдану ворогом рану, – не падають на дусі, не кидають з рук зброї. Вони пам'ятають про Вас і за Вас борються. Будьте їх гідні»⁸³⁰.

Цим місією депортованих не обмежувалася. Вони повинні були «на місцях – у шахтах, рудниках, у лісах, на «стройках» – і далі бути тими українцями, героїчну боротьбу яких подивляє весь світ. У всіх, навіть найважчих умовах, ішлося далі в цьому посланні укра-

⁸²⁹ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 151.

⁸³⁰ Там само. С. 152.

їнських повстанців, «Ви збережіть свою українську душу і вірте в нашу перемогу. Учіть своїх дітей української мови й українського Отчонашу. Виховуйте в них безсмертну любов до України і заляту ненависть до большевицьких окупантів»⁸³¹.

Усвідомлюючи необхідність об'єднання всіх антирадянських сил у боротьбі проти більшовицької Москви, повстанці закликали депортованих земляків дружньо ставитись «до своїх братів-українців зі Сходу і до всіх співдрузів з-поміж інших поневолених Москвою народів. Говоріть їм про боротьбу українського народу, про українських повстанців і революціонерів, про їхні бої, роботу, героїзм. Говоріть, як борються проти сталінських колгоспів українські селяни ЗУЗ, як ненавидять і саботують совєтську владу українські робітники, як борються з розперезаними енкаведистами українські жінки і діти, як усі вони люблять і підтримують УПА, ОУН. Роз'яснюйте їм що це за організації і за що вони борються»⁸³².

Отже, необхідно було нести з собою «нашу Україну, наші змагання – скрізь туди, куди кине Вас ворог. Хай не вмирає Україна в Ваших серцях. Могутнім полум'ям любови до волі і ненависти до окупантів Ви запаліть серця Ваших співдрузів – східних українців та інших поневолених народів. Хай за Україну, за повалення сталінської тюрми народів, за власні вільні національні держави борються весь український 40-мільйоновий народ, весь Сибір, Кавказ, Середня Азія. Допомогти розпалити таку боротьбу – це теж і Ваше завдання, Брати»⁸³³.

Та головне завдання, яке ставили підпільники, полягало в тому, аби вижити на чужині, загартуватися й бути готовими повернутися на рідну землю, бо боротьба за відродження Української держави продовжується. Ось чому заключні слова звернення українських повстанців до депортованих саме про це і нагадували: «Перебуваючи далеко від рідної землі, Ви пильно прислухайтеся до того, що на ній діється, що діється в усьому Совєтському Союзі і всьому світі. Ми, борці за Самостійну Україну, незадовго заличемо Вас вертатись із Сибіру на вільну українську землю»⁸³⁴.

⁸³¹ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 152.

⁸³² Там само. С. 153.

⁸³³ Там само.

⁸³⁴ Там само.

Справді, мушили вижити в тому пеклі, яке творила Москва для борців за волю України. Ось як описував його один з депортованих: «10.XI. приїхали ми до Караганди на станцію «Большая Михайловка». Тут усіх з вагонів вигнали на поле, де і викинули також речі. Звідтіля таки цього дня большевики автами перевезли до гаражу, в якому ремонтували паровози. В цьому гаражі ми переночували, а другого дня всіх людей повели до лазні, одяг наш дали до парні. З лазні повели нас у землянки... В землянці, в яку я попав, було 150 осіб. 4.I.48 р. всім, яким лікарська комісія призначила на роботи, видали валянки і ватоване убрання та пігнали на працю в степи, де вивозили глину з шахт, перетягали залізничні рейки з одного місця на друге та вичищували вагони з глини. Робота тяжка та мороз, який доводив до 45°, нищили у нас уже так підірване здоров'я.

Працювалося в свята і неділі, а вихідний був що сьомий день, але це все було так зорганізоване, що ніколи ми не мали спільного вільного відпочинку. Денно зароблялося 15–25 крб, залежно від виконання норми. 1 кг хліба коштував 3,20 крб (треба було вистояти у черзі, щоб купити 1 кг хліба), за молоко платилося 8–10 крб.

Москалі, які занимали керівні пости, відносилися до нас ворожо, називаючи нас на кожному кроці бандеровцями та кепкуючи висказували: «От вам і самостоятельная здесь на карагандинских болотах». Спецкомендатура МВД примусила всіх підписати заявку, що ніхто не буде втікати, а якщо хто втече, то засудять на 10 років тюрми, як його зловлять. За спізнення на роботу карили 6 місяців тюрмою та стягали 25% із зарплати...»⁸³⁵.

У такій ситуації опинилися всі, хто потрапив до депортаційних списків більшовицької влади, яка після операції «Захід» підбивала перші підсумки своєї людиноненависницької акції. Документ під грифом «цілком таємно» сухими цифрами означає трагічну долю десятків тисяч бездолених українців:

Совершенно секретно

СПРАВКА

о количестве выселенного контингента с территории Украины за период 1944–1948 гг.

⁸³⁵ Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. С. 643–648.

1. Всего выселено семей бандитов за период операций 1944–1946 гг.: семей – 15 040, человек – 37 145.

Из них по городам и областям:

№ п/п	Наименование областей	1944		1945		1946		За три года	
		семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.
1.	Ровенская	1159	3227	1443	3257	389	861	2991	7345
2.	Волынская	1178	3582	1357	3857	нет	нет	2535	7439
3.	Львовская	1130	2586	689	1576	712	1765	2531	5927
4.	Тернопольская	498	1249	940	1896	303	635	1741	3780
5.	Станиславская	222	586	1985	4368	286	636	2393	5590
6.	Черновицкая	77	247	311	797	73	212	461	1256
7.	Дрогобычская	460	1285	668	1746	849	2241	1977	5272
	ИТОГО:	4724	12762	7393	17497	2612	6350	14729	36609

За период 1947–1948 гг. этапировано к местам ссылки по решениям ОСО при МВД СССР членов семей участников банд УПА: 311 в них 536 чел.

2. Выслано органами МГБ в октябре 1947 года семей оуновского подполья: семей – 26 332; человек – 77 791 из них: мужчин – 18 866 чел.; женщин – 35 441; детей – 22 279 чел.

Для их переселения было использовано 44 000 железнодорожных вагонов и задействовано сил: сотрудников внутренних дел и военнослужащих – 13 592 чел., из них: офицерского и оперативного состава – 5 143 чел., рядового и сержантского состава – 8 449 чел.

Количество высланных органами МГБ по областям:

1. Ровенская	3768 семей	в них – 11347 чел.
2. Волынская	2711	9050
3. Львовская	5223	15920
4. Тернопольская	5001	13508
5. Станиславская	4512	11883
6. Черновицкая	613	1627
7. Дрогобычская	4504	14456
ИТОГО:	26332 семьи	77791 чел.

3. Выслано немцев-репатриантов за период 1945–1947 гг. – 6 255 чел.

4. Выслано за 1944–1946 гг. осужденных членов семей изменников Родины – 2 894 чел.

5. Выслано в ссылку осужденных «фольксдойч» и членов их семей – 3 631 чел.

6. Выслано бывших полицейских, власовцев и других лиц, служивших в немецких строевых формированиях (директива МВД СССР № 97 от 20.04.1946 г.) – 4216 чел.

Всего выселено из Украины спецконтингента – 131 935 чел.

Начальник 1-го спецотдела МВД УССР подполковник

Смирнов

Составила: заместитель начальника отдела

старший лейтенант

Великанова.

23.11.1948 г. № 15/23497»⁸³⁶.

Інформація МВС СРСР про контингенти спецпоселенців, підстави їх переселення і утримання на спецпоселенні від 3 січня 1949 р. дає уявлення також і про географію розселення родин оунівців на сході Радянського Союзу:

«Сов. Секретно.

ПЕРЕЧЕНЬ

контингентов спецпоселенцев с указанием оснований к их переселению и содержанию на спецпоселении, а также их численность

Наименование контингентов	Основание к переселению на спецпоселение	Численность контингентов	Места расселения спецпоселенцев состоит на 1/X-48 г.
«Оуновцы» (члены семей «оуновцев» и активных повстанцев как арестованных, так и убитых при столкновениях)	Директива НКВД СССР N 122 от 31.III.-44 г. О ссылке в отдаленные районы Красноярского кр., Иркутской, Омской, Новосибирской обл. членов семей «оуновцев» и	было переселено 100 310 (96 584 в 1944–47 гг.)	Казахская ССР, Коми, Удмуртская ССР, Красноярский кр., Архангельская, Вологодская, Иркутская, Кемеровская, Кировская, Молотовская, Новосибирская, Омская,

⁸³⁶ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 216, 217.

активных пов-
станцев как
арестованных,
так и убитых при
столкновениях
Пост. Совета
Министров
СССР N 3214-
1050с от
10.IX.47 г. о
высылке из
западных
областей УССР
членов семей
«оуновцев».

Свердловская,
Тюменская,
Челябинская и
Читинская обл.

ВСЕГО

3241236

2247113

Нач. Отдела спецпоселений МВД СССР
3/11 января 1949 г.
№ 38/с~879»⁸³⁷.

полковник (Шиян).

Усе, на що спромоглася тодішня «найгуманніша в світі влада робітників і селян», так це те, що цим обездоленим людям вирішила «в течение декабря 1947 года и 1-го квартала 1948 года оказать им безвозмездную помощь продовольствием из расчета в день на одного человека: муки – 150 граммов, крупы – 50 граммов, соли – 15 граммов, и сахара (только детям) – 15 граммов»⁸³⁸.

Треба додати, що казахстанська влада, щоправда, звернула увагу на непрацездатних членів родин українських націоналістів й постановою Ради міністрів Казахської РСР 9 грудня 1947 р. ухвалила рішення про їхнє окреме розселення в Караганді й надання допомоги 991 сім'ї в кількості 1 935 осіб на загальну суму в 150 тис. руб. У її рахунок виділялося, зокрема, 25 т продовольчого зерна⁸³⁹.

Того ж дня Карагандинський облвиконком додатково виділив 125 тис. руб., які мали видати 2 500 гостропотребуючим переселен-

⁸³⁷ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 217, 218.

⁸³⁸ Там само. С. 147.

⁸³⁹ Там само. С. 200.

цям із Західної України по 50 руб. кожному тамтешні вугільні підприємства⁸⁴⁰.

Через місяць з'являється ще одна постанова Ради міністрів Казахської РСР про влаштування на роботу спецпереселенців з родин оунівців і визначення непрацездатних у будинки престарілих й інвалідів. Цей документ від 19 січня 1948 р. передбачав, що з метою надання допомоги спецпереселенцям із Західної України на Карагандинський облвиконком покладалися такі обов'язки:

«а) передать максимальное количество ограниченно трудоспособных семей, а также матерей, обремененных детьми, на работы в промышленные артели и другие промышленные предприятия города, обеспечив их одеждой и обувью, а также работой в теплых помещениях;

б) стариков и старух, не имеющих трудоспособных родственников, определить в дома престарелых и инвалидов;

в) детей в возрасте от 14 до 16 лет устроить в школы ФЗО и ремесленные училища;

г) немедленно подыскать помещения для организации детского дома для детей спецпереселенцев, обеспечив его соответствующим инвентарем и оборудованием;

д) для истощенных и нуждающихся в дополнительном питании, организовать временный стационар на 200 коек;

е) спецпереселенцев, имеющих теплую одежду и обувь, расселить в ближайших колхозах»⁸⁴¹.

Оскільки непродумане розміщення спецпереселенців із Західної України в районах Карагандинської області призвело до ускладнення їхнього і так вкрай важкого матеріального становища, особливо в обласному центрі, то 17 березня 1948 р. була ухвалена постанова Ради міністрів Казахської РСР про вивезення з нього родин оунівців і розміщення їх у сільськогосподарських районах області. При цьому рекомендувалося вивезти з Караганди всіх непрацездатних, «разместив их в сельскохозяйственных районах, а детей сирот в детских домах, инвалидов и престарелых в домах инвалидов», на що виділялося 454 тисячі рублей⁸⁴².

⁸⁴⁰ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 201.

⁸⁴¹ Там само. С. 202.

⁸⁴² Там само. С. 203, 204.

Тим часом в УРСР продовжувалися облави на родини оунівців – на кожний випадок спротиву націоналістичного підпілля влада реагувала вивезенням до східних районів СРСР нових контингентів невинних людей. Скажімо, в архівних фондах збереглися подібні свідчення за кожний місяць. Наприклад, за травень 1949 р. у Львівській області було зафіксовано 31 антирадянську акцію, у відповідь на які було виселено 217 родин. За два диверсійні акти на залізниці було відправлено на схід відповідно 25 і 40 родин⁸⁴³.

У довідці Львівського обкому КП(б)У про акції українського націоналістичного підпілля з 1 червня по 1 липня 1949 р. зазначається, що їх враховано 21, а у відповідь виселено 129 родин членів ОУН-УПА. Знову ж таки, за аварію товарного поїзда на перегоні Красне – Ожидів у далекі краї відправлено було 19 родин, а за підірвану на міні пару коней – 5⁸⁴⁴.

Станом на 1 січня 1949 р. всього на спецпоселеннях перебували 112 633 осіб членів родин активних «оуновців», з них висланих у 1944–1946 роках терміном на 5 років 24 730 осіб, у 1947–1949 на 8–10 років і на безтермінове поселення – 87 903. Серед них були і родини тих підлітків, які були засуджені за причетність до українського національно-визвольного руху і яким уже в ув'язненні виповнилося по 16 років. Несподівано перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов 13 липня 1949 р. звернувся до Сталіна з проханням звільнити їх з ув'язнення й повернути із заслання їхніх батьків, які каралися у далекому Сибіру. У надісланому до господаря кремлівського кабінету списку значилися, скажімо, й такі діти, яких засудили до тюремного ув'язнення військовими трибуналами в 13–14 років:

«... Бондарук Антон Каленикович, 1933 года рождения, осужденный Военным трибуналом войск МВД Каменец-Подольской области 21 октября 1947 года по ст. 54-1-а УК УССР к 10-ти годам лишения свободы.

... Бондарчук Андрей Захарович, 1932 года рождения, осужденный Военным трибуналом войск МВД Каменец-Подольской области 21 октября 1947 года по ст. 54-1-а УК УССР к 10-ти годам лишения свободы.

⁸⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5944. Арк. 26–30.

⁸⁴⁴ Там само. Арк. 33–36.

... Гаврилук Василий Иосифович, 1933 года рождения, осужденный Военным трибуналом войск МВД Волынской области 3 апреля 1946 года по ст. 54-1-а УК УССР к 8-ми годам лишения свободы.

... Герасимчук Евгения Павловна, 1931 года рождения, осужденная Военным трибуналом войск НКВД Ровенской области 25 февраля 1945 года по ст. 54-1-а УК УССР к 10-ти годам лишения свободы.

... Зеленый Василий Михайлович, 1932 года рождения, осужденный Военным трибуналом войск МВД Тернопольской области 13 мая 1946 года по ст. 20-54-1-а УК УССР к 10-ти годам лишения свободы.

... Корнейчук Никифор Захарович, 1933 года рождения, осужденный Военным трибуналом войск МВД Каменец-Подольской области 21 октября 1947 года по ст. 54-1-а УК УССР к 10-ти годам лишения свободы»⁸⁴⁵.

З метою недоцільності повернення в місця виселення тих, хто вже відбув відповідні терміни, Міністерство внутрішніх справ СРСР виступило з ініціативою «отменить сроки выселения членов украинских националистов, бандитов и бандпособников и установить, что они переселены в отдаленные районы СССР навечно и возвращению в места прежнего жительства не подлежат; распространить на этих лиц действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны». За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения виновных привлекать к уголовной ответственности и определить меры наказания за это преступление 20 лет каторжных работ»⁸⁴⁶.

Депортації 1950-х рр. були меншими за масштабами. У цей час виселяли окремих учасників визвольного руху та їх родин, що передовсім було пов'язано з послабленням діяльності підпілля. Від 3 вересня 1949 р. згідно з наказом Р. Шухевича було припинено широкомасштабну діяльність УПА. Військові відділи зменшували-

⁸⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5681. Арк. 159–188.

⁸⁴⁶ Літопис нескореної України. Львів : Просвіта, 1993. Т. 1. С. 300.

ся кількісно, більшість бойового складу переходили у цивільних стан. Їм виробляли фальшиві документи, щоб убезпечити від переслідувань НКВД. Проте вони продовжували роботу на користь підпілля. Боївки ОУН (так тепер називалися військові з'єднання визвольного руху) здійснювали рейди, диверсії, знищували окремих представників окупаційної влади. У цей період характерною перевагою в діяльності підпілля є пропаганда, а не військові операції.

Проте й поодинокі випадки диверсій каралися жорстоко, для чого влада організувала привселюдне голосування щодо виселюваних, втягуючи таким чином мирне населення до протистояння між окремими групами населення. Як приклад такого підлого цинізму – проведення 12 травня 1950 р. загальних колгоспних зборів у селі Гаї Винниківського району Львівської області, де було спалено ферму. В присутності 419 колгоспників перший секретар обкому партії Іван Грушецький виступив з доповіддю, після чого давали слово підготовленим активістам, яких виявилось аж 16 з 20. Як повідомляв першому секретареві ЦК КП(б)У присутній на зборах заступник голови Ради міністрів УРСР Л. Корнієць, «собрание прошло очень активно. Были хорошие выступления. В выступлениях говорили, что правильно сделали, что выселили, а также называли дополнительно фамилии, кого надо выселить»⁸⁴⁷.

А от у доповідній того ж Корнійця до Києва про подібні збори в Старих Стрілищах Новострілищанського району Львівської області, де йшлося про відплатні акції за вбивство другого секретаря райкому партії, такого пафосу не відчувається. Тут виступили всього 8 осіб місцевих з 15, та й ті не називали додаткових прізвищ на виселення, відмовилися говорити рядові колгоспники. Хіба що впадає в око возвеличення власної персони Корнійцем: «По приезде в район вечером 10 мая мною было дано задание, чтобы нашли семьи, которые имели бы яркие улики связи с бандитами, и нашим органам, поработавшим ночью, удалось под утро 11 числа найти схрон у Лялюк и добыть некоторые данные у арестованного сына Кривоного»⁸⁴⁸.

Тож депортаційний потік на схід, хоч і суттєво поменшав, але він не припинявся, оскільки тривав спротив більшовицькій владі –

⁸⁴⁷ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 234, 235.

⁸⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 31. Арк. 85.

у західних областях УРСР поза колгоспами залишалося 152 тисячі селянських господарств. Тож 19 серпня 1950 р. місцева влада просила дозволу в Сталіна відправити на поселення ще 1 200 родин, які влаштувати в ліспромгоспи східного Сибіру⁸⁴⁹.

І це за умови, що депортовані в той час місяцями перетримувалися на збірних пунктах, про що доповідав першому секретареві ЦК КП(б)У Мельникову міністр внутрішніх справ Строкач ще 3 червня 1950 р. – станом на вказану дату з порушенням термінів утримувалися 6 071 осіб: Понад 25 діб – 4 118, понад 35 – 921 і понад 45 – 1 032 особи⁸⁵⁰.

Очевидно, така ситуація пояснювалася й тим, що в тому ж Казахстані не були готові прийняти нові партії депортованих, оскільки не могли прилаштувати попередньо завезений контингент. Наприклад, 4 січня 1951 р. голова Ради міністрів Казахської РСР Ундасинов звертав увагу Карагандинського облвиконкому на те, «что многие из числа спецпоселенцев-ОУНовцев, расселенных в Каркаралинском районе, до сих пор не трудоустроены и находятся в крайне тяжелых жилищных и материально-бытовых условиях, все это приводит к необходимости оказывать [им] государственную денежную и продовольственную помощь».

В зв'язи з створеним указаним положенням з трудовим спецпоселенцев-ОУНовцев Совет Міністрів вважає цільовим переселення їх весною 1951 року в Осакаровський район, де ведучою галуззю господарства є полеводство»⁸⁵¹.

А вже 3 березня 1951 р. з'являється таємна постанова уряду Казахської РСР про господарське влаштування 652 оунівських родин, яких переселяють з Каркаралинського району в Осакаровський Карагандинської області, на що виділяється 50 тисяч рублів з резервного фонду⁸⁵².

До смерті Сталіна картина з депортаціями західноукраїнського населення в зведеннях відділу спеціальних поселень МДБ СРСР станом на 1 січня 1953 р. мала такий вигляд:

⁸⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 719. Арк. 153, 154.

⁸⁵⁰ Там само. Спр. 103. Арк. 213.

⁸⁵¹ Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. С. 248.

⁸⁵² Там само. С. 249.

Справка о национальном составе спецпоселенцев

Национальности Союза ССР		Всего: 905742 чел.	
в том числе:		Украинцы – 163653 чел.	
		«Оуновцы» (выселены в 1944–52 годах)	
№	Наименование республик, краев и областей	Находится в наличии	
	ВСЕГО:	Всего	из них взрослых
	в том числе	171566	131319
1.	Казахская ССР	7866	6192
2.	Таджикская ССР	6	6
3.	Бурят-Монгольская АССР	2253	1674
4.	Коми АССР	3473	2667
5.	Удмуртская АССР	728	596
6.	Якутская АССР	3115	2462
7.	Алтайский край	7	6
8.	Красноярский край	13860	10807
9.	Приморский край	924	701
10.	Хабаровский край	26029	19117
11.	Амурская обл.	5768	4275
12.	Архангельская обл.	4036	3200
13.	Вологодская обл.	26	26
14.	Иркутская обл.	17386	13023
15.	Кемеровская обл.	28181	21931
16.	Кировская обл.	1793	1459
17.	Куйбышевская обл.	1	1
18.	Курганская обл.	1	1
19.	Молотовская обл.	10677	8382
20.	Новосибирская обл.	191	154
21.	Омская обл.	12426	9755
22.	Свердловская обл.	107	79
23.	Томская обл.	11644	8766
24.	Тюменская обл.	5885	4245
25.	Челябинская обл.	6118	4783
26.	Читинская обл.	4556	3629
27.	Дальний Север	24	24
28.	В ИТЛ и Спецстройках МВД	4485	3358

Семьи кулаков из Западных областей Украины (выселены в 1951 году)

Наименование республик, краев и областей	Находится в наличии	
	Всего	из них взрослых
Иркутская обл.	1445	1115» ⁸⁵³ .

Крім того, у більшості концтаборів українці переважали кількісно. Наприклад, в одному з найбільших у Казахстані Дальньому на 1 січня 1953 р. з 2 498 ув'язнених росіян нараховувалося 507, українців – 1 022, білорусів – 104⁸⁵⁴.

Там їх перевиховували так, щоб вони забули, хто вони є. Скажімо, сам начальник ГУЛАГу генерал-лейтенант Долгих у червні 1954 р. визнавав: «Вместо воспитания заключенных дрессировали. Все эти стены, постройки, клетушки построены для дрессировки животных, а не для перевоспитания заключенных. По 3–4 и даже 6 месяцев некоторых заключенных содержали в штрафном бараке без всяких оснований. Освобождено из штрафбаров 260 человек незаконно содержавшихся»⁸⁵⁵.

Тому й не випадково, ув'язнені при будь-якій нагоді намагалися відкрити свою національну душу. Так, на Великдень 1954 р. колона дівчат з особливого концтабору «Степлаг» йшла в нічну зміну, а хлопці поверталися з роботи. Дівчата ще здалеку привітались: «Христос Воскрес, хлопці!» Ті, як годиться, відповіли: «Воистину Воскрес!». В ту ж мить конвой відкрив вогонь по колоні. 16 осіб полягли відразу, а 10 було поранено.

Значна частина ув'язнених з числа західних українців, колишніх членів ОУН і вояків УПА, а також литовських націоналістів, на думку казахського вченого Н. Дулатбекова, «пользуясь стихийным возмущением и порывом заключенных, выдвигавших гуманные просьбы о расследовании факта применения оружия и наказания

⁸⁵³ Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). С. 200, 208, 209, 214–218, 220, 221, 223–225, 227, 229, 231, 236, 238, 243–245, 251–253, 255, 256, 258, 260–264, 266–269, 271–275, 277, 278, 281, 282, 284, 288–291, 294–299, 302–305, 308, 341, 342, 348.

⁸⁵⁴ Особлаги в Казахстане: Степной, Песчаный, Луговой, Дальний. Алматы, 2014. С. 74, 75, 287, 291, 523, 579.

⁸⁵⁵ Дулатбеков Н. Степлаг. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР. Караганда, 2011. Т. I. С. 381.

виновных», кинули клич «Бей большевиков!», «Долой советскую власть!», «Уничтожайте русских!»⁸⁵⁶.

Повстання, яке увійшло в історію під назвою Кенгірського, ще раз потрясло основи Гулагу, відтак його творці жорстоко розправилися з учасниками. Верховний суд Казахської РСР з 21 липня до 8 серпня 1955 р. засудив у Джезказгані 7 провідників повстання за ст. 59-2 ч. 1 КК РРФСР до розстрілу, а 6 – до 10 років позбавлення волі⁸⁵⁷.

Підсудна Лідія Кіндратівна Супрун («Орел»), яка померла під час слідства, була уродженкою Одеси, працювала вчителькою в селі Битків Надвірнянського району Станіславської області, 1943 р. вступила до лав ОУН, її син був добровольцем дивізії «Галичина». У 1945 р. засуджена до 15 років каторжних робіт⁸⁵⁸.

Окреме питання проблеми депортацій із західноукраїнських земель у зазначений період – інтернування в листопаді 1944 р. закарпатських німців та угорців призовного віку на так звані «маленькі роботи». Офіційно йшлося про те, що цей чоловічий контингент буде на кілька днів залучений до відбудовних робіт, після чого повернеться до рідних домівок. Насправді ж людей, які в абсолютній більшості не брали зброї в роки Другої світової війни, під посиленним конвоєм пішки погнали в спеціальні табори в Сваляві й Самборі, звідки розподілили в подібні заклади каральної системи по всій території СРСР. Через місяць подібні заходи були здійснені до всього німецького чоловічого населення від 17 років і жіночого від 18 до 30 років.

Наслідком цих депортаційних акцій близько 55 тисяч корінного населення Закарпаття були незаконно депортовані: 45 тисяч угорців і 10 тисяч німців.

Тільки після смерті Сталіна депортовані й ув'язнені українці почали повертатися додому. Але це не означало, що всі вони могли реально жити на батьківщині. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1960 р. члени родин учасників націоналістичного підпілля позбавлялися права на «возвращения им имущества, кон-

⁸⁵⁶ Дулатбеков Н. Степлаг. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР. С. 387.

⁸⁵⁷ Там само. С. 435, 436, 428.

⁸⁵⁸ Там само. С. 397.

фискованного при виселении», а також вони не мали «права возвращаться в места, откуда они были выселены».

Повернення до місць попереднього мешкання допускалося тільки з дозволу місцевих властей. Однак місцеве компартійне керівництво противилось поверненню на рідну землю депортованих і ув'язнених. Багато з них, хто вижили, змушені були залишитися назавжди на чужині, підтримуючи національно-визвольний рух у місцях поселення. Ті ж, хто зуміли пробитися в Україну, ставали основою боротьби за відродження української державності в різних регіонах, у тому числі в Донбасі, Криму, Одесі, Запоріжжі, Дніпрі, Харкові. Москва колись розраховувала на те, що вирвала їх з корінням з рідної землі, але вони вросли міцно скрізь, де тіло рвало до бою.

Володимир Сергійчук

**«НІКОМУ НІЯКОГО ДЛА НЕ БУЛО ДО НАС.
ПРИЇХАЛИ, ХОДІТЬ ПО СЕЛАХ І ШУКАЙТЕ,
ДЕ МОЖЕТЕ ПОСЕЛИТИСЬ»⁸⁵⁹. ПОВСЯКДЕННЯ
УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР
1940–1950-х рр.**

Дослідження феномену повсякденності, так само як історії повсякдення, є одними із напрямів гуманітарного дослідження, що сформувався у західній традиції у другій половині ХХ ст., натомість в українській науці цей напрям перебуває на шляху активної розробки⁸⁶⁰. Саме поняття «структури повсякдення» увів в науку французький вчений Фернанд Бродель у дослідження житті людей XV–XVIII ст., зокрема, здійснивши детальний опис різних сфер матеріальної діяльності. Повсякденність для дослідника є однією із частин ширшої історії, яка вміщує у себе «демографічні, виробничо-технічні, економічні і фінансові процеси».

Наступні методологічні розробки феномену ідентичності також належать французьким дослідникам представникам школи «Анналів» (М. Блоку, Ж. Ле Гоффу, Л. Февру та ін.). Вони виділили так звані «структури повсякденності», що включають сферу людської психології і щоденних практики⁸⁶¹. Соціолог та філософ Норберт Еліас, чільний представник історичної соціології, Пітер Бергер та Томас Лукман, автори концепції соціального конструювання реальності, дослідники-феноменологи Юрген Хабермас, Ірвін Гофман, філософ екзистенціаліст Мартін Гайдеггер запропонували

⁸⁵⁹ Цитата, використана у заголовку, належить респондентці. Інтерв'ю з Бештою Євгенією, 1932 р.н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁸⁶⁰ Панфілов О., Петрова Л. Багатомірність повсякдення у контексті життєвого освіту особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія Філософія.* Харків, 2019. № 1. С. 97.

⁸⁶¹ Скляренко К. Структурування повсякденності: спроба методологічної експлікації. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* Дніпро : Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара, 2018. Т. 10. № 1/2. С. 60.

низку нових підходів до вивчення конструкту повсякдення, його форм та структурних елементів⁸⁶². Теоретичні аспекти поняття повсякдення вивчають в Україні дослідники Ольга Коляструк⁸⁶³, Олександр Удод⁸⁶⁴, Тарас Нагайко⁸⁶⁵.

Українська дослідниця феномену ідентичності Ольга Коляструк, проаналізувавши низку теоретико-методологічних робіт, зауважила, що історія повсякденності займає чільне місце у гуманітаристиці, проте її понятійний апарат «остаточно не впорядкований», тому «до її смислового... можуть бути включені різні зрізи реальності»⁸⁶⁶. Узагальнюючи методологію вивчення історії повсякдення, можна виокремити два ключові підходи до трактування терміна. У першому науковці сферу свого дослідження вбачають у рутинних, звичних, повторюваних складових життя, у другому – шукають відмінні, внутрішньо суперечливі елементи, аби зрозуміти, трансформувати повсякденність, виявити ключові об'єкти та суб'єкти історії⁸⁶⁷.

⁸⁶² Скляренко К. Структурування повсякденності... С. 60–63.

⁸⁶³ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2008. 112 с.; Її ж. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. № 1. С. 174–184.

⁸⁶⁴ Удод О. А. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 384–392; Його ж. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Красзнавство*. Харків, 2010. № 3. С. 6–9.

⁸⁶⁵ Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на проблему. *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–47.

⁸⁶⁶ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 15. С. 48, 53.

⁸⁶⁷ Горобець В. Історія повсякдення. *Енциклопедія історії України* / за ред. В. Смолія. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 3 : Е-Й. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Istoriija_povsjakdennja

Поділяючи погляд українського історика О. Удода, що повсякденність – це не лише житлово-побутові умови, а вивчення цього концепту передбачає розгляд «ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей, через призму щоденного сприйняття свого існування», тобто життя людини, її думок, вчинків⁸⁶⁸. Бауємо дослідження на вивченні повсякденних практик депортації українців із Польщі у 1940–1950-х рр., їх відображенні у науковій літературі та особових джерелах. Зокрема, на ключових етапах процесу депортації, який здебільшого виходив за рамки попередньої канви життєвого досвіду, але, по суті, був тривалим, найчастіше примусовим переїздом на нове місце проживання, із подальшим пошуком житла, матеріально-побутового облаштування, адаптації до нових умов, громади та суспільства загалом. В українській історіографії цій проблематиці присвячена низка розвідок, серед яких можна виділити роботи Юлії Боднарчук⁸⁶⁹, Тетяни Гонтар⁸⁷⁰, Юрія Макара та Михайла Горного⁸⁷¹, Романа Кабачія⁸⁷², Олега Савчука⁸⁷³, Тетяни Пронь⁸⁷⁴.

⁸⁶⁸ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 386.

⁸⁶⁹ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль : «Економічна думка ТНЕУ», 2012. 331 с.

⁸⁷⁰ Гонтар Т. Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów : WSP, 1998. S. 175–185.

⁸⁷¹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці : Букрек, 2011. Т. 1 : Дослідження. 880 с.

⁸⁷² Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках. Київ : Люта справа. 2019. 624 с.

⁸⁷³ Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. Луцьк, 2012. 240 с.

⁸⁷⁴ Пронь Т. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР. *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / упор.: О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 171–174.

Джерельною основою розвідки є збірники спогадів депортованих українців із Закерзоння⁸⁷⁵, зокрема, видані в Інституті українознавства – «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.»⁸⁷⁶ інтерв'ю очевидців із відкритих джерел⁸⁷⁷, матеріали усної історії (записані у осіб, депортованих із Холмщини, Надсяння та Лемківщини, Бойківщини), зібрані дослідницею Юлією Артимишин (Павлів) протягом 2012-2016 рр. Опубліковані спогади головно розкривають умови проживання на українсько-польському пограниччі, прояви міжнаціонального конфлікту та хід переселення, натомість завдяки інтерв'ю вдалося реконструювати ті частини спогадів переселенців, які зазвичай відсутні у збірниках, або подані стисло (подальше матеріальне облаштування, моменти-сюжети із загально-го контексту розповіді, які стосуються соціально-психологічної адаптації).

9 вересня 1944 р. Рада народних комісарів УРСР та Польський комітет національного визволення підписали угоду про так звану «евакуацію населення». 6 липня 1945 р. укладено наступну угоду про евакуацію між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польщі. Сформульовані у цих договорах документи, фактично узаконили «евакуацію населення», тобто примусове переселення / депортацію «громадян української, білоруської, російської, русинської національностей» із Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків та євреїв із західних областей УРСР – у Польщу⁸⁷⁸.

⁸⁷⁵ Холмщина і Підляшшя: обереги пам'яті: історія, культура, спомини / упор. Г. Вишневецька. Київ : Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2010. 336 с.; Ханас В. Депортація: трагедія та біль українців Закерзоння (на прикладі мешканців сіл Сторожі Великі, Рудавка, Воля Нижня, Пискоровичі). Дрогобич : Посвіт, 2013. 80 с.

⁸⁷⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку – 50-х рр. : документи, матеріали, спогади : у 3 т. / упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. Т. 3 : Спогади. 418 с.

⁸⁷⁷ Брода О. (Автор та режисер). Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків : [документальний фільм]. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 25.03.2021).

⁸⁷⁸ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з

Згідно із підписаними документами, для депортованих передбачалося списання грошових і натуральних заборгованостей, звільнення від сплати податків і грошових внесків у 1944–1945 рр., отримання позики (не більше 5 000 рублів / злотих на одне домогосподарство із виплатою протягом 5 років). Під час виїзду можна було брати з собою особисті речі: одяг та взуття, білизну, с/г інвентар, упряж, худобу, гроші (не більше 1 000 злотих / карбованців на особу)⁸⁷⁹.

Задекларована евакуація, тобто переселення українців мало розпочатися 15 жовтня 1944 р. та тривати до 1 лютого 1945 р., але зважаючи на той факт, що українське населення у свої більшості не хотіло виїжджати, а також через брак технічних засобів, погані погодні умови, кінцевий термін акції продовжили до 15 червня 1946 р. (насправді тривало до грудня 1946 р). Після формування апарату районних уповноважених у справі евакуації, на місця виїжджали переселенські комісії, які оформлювали документи, складали списки охочих виїхати, описи майна, збирали населення із метою агітації⁸⁸⁰.

Декларувалось, що переселення мало відбуватися на добровільних засадах, проте без примусу, із власної волі у перші місяці після оголошеної акції переселення виїхали дуже мало осіб, здебільшого ті, хто вирішили пошукати кращої долі у «радянському раю», куди всіляко заохочували виїжджати радянські делегати. Або ж інша ж частина людей – постраждали у польсько-українському

території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р., Люблін. *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР* : зб. документів / за ред. Є. Місила. Львів : Каменяр, 2007. С. 39–43; Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб* / упоряд. З. Гайовнічек. Варшава, Київ : Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. Т. 2 : Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 424–432; *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР* : зб. документів / за ред. Є. Місила. Львів : Каменяр, 2007. С. 12.

⁸⁷⁹ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення... С. 40.

⁸⁸⁰ Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР... С. 12–24.

конфлікті – були змушені залишити домівки, щоб вижити. Від березня 1945 р. переселення активізувалось через напади польських боївок та бандформувань, проте у квітні-травні 1945 р. після укладення домовленостей між польським (аківським) та українським підпіллям на Ряшівщині та Люблінщині було частково припинено⁸⁸¹.

З новою силою та жорстокістю переселенська акція розгорнулась у серпні 1945 р. – польський уряд, під тиском СРСР, прийняв рішення про використання піхотних дивізій польського війська, щоб активізувати виїзд українців. Спершу у Ліському, Любачівському, Перемиському та Сяніцькому повітах (також розміщувалися сили УПА), а потім і в інших місцевостях, заселених українцями. Характерною рисою цього етапу переселенської акції за участі війська був терор супроти українського населення: пограбування, напади на села, згвалтування, вбивства⁸⁸². Із завершенням офіційного терміну для депортації українців посилювалась жорстокість цього процесу. У квітні 1946 р. за поданням польського військового керівництва створено Оперативну Групу «Ряшів», яка надавала підтримку переселенським комісіям, аби повністю виселити українців, які ще залишалися на теренах Польщі⁸⁸³.

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. у рамках так званого «обміну територіями». За ініціативи польського уряду, у Москві відбулися переговори, що завершилися підписанням 15 лютого 1951 р. «Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій». Згідно з цими домовленостями, СРСР видавав ділянку Дрого-

⁸⁸¹ Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР... С. 10–16; Мотика Г. Від волинської різанини до операція «Вісла»/ авторизований пер. із польської А. Павлишина, післямова І. Ілюшина. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 233–238; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947. Rzesów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. S. 121–122.

⁸⁸² Sula D. Działność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin : Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. S. 78; Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. S. 580; Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР... С. 16–17.

⁸⁸³ Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР... С. 16–17.

бицької області загальною площею 480 км² Польській Республіці, яка передавала ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві. Ці території включалися до складу відповідно державних територій УРСР та РП, таким чином змінюючи лінію державного кордону між ними⁸⁸⁴. 26 травня 1951 р. договір про переселення затвердив сейм, 28 травня – президент Республіки Польща та 31 травня – Верховна рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві⁸⁸⁵. 13 червня 1951 р. був відправлений перший ешелон із людьми, а 16 жовтня цього ж року останній⁸⁸⁶. Депортація українців проводилася з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, трьох сільських рад Стрілківського, чотирьох сільських рад Хирівського району), їх переселили до південно-східних областей УРСР: Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської⁸⁸⁷. Більшість депортованих розмістили компактно у цих областях, і лише незначна частина, здебільшого кваліфіковані працівники медичної та освітньої сфери, отримали документи для переселення у Львівську і тодішню Дрогобицьку області⁸⁸⁸.

Згідно з різними підрахунками науковців, протягом 1944–1946 рр. до Української РСР було примусово депортовано приблизно 482 тисячі українців із Польщі. Переселення холмщаків, надсянців і лемків на територію УРСР здійснювалося, головню, у двох напрямках: південно-східному та західному. Передбачалося їхнє розселення у колишніх німецьких, грецьких, болгарських (південний схід) або польських колоніях.

Наркомзем УРСР, який мав займатися розселенням переселенців, 21 жовтня 1944 р. вніс до ЦК КП(б)У пропозиції, згідно з якими передбачалося переселити 240 тис. осіб, з них 192 тис. (80 %) планували поселити в західних областях, а 48 тис. осіб (20 %) – у східних. У грудні 1944 р. до плану розселення внесли корективи на користь східних і південних областей УРСР, куди скеровували біль-

⁸⁸⁴ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів : Каменяр, 1998. С. 182.

⁸⁸⁵ Там само. С. 182.

⁸⁸⁶ Ніточко І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса : Прес-кур'єр, 2011. С. 29.

⁸⁸⁷ Там само. С. 28–29.

⁸⁸⁸ Кислий В. Статистика переселенсько-депортаційних процесів... С. 391.

шість населення до осені 1946 р., а опісля чисельність переселенців у цих регіонах поступово зменшувалася⁸⁸⁹, головню через самовільний переїзд до західних регіонів УРСР. Так само першочергово у південно-східні області направляли депортованих у 1951 р. бойків із колишньої Дрогобицької області⁸⁹⁰.

Українців Закерзоння спрямовували у південно-східні області з економічних та політичних міркувань – через брак робочих рук для відбудови сільського господарства і промисловості. Водночас у зв'язку з тривалим перебуванням цих областей у складі СРСР, вони були більш інтегрованими в радянський простір, а місцеве населення вважалося більш «благоннадійним». Тому з погляду радянського керівництва сюди варто було направляти переселенців для швидшої радянзації. Не останню роль відігравала й суттєва віддаленість від українсько-польського кордону, яка мала б стримувати процес їхнього повернення до своїх домівок. Також для депортованих українців існувала заборона поселятися у 50-кілометровій прикордонній смузі і ближче, ніж за 30 км від морських портів чи обласних магістральних шляхів⁸⁹¹. На практиці розселення відбувалося з чималими відступами від задекларованих правил і порушеннями. Після воєнної розрухи і відсутності будівельного матеріалу, форсованих планів колгоспного будівництва у поєднанні з упередженим ставленням місцевого населення, халатністю чиновників було неможливо швидко виконати державні плани стосовно ремонту і будівництва житла, тому депортовані сім'ї були змушені самостійно шукати й ремонтувати житло⁸⁹².

⁸⁸⁹ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі в східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2013. Вип. 2 (110). С. 231–232.

⁸⁹⁰ Юристовський Ю. З історії депортації населення українських Бескидів. *Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки*. Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. С. 15.

⁸⁹¹ Вертлецька Н. Особливості переселення українців із Польщі в Україну у 1944–1947 рр. *Українці Холмщини й Підляшшя: історична доля, духовна й матеріальна культура впродовж віків* : зб. наук. пр. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 225.

⁸⁹² Губанов О. Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі у південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея*. Київ, 2010. Вип. 36. С. 88–90.

Напередодні виселення радянські уповноважені із евакуаційних комісій провадили підготовчу роботу безпосередньо у місцевостях, звідки мали виселити українців. Радянські уповноважені збирали місцеве населення, провадили агітацію щодо виїзду. Сам процес переселення відбувався так: після оголошення про від'їзд давали певний час на збір речей, оформлювалися документи на залишене майно та землю. Облік майна часто відбувався зі значним поспіхом⁸⁹³, а у самих документах – описах майна траплялись помилки, хиби щодо прізвищ та імен. Задекларована добровільність була поодиноким явищем – лише невелика кількість населення, повіривши у можливість кращого життя в Радянській Україні, виїхала сама. Частина ж була змушена залишити рідні краї через грабежі, терор польських бандформувань та боївок. Постраждали в результаті польсько-українського конфлікту на території Холмщини⁸⁹⁴, або ж військових дій, як на Лемківщині, переїжджали майже з пустими руками (обійстя, худоба, речі побутового вжитку були спалені, чи вкрадені повністю або частково)⁸⁹⁵. Більше пощастило тим, кого завчасно попередили про можливе переселення або порекомендували, куди краще їхати (наприклад, у Західну Україну): «Відразу тільки війнами кінчила прийшли до села якісь два делегати. Ну й збирали, майже кожний вечір людей та й переселяти. Дехто каже їхати, дехто каже не їхати. А вони квартирували на плєбані в священика... Пішли до священика та й питаються, що то робити, а він каже, же би там дуже ніхто не знав, що то від мене вийшло. Каже же як ми не виїдем, то каже все одно нас виселять. Але якщо їхати, то тіки сюда на Західну Україну»⁸⁹⁶. У деяких ви-

⁸⁹³ Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 247.

⁸⁹⁴ Савчук О. Свої серед своїх... С. 32–37.

⁸⁹⁵ Інтерв'ю з Ст. (Л.) Марією Степанівною, 1934 р.н. записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁸⁹⁶ Інтерв'ю з К. Михайлом Петровичем, 1928 р.н., записане у смт. Івано-Франкове Львівської області 13 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

падках люди із чуток, або ж розповідей знали про можливість переселення, і за порадою «тих, хто знав більше» при можливості відтермінували свій виїзд до України. Віталій Сівак (1929 р.н. з с. Модринь Грубешівського повіту) пригадував, що наприкінці вересня 1939 р. до України разом із «советами» виїхали сусіди і деякі родичі. Однак «На початку літа 1942 року з-за Бугу повернувся дядько Прокіп з сім'єю. Він і дядина Зоська спробувавши лиха в советському «раю», тепер були агітаторами проти советів»⁸⁹⁷.

Зібравши майно, депортовані вирушали пішки, або ж возами до залізничних станцій. Тут їх чекало ще одне поневіряння – три-вале очікування посеред станції чи поля вагонів (товарних, нерідко без даху) для переїзду в Україну. Як зауважував 13-річний на той час хлопець пан Юрій С. (1933 р.н. з с. Люблинець Старий Любачівського повіту): «І повезли на вокзал. І сиділи ми там довго не було, що їсти, ходили воду збирали. Яке то життя на вокзалі. Коли купа зігнано людей. Навіть води не було добре, де набрати»⁸⁹⁸.

Повернутися додому практично не було змоги, особливо якщо депортованих супроводжували військові, або ж їхні домівки були знищені, розкрадені. Окрім дошкульних умов перебування, депортованих могли підстерігати небезпеки: часткова або повна втрата майна (смерть худоби через брак корму, погані умови), непоодинокими були факти нападів на залізничні станції польських бандформувань⁸⁹⁹.

Страх (адже ще «свіжі» спогади про війну, міжнаціональний польсько-український конфлікт, втрату рідних-близьких, майна), туга за домом, дні, а той тиждень, проведені під голим небом, а далі переїзд у товарних вагонах. Дорога у невідомість. Адже лише незначна частина людей мали змогу обрати, у який населений пункт їх переселять, а відтак лише ті, хто брав участь в оформленні документів (дорослі чоловіки), могли знати трішки більше. Більшість

⁸⁹⁷ Сівак В. Кров українська, кров польська. *Кров українська, кров польська: трагедія Холмищини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упор. Мирослав Іваник. Торонто, Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 73, 80.

⁸⁹⁸ Інтерв'ю з С. Юрієм Івановичем, 1933 р.н., записане у м. Львові 10 лютого 2016 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁸⁹⁹ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 97–98.

депортованих, крім назви населеного пункту чи області, не мали будь-якої іншої інформації про кінцевий пункт прибуття⁹⁰⁰.

Люди втрачали точний лік днів, а сам переїзд здавався їм все більш затяжним, виснажливим. Слід зауважити, що чоловічому та жіночому наративах є описи зовнішнього вигляду і внутрішнього облаштування вагона, проте жіночі розповіді містять теж спомини про санітарно-гігієнічні незручності та загалом свій стан: «Підігнали товарняки як на худобу, такі вагони були неприємні, такий запах пам'ятаю, бо то дитячі роки. Не було ніде сісти, ніде лягти, так просто на землю на ту підлогу, на ті дошки люди покидали свої лахи»⁹⁰¹.

Після прибуття на нове місце депортованих українців вражали незвичні для них краєвиди, південно-східних та західних регіонів, агрокультура, побутовий уклад. Трохи легше було переселенцям з Холмщини, які опинилися на Поліссі чи Поділлі, де культура землеробства була подібною⁹⁰². Сільськогосподарські традиції Лемківщини, з виразною спеціалізацією регіону на скотарстві, були схожі з господарською діяльністю бойків⁹⁰³. Тому переселенням лемкам та бойкам (депортованим у 1951 р.) було легше адаптува-

⁹⁰⁰ Спогад Дідича В. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку – 50-х рр.* : документи, матеріали, спогади : у 3 т. / упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. Т. 3 : Спогади. С. 153.

⁹⁰¹ Інтерв'ю з Х. Марією Петрівною, 1938 р.н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області. 7 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

⁹⁰² Борисенко В. Основна господарська діяльність. *Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження* / за ред.: В. Борисенко, Г. Вишневської, Ю. Гаврилук. Київ : Родовід, 1997. С. 103–106; Горленко В. Господарська діяльність. Землеробство. Знаряддя праці. *Поділля : історико-етнографічне дослідження* / за ред. Л. Артюх, В. Наулко, З. Болтарович. Київ : Видавництво Незалежного культурного центру «Доля», 1994. С. 84–92.

⁹⁰³ Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків : Українське видавництво, 1941. С. 9–20; Мандибура В. Традиційна структура господарської діяльності бойків. *Бойківщина : історико-етнографічне дослідження* / за ред. Ю. Гошка. Київ : Наукова думка, 1983. С. 89–90; Мандибура В., Павлюк С. Землеробство. *Бойківщина : історико-етнографічне дослідження* / за ред. Ю. Гошка. Київ : Наукова думка, 1983. С. 90–103.

тися до нового життя у гірських районах Львівщини⁹⁰⁴. Навіть у кліматичних умовах лісостепу Західної України, більш схожого до природних умов Холмщини та Надсяння, частина переселенців лемків важче пристосовувалась, про що згадували у спогадах, протиставляючи кліматичні умови до і після переселення⁹⁰⁵. Однак таку категоризацію-протиставлення можна також пояснювати суто психо-емоційними причинами, пов'язаними із назагал позитивним споминами про «малу батьківщину».

Засушлива рівнинна територія, без дерев та будинків – так зазвичай описували перші враження переселенці, які опинилися в південно-східних областях. Ще більше занепокоєння викликав господарський устрій цих територій, наприклад, використання волів як тяглової сили, або ж інших знарядь праці для обробітку ґрунту⁹⁰⁶.

Ці перші враження від побаченого, що відрізнялось від звичного навколишнього середовища, або ж різко дисонувало з очікуваннями переселенців, закарбувались у пам'яті. Так само як і побут у цих умовах в перші дні, місяці, або ж навіть роки після депортації, які, по суті, стали новим повсякденням. Саме завдяки таким спогадам можна реконструювати процес не лише переїзду, а й подальшого облаштування. Слід зауважити, що матеріали усної історії дають змогу простежити певні гендерні відмінності в організації праці та й загалом життя. Адже після прибуття переселенців на нове місце чоловіки й жінки виконували різні завдання. Чоловік-батько, як голова сім'ї, а за його відсутності – старший син, рідше – вдова⁹⁰⁷, зустрічалися на залізничній станції з місцевими представниками евакуаційної комісії або головами сільських рад, які давали направлення на поселення. За відсутності житла переселенців скеровували

⁹⁰⁴ Інтерв'ю з К. Ярославом Івановичем, 1933 р.н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

⁹⁰⁵ Інтерв'ю з Х. Марією Петрівною, 1938 р.н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

⁹⁰⁶ Борисенко В. Основна господарська діяльність... С. 106; Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р.н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

⁹⁰⁷ Інтерв'ю з С. (Ф.) Марією Петрівною, 1929 р.н., записане в с. Глібів Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

до домівок місцевих мешканців⁹⁰⁸, або вони самотужки вирушали на пошуки житла. Жінки доглядали за худобою, готували їжу, обживали житло. Тому вони найчастіше пригадують про труднощі з водою і паливом, що виникали умовах засушливого степового клімату: «На хуторі був лише один колодязь з прісною водою, а у всіх інших вода була непридатною для пиття. Через відсутність дров люди палили соломною, стеблами соняшника і саморобним брикетом з коров'яку та соломи»⁹⁰⁹.

Чимало розповідей депортованих – це спогади з дитячих та юнацьких літ. Ці оповіді поєднують у собі роздуми дорослої, літньої особи із дитячими споминами та сприйняттям світу. Тому перші враження від дороги, чи нового місця проживання не завжди були негативними, особливо в дітей⁹¹⁰, які із зацікавленням та здивуванням могли сприймати нову дійсність.

Житловий фонд, задекларований для отримання депортованими, був у незадовільному стані та й доволі часто його просто бракувало, тому переселенці змушені були шукати нові домівки самотужки, ремонтувати їх, або ж тіснитись по кілька сімей у непристосованих помешканнях, або ж домівках місцевих мешканців. Пошуки, ремонт нового дому здійснювали здебільшого чоловіки про що неодноразово згадується у спогадах, натомість жіночі спомини рясніють згадками про сам стан житла, його незручне планування, або ж різні побутові незручності: «наша посуда взагалі не була пристосована до життя тамтейшого: вони мали п'єци на тих вилках, і в них є казани, же їх можна підняти на тих вилках. А наш баняк даже хтів там щось варити, то тільки його підняв – а він сі перекинув»⁹¹¹. Варто зауважити, що де-юре для депортованих укра-

⁹⁰⁸ Губанов О. Розселення українського населення депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея*. Київ, 2010. Вип. 31. С. 122–123.

⁹⁰⁹ Спогад Джус (Тиш) М. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 3 : Спогади. С. 304.

⁹¹⁰ Інтерв'ю з Л. Зіновією, 1938 р.н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. *Особистий архів Артимишин (Павлів) Ю.*

⁹¹¹ Інтерв'ю з Пеляк-Гурей Стефанією. *Брода О. (Автор та режисер). Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків : [документальний фільм]*. 2012.

їнців із Закерзоння передбачалася допомога в отриманні житла, працевлаштуванні, деякі фінансові виплати. Згідно із постановою РНК УРСР від 28 липня 1945 р., переселенці з Польщі звільнялися від більшості податків, могли отримати фінансову допомогу – кредит до 5 тис. рублів для купівлі житла чи худоби, була передбачена теж одноразова безповоротна грошова допомога до 2 тис. рублів. Однак де-факто цим скористалася тільки невелика частина переселенців: через брак інформації, затягування виплат, незаконний виїзд зі східних областей⁹¹².

Новим викликом для депортованих ставав і брак харчів, коли вчасно не виплачувались компенсації за залишений фураж, майно на початкових етапах, чи навіть повоєнний голод 1946–1947 рр. важка праця в колгоспах: «А ми одягу вимінювали на зерно. Я з батьком ходив хата в хату, в нас були японські хустини, одяга. Нам там давали за хустину літру жита, цю літра жита ми приносили і на жорнах мололи, додавали води, ну і що там більше таку їду. І я знаю, що я мріяв, коли я наїмся хотя би бараболі»⁹¹³.

Важкі умови у південно-східних областях (розчарування і несприйняття колгоспної системи, безоплатна робота за трудовні, відсутність евакуаційних документів, описів залишеного в Польщі майна, за якими виплачували компенсацію), прагнення повернутися ближче до кордону спонукали депортованих до самовільного переїзду у західні області УРСР⁹¹⁴. Спонукали до думок про переїзд надії на тимчасовість так званої «евакуації», особливо серед депор-

Хронотоп: 29.54–30.15. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 25.03.2021).

⁹¹² Байкеніч Д. Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945–1947 рр. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-прак. конф. (м. Суми, 20 травня 2011 р.) / за заг. ред. С. Дегтярьова. Суми : СумДУ, 2011. Ч. 1. С. 47–50; Гонтар Т. Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów : WSP, 1998. S. 181–182.

⁹¹³ Інтерв'ю з Мариняком Лукою. *Брода О. (Автор та режисер). Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків* : [документальний фільм]. 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 25.03.2021).

⁹¹⁴ Trzszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. *Opowieści, Przeszłości i Przestrzeni*. Kraków : Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. S. 101–102.

тованих холмщаків, які пам'ятали тимчасову евакуацію під час Першої світової війни, і вірили в можливість повернення у рідні сторони⁹¹⁵.

Ті, хто зважився на втечу, зіштовхувався із чималими труднощами: пошуком транспорту для переїзду, оформлення сяких-таких документів, знову облаштуванням на новому місці: «І так ми збиралися їхати: тато, два брати і я. Ми приїхали до Лохвиці якось. В Лохвиці ми сіли на платформу і мали ми доїхати до Тернополя...»⁹¹⁶; «А дорога назад була ще страшніша [до Львова], то треба було пересідати з місця на місце, з поїзда на поїзд, теж шукали... бо документів, окрім евакуаційної карти, не мали. То їхали і на платформах, пообкрадали назад, як їхали»⁹¹⁷.

Законним був переїзд лише в межах південних областей, або ж в іншу область можна було потрапити, якщо батько, чи інший родич (обов'язково учасник війни, який служив у Червоній армії, чи партизанських загонах) перебував деінде, відтак подавався запит-звернення до органів влади про возз'єднання сім'ї⁹¹⁸.

Дослідниця Ю. Боднарчук на підставі зібраних архівних документів, реконструювала ці значні кількісні показники, які відображали рух депортованих із південних та східних регіонів «на захід». Зокрема, станом на 1 листопада 1945 р. на півдні та сході УРСР було 39 517 господарств, а на 1 січня 1946 р. – 33 465⁹¹⁹. За матеріалами УМВС, у Дніпропетровській області на 15 травня 1947 р. кількість родин переселенців знизилася з 5 637 до 903, у Сталінській (суч. Донецькій) із прибулих у 1945 р. 3 044 сімей залишилося

⁹¹⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 694.

⁹¹⁶ Інтерв'ю з Пеляк-Гурей Стефанією. *Брода О. (Автор та режисер). Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків: [документальний фільм].* 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU> (дата звернення: 25.03.2021).

⁹¹⁷ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р.н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁹¹⁸ Kabaczij R. Wypnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 2012. S. 265.

⁹¹⁹ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 122.

1 117, а в Кіровоградській із 2 812 – лише 444⁹²⁰. ЦК КП(б)У і РНК УРСР 3 жовтня 1945 р. ухвалили постанову «Про невідкладні заходи у господарчому влаштуванні українського населення і роботу серед нього». До боротьби із незаконною міграцією був також залучений Наркомат внутрішніх справ УРСР, який 5 жовтня 1945 р. ухвалив наказ «Про припинення самовільних переїздів евакуйованого з Польщі населення»⁹²¹. За ним, без дозволу влади розцінювався як злочин, проте насправді більшість керівників на місцях не дотримувалися урядових розпоряджень, фіксувались лише поодинокі випадки, коли депортованих притягнули до відповідальності⁹²².

Окрім матеріально-побутових умов життя депортованих українців з Польщі, слід також звернути увагу й на ключові аспекти повсякдення у соціально-психологічному контексті. На перебіг адаптації переселенців впливали насамперед деструктивно, пам'ять про військові дії, міжнаціональний конфлікт, важкі умови переселення, особливо якщо воно було примусовим. Не менш суттєвий вплив мало й знайомство, входження до нової громади депортованих. Варто зауважити, як засвідчують спогади, загалом ставлення місцевого і в південно-східних, і в західних областях УРСР було неоднозначним, воно залежало як від суто особистих характеристик людини, так і від ситуації в конкретній місцевості, попереднього деструктивного досвіду тощо, тому не варто узагальнювати життєві ситуації конкретних людей до цілої соціальної групи. Адже ставлення місцевих було різним: від насторожено прохолодного, із певною підозрою⁹²³ до доброзичливого⁹²⁴.

Про багатоваріантність життєвих ситуацій свідчать різні спогади про перші роки у західних областях. Один з респондентів, який опинився в Тернопільській області, пригадував, що місцеві жителі застерігали його з батьком, щоб вони не займали порожніх хат (виселених сімей учасників національно-визвольного руху, які ще

⁹²⁰ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 124.

⁹²¹ Там само. С. 123–124.

⁹²² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 697–698.

⁹²³ Kabaczi R. Wugnani na stepu... S. 249.

⁹²⁴ Григор'єва Н. Загарбана домівка. *Холмщина і Підляшшя: обереги пам'яті: історія, культура, спомини* / упор. Г. Вишневецька. Київ : ПУЛЬСАРИ, 2010. С. 193–194.

повернуться)⁹²⁵. Натомість інша жінка-респондентка зауважувала, що після переїзду як дитина швидко знайшла спільну мову з однолітками, граючись⁹²⁶.

Водночас у західних областях УРСР переселенці відчували себе комфортніше, особливо в містах, де легше було «загубитися» серед великої кількості приїжджого люду⁹²⁷. Поширеним явищем було поселення українців Закерзоння компактно в одній місцевості, здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях)⁹²⁸ або німців і греків (у південно-східних областях)⁹²⁹. У такий спосіб переселенцям було легше адаптуватися до нових умов, зберегти хоча у зміненому вигляді, але цілісність земляцтва, громади.

Хоча у західних областях непоодинокими були випадки, коли місцеве польське населення ще не виїхало, а в їхні помешкання скеровували депортованих українців. Ці моменти співжиття «нових мешканців» та «місцевих поляків» по-різному пригадують депортовані українці із виразно негативними конотаціями⁹³⁰, так із позитивним, або ж навіть вдячністю, коли поляки допомагали вижити українцям з Польщі⁹³¹.

⁹²⁵ Інтерв'ю з Як. Володимиром, 1935 р.н., записане у м. Львові 18 березня 2013 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁹²⁶ Інтерв'ю з Р. (Х.) Марією, 1937 р.н., записане в с. Глібів Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁹²⁷ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 15–20.

⁹²⁸ Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек. Варшава, Київ, 2000. Т. 2 : Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 198–920.*

⁹²⁹ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2013. Вип. 2 (110). С. 531–532.

⁹³⁰ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р.н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁹³¹ Інтерв'ю з Х. Стефанією Андрієвною, 1930 р.н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

Наступними нагальними проблемами депортованих українців з Польщі опісля вирішення, хоча б частково, житлового були працевлаштування та навчання дітей. До депортації лєвова частка дітей уже мали досвід навчання у польських або українських школах, проте були й такі особи, які через складні життєві обставини (смерть когось із батьків, потребу утримувати сім'ю) не змогли продовжити навчання уже в УРСР. Одразу після переїзду значна частина дітей депортованих українців з Польщі не відвідували школу через матеріальні проблеми (нестача взуття та одягу в сім'ях, особливо зимового) та елементарний брак житла⁹³². Про певні труднощі із навчанням пригадують більшість переселенців, зокрема пов'язані із мовою викладання, бо говірки переселенців (із полонізмами, діалектизмами) відрізнялися від української мови на місцях. Окрім того, у споминах депортовані часто пригадували про негласний поділ на місцеве і прибуле населення, особливо у сільській місцевості⁹³³. Загалом переселенці охоче розповідали про навчання, особливо про здобуття фахової, чи вищої освіти. Часто такі спогади нагадували формальні витяги з автобіографії, які мали продемонструвати ширшому загалу свої чи родинні досягнення, певну гордість, пов'язану із цим⁹³⁴.

Варто зауважити, що переселенці рідко прямо розповідали про сприйняття радянської ідеології, системи, наприклад, комуністичне виховання (піонерство, комсомол). Зазвичай відкрито говорили лише про втрату майна та важку працю в колгоспному господарстві, або ж подавали болісно-саркастичні характеристики, на кшталт, «наша дорога радянська влада»⁹³⁵.

Працювали депортовані у східних областях здебільшого у колгоспній системі, натомість у західних до початку колективізації створювали власні господарства і жили з власноруч вирощеного

⁹³² Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 211–212.

⁹³³ Інтерв'ю з К. (Т.) Надією Олександрівною, 1934 р.н., записане у смт. Рудне Львівської області 17 червня 2012 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

⁹³⁴ Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р.н., записане 12 жовтня 2014 р. *Зберігається в архіві автора.*

⁹³⁵ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р.н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*; Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р.н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Особистий архів Артимішин (Павлів) Ю.*

врожаю. Після впровадження колгоспної системи частина людей працювали у ній, інші ж намагалися влаштуватися на робітничі спеціальності в колгоспному господарстві або на промислових об'єктах, будовах тощо. Також значна кількість депортованих, що мали певну кваліфікацію, працювали за фахом, зокрема: «колишні службовці, вчителі, медичні працівники... кооператори і ремісники, робітники промисловості і транспорту відразу або після переїзду зі східних областей осідали в західних областях України»⁹³⁶.

Депортація хоча і становить менш травматичний процес у порівнянні із міжнаціональним конфліктом на Закерзонні та поодинокими військовими діями у випадку Лемківщини, стала переломним пунктом у житті українців із Польщі – означала остаточний від'їзд, покидання рідних сторін і загалом ознаменувала новий етап у житті. Примусовий переїзд, у більшості випадків, як і спогади про негативні події під час війни, низка проблем, пов'язаних з організацією переїзду, санітарно-гігієнічні умови важко переживали переселенці, особливо жінки та літні люди. Невідомість, психологічна напруга і переїзд у непристосованих вагонах фізично та емоційно виснажили депортованих, тому нові та незвичні природо-кліматичні умови південного-сходу викликали насамперед дезорієнтацію і занепокоєння. Ці виклики, як і наступні проблеми матеріально-побутового характеру, пов'язані із подальшим пошуком, незадовільним станом отриманого житла, новий господарський устрій території ставали невід'ємними елементами нового побуту у кінці 1940-го – на початку 1950-х рр. На повсякдення переселенців впливали не лише матеріально-побутові умови, а й психологічні якості конкретних осіб, культурно-світоглядні уявлення, особистий досвід війни, ставлення місцевої громади, професійна реалізація, які сукупно визначали перебіг та швидкість адаптації до нової дійсності.

*Юлія Артимішин,
Ігор Соляр*

⁹³⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 718–721.

ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНЯН У ПОВОЄННІ РОКИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ТИСКУ (за матеріалами газети «Радянська Волинь»)

Новий напрям у методології історії, котрий отримав назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю французьких істориків званої історіографічної школи «Анналів» Марка Блока, Фернана Броделя⁹³⁷, Люсьєна Февра. Саме діячі цієї школи твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Виплекана свого часу представниками третього покоління «Анналів» «історія з людьми», «історія маленької людини», її побут, манери поведінки та спілкування, система морально-етичних цінностей, дозвілля та розваги, одяг на рівні пересічних мешканців яскраво промовляють до нас. Фернан Бродель свого часу писав: «... повсякденність – та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка чи навіть рутинна, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі собою, виконання яких не вимагає нічийх рішень та котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я гадаю, що людство більше ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас упродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дій, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми можемо уявити, занурюються у незапам'ятні часи»⁹³⁸.

Погоджуючись з думкою Михайла Кромма, з його передмови до комплексного видання «Історія повсякденності», наголосимо, що й через десятки років по тому цей напрям історичних студій пере-

⁹³⁷ Сам термін «повсякденність» був уведений до наукового обігу саме Ф. Броделем у праці «Матеріальна цивілізація. Економіка і капіталізм» (1949).

⁹³⁸ Бродель Ф. Динаміка капіталізму. Смоленск : Полиграфма, 1993. С. 13.

живає справжній бум⁹³⁹. Не випадково в українській історіографії історія повсякденності стала провідним напрямом⁹⁴⁰. В українській науці це увиразнює значна кількість праць, автори яких намагаються відкрити завісу над повсякденним життям людини та суспільства у різні часи. Серед інших варто назвати Тамару Вронську⁹⁴¹, Людмилу Ковпак⁹⁴², Валерія Кононенка⁹⁴³, Тетяни Терещенко⁹⁴⁴, які у своїх студіях звертають увагу на соціально-економічну історію. Різноманітні аспекти повсякденного життя вихованців спеціалізованих дитячих закладів аналізує Лариса Голиш⁹⁴⁵. До окремих аспектів історії повсякдення західноукраїнського селянства звертався дрогобицький автор Михайло Сеньків⁹⁴⁶. Окремі аспекти повоєнної соціально-економічної історії й історії повсякдення Волині розкривають студії Ірини Сушик⁹⁴⁷. Слід виокремити і колективну моно-

⁹³⁹ Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия). *История повседневности* : сб. науч. труд. / отв. ред. М. М. Кром. Санкт-Петербург, 2003. С. 7.

⁹⁴⁰ Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 6–9.

⁹⁴¹ Вронська Т. В. В умовах війни. Життя і побут населення України (1943–1945 рр.) / редкол.: С. В. Кульчицький (голов. ред.) та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 82 с.

⁹⁴² Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.

⁹⁴³ Кононенко В. Становище українського селянства у повоєнний період (1945–1947 рр.). *Український селянин*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 234–236.

⁹⁴⁴ Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

⁹⁴⁵ Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т імені Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

⁹⁴⁶ Сеньків М. Деякі аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 99–104; Його ж. Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Т. 24. С. 337–348.

⁹⁴⁷ Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т українознавство ім. І. Крип'я-

графію за редакцією Віктора Даниленка, яка стала своєрідним підсумком попередніх напрацювань⁹⁴⁸. Такий інтерес слід уважати не випадковим. Адже дослідження повсякдення повоєнної доби у Радянському Союзі є необхідним для усвідомлення становлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні.

Завданням дослідження є простежити особливості повсякдення волинян у повоєнні роки та механізми насадження «радянської дійсності» у щоденні практики.

Інтегральною метою соціалістичної модернізації стало формування соціальної бази нового ладу через зведення особистості у всій її складності до статусу «гвинтика» системи, *homo sovieticus*. Успішній реалізації завдання формування «людини нового типу» мала стати агресивна агітація та пропаганда переваг радянського способу життя, «правильне» тлумачення дій керівництва, які стали невід'ємною складовою повсякденного життя українців загалом і волинян зокрема. Саме повсякденне життя селянства рівно ж визначалося стратегічними планами радянської влади та їх реалізацією.

За роки радянської влади книга, газета, радіо увійшли у побут волинян. Швидкими темпами, як стверджує Оксана Янковська, поширювалися радіо та преса, котрі радянська влада використовувала як засоби психологічного тиску для агресивної агітаційно-пропагандистської кампанії⁹⁴⁹. Упродовж повоєнних років радіофікація населених пунктів Волині постійно перебувала на порядку денному. Однак справа не завжди була простою (хоча, до прикладу, у

кевича НАН України. Львів, 2004. 20 с.; Її ж. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення Волині як частина повоєнної історії повсякдення. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 190–193; Її ж. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944–1953 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: історія*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 193–199; Її ж. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 275 с.

⁹⁴⁸ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940 – середина 1950-х рр.) : у 3 ч. / відп. ред. В. Даниленко. Київ, 2010.

⁹⁴⁹ Янковська О. Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький : ДВЗН «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди», 2010. С. 176–178.

Луцьку уже на третій день після приходу радянського війська почали вести радіотрансляції). Так, можемо твердити про відсутність радіомовлення у селах Смідин і Парадуби Луківського району⁹⁵⁰ та ін.

За відсутності масової трансляції радіопередач особливої ваги набували ЗМІ. Не випадково газети трактували як бойових помічників парторганізацій⁹⁵¹, а зав. відділом пропаганди і агітації Волинського обкому КП (б) У Д. Перерва назвав пресу – наймогутнішою зброєю у руках більшовиків⁹⁵². Вона покликана була впливати на маси, закликати на успішне проведення посівних робіт, розповідати про передовиків на сівбі і т. д.⁹⁵³ Перед редакціями радянських видань стояли чіткі завдання: «у боротьбі за зміцнення молодих колгоспів вирішальне значення має повсякденна класово-політична робота і виховання колгоспних хліборобів в дусі радянського патріотизму. Цьому питанню газета теж надає серйозну увагу»⁹⁵⁴. Через порівняно дешеву передплату на періодичні видання радянська влада здійснювала ідеологічну експансію, практика ж встановлення газетних вітрин робила пресу ще доступнішою⁹⁵⁵. Бюро обласного комітету Комуністичної партії та виконавчий комітет обласної ради на Волині на початку вересня 1944 р. ухвалили рішення «Про створення поліграфічної бази для міських і районних газет Волинської області», за яким для організації видавничої справи на місця було перераховано 50 тис. карбованців⁹⁵⁶. Серед найпоширеніших серед населення Волинської області у той час називають: «Радянська Волинь» (12 000 прим.), «Блокнот агітатора» (2 250 прим.), «Правда»

⁹⁵⁰ Толстіков П. Стовпи стоять, а радіо немає. *Радянська Волинь*. 1951. 30 листопада. № 236. С. 3.

⁹⁵¹ Ховрін В. Бойовий помічник районної парторганізації. *Радянська Волинь*. 1949. 5 травня. № 88. С. 3.

⁹⁵² Перерва Д. Преса – наймогутніша зброя в руках більшовиків. *Радянська Волинь*. 1949. 5 травня. № 88.

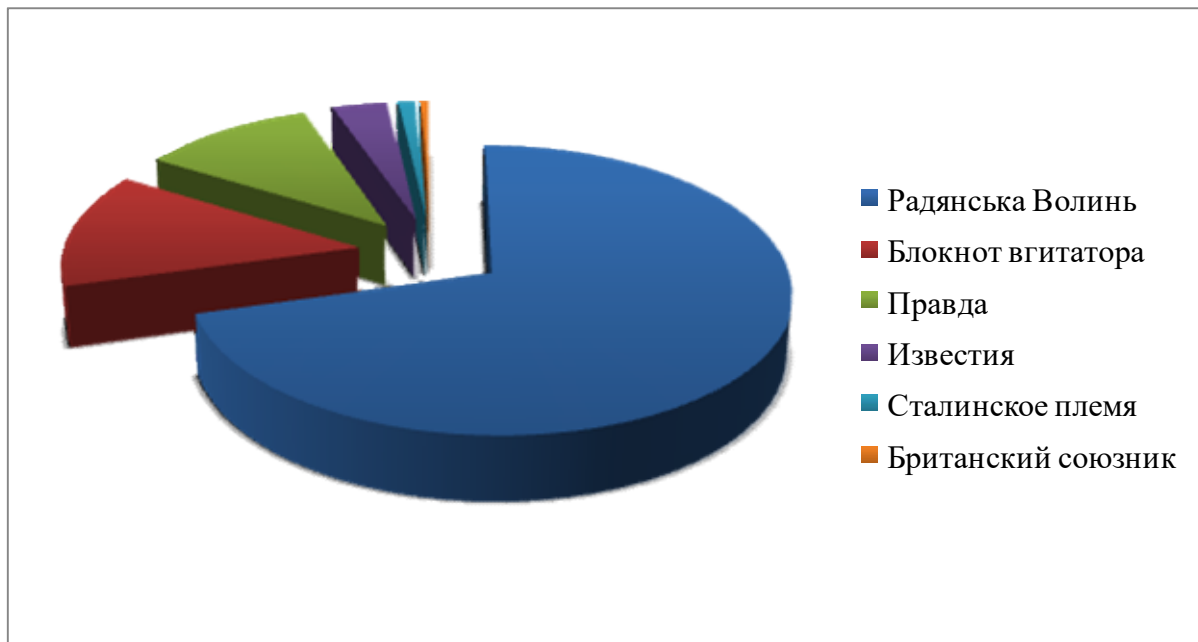
⁹⁵³ В ногу з життям колгоспу. *Радянська Волинь*. 1949. 5 травня. № 88.

⁹⁵⁴ Чайковський С. Сила газети – в її зв'язках з масами. *Радянська Волинь*. 1949. 5 травня. № 88. С. 3.

⁹⁵⁵ Конашко В. Чому не вивішують газет на вітринах. *Радянська Волинь*. 1949. 21 червня. № 121.

⁹⁵⁶ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р-6. Оп. 11. Спр. 6. Арк. 148–149.

(1 850 прим.), «Известия» (600 прим.), «Сталинское племя» (200 прим.), «Британский союзник»⁹⁵⁷.

Вочевидь передплата періодичних видань потрапляла під пильне око комуністичної влади. Радянська пропаганда твердила, що «за панської Польщі газети читали лише урядовці, а простих людей за те брали на підозру, садовили до в'язниць»⁹⁵⁸; або як в історії Луки Капітонюка, викладеній на шпальтах обласної преси офіціозу «газету читали тільки чиновники, а простих людей за це брали на підозрювання, садовили в тюрми. Я знаю випадок, коли поліція розстріляла трьох чоловік за те, що вони читали газети»⁹⁵⁹. Повоєнна комуністична преса рапортувала про постійне збільшення кількості передплатників⁹⁶⁰ та зростання попиту на газети серед колгоспників⁹⁶¹. У ті роки впровадили ліміти на передплату преси (себто, обов'язкову передплату) – до прикладу, у с. Чаруків Сенке-

⁹⁵⁷ ДАВО. Ф. П-12. Оп. 3. Спр. 564. Арк. 19–39.

⁹⁵⁸ На кожную селянську хату – газета чи журнал. *Радянська Волинь*. 1947. 29 серпня. № 169. С. 3.

⁹⁵⁹ «Це нам дала радянська влада». *Радянська Волинь*. 1947. 16 вересня. № 182. С. 3.

⁹⁶⁰ Зросла кількість передплатників газет. *Радянська Волинь*. 1949. 9 квітня. № 70. С. 3.

⁹⁶¹ Зростає попит на газети в колгоспників. *Радянська Волинь*. 1949. 3 листопада. № 218. С. 3.

вичівського району з плану 50 примірників «Радянської Волині» передплачено 68, а районної газети – 70 екз. понад план⁹⁶². Ефективність такого способу поширення ЗМІ може проілюструвати приклад с. Тростянець Ківерцівського району, де за короткий час кількість видань з декількох десятків газет зросла до сотень⁹⁶³. За визнанням тов. Киричика з села Карасін Маневицького району: «передплата газет і журналів в нашому селі не проходила самопливом. Вона організовувалась колгоспним активом, який провів широку роз'яснюючу роботу серед колгоспників про значення радянської преси»⁹⁶⁴. Подібно, у с. Замличі Локачинського району, комсомольці артїлі ім. Хрущова поставили перед собою завдання, щоб кожен колгоспний двір передплачував газету⁹⁶⁵. У с. Солотвин Голобського району комсомольці проводили широку роз'яснювальну роботу серед солотвинців щодо поширення газет. У результаті 30 колгоспників почали одержувати газети, а самі ініціатори компанії передплатили 10 екз. «Молоді України», 4 екз. «Сталинського племені», 17 екз. районної газети⁹⁶⁶. Хоч і тут є але – не всюди навіть партійний актив передплачував газети, як це було, наприклад, у с. Згорани Головнянського району⁹⁶⁷.

При цьому у повоєнні роки, попри увагу до ЗМІ, з поширенням та наповненням преси не все було так однозначно. Передплачені газети і журнали у волинські села не завжди потрапляли у повному комплекті та у день виходу – не те, що до селян (як, до прикладу, в Маневицькому, Устилузькому чи Рожищенському районах)⁹⁶⁸, а навіть до бібліотек області (як це було в Устилузькій

⁹⁶² Толстіков П. Всі хлібороби передплачують газети. *Радянська Волинь*. 1950. 16 квітня. № 76. С. 3.

⁹⁶³ Гордіюк В. Любов до більшовицького друкованого слова. *Радянська Волинь*. 1950. 9 грудня. № 247. С. 3.

⁹⁶⁴ Газети і журнали в маси! (огляд листів). *Радянська Волинь*. 1952. 19 грудня. № 248. С. 2.

⁹⁶⁵ Васюта М. Комсомольці – розповсюджувачі преси. *Радянська Волинь*. 1949. 3 листопада. № 218. С. 3.

⁹⁶⁶ Гречанов М. Комсомольці – розповсюджувачі преси. *Радянська Волинь*. 1949. 3 листопада. № 218. С. 3.

⁹⁶⁷ Пасько С. Актив села не передплачує газет. *Радянська Волинь*. 1950. 21 травня. № 100. С. 3.

⁹⁶⁸ Рой І., Куровський Д. Чому в Устилузькому районі незадовільно проходить передплата газет. *Радянська Волинь*. 1950. 4 березня. № 45; Панченко С.

районній бібліотеці⁹⁶⁹). Деякі районні видання виходили від випадку до випадку (як-от Теремнівської районної газети «Радянський прапор» замість запланованих 8 разів на місяць у серпні 1947 р. було лише 3)⁹⁷⁰.

Навіть щодо представлення ідеологічних матеріалів траплялися недопрацювання. Так, серед матеріалів Любешівської районної газети за 9 місяців 1947 р. на теми партійного життя була вміщена лише одна стаття завідувача відділу пропаганди і агітації райкому КП (б) У Шинкаренка та два звіти про партійні збори. Рівно ж, упродовж чотирьох місяців на шпальтах «Червоної зірки» не була представлена партійна тематика⁹⁷¹. Подібні звинувачення лунали й на адресу цуманської районної газети «Радянська трибуна»⁹⁷². Місцевих матеріалів у районних газетах не вистачало, а це, своєю чергою, знеохочувало волинян до їх читання. У недостатній увазі до питань ідейно-політичного виховання звинувачували олицька, маневицька та заболоттівська районні газети⁹⁷³. Так, щодо Олицької районної газети твердилося: «не випадково на її сторінках відсутні конкретні, близькі й зрозумілі факти з місцевого життя. Печать голої реєстрації фактів і подій, що відбуваються в районі, замість глибокого вивчення і аналізу, лежить на матеріалах газети»⁹⁷⁴. Подібно звинувачення у поганій поінформованості про справи району лунали і на адресу газети «Червоне Полісся»⁹⁷⁵.

Активну діяльність проводили агіткультбригади, працювали «пересувні бібліотеки». Комуністична пропаганда подавала приїзд агітбригад районних будинків культури як довгоочікувану селянами

Передплатники не одержують своїх газет і журналів. *Радянська Волинь*. 1950. 21 березня. № 57; Погано працюють листоноші. *Радянська Волинь*. 1950. 26 травня. № 103; Передплатники не одержують своїх газет і журналів. *Радянська Волинь*. 1950. 26 травня. № 103.

⁹⁶⁹ Мухіна В. Хто винен? *Радянська Волинь*. 1949. 19 квітня. № 77.

⁹⁷⁰ Газета без читачів. *Радянська Волинь*. 1947. 27 серпня. № 166. С. 3.

⁹⁷¹ Райком партії і газета. *Радянська Волинь*. 1947. 12 жовтня. № 201. С. 3.

⁹⁷² Важлива тема. *Радянська Волинь*. 1950. 29 квітня. № 85. С. 3.

⁹⁷³ Піднести організаторську роль районних і політвідділівських газет. *Радянська Волинь*. 1951. 19 жовтня.

⁹⁷⁴ Газета відірвана від мас. *Радянська Волинь*. 1947. 11 травня. № 91. С. 3.

⁹⁷⁵ Газети районів, що змагаються. *Радянська Волинь*. 1947. 22 квітня. № 80. С. 3.

подію і безпосередньо пов'язувала їх діяльність та підвищення темпів сівби та піднесення трудової дисципліни⁹⁷⁶.

Фіксуємо випадки, коли для заохочення участі волинян у чисто ідеологічних заходах використовували матеріальне заохочення. Так, Бюро обласного літературного об'єднання для учасників конкурсу на кращу пісню «про Комуністичну партію і її геніальних вождів В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, про соціалістичну Вітчизну, про перетворення, що сталися на Волині за радянської влади, про будови комунізму та про боротьбу трудящих за мир» встановило три премії у розмірі: дві перші премії по 1 000 карбованців, дві другі по 500 карбованців, чотири треті по 300 карбованців⁹⁷⁷.

У роки Другої світової війни волинські села серйозно страждали, як і господарська й виробнича інфраструктура. Житло та одяг були у значному дефіциті. Щодо грошей, то радше слід говорити про їх відсутність⁹⁷⁸.

Явищем, яке докорінно змінило життя волинян, як і всіх мешканців України, стала колективізація та відселення з хуторів. Радянські засоби інформації твердили, що колгоспи є шляхом до заможного життя⁹⁷⁹; декларували, що селяни Волині вбачають у колгоспах єдиноправильний шлях життя і рішуче стають на шлях колективного господарювання⁹⁸⁰; пафосно рапортували про відродження старих і створення нових колгоспів у всіх районах області; звітували про останніх селян-одноосібників, які вступили до колгоспу⁹⁸¹.

Тоді твердилося: «Хуторська система – це тяжка спадщина столипінської реакції. Вона завжди нагадує колишнє злиденне і безправне життя селян. Тому-то колгоспники з охотою залишають

⁹⁷⁶ Воронов Д. Агіткультбригада приїхала в колгосп. *Радянська Волинь*. 1949. 19 квітня. № 77.

⁹⁷⁷ Конкурс на кращу пісню. *Радянська Волинь*. 1952. 15 листопада. № 225. С. 3.

⁹⁷⁸ Сеньків М. Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Т. 24. С. 342.

⁹⁷⁹ Колгосп – шлях до заможного і культурного життя. *Червоний Жовтень*. 1946. Ч. 73.

⁹⁸⁰ Нові колгоспи на Волині. *Радянська Волинь*. 1947. 27 серпня. № 166. С. 2.

⁹⁸¹ Останній одноосібник. *Радянська Волинь*. 1947. 1 січня. № 1. С. 2.

хутори»⁹⁸²; «Зробимо так, щоб і згадки не залишилось про ці розсадники неучтва і темряви»⁹⁸³. На переконання комуністичних агітаторів, «Розкиданість хуторів на земельних масивах колгоспів є серйозною перешкодою для повного використання площ, негативно відбивається на трудовій дисципліні. Вже тепер саме життя вимагає на всю широчінь розгорнути переселення колгоспників з хуторів у села»⁹⁸⁴. Тож вони мали зникнути з повсякдення мешканців СРСР (отже, й волинян). У повоєнні роки розгорнули масове переселення з хуторів у села із залученням сил артилерії⁹⁸⁵. Органи радянської

⁹⁸² З хуторів – у села! *Радянська Волинь*. 1952. 22 березня. № 59. С. 3.

⁹⁸³ Климюк О. 45 родин колгоспників переселились з хуторів. *Радянська Волинь*. 1951. 16 червня. № 119. С. 3.

⁹⁸⁴ Панасенко О. «Це – не наша справа». *Радянська Волинь*. 1951. 6 червня. № 112. С. 2.

⁹⁸⁵ Вишневецький М. З хуторів – у село. *Радянська Волинь*. 1951. 6 травня. № 90. С. 2; Швець П. З хуторів – у село. *Радянська Волинь*. 1950. 1 лютого. № 23.

влади брали цей процес під свій контроль. Так, постановою Ратнівського райвиконкому Волинської області від 7 жовтня 1950 р. зобов'язувалися сільські ради провести в 1950–1952 рр. зселення із хуторів і встановити з цією метою календарний план. У рішенні наголошувалося на переселенні в ті населені пункти, де вже були створені колгоспи. Задля цього організували спеціальні бригади, які розбирали будинки, а потім їх складали на новому місці⁹⁸⁶. Масштаби цього явища можуть засвідчити і такі цифри: згідно із згаданою постановою лише у Ратнівському районі зселили у с. Адамівка 69 хутірських господарств, Броди 35, Видраниця 100, Височне 151, Забріддя, Лучиці, Якушів 149, Кортеліси 121, Малі Мостицькі 75, Млинове 158, Межисть 116, Річиця 69, Самари 530, Щедрогір 101⁹⁸⁷; у с. Старі Кошари на Ковельщині спорудили 10 хат для хуторян⁹⁸⁸ і т. д. Вибору селяни фактично не мали, адже на одноосібників чинили тиск. При чому з ідеологічною (виховною) пропагандивною метою перехід у колгосп організували під час громадських заходів. Так, наприклад, у селі Тельчі Колківського району, перехід останніх одноосібників приурочили до дня виборів⁹⁸⁹. Водночас слід пам'ятати, що колективне господарювання було чужим, якщо не ворожим, для західноукраїнського селянина, який звик до одноосібного, приватного ведення господарства. Лише на Волині нараховували 167 тис. хуторів⁹⁹⁰, а станом на 1 серпня 1947 р. куркульськими уважали 3 941 господарство (найвища кількість серед усіх західних областей)⁹⁹¹. Ліквідацію хуторів та переселення їх

⁹⁸⁶ Денисюк В. Соціально-економічні аспекти життя Волинського Полісся другої половини 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 3. С. 113.

⁹⁸⁷ ДАВО. Ф. Р-435. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 245, 248.

⁹⁸⁸ Тужик Г. Масове переселення з хуторів у села. *Радянська Волинь*. 1950. 22 березня. № 58.

⁹⁸⁹ Фетісова І. Останні одноосібники вступають до колгоспу. *Радянська Волинь*. 1950. 14 березня. № 57.

⁹⁹⁰ Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. Луцьк : Вид-во Волинського ун-ту, 1998. С. 49.

⁹⁹¹ Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. С. 131.

мешканців на села слід уважати одним із методів контролю комуністичної влади над населенням та однією з суттєвих змін в історії повсякдення.

Радянська пропаганда пов'язувала зростання громадського багатства колгоспів і прибутків селянства та трудовні⁹⁹². Типовим зразком комуністичної агітації може бути лист мешканця с. Погулянка Любешівського району Сергія Кухарика: «Коли я одержав днями авансом 6 центнерів хліба і привіз його до своєї комори, в якій ще не вивелося теперішнє зерно, я запитав сам себе: «А чи мав ти і чи міг мати, Сергію, стільки хліба колись за панської Польщі? Ні, не мав. Стільки хліба не мав ні мій батько, ні мій дід. Свого хліба не вистачало і до півзими. Заможне і культурне життя приніс нам, трудящим селянам, сталінський колгоспний лад. Злидням і нашому бідуванню вороття немає. Не про хліб, не про молоко, не про сало, чи продукти я тепер думаю. Це все вже в мене є. Тепер я думаю про електричне світло в своєму будинку, про мотоцикл. Та не тільки я так живу і так думаю. Ні! Так живуть і такі мрії у всіх тих, хто чесно і сумлінно працює в колгоспі, хто своїм трудом збагачує громадське добро. Колгоспне спасибі творцю нашого щасливого життя – рідному Сталіну!»⁹⁹³ В унісон комуністичної пропаганди звучали й слова Хвїть із с. Радовичі Іваничівського району, яка пов'язувала поліпшення свого життя і приходу радянської влади та висловлювала вдячність тому, хто дав щастя, заможне й культурне життя, Сталіну⁹⁹⁴.

Комуністичними агітаторами колективізація подавалася як шлях до зростання добробуту: «Завдяки колгоспному ладу колишні батраки і бідняки зараз становляться заможними людьми. Так, наприклад, колгоспник – їздовий в артілі ім. Ілліча Володимир-Волинського району Іван Прус до вступу в колгосп мав 1,5 га землі, у нього ніколи не вистачало власного хліба до нового врожаю. В 1950 році сім'я Івана Пруса виробила 1 354 трудовні, на які одержала зерна 366 пудів, картоплі – 83 пуди, цукру – 251 кілограм,

⁹⁹² Крайзман Й. Зростає заможність колгоспного селянства. *Радянська Волинь*. 1950. 21 листопада. № 234.

⁹⁹³ Кухарик С. Я впевнений у завтрашньому дні. *Радянська Волинь*. 1950. 16 вересня. № 186. С. 3.

⁹⁹⁴ Хвїть Х. Колгоспний лад приніс достатки. *Радянська Волинь*. 1950. 8 грудня. № 246.

соломи – 27 центнерів і 5 260 карбованців грішми»⁹⁹⁵. У жовтні 1947 р. редакція любешівської районної газети «Червона Зірка» вмістила кореспонденцію Степана Оласюка з хутора Проходи Любешівської селищної ради, у якій він твердив, що скільки б не господарював одноосібно, так і не досягнув кращого життя, не вийшов із злиднів; саме це підштовхнуло його та сусідів до створення колгоспу. Через рік Степан Оласюк уже звітував про свої достатки – аванс зерна 65 пудів та ін.⁹⁹⁶. Подібна інформація про «багаті трудоводні» й про колгоспників артiлі «Перемога» Ківерцівського району, де родина Василя Киричука на вироблені трудоводні лишень авансом отримала 96 пудів хліба та більше 20 центнерів соломи, родина Йосипа Борисюка – 76 пудів хліба, родина Петра Грушецького – 60 пудів та ін.⁹⁹⁷. Як кількість збіжжя та грошей, яких ніколи не мала родина Онопрія Новосада з Володимирщини, подавалося отримане ними за 1 000 трудоводнів (262 пуди хліба, 120 пудів картоплі, 150 кілограмів цукру і до 4 тисяч карбованців⁹⁹⁸.

Однак ця намальована комуністичними агітаторами картина часто розходила з повсякденням волинян. Так, у колгоспі «Шлях Леніна» Горохівського району 1951 р. селянам не виплатили за вироблені трудоводні 11 723 карбованці, а наступного року – 125 ц зерна⁹⁹⁹. Вже не ходить про те, що встановлений мінімум трудоводнів у колгоспах не завжди виконували, адже не хотіли працювати за дарма. Так, у колгоспі ім. Молотова с. Височне Ратнівського району у 1951 р. лише одна із 320 працездатних жінок виробила обов'язковий мінімум¹⁰⁰⁰.

Саме тому широко рекламували додаткову оплату за перевиконані трудоводні. «Волинська область напередодні завершення суцільної колективізації. Основне завдання тепер – організаційно-

⁹⁹⁵ Городовиченко О. Невпинно зростає добробут і культура трудящих радянської Волині. *Радянська Волинь*. 1951. 23 жовтня. № 211. С. 3.

⁹⁹⁶ Дусик І. В боротьбі за суцільну колективізацію. *Радянська Волинь*. 1949. 5 травня. № 88.

⁹⁹⁷ Левандер Й. Багатий трудоводень. *Радянська Волинь*. 1951. 14 листопада. № 226.

⁹⁹⁸ Гром'як О. Знайдене щастя. *Радянська Волинь*. 1951. 17 квітня. № 77.

⁹⁹⁹ Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50 років ХХ ст. Луцьк : Вежа, 1999. С. 118.

¹⁰⁰⁰ Там само. С. 124.

господарське зміцнення колгоспів. Однією з передумов виконання цього важливого завдання є запровадження в практику життя кожного колгоспу закону про додаткову оплату, яка є могутнім стимулом підвищення культури соціалістичного землеробства, підвищення продуктивності праці колгоспників, зміцнення трудової дисципліни»¹⁰⁰¹.

Будучи лояльним до комуністичної влади, селянин мав змогу отримати певні привілеї у вигляді пайків, «додаткової оплати» чи навіть «слави». Як патетично стверджував директор Луцького змішторгу Й. Крайзман: «Більшовицька партія, радянський уряд і особисто товариш Сталін виявляють повсякденне піклування про підвищення добробуту трудящих нашої країни. Завдяки цьому не-впинному піклуванню з року в рік, з місяця в місяць підвищується матеріальний рівень населення»¹⁰⁰².

¹⁰⁰¹ Білецький М. Додаткова оплата – могутній стимул підвищення продуктивності праці. Що дасть 1949 рік колгоспникам артїлі ім. Хрущова Луцького району. *Радянська Волинь*. 1949. 16 квітня. С. 3.

¹⁰⁰² Крайзман Й. Більше високоякісних товарів широкого вжитку населенню! *Радянська Волинь*. 1951. 16 жовтня. № 206; Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки. Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2012. С. 216.

ЛАНКА ОКСАНИ РУДЬ ОДЕРЖИТЬ
В РАХУНОК ДОДАТКОВОЇ ОПЛАТИ:

КОЛГОСПНИКИ, ЯКІ ПЕРЕВИКОНАЮТЬ ПЛАНОВЕ ЗАВДАННЯ
ОДЕРЖАТЬ В РАХУНОК ДОДАТКОВОЇ ОПЛАТИ:

По тваринництву

кожне
5-та
поросся

За
кожний 100 кгр
збільшення ваги
понад план **15%**
мяса

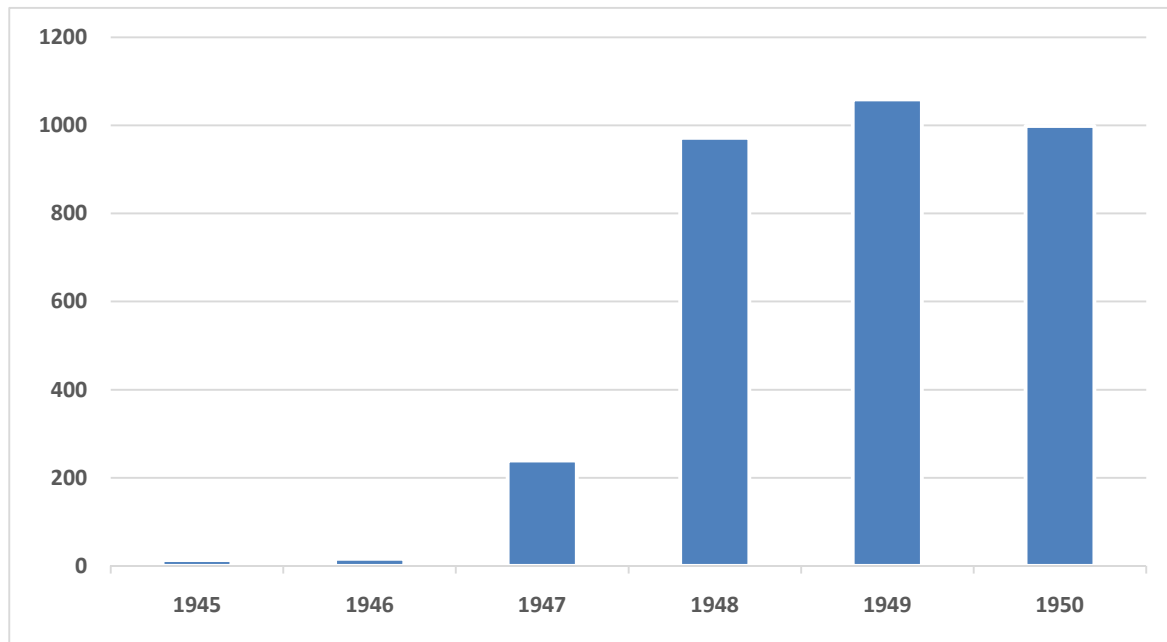
10%
від касі молока
понад план

15%
молока одержаного
понад план.

Такі факти сталінська пропагандистська машина широко рекламувала. Проте цей виверт не міг дати якихось відчутних результатів – динаміка колективізації у Волинській області у повоєнні роки більш, ніж промовиста¹⁰⁰³.

Радянська влада як особливий вияв турботи про трудящих представляла допомогу багатодітним матерям («радянська влада – єдина в світі, яка постійно дбає про багатодітних матерів»). Їх нагороджували орденами і медалями. Для полегшення їх побутових турбот виділялися кошти, про що інформували громадськість. Так, Олександра Жук з містечка Ратно, матір 12 дітей, чоловік якої загинув у 1943 р., отримала 14 тис. карбованців; Онися Грищук із села Якуші, яка виховала 11 дітей, одержала 10 600 карбованців державної допомоги; Ірина Карпук із села Доманово, яка мала 10 дітей, одержала 9 тис. карбованців. Загалом, у Ратнівському районі було видано понад два з половиною мільйони карбованців¹⁰⁰⁴. Подібні

¹⁰⁰³ Рік 1945-й. *Молодий ленінець*. 1977. 5 квітня. № 41. С. 1; Рік 1946-й. *Молодий ленінець*. 1977. 12 квітня. № 44. С. 1; Рік 1947-й. *Молодий ленінець*. 1977. 26 квітня. № 50. С. 1; Рік 1948-й. *Молодий ленінець*. 1977. 11 травня. № 55. С. 1; Рік 1949-й. *Молодий ленінець*. 1977. 24 травня. № 62. С. 1; Рік 1950-й. *Молодий ленінець*. 1977. № 65. С. 1.

¹⁰⁰⁴ Допомога багатодітним матерям. *Радянська Волинь*. 1947. 3 листопада. № 218. С. 3.

дані були оприлюднені й по Камінь-Каширському району. Вказувалося, що мати 11 дітей Текля Пугач із села Кримно одержала впродовж 1944–1947 рр. 23 588 карбованців; Текля Дорошук, багатодітна мати з села Верхи, отримала від держави за цей час 30 419 карбованців. Загалом багатодітним родинам Камінь-Каширського району видали 3 325 688 карбованців¹⁰⁰⁵. Упродовж 1948 р. у Цуманському районі багатодітним та самотнім матерям виплатили 256 000 карбованців допомоги, а, до прикладу, Людмила Ховайло з Цумані за 1946–1948 рр. отримала 25 тис. карбованців¹⁰⁰⁶. Мати-героїня Настасія Литвин з с. Куснище Головнянського району, мати 11 дітей за 1944–1950 рр. отримала 27 851 карбованець¹⁰⁰⁷. Цей перелік можна продовжувати¹⁰⁰⁸. Загалом у Теремнівському районі нараховувалося 249 багатодітних і самотніх матерів, які щомісяця одержували допомогу (лише за дев'ять місяців 1952 р. їм було виплачено 170 тисяч карбованців)¹⁰⁰⁹. Документи твердять, що у Волинській області лише за травень 1947 р. 834 багатодітним матерям виплачено державної допомоги на суму 1 069 200 карбованців і 156 самотнім матерям на суму 15 тис. карбованців. Загалом 3 862 багатодітні матері представили до нагород¹⁰¹⁰.

Радянська влада у повоєнні роки демонструвала турботу про сиріт, яких було у той час чимало. При цьому фонд допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у роки війни, поповнювали і за рахунок коштів простих волинян. Так, вчителі середньої школи Турійська зібрали 500 карбованців, приурочивши це до першотравневих свят¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁵ Сьогодні розповідається про Камінь-Каширський район. *Радянська Волинь*. 1947. 4 листопада. № 219. С. 3.

¹⁰⁰⁶ Юрченко М. Державна допомога багатодітним матерям. *Радянська Волинь*. 1949. 16 січня. № 11. С. 3.

¹⁰⁰⁷ Литвин Н. Слово матері. *Радянська Волинь*. 1950. 8 березня. № 48.

¹⁰⁰⁸ Цибань М. «Спасибі рідному Сталіну!». *Радянська Волинь*. 1951. 12 червня. № 116.

¹⁰⁰⁹ Нагорнов Г. Сьогодні в Теремнівському районі. *Радянська Волинь*. 1952. 25 листопада. № 232. С. 3.

¹⁰¹⁰ Соціалістичні перетворення в західних областях України: зб. док. і матер. / відп. ред. Д. А. Яремчук. Київ: Наукова думка, 1980. С. 116.

¹⁰¹¹ Соколенко В. Допомога дітям-сиротам. *Радянська Волинь*. 1949. 19 квітня. № 77.

«Нині в дні всенародного й політичного піднесення трудящих на відзнаку виборів до місцевих Рад, треба, як ніколи, оперативно й поворотливо викорінювати недоліки. Священний обов'язок радянських органів – повсякденно турбуватися про піднесення побутових умов і культурного обслуження трудящих»¹⁰¹². Твердилося, що добробут населення, зріст культури визначає попит на товари; а на заміну домашньому полотну й личакам прийшли шевіон, сукно, готовий одяг, фабричне взуття, галантерея¹⁰¹³. Радянська преса рапортувала про нові магазини, овочесховища, їдальні, збільшення реалізації товарів¹⁰¹⁴.

Як вказує Надія Якобчук, у повоєнний час загальноприйнятою стала практика збільшення постачання продуктів й промислових товарів до міст напередодні державних свят. Однією із цілей, яка при цьому ставилася, заохотити працівників до участі у масових заходах (насамперед демонстраціях 1 травня, 7 листопада, парадах) та водночас посилити «святковість моменту»¹⁰¹⁵. При цьому, такі «державні милості для народу» подавали у пресі як ознаку зростання рівня життя трудящих. Так, подібну практику зафіксовано у Луцьку¹⁰¹⁶, Володимир-Волинському¹⁰¹⁷, Ковельському¹⁰¹⁸ районах.

Непрості реалії повоєнного повсякдення волинян засвідчують факти відсутності товарів першої необхідності (хоч слід зробити застереження – до скасування карткової системи 1947 р. ситуація виглядала краще¹⁰¹⁹). Тривалий час у крамницях сіл Залаззя, Воро-

¹⁰¹² Священний обов'язок радянських органів. *Радянська Волинь*. 1947. 19 листопада. № 229. С. 1.

¹⁰¹³ Фабричне взуття – на зміну личакам. *Радянська Волинь*. 1947. 9 вересня. № 177. С. 3.

¹⁰¹⁴ Збільшується завіз товарів. *Радянська Волинь*. 1947. 29 серпня. № 169. С. 3; Нові магазини, їдальні, овочесховища. *Радянська Волинь*. 1947. 3 вересня. № 173. С. 3.

¹⁰¹⁵ Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945–1953 рр.): соціальний вимір і повсякденність. *Військово-історичний меридіан*: електронний науковий фаховий журнал. 2019. Вип. 2 (24). С. 99–113.

¹⁰¹⁶ Сурко Р. Передсвяткова торгівля в Луцьку. *Радянська Волинь*. 1951. 15 квітня. № 76.

¹⁰¹⁷ Володимир-Волинський. *Радянська Волинь*. 1951. 1 травня. № 88.

¹⁰¹⁸ Жвава торгівля. *Радянська Волинь*. 1951. 6 листопада. № 122.

¹⁰¹⁹ Смолій В. Історія українського селянства: нариси: у 2 т. / В. Смолій (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 384.

комле, Діброва і Видерта Любешівського району не було солі, сірників та гасу¹⁰²⁰. Рівно ж, у с. Запілля Любомльського району були відсутні ті ж предмети першої необхідності – гас, сірники, сіль та інше¹⁰²¹. Рідко завозили гас, сірники, мило у закладах Селецького споживчого товариства¹⁰²². У Туропинській крамниці Оваднівського району сіль теж завозили вряди-годи, і селяни змушені були ходити за нею в магазини, що на території Турійського району¹⁰²³. Подібна ситуація зафіксована й у Берестечківському районі, де у крамницях були відсутні сіль, мило, посуд¹⁰²⁴. Дефіцитними у повоєнні роки були й шкільні письмові приладдя (учнівські зошити, олівці та ін.). Не випадково вчителька с. Карасин Маневицького району ставила риторичне питання «Коли будуть зошити?»; успішність же учнів, резонно зауважувала вона, великою мірою залежить від забезпечення їх навчальним і письмовим приладдям¹⁰²⁵. Інформації з інших місць дають підставу твердити, що це було непоодиноким явищем¹⁰²⁶. Звичним явищем ставали «додатки» при купівлі найнеобхідніших речей: «купіть в додатку книжку – дамо зошит, а не купите книжки – не матимете зошитів». Так, у магазині камінькаширського книгокульторгу для того, щоб отримати зошити, потрібно придбати книгу Борщагівського «Критичний огляд творчості А. Бучми» (вартість – 1 карбованець 50 копійок)¹⁰²⁷. Що гірше – у волинських аптеках не завжди були наявні необхідні ліки (як-то,

¹⁰²⁰ Лесик М. Чому в крамницях нема солі, гасу та сірників? *Радянська Волинь*. 1952. 30 листопада. № 236. С. 3.

¹⁰²¹ Слідами неопублікованих листів. *Радянська Волинь*. 1949. 30 березня. № 63. С. 3.

¹⁰²² Справедливі докори споживачів (огляд листів). *Радянська Волинь*. 1949. 8 травня. № 90.

¹⁰²³ Калинчук М. Коли в крамниці буде сіль? *Радянська Волинь*. 1951. 14 березня. № 53.

¹⁰²⁴ Оксаненко Д., Левандовський П. Ігнорують запити трудящих. *Радянська Волинь*. 1949. 26 березня. № 60. С. 3.

¹⁰²⁵ Шкребтієнко М. Коли будуть зошити? *Радянська Волинь*. 1951. 3 лютого. № 23.

¹⁰²⁶ Налагодити торгівлю культтоварами. *Радянська Волинь*. 1949. 26 березня. № 60. С. 3.

¹⁰²⁷ Папка В. Непотрібний «додаток». *Радянська Волинь*. 1949. 29 квітня. № 84.

наприклад, сантанін)¹⁰²⁸. Можемо з певністю твердити, що уже з повоєнних років волиняни пізнали такі явища, як дефіцит та торгівля з-під прилавка знайомим і родичам¹⁰²⁹.

Радянська влада через випуск Державної позики розвитку народного господарства СРСР вилучала матеріальні ресурси у населення. Лише в рахунок 4-ої державної воєнної позики волиняни зібрали понад 37 млн крб¹⁰³⁰. І хоча 1946 р. її випуск припинили, натомість продовжували випускати облігації державних господарських і грошово-речових позик. Кожен випуск нових облігацій у селах та містах супроводжували пафосним оголошенням, відбувалися мітинги і збори на яких селяни підписувалися на внутрішню позику¹⁰³¹. На початку 1950-х рр. під час таких зібрань організовували торгівлю різноманітною продукцією чи розрахунки за держпоставки чи трудовні. Відомості ж про хід підписки обов'язково висвітлювала місцева преса.

Як висновковує дослідник із Дрогобича М. Сеньків, з чим слід погодитися, насадження радянського способу життя відбувалося вкрай повільно, більшість селян притримувалося віковичних традицій і владі так й не вдалося змусити працювати у релігійні свята, зректися національних святинь¹⁰³². Водночас варто визнати рацію й за тими, хто твердить, що встановлення радянської влади, проведе-

¹⁰²⁸ Редчук В. Чому в луцьких аптеках немає медикаментів? *Радянська Волинь*. 1951. 1 червня. № 108.

¹⁰²⁹ Федько І. Ой, боти, боти, ви мої. *Радянська Волинь*. 1949. 12 червня. № 115; Претензії до кооператорів (огляд листів трудящих). *Радянська Волинь*. 1950. 3 червня.

¹⁰³⁰ Рік 1945-й. *Молодий ленінець*. 1977. 5 квітня. № 41. С. 1.

¹⁰³¹ Смалюк Г. Наш внесок. *Радянська Волинь*. 1951. 8 травня. № 91; Іваненко Н. Сплачують готівкою. *Радянська Волинь*. 1951. 8 травня. № 91; Завершили передплату нової позики. *Радянська Волинь*. 1951. 9 травня. № 92. С. 3; Калинчук М. З великою радістю. *Радянська Волинь*. 1951. 9 травня. № 92. С. 3; Вклад робітників радгоспу «Комуніст». *Радянська Волинь*. 1951. 9 травня. № 92. С. 3; Бура А. Щоб квітла рідна Вітчизна. *Радянська Волинь*. 1951. 9 травня. № 92. С. 3; Шевченко М. На півторамісячну зарплату. *Радянська Волинь*. 1951. 9 травня. № 92. С. 3; Великород О. Для сталінських будов комунізму. *Радянська Волинь*. 1951. № 92. С. 3.

¹⁰³² Сеньків М. В. Деякі аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 103.

ння суцільної колективізації та впровадження заходів щодо радянізації населення значною мірою зруйнували традиційний устрій західноукраїнських селян (у тому числі й волинян), котрий зберігався навіть під час перебування цих теренів у складі Другої Речіпосполитої¹⁰³³. Відбулася принципова зміна у психології та повсякденні волелюбного селянства – колись приватний власник став залежним від державного апарату.

Оксана Каліщук

¹⁰³³ Гавур В. А. Повсякдення західноукраїнського селянина у повоєнні роки (1945–1954 рр.). *Повсякденне життя радянського суспільства в добу війни та повоєнні роки 1939–1950-ті рр.*: VII Міжнар. студентська інтернет-конференція, 2 червня 2016 року. 2016. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2016/2016_06_14_Gavur.pdf.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВЯТКОВО-ОБРЯДОВИХ ПРАКТИК В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ІНДОКТРИНАЦІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Радянська західних областей України у повоєнний період продемонструвала складність штучного конструювання ідеологічного соціокультурного простору й настановилась на вкоріненні автентичні архетипи мешканців цього регіону, подолання яких виявилось для радянської влади довготривалим масштабним завданням.

Серед складових радянської індоктринації Західної України у другій половині ХХ ст. помітне місце посідає феномен святково-обрядових практик, що є важливим у структурі повсякденності та вихованні радянської людини.

У полі нашого зору – ідеологічний аспект святково-обрядової культури в Україні другої половини ХХ ст. на прикладі західно-українського регіону, проблема маніпулювання суспільною свідомістю, заміщення і витіснення релігійної обрядовості, виправлення за допомогою святкової культури історичної пам'яті, зрештою – протиборства радянської і української національної ідентичності, у формуванні яких важливим компонентом були свята та обряди.

У 1950-ті рр. почалась кампанія «за нові обряди», спрямована на те, щоб запропонувати радянському громадянину осучаснену модель свят і обрядів замість релігійних і забезпечити ідеологічне «перековування» населення. У 1960-ті рр. обрядовість в Україні стає величезним державним проектом, і в грудні 1969 р. ЦК Компартії України створює Комісію з вивчення і впровадження в побут нових цивільних обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР, і так само комісії при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих в областях, районах, містах, селах і селищах.

До розробки нової соціалістичної обрядовості широко залучали громадськість: вчених науково-дослідних установ, письменників, діячів культури і мистецтва, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників.

Брали участь у цій роботі і деякі етнографи. У співпраці з партійними і комсомольськими організаціями, центрами наукового атеїзму, державними управліннями культури і будинками культури вони писали сценарії, брали участь у конференціях, визначаючи, що можна було б запозичити з минулого¹⁰³⁴.

На спеціальних кущових семінарах готувались спеціалісти з проведення сучасних свят та обрядів. Проводилися спеціальні курси підвищення кваліфікації для організаторів радянських свят і обрядів, на яких, зокрема, читались такі лекції: «Комуністична партія і Радянський уряд про нову радянську святковість та обрядовість», «Основи марксистсько-ленінської естетики», «Засоби емоційного впливу в радянських святах та обрядах» та ін.¹⁰³⁵

Агітаційну функцію виконували численні рекомендації, пропагандистсько-методичні кольорові фільми, альбоми.

Поступово формується градація свят, до яких належали:

– всенародні (державні). У Радянському Союзі, згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про святкові і пам'ятні дні» від 1 жовтня 1980 р., до категорії всенародних свят належали Річниці Жовтневої революції – 7–8 листопада; День народження В.І. Леніна – 22 квітня; День міжнародної солідарності трудящих – 1–2 травня; Свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років – 9 травня; День Конституції СРСР – 7 жовтня; День утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік – 30 грудня; День Радянської Армії і Військово-Морського флоту – 23 лютого; Міжнародний жіночий день – 8 Березня. У червні 1984 р. до них додалося ще й дев'яте свято – День знань (1 вересня)¹⁰³⁶.

– трудові – свято першої борозни, свято урожаю, свято праці, посвячення в робочий клас, посвячення в землероби, свято серпа і молота, свято механізатора, свято тваринника.

– календарні – новорічні щедрівки, свято весни, свято золоті осені, свято квітів, свято зустрічі весни з літом, купальські свята, свято проводів зими.

¹⁰³⁴ Громова Н. Радянська історіографія календарної обрядовості українців. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2010. Вип. 32. С. 134.

¹⁰³⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). Ф. Р-3602. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 4.

¹⁰³⁶ Стеценко С. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів. *Народна творчість та етнографія*. 1976. Вип. 5. С. 4.

– побутові – урочисті реєстрації шлюбів, новонароджених («звездіни»), свято вшанування ветеранів, вшанування пам'яті загиблих воїнів і померлих земляків, комсомольсько-молодіжні весілля, проводи в армію, свято повноліття, новосілля¹⁰³⁷.

Свято Праці проводилось на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, у містах і районах. У селах свято відзначалось в літній час на лоні природи. На святах підбивали підсумки соціалістичного змагання, переможців викликали на лінійку трудової слави. На їх честь запалювали багаття діти переможців. Самим переможцям змагання на лінійці трудової слави, у присутності тисяч людей, учасників свята, вручали грамоти, квіти, подарунки, дипломи «Майстер-золоті руки», посвідчення «Почесний колгоспник»¹⁰³⁸.

На Західній Україні впровадження свят і обрядів супроводжувалось спробою поєднати новорадянські та традиційні національні елементів. Так, «Методичні поради по проведенню обряду вшанування передовиків-переможців соціалістичного змагання серед тваринників» на Тернопільщині об'єднували такі елементи, як розміщення на сцені на кумачевому полотнищі портрета В. І. Леніна, який був обрамлений українськими вишитими рушниками, опущеними вниз по обох боках задника сцени¹⁰³⁹.

Сценарій свята дає уявлення про узагальнений ідеальний образ доярки – «весела, рожевощока, енергійна, яку здалеку впізнаєш по швидкій, розмашистій ході. Вона в усьому запальна, швидка. Все вона встигає, вдома прибрати, за трьома дітьми доглянути. І на роботі швидко і вправно справляється. Енергія в неї так і кипить. Ніколи книжку почитати, в самодіяльності взяти участь»¹⁰⁴⁰.

Яскравий приклад певної комічності впровадження радянських ритуалів у традиційні українські свята дає інструктивно-методичний лист 1980 р. «З досвіду проведення свят та обрядів на Білогірщині (Хмельницька обл.)», який описує проведення модернізованого свята Івана Купала. Наведемо окремі цитати з цього листа: «В неділю о 15 год., на лісовій галявині, коло річки розпочинається

¹⁰³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2594. Арк. 13зв.

¹⁰³⁸ Там само. Спр. 2585. Арк. 6.

¹⁰³⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 44.

¹⁰⁴⁰ Там само. Арк. 44зв.

свято. На трибуну піднімаються гості свята: перші комуністи і комсомольці, герої війни і праці, які вітають молодь зі святом, діляться спогадами про минуле. Перші комсомольці піднімають прапор свята. Виконується вокально-хореографічна композиція «За владу Рад». Звучать революційні твори («Пісні про Щорса», «Смело мы в бой пойдём»). На закінчення вокально-хореографічної композиції її учасники піднімають розгорнутий лозунг «Комунізм – це молодість світу і його будувать молодим». Звучить музика. З двох боків лісової галявини виходять дівчата з віночками, юнаки з вербою в руках. Це – Купало. Юнаки закопують Купало в центрі галявини, а дівчата прикрашають його, співаючи подільських народних пісень. Вони ведуть хоровод, потім групами сідають на траву і плетуть вінки. До купальського дерева виходять представники радянських органів, вітають молодь зі святом. За гарну працю нагороджуються цінними подарунками, грамотами»¹⁰⁴¹.

Музичний супровід свята був проникнутий прямими закликами про необхідність відмови від старовинних звичаїв і переорієнтації молоді на нові радянські ідеали:

Гей, на Івана, гей на Купала,
Діди і бабусі щастя шукали,
Долі шукали, бога благали,
Проте довіку щастя не знали.
Над нашим краєм зоря засяяла,
Влада Радянська шлях нам вказала
Всміхайся, доле, нашій Вітчизні,
Будемо жити при комунізмі¹⁰⁴².

Що стосується побутових свят, то серед них набув значної популярності обряд «Одруження». Однак прагнення регламентувати дійство, що за своєю природою є вільним волевиявленням і доволі особистісним, призводило до дискредитації обряду. Зокрема, у 1974 р. в обряди «Одруження» і «Народження» було введено символ Вічного вогню. Урочистий акт одруження починався біля обрядового залу і чаші-смолоскипа з вогнем, встановленої у стели із

¹⁰⁴¹ ДАХО. Ф. Р-6139. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 29.

¹⁰⁴² Там само. Арк. 30.

Кремлівською Зіркою та епітафією «Пам'ять про героїв, що загинули в боях за батьківщину, священна для нащадків». Обряд починався промовою помічника виконавця обряду: «Шановні наречений і наречена! Перед обрядовим залом прошу пройти до цієї чаші. У ній полум'я, запалене від вогню Вічної Слави. Це вогонь – серце героїв, які віддали своє життя за волю і незалежність соціалістичної Батьківщини, за чисте небо над нами, за наше щастя й щастя наших дітей. Візьміть із собою частку цього полум'я, як символ невгасимого життя, чистоти й вірності Радянській Батьківщині! А при закінченні обряду виконавець обряду, показуючи на смолоскип з вогнем, що тримає свідок одного з молодят, говорить: «Дорогі молодята! Прийміть цей священний вогонь і пронесіть його у своїх серцях через все життя, не упустивши своєї честі, помноживши славу нашої великої Радянської Батьківщини»¹⁰⁴³.

На практиці використання цього елемента в обряді призводило до недоречностей, які змушені були визнавати самі радянські ідеологи. Автор брошури «Обряди в нашому житті» М. Пархоменко зазначала, що, наприклад, під час проведення урочистої реєстрації шлюбу в будинках урочистих подій імітують запалення Вічного вогню. Здебільшого ця процедура настільки буденна, що мало чим відрізняється від запалювання звичайної газової плити, тим більше, що після закінчення обряду «Вічний вогонь» гаситься¹⁰⁴⁴. У цьому і йому подібних випадках не тільки не відтворювався ритуал, а скоріше дискредитувався.

На зустрічі у Львівському обкомі Компартії України з представниками інтелігенції Львова 18 травня 1962 р. визнавалось, що в рамках ритуалів одруження чи вінчання держава програє церкві, адже сам обряд «опошили, висушили, бюрократили, цей акт звершується у нас за столом на трьох ногах, за яким часто сидить неприємна людина, це все дуже непривабливо»¹⁰⁴⁵.

Щоб залучити молодят і молодих батьків до нових обрядів, пропонувалася консультативна допомога населенню з питань сімейно-шлюбних відносин (258 лекторіїв, 198 консультаційних пунктів, 45 «шкіл молодят і молодої матері»). Крім того, молоді

¹⁰⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 1830. Арк. 35.

¹⁰⁴⁴ Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 35.

¹⁰⁴⁵ Державний архів Львівської області. Ф. 3. Оп. 59. Спр. 194. Арк. 76.

люди, які проходили нові обряди, одержували доступ до дефіцитних товарів – весільних суконь, обручок, дитячого одягу, колясок тощо¹⁰⁴⁶.

Особливою проблемою було запровадження нової радянської святково-обрядової культури на селі. З одного боку, традиційне і консервативне сільське населення було найменш сприятливим об'єктом для новацій, з іншого – матеріальні і кадрові ресурси на селі були обмежені. Тому радянські пропагандисти знаходили вихід, традиційний для радянського суспільства дефіциту, – якщо не вистачає товару / послуги / ресурсів, це питання переводиться у площину саморобства (згадаймо викрійки одягу, схеми радіотехніки та ін., що мали під натхненним гаслом «зроби сам» заміщати реальні економічні проблеми в країні). «У вас немає артистів? А хіба вам не дасть радість виконання танка дояркою колгоспу? Вона ж так полюбляє потанцювати! І скільки таких танцюристів живе навколо вас! Будь-хто з них погодиться виступити на святі вашої вулиці і розповісти про своє життя і працю, поспівати або потанцювати для вас», – так радила книга «Свята нашої вулиці» (1967)¹⁰⁴⁷.

У проєктах нової цивільної обрядовості найбільш уразливим місцем залишався похорон. Якщо похорон статусних людей (ветеран, член партії) проходив у формі мітингу з елементами військового церемоніалу, то відносно простих людей було багато неясного: як повинна виглядати і як проходити цивільна панахида? Комуністів регулярно вичитували і «проробляли» на зборах за несвідомість при здійсненні похоронних обрядів за релігійним каноном. Але замість відмови від релігійної символіки – без попів, без ікон, без молитов, без відспівувань – нічого не пропонувалося.

У цьому контексті наведемо один промовистий приклад. У червні 1965 р. у Ленінграді відбулася нарада з методології атеїстичної пропаганди, де завідувач методичного кабінету по атеїзму поділився з колегами такою історією. У селі Лисий ніс помер робітник місцевого заводу. Цей робітник був, за словами його товаришів,

¹⁰⁴⁶ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь*. 2012. № 3–4. С. 452. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf.

¹⁰⁴⁷ Бульванкер В. Праздники нашей улицы. Ленинград : Детская литература, 1967. С. 11.

невіруючим, і директор фабрики, партком і профспілка вирішили, що в нього похорон буде із цивільним мітингом і панахидою на місцевому цвинтарі. Домовилися із вдовою, що вона доставить труну на цвинтар, але коли співробітники заводу прибули на цвинтар, побачили там місцевого священика, що вже проводив похорон за релігійним обрядом. Колектив почекав до кінця служби, а потім товариші із заводу почали «сперечатися» між собою з приводу того, хто буде виголошувати промову. І доки товариші продовжували сперечатися священик вирішив розрядити обстановку, «показуючи, як добре він засвоїв те, чому його навчили в духовній академії». Священик добре знав деталі життя покійного, він говорив про те, яким він був гарним сім'янином, яких він виростив гарних дітей, навіть згадуючи їх по іменах, і про те, яким він був гарним сусідом, і як добре він доглядав за своєю присадибною ділянкою. Закінчуючи, священик сказав, що він не буде говорити про те, яким він був гарним робітником, тому що це й так видно по тому факту, що стільки його товаришів прийшли проводити його в останню дорогу. Ленінградський атеїстичний працівник зазначив, що після такої промови священика «ані профком, ані партком, ані дирекція – ніхто не зважився рота відкрити»¹⁰⁴⁸.

Цей епізод характеризує ідеологічний вакуум, що склався у результаті антирелігійної політики держави. Атеїзм ніяк не міг допомогти людям, які зіштовхувалися з особистим горем, втрачали ґрунт без релігійного світогляду і релігійних обрядів, тоді як священики були спеціально підготовлені для задоволення духовних потреб своїх парафіян. «Як повинен поводитися комуніст, коли вмирають віруючі батьки й заповідять ховати їх за релігійним обрядом?» входило до числа поширених питань, які ставили на зібраннях¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁸ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь*. 2012. № 3–4. С. 430. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf.

¹⁰⁴⁹ Жидкова Е. Советская гражданская обрядность как альтернатива обрядности религиозной. *Государство. Религия. Церковь*. 2012. № 3–4. С. 416. URL: <http://www.religion.ranepa.ru/sites/default/files/18.pdf>.

Що стосується державних свят, то в монографії польського соціолога і міністра культури Польської Народної Республіки К. Жигульського (1985), описується типова модель такого свята, що включає в себе такі елементи: «віддавання почесностей символам і знакам, що втілюють ідею держави, демонстрація збройної сили для підкреслення міцності, суверенності і міжнародного значення, публічне нагородження осіб, які відзначились перед владою і урядом». У Радянському Союзі цій моделі повністю відповідали свята Жовтневої революції і Першого травня. Крім нагород, що виступають як форма святкових дарунків, під час свят «привселюдно й чітко демонструється структура державного апарату. Видатні діячі держави з'являються на урочистих трибунах, люди надягають ордени і відзнаки... Святкові церемонії проходять у столицях і адміністративних центрах, повторюючи ту саму загальну схему»¹⁰⁵⁰.

Святковий ритуал – важливий спосіб формування «колективних тіл» (за М. Риклінім)¹⁰⁵¹, «великої родини». Керівники радянського суспільства стали «батьками», національні герої – «синами», а держава – «родиною»¹⁰⁵². При такому підході влада декларативно визнавала право на національні особливості обрядів і свят у республіках. Водночас зазначалося, що «національні особливості обрядової культури при всій їхній своєрідності й неповторності не можна інтерпретувати як виняткові, що ніде більше, ні в якій формі не зустрічаються», знаходилося «багато спільного за характером і формою проведення між українським щедруванням та казахським звичаєм жарапаздан»¹⁰⁵³.

Відчуваючи опозиційний потенціал у національних і старовинних українських обрядах і святах, діючи за принципом «якщо

¹⁰⁵⁰ Шаповалов С. Н. Государственные праздники в Советском Союзе: зарубежный опыт исследования. *Теория и практика общественного развития*. 2009. № 3–4. С. 226. URL: <http://www.teoria-practica.ru/-3-4-2009/history/shapovalov.pdf>.

¹⁰⁵¹ Рыклин М. От ликования к галлюцинации: постсоветские коллективные тела. URL: <http://www.topos.ru/article/4656>.

¹⁰⁵² Круглова Т. А., Саврас Н. А. Новый год как праздничный ритуал советской эпохи. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки*. 2010. № 2 (76). С. 7.

¹⁰⁵³ Зоц В. П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 71.

процес не можна зупинити, треба його очолити», радянська система виробляла синкретичні види святкувань: залишаючи автентичною форму, наповнювала її новим ідейно-витриманим змістом. Яскравим прикладом у цьому плані може слугувати досвід комсомольсько-молодіжних вечорниць.

Радянська історіографія показувала запровадження нових свят і обрядів або трансформацію наявних у новому, соціалістично правильному руслі, як процес, звичайно, непростий, погоджувалась із окремими проблемами, що існують на шляху уніфікації обрядово-святкової системи у країні. Так, в 1975 р. на розширеному засіданні республіканської комісії із соціалістичної обрядовості завідувачка відділу ЗАГСу м. Харків скаржилася, що нестача засобів і кадрів підриває ідеологічні й виховні цілі нових обрядів. «Завідуюча відділом ЗАГСу проводить реєстрацію шлюбу, на цю урочистість приходять багато гостей, приносять багато квітів. Впаде по пелюстці з букета кожного, а в приміщенні відділу ЗАГСу вже брудно. Що ж робити? Адже зараз прийде нова пара для реєстрації шлюбу, і тоді завідувачка ЗАГСу на свій ритуальний костюм одягає халат, бере мітлу і підмітає підлогу в приміщенні. А потім приймає нову пару. А потім надходять скарги від молодят, що їхній шлюб реєструвала прибиральниця, що завідувачка десь була відсутня. Довелось запросити голову виконкому і цих молодят. Він намагався переконати їх у тому, що шлюб їх реєструвала не прибиральниця, а завідувачка. Вони не хотіли вірити, стверджували, що в їхній присутності ця ж людина прибирала приміщення. А що цій завідувачці треба було робити?»¹⁰⁵⁴.

Визнавались також елементи формалізму і бюрократизму в обрядовій практиці. У місцях, які стали символами пам'яті радянських людей, ритуали покладання вінків і квітів нерідко втрачали значення священних ритуалів, сповнених глибоких почуттів, перетворюючись на «всього-на-всього престижний елемент сучасного весільного обряду. Парадна метушня, поспішність, тріск фотокамер

¹⁰⁵⁴ Смолкин-Ротрок В. Проблема «обыкновенной» советской смерти: материальное и духовное в атеистической космологии. *Государство. Религия. Церковь*. 2012. № 3–4. С. 453–454. URL: http://www.intelros.ru/pdf/GosRelTserkov/2012_03-04/19.pdf.

відсувають на другий план щире бажання, потребу поєднати смуток і радість, поклонитись світлій пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни»¹⁰⁵⁵.

Проблема низького рівня обрядовості стосувалася процесу створення і впровадження трудових обрядів і свят. Адже значна їх кількість, передовсім обряди посвячення в робітники, першої зарплати, вшанування переможців соціалістичного змагання, кращих виробничників, свята Серпа і Молота, врожаю та інші проводилися без добре відпрацьованих сценаріїв, художнього оформлення, відповідної підготовки виконавців обряду. В обрядовій творчості переважали самодіяльні засади, невиправдана формотворчість і волюнтаризм, намагання звичайний тематичний вечір чи інший масовий захід оголосити обрядом¹⁰⁵⁶.

Наведені приклади засвідчують концептуальну тезу про те, що визнавались лише ті вади і недоліки при впровадженні нової святково-обрядової культури, які мають організаційний, технічний характер, а не стосуються глибинних основ, політико-ідеологічного ядра. Натомість прояви будь-якої опозиційності у поглядах, громадської чи політичної незгоди при святкуванні чи виконанні обрядів ретельно приховувалися.

Водночас є підстави стверджувати, що процес насадження нової системи свят і обрядів зустрічав спротив у частини нонконформістського населення, що відчувало приховану мету вихолощення і нівелювання національних традицій і релігійності українського населення через запровадження святкової та обрядової культури. Такі випадки знаходимо у повідомленнях спецслужб, документах із грифом «цілком таємно», що направлялися в ЦК.

Наведемо декілька розлогих ілюстрацій, що містяться в щоденнику Кушніра Василя Петровича, 1937 р.н., студента Ужгородського держуніверситету, який під час навчання нотував свої думки і враження (студент після виявлення щоденників був виключений з університету і заарештований).

¹⁰⁵⁵ Пархоменко М. Т. Обряди у нашому житті. Київ : Знання, 1988. С. 41.

¹⁰⁵⁶ Там само. С. 35.

«2 травня 1956 р. Міжнародне свято... трудящих! Але це не зовсім так! Адже багато трудящих, як я спостерігав, не святкують, оскільки нема за що, порожні кишені. А студенти? Також!...»¹⁰⁵⁷.

«Мимоволі в мене сьогодні навернулись сльози під час демонстрації кіножурналу «Свято 40-річчя Жовтня у Києві». Пройшли першокласні війська. Почалась демонстрація. Хіба це щирі посмішки, щирі вигуки ура, щирі пісні? Навіть у кіножурналі кидається у вічі вимушеність. Забиті, далеко не святкові обличчя весь час повертались до об'єктиву кіноапарата при його проходженні, щоб увіковічнити своє обличчя з широко відкритими від здивування і розгубленості очима і ротом. Проходять люди, зігнувшись від важкого панно або портрета Микити Сергійовича (поряд з Леніним) і дуже легко прочитати по людині, що така форма прояву любові до вождя його не задовольняє і радий скоріше з цим покінчити. А під цим всім велично виділяється під демонстрантами «Україна в 1957 році», символічне зображення з панно, снопа і молодої дівчини у національному одязі, яка всім дарує свою посмішку, вітаючи букетом квітів «святковий Київ». Хочеться сказати: «Хто тебе не насилував, з ким ти не обнімалась, дівчина – символічне зображення республіки». Але замість цього в мене навернулись сльози, коли цей символ, з прапором у руках пронесли біля трибуни, на якій стояли Кириченки, Кальченки та інші ченки, з кам'яними обличчями державних діячів, яким, очевидно, набридло тримати руки «під козирок» (вони були у шляпах) і вони чекали, коли все це закінчиться...»¹⁰⁵⁸.

«26» «святкували» 40-річчя Укр. РСР. Незалежна суверенна держава! Хочеться на ці слова на... Навіть дня спеціально ця незалежна суверенна держава не мала для того, щоб відзначити свій 40-річний ювілей. Вона вимушена була поміняти середу на неділю. Щоб відсвяткувати, у неділю зробили робочий день, а у середу був вихідний день...»¹⁰⁵⁹.

«3 травня 1958 р. На демонстрації ніс прапор якоїсь республіки у колоні прапороносців. Часто зупинялись, чекали. Мені страшенно набридла ця «морока» – демонстрація. Нарешті пішли. Перед

¹⁰⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 23.

¹⁰⁵⁸ Там само. Арк. 31.

¹⁰⁵⁹ Там само. Арк. 32.

трибуною взяли ногу інтервал і дистанцію. Я подивився на трибуну, там сиділо і стояло декілька десятків начальства, як на підбір: червоні, товсті і т. д. Серед них гості з ЧСР, Румунії, Угорщини. Трибуна вітала нас оплесками, хтось вигукував «Да здравствует КПСС! Ура!» Але це все був «глас, вопиющий в пустыне»: ніхто в колоні не закричав «Ура!», крім 1–2 людей, які зірвались з голосу, як ніби подавилися. Після цього хтось засміявся доволі голосно. Далі ніхто не кричав з трибуни... Я був задоволений, до мене повернувся мій веселий настрій, який залишив мене доволі давно. Мені набридло усе, і ця демонстрація, і брехливі пісні і всякі інші фікції – комедії»¹⁰⁶⁰.

Наведені уривки з щоденника віддзеркалюють, вочевидь, думки значної маси громадян, які не вели нотатки (через реальну загрозу покарання), але мали схожі погляди. Джерело цих поглядів – кардинальна відмінність декларованих високих ідеалів і реального повсякденного життя у соціалістичній країні з відсутністю демократичних прав і свобод.

Уніфікація і чіткий перелік дат, що підлягали відзначенню, не означали на практиці цілковите дотримання цього канону. Важливим аспектом проблеми є заборона відзначення тих подій і дат, які були небажаними з політико-ідеологічної позиції для радянської влади, однак пам'ять про них була міцно вкарбована у свідомість частини населення.

Відзначення масових свят викликало занепокоєння у влади не тільки з огляду на ймовірні порушення громадського порядку, а й здебільшого через можливі «ідеологічні диверсії». Хоча органи держбезпеки рапортували до ЦК Компартії України, що, наприклад, «підготовка до святкування 1 Травня проходить у виключно здоровій суспільно-політичній і трудовій активності трудящих по виконання історичних рішень... з'їзду КПРС»¹⁰⁶¹, обсяг заходів свідчить про серйозне занепокоєння системи щодо ідейної відданості власних громадян.

Так, КДБ доповідав до ЦК Компартії України 29 квітня 1976 р. про вжиття організаційних й агентурно-оперативних заходів зі

¹⁰⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5141. Арк. 34.

¹⁰⁶¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 62.

своєчасного виявлення, запобігання й припинення можливих під-ривних акцій спецслужб та ідеологічних центрів імперіалістичних держав, а також ворожих і антигромадських проявів з боку анти-радянських елементів.

В оперативні наряди виділено 612 співробітників КДБ і 925 військовослужбовців внутрішніх військ, з якими проведено інструктаж і на місці відпрацьовано їхні практичні дії. Створено необхідний військовий резерв. Повідомлялось, що у колонах демонстрантів перебуватимуть 115 оперативних працівників, 24 позаштатних співробітники і чекісти запасу, 568 агентів і 805 довірених осіб.

Доповідалось, що забезпечено належний контроль за діями об'єктів справи «Блок», екстремістськи налаштованих єврейських націоналістів і татарських «автономістів». З 91-го хворого з агресивними й маячними ідеями 47 осіб уміщено до психіатричних лікарень, а інші взяті під нагляд родичів, довірених, працівників охорони здоров'я й міліції¹⁰⁶².

Шляхетною метою забезпечення безпеки радянських громадян обґрунтовувались заходи органів КДБ, здійснені напередодні першотравневого свята 1986 р.: заборонено в'їзд до СРСР 161 іноземцю, активізовано чекістські заходи щодо 24 326 громадян з капіталістичних країн та країн, що розвиваються, до складу 15 туристичних груп включені 5 оперативних працівників, 43 агенти і 49 довірених осіб, активізовано роботу по 215 об'єктам справ оперативного обліку, посилено розшук 180 авторів антирадянських анонімних документів¹⁰⁶³.

Прояви «буржуазного націоналізму» вбачали у проведенні колядок і щедрівок. 20 грудня 1972 р. КДБ при РМ УРСР «цілком таємно» доповідав до ЦК Компартії України про те, що за прикладом минулих років окремі націоналістично налаштовані особи, в основному з числа колишніх учасників хору «Гомін», вживають заходів до проведення т.зв. «колядок» і «щедрівок». Зазначалось, що «націоналістичні елементи у своїй ворожій діяльності раніше використовували «колядки» і «щедрівки» як одну з легальних форм залучення нових учасників в «український рух» і в інтересах збору

¹⁰⁶² Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 401.

¹⁰⁶³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 64.

т. зв. «громадських коштів»¹⁰⁶⁴. Текст однієї з «колядок» містить фразу: «Боже, волю Україні дай!», що, на думку багатьох учасників, відображає справжній зміст «колядок»... «Колядники» цієї групи мають намір також відвідати екзарха України митрополита Філарета, який торік вручив їм сто рублів. Комітет держбезпеки при РМ УРСР вживає заходів до запобігання можливим спробам використовувати «колядки» українськими націоналістами у ворожих цілях»¹⁰⁶⁵.

Роком пізніше КДБ УРСР повідомляв з цього приводу в ЦК КПРС, що в місцях можливих зібрань колядників і біля новорічної ялинки на площі Ленінського комсомолу виставлені посилені наряди міліції і дружинників, а активні колядники в маскарадних костюмах провели колядки невеликими групами за заздалегідь підібраними адресами.

Зокрема, 31 грудня 1973 р. дві групи колядників, до 10 осіб кожна, відвідали квартири письменника Б. Д. Антоненка-Давидовича, доктора мистецтвознавства Г. Н. Логвіна¹⁰⁶⁶, художниці М. Г. Примаченко, вдів Остапа Вишні і Бориса Гмирі, старшого консультанта Товариства охорони пам'яток історії і культури Н. І. Довгопятого та ін.

КДБ фіксує відповідь Б. Антоненка-Давидовича, сказану колядникам: «Я щиро вдячний, що прийшли до мене... вдячний за прекрасні, непідробні народні пісні, колядки, які оберігаєте, співаєте, не боячись ніяких лихоліть». Він закликав колядників «міцно стояти на ногах, ні перед чим не схилити голови», брати приклад з його життя. Включивши програвач із записом «Вічного революціонера» І. Франка, запропонував їм разом заспівати, вручив колядникам 10 рублів»¹⁰⁶⁷.

При відвідуванні Н. І. Довгопятого останній запросив колядників за стіл, виголосивши тост, в якому говорив про необхідність

¹⁰⁶⁴ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 344.

¹⁰⁶⁵ Там само. С. 345.

¹⁰⁶⁶ Логвін Григорій Никонович (1910–2001) – український мистецтвознавець і архітектор, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, заслужений діяч мистецтв України, заслужений архітектор України.

¹⁰⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1084. Арк. 16.

триматися разом, зберігаючи українські традиції, щоб протистояти «русифікації»¹⁰⁶⁸.

Завдання КДБ полягало у виявленні ініціаторів новорічних колядок. Ними були названі Л. І. Яценко, колишній керівник хору «Гомін» і А. Т. Рудчик, науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР. КДБ запевняв ЦК Компартії України і особисто В. В. Щербицького у тому, що внаслідок профілактичних бесід названі особи відмовились від організації колядок і утримували від участі в них свої зв'язки.

Усвідомлюючи шаблонність подібного висновку і прагнучи його верифікувати, автор зустрівся з Адамом Тихоновичем Рудчиком, 1935 р.н., нині – доктором фізико-математичних наук, професором, головним науковим співробітником відділу фізики важких іонів Інституту ядерних досліджень НАН України, який люб'язно погодився дати інтерв'ю.

Його історія – яскравий приклад людини, яка формально грала роль слухняного громадянина, відданого ідеям партії (був членом КПРС), залишаючись при цьому вірним цінностям української національної культури і мови.

З розповіді стає зрозумілим, що українська національна ідентичність сформувалась у А. Т. Рудчика завдяки сімейному вихованню. Він народився на Волині, у Камінь-Каширському районі, у селянській родині, навчався в 1 класі упівської школи, інші класи – у радянській школі. Під час навчання в місцевому педучилищі навчився грати на скрипці, брав участь у хорі. Пізніше, у Луцькому педагогічному інституті інтерес до музики переріс в ідею збирання українських народних пісень, які співають у селі, та їх фіксації задля збереження національної спадщини.

«Нам постійно говорили про комунізм. Мені, дитині, яка голодувала, було дуже цікаво дізнатись, як це буде добре при комунізмі. В педучилищі ми вивчали марксизм, але я хотів знати більше. В бібліотеці взяв роботу Карла Маркса «Капітал» і уважно почав студіювати. Зрозумів економічні моменти, але там про комунізм нічого не було сказано. Лише те, що при значному розвитку техніки люди будуть працювати лише через задоволення. Я, підкований

¹⁰⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1084. Арк. 16.

теорією, одразу зрозумів фальшивість пропаганди, яка обіцяла комунізм у 1980 р., і не вірив у ці догмати», – розповідає Адам Тихонович.

Інтерес до автентичної музичної спадщини зберігся і під час подальшої роботи в Інституті фізики та Інституті ядерних досліджень, де він організовував хори з чіткою орієнтацією на виконання виключно народних пісень, запрошував з лекціями історика і археолога М. Брайчевського. На тлі музичних інтересів А. Т. Рудчик познайомився з шістдесятниками, керівником хору «Гомін» Л. Ященком.

Ця обставина не могла бути непоміченою КДБ. Але примітно, що «профілактика», про яку доповідає КДБ в ЦК, насправді здійснювалась не спецслужбою, а по партійній лінії, через керівництво установи, де працював А. Т. Рудчик. Як він згадує, з ним приватно, у коридорі, спілкувався директор Інституту ядерних досліджень М. В. Пасічник, закликаючи припинити участь у хорі «Гомін» і обіцяючи створити хор при Інституті. «Я погодився бути хормейстером такого хору, але розмова змінилась після того, як я зазначив, що буду співати народні пісні», – згадує А. Т. Рудчик. «Нет! Советских композиторов!» – вигукнув директор. «Митрофане Васильовичу, я не можу брати таку відповідальність і виконувати класичну музику про партію, – завершив розмову А. Т. Рудчик».

Під час партійних зборів, на яких А. Т. Рудчика хотіли включити з членів партії, герой розповіді вдався до марксистської риторики про роль етнографічних особливостей та народної творчості в побудові єдиної радянської культури, видавав себе за інтернаціоналіста.

А. Т. Рудчик визнає: «Все життя я сповідаю таку просту ідеологію – кожний народ має свою мову, свою культуру, які є здобутками для всієї цивілізації на Землі. А протягом життя я чув неодноразово, у т.ч. від керівництва Інституту, що я безкультурна людина, адже відповідаю українською мовою, «когда к вам обращаются на русском языке». Мова – це та межа, за яку не заходив А. Т. Рудчик, при камуфляжі своєї позиції.

Своє членство в КПРС професор Рудчик коментує так: «Мати мене вчила – можеш записуватися куди завгодно, але не роби злого

людям. Я все життя так і поступаю. В партію я вступив, але, як і багато хто, не вірив в її ідеали»¹⁰⁶⁹.

Біографія А. Т. Рудчика доводить умовність висновків КДБ, які тиражувались у більшості повідомлень до ЦК, стосовно «шляху виправлення». Колядки і щедрівки протягом радянського періоду він співав з колегами-одномудцями не лише в Інституті ядерних досліджень, а й в інших академічних установах – Інституті фізики, Інституті кібернетики, Інституті напівпровідників. Це був своєрідний код духовного єднання для багатьох радянських людей, що змушені були демонструвати «подвійну лояльність». Примітним при цьому була заміна слів у колядках: «Ой, радуйся, Земле – Син Божий народився» на «Ой, радуйся, Земле – Рік новий народився».

Через усе життя А. Т. Рудчик проносить ідею збереження народної творчості, в т. ч. записуючи на магнітофон пісні в місцевостях, де доводилось бувати. Наразі здійснюється оцифрування цієї колекції.

Зусилля системи з викорінення традиції різдвяних колядок і вертепів виглядали особливо малорезультативними на теренах Західної України. Автентичний національний характер українських колядок викликав постійну увагу КДБ, що кваліфікував їх як антирадянську пропаганду. Про кожен з епізодів доповідалось в ЦК Компартії України під заголовками «розгляд антигромадського прояву». Особливе занепокоєння становили колядники-діти.

Як свідчить документ КДБ УРСР від 14 січня 1974 р., учень 7 класу Дубаневицької восьмирічної школи (Львівська обл.) Галайко Ярослав вивчив напам'ять текст сценарію різдвяних колядувань, створений під назвою «Українка» ще в 1945–1949 рр. «бандитами ОУН», а познайомившись на пасовиську з учнем випускного класу Мильчицької восьмирічної школи Венгріним Ярославом, прочитав йому уривки з «Українки» та продиктував останньому декілька з них. Після цього біля сільського клубу збирались товариші Венгріна¹⁰⁷⁰.

1983 р. КДБ документував (за допомогою активу села) в с. Держев Миколаївського району Львівської області зібрання учасників репетиції вистави, присвяченої релігійному святу Різдва – 22

¹⁰⁶⁹ Інтерв'ю автора з Адамом Рудчиком.

¹⁰⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1084. Арк. 148.

особи, в їх числі 18 учнів 8-го класу місцевої школи і Миколаївського ПТУ. Ініціатором зборів став П. І. Гладій, 1943 р.н., муляр, профілактований органами КДБ за виконання «націоналістичних» пісень. При цьому у Гладія були виявлені і вилучені 5 учнівських зошитів з текстом сценарію, в якому містились заклики «разом відстоювати Бога і Україну», стверджується, що «почались важкі часи, прийшли сусіди і закували нас в кандали»¹⁰⁷¹. В селах Стольське і Діброва цього ж району органами УКДБ були виявлені ще 3 групи (39 учасників, з них 29 школярів), які готували «різдвяні вистави»¹⁰⁷².

Серед форм повсякденного і святкового дозвілля, що набули популярності серед населення, але не були легітимізовані зверху, були танці і молодіжні дискотеки. Вони, на перший погляд, не мали чіткого опозиційного спрямування, однак, на думку ідеологів, були зручним майданчиком для формування інакомислення¹⁰⁷³.

Танці дуже часто були кульмінацією якогось заходу, як правило, нудного, що мав характер «обязаловки». Таким чином, танці мали заохочувальний характер, тому що спочатку треба було прослухати лекцію на нецікаву тему, а вже потім можна було «твіститувати»¹⁰⁷⁴.

До масових танців в СРСР висувалися вимоги дотримання класової суті, як наріжного каменю радянської ідеології. Програми штатних дискотек затверджувались, як правило, міськими, районними відділами культури, а дискотек навчальних закладів, профспілкових клубів, Палаців культури – керівниками цих організацій¹⁰⁷⁵. У реальності це означало встановлення контролю над всім: одяг, зачіски, манери, репертуар. Танці, що дозволялися на шкільному вечорі, могли бути затвердженими районним відділом освіти.

¹⁰⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1205. Арк. 26.

¹⁰⁷² Там само. Арк. 27.

¹⁰⁷³ Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. 33. С. 159–164.

¹⁰⁷⁴ Лукаш М. А. Вечер отдыха в «праздничном календаре» ставропольской молодежи шестидесятых – семидесятых годов ХХ века. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2012. № 4 (39). С. 68.

¹⁰⁷⁵ Державний архів Сумської області. Ф. Р-3559. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 20.

Від думки і настрою присутнього директора школи або старшого піонервожатаго залежало, чи будуть танцювати танго. При цьому дивилися, щоб ніяких спроб танцювати фокстрот «стилем» не було¹⁰⁷⁶.

До кінця 1980-х рр. влада, не відчуваючи результатів у боротьбі з дискотеками, прагнула очолити цю сферу дозвілля. Так, на Хмельниччині 1981 р. було створено обласну художньо-методичну раду молодіжних аматорських об'єднань і дискотек, було передбачено програму курсового навчання дискжокеїв¹⁰⁷⁷.

Коротко оглянувши процес впровадження нової радянської святково-обрядової культури, важливим постає питання: який ефект мало впровадження нових і трансформація існуючих свят та обрядів у пізньорадянську добу, до чого призвела жорстка уніфікація і регламентація цієї сфер повсякдення і культури?

На наш погляд, у найзагальнішому вигляді спектр реакції на святково-обрядову культуру коливався від покірнього дотримання її (частина номенклатури, люди з низьким рівнем критичного мислення) до вороже опозиційних настроїв. Однак на ці полюси припала меншість населення.

Для більшості громадян політичні акції часто проходили начебто повз них, а радісні почуття викликали радше вільні дні в колі родини й друзів, смачна їжа, кульки й фотографії. У більшості випадків навіть «червоні дні календаря» вважались не політичною подією, а передовсім розвагою. Вихід на демонстрацію міг сприйматися як святкове гуляння.

Спогади людей про свята радянської доби часто сповнені ностальгії, радісних і теплих вражень. З точки зору соціальної психології це можна пояснити тим, що у свята відпочивали від дефіциту, і в спогадах такі дні перетворюються на міф про блаженство при радянському порядку, коли все було дешево¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷⁶ Лукаш М. А. Вечер отдыха в «праздничном календаре» ставропольской молодежи шестидесятых – семидесятых годов XX века. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2012. № 4 (39). С. 69.

¹⁰⁷⁷ ДАХО. Ф. Р-3602. Оп. 2. Спр. 912. 14 арк.

¹⁰⁷⁸ Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум*. 2008. № 8. С. 293. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Antropo_Forum/2008_8/08_05_kelly-sirotinina_k.pdf.

Слід зазначити, що загалом відчуття фальшу, штучності і нещирості обрядово-святкових дійств призводило до формування сатирично-гумористичної реакції на них. Тонку пародію на радянські свята містить оповідання Едуарда Успенського «Свята у Простоквашино», де є такий епізод. Дядя Федір каже: «Чомусь День птахів є, День доярок є, 8 Березня, а Дня корови немає. Треба для корови Мурки свято влаштувати...».

Зрештою, радянські свята сприяли формуванню ефекту амбівалентності свідомості. У міру розвитку житлового будівництва і забезпечення родин окремими квартирами створювалися умови для нових форм святкування у сімейному і дружньому колі, які були неможливі в комуналках і барачних селищах. Поряд з офіційними демонстраціями і колективними народними гуляннями радянське свято все більше переміщалося у невеликі компанії близьких людей, завойовуючи приватний простір.

Як стверджує німецький вчений М. Рольф, «офіційно санкціонований святковий привід зазнав розмежування по лінії примусового суспільного параду і свята в порівняно вузькій веселій компанії своїх людей. Така емоційна нерівноцінність двох сфер тієї самої святкової події усе більше підривала дисципліну під час проходження офіційних ритуалів»¹⁰⁷⁹.

Оскільки ідеологічна і розважальна функції свят значною мірою перепліталися, то в результаті зміни у святковій культурі з 1950-х рр., як зазначає британська дослідниця К. Келлі, не стільки згуртували радянське суспільство, скільки призвели до атомізації суспільних цінностей, грубо говорячи, до розпаду тієї системи, на відновлення якої вони були орієнтовані¹⁰⁸⁰.

Отже, впровадження нових свят і обрядів у післясталінську епоху стало продовженням експериментів 1920–1930-х рр. з формування радянського громадянина з відповідним ідеологічним базисом. Радянська модель свят та обрядів мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, вихолостити з історичної пам'яті

¹⁰⁷⁹ Рольф М. Советские массовые праздники. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 347.

¹⁰⁸⁰ Келли К., Сиротинина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум*. 2008. № 8. С. 295. URL: http://www.intelros.ru/pdf/Antropo_Forum/2008_8/08_05_kelly-sirotinina_k.pdf.

генетично вкарбовані елементи, насамперед національно-державницькі, покінчити з релігійністю як конкурентом радянської влади. Радянське культуртрегерство упродовж всієї другої половини ХХ ст. втілювалося у складне балансування радянського і народного, директивно насадженого і вкоріненого, офіційного і сімейно-особистісного. Наслідками такої роздвоєності, що була, зрештою, властива більшості елементів суспільного життя радянського громадянина, ставала подвійна лояльність і амбівалентність свідомості та ідентичності.

Юрій Каганов

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1944–1953)

На завершальному етапі Другої світової війни матеріально-побутові умови та в перші повоєнні роки життя населення західних областей України визначалися насамперед загальними тенденціями динаміки рівня життя населення Радянського Союзу загалом. Незважаючи на це, тривалий час зберігалися регіональні особливості в структурі грошових доходів та видатків, рівневі споживання продуктів харчування і товарів широкого вжитку, якості умов проживання, медичному обслуговуванні.

Опосередковане уявлення про матеріально-побутовий рівень життя сільського населення у перші повоєнні роки дають архівні матеріали щодо стану сільського господарства регіону на час відновлення радянського режиму. У 1945 р. одноосібні селянські господарства, які домінували в аграрному секторі краю, користувалися 3 509 тис. га посівних площ, у тому числі у Тернопільській області – 847,3 тис. га, Рівненській – 515,5 тис., Волинській – 503,2 тис.¹⁰⁸¹. Селяни володіли майже 1,6 млн голів великої рогатої худоби, 663 тис. коней, 610,4 тис. кіз та овець, понад 284 тис. свиней¹⁰⁸².

Реалізація політики колективізації одноосібних селянських господарств докорінно змінювала відносини власності на селі та соціальний статус західноукраїнських селян, негативно вплинула на їхнє і так невисоке матеріальне становище. Усуспільнення землі як основного джерела натуральних та грошових надходжень селянських господарств разом із вилученням худоби і реманенту позбавляло селян господарської самостійності та ставило їх у залежність від держави, насамперед в особі місцевих керівників. Протягом 1945–1948 рр. посівні площі одноосібних господарств скоротилися

¹⁰⁸¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-582. Статистичне управління Української РСР. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 72.

¹⁰⁸² Там само. Арк. 70–72.

на 54 %, поголів'я великої рогатої худоби – на третину, коней – понад 42 %, овець та кіз – 20 %¹⁰⁸³.

Законодавче обмеження максимальних розмірів землекористування (в середньому 7–10 га) в умовах розгортання колективізації змушувало багатьох селян вдаватися до фіктивного поділу власного господарства, коли воно ділилося між дорослими членами родини, які мали б вести самостійне господарство, проте вони й надалі обробляли землю, вирощували худобу разом. Посилення податкового тиску, зі свого боку, значно сприяло зростанню масштабів приховування земельних угідь, які залишалися основним джерелом натуральних та грошових надходжень селянських родин¹⁰⁸⁴.

Враховуючи те, що в перші повоєнні роки кількість колективізованих господарств була незначною, основний тягар виконання планів заготівель сільськогосподарської продукції падав на одноосібні селянські господарства. При цьому місцеві керівники, прагнучи забезпечити виконання і перевиконання встановлених розмірів грошових та натуральних надходжень із аграрного сектору регіону, не звертали уваги на наслідки політики визиску. Виступаючи на нараді обласного партійного активу 15 липня 1946 р., перший секретар Станіславського обкому партії М. Слонь так повчав присутніх: «Якщо ви бачите, що людина постраждала, але не багато втратила, то немає необхідності розмовляти про звільнення від податку, але якщо вона сильно постраждала, то ми можемо надати їй пільгу...»¹⁰⁸⁵. Після наради було прийнято спільну постанову Станіславського облвиконкому та обкому партії про збільшення плану хлібозаготівель одноосібними селянськими господарствами області із врожаю 1946 р. на 500 тис. пудів. Про жорстокі засоби досягнення подібних зобов'язань, навіть в умовах посухи 1946 р. та загрози голоду, свідчать спогади західноукраїнських селян¹⁰⁸⁶.

Голодуючі мешканці східних областей їхали до Західної України з надією купити або обміняти речі на хліб, крупи, картоплю та хоч бодай-які харчі. Колгоспники наймалися на тимчасову роботу

¹⁰⁸³ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 70–72.

¹⁰⁸⁴ *Радянська Україна*. 1947. 11 квітня.

¹⁰⁸⁵ *Галичина*. 1998. 24 березня.

¹⁰⁸⁶ *Вільне життя*. 1997, 4 липня. Докладніше див.: Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. Київ, 2000. 265 с.

за харчі, дехто осідав назавжди. Тільки навесні 1946 р. до Львівської області приїхали 3 672 людей. У самому Львові суттєву частину населення становили приїжджі зі Сходу. У зв'язку з цим росли ціни на ринку: 1 кг хліба коштував 25–30 крб, одне яйце – 2,50 крб, 1 кг солі – 11–15 крб і т. д., але все одно дешевше, аніж в інших регіонах. Мігранти розповідали про голод, убогий матеріальний стан селян, брак житла тощо¹⁰⁸⁷.

Комуністична влада розглядала підсобні господарства як тимчасове явище. Вважалося, що у процесі розвитку колгоспного виробництва вони носії приватновласницької психології поступово зникнуть, тому щодо них провадилася жорстка політика. 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б) ухвалила постанову «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», яка зобов'язувала місцеві органи влади вилучити у селян надлишкові ділянки землі, що перевищували встановлені державою норми землекористування¹⁰⁸⁸.

Протягом 1944–1950 рр. частка обов'язкових поставок від загального врожаю селянських господарств зростає по зернових з 5,7 % до майже 13 %, картоплі – відповідно з 3 до 5,3 %, молока з 2,8 до 5,6 %¹⁰⁸⁹. До відміни в 1954 р. обов'язкових поставок зерна, а 1958 р. – всіх інших видів сільськогосподарської продукції колгоспники здавали на душу наявного населення до 12 % зерна, 3–5 % картоплі, 15 % м'яса і сала, 6 % молочних продуктів, 15–17 % яєць¹⁰⁹⁰. Причому державні ціни на вказані продукти були чисто символічними, а невиконання обов'язкових поставок у встановлені терміни загрожувало адміністративною чи кримінальною відповідальністю.

¹⁰⁸⁷ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 30.

¹⁰⁸⁸ Сеньків М. Форми та методи експлуатації колгоспного селянства західного регіону України (кінець 40 – початок 50-х рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 32. С. 50–51.

¹⁰⁸⁹ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 56.

¹⁰⁹⁰ Безнин М. А., Димони Т. М. Соціальний протест колхозного крістьянства (вторая половина 1940-х – 1960-е гг.). *Отечественная история*. 1999. № 1. С. 83.

Фіскальна політика держави була скерована на придушення навіть тієї прихованої господарської ініціативи, яка могла існувати в період насильницької колективізації сільського господарства краю. Для того, щоб схилити одноосібні селянські господарства до членства у колгоспах, сільськогосподарський податок був для них на 25 % вищим, ніж із господарств колгоспників, а норми заготівель сільськогосподарської продукції у порівнянні із колгоспниками були вищими в 1,5–2 рази. У 1947 р. завищених розмірів сільськогосподарського податку не змогли сплатити 596 господарств Рівненської області, 450 – Тернопільської, 137 – Станіславської¹⁰⁹¹. Неодноразово, в 1946, 1948, 1952 рр. переглядалися норми прибутковості одноосібних господарств і збільшувався сільськогосподарський податок. При цьому нарахування податку на посіви городніх культур були вищими від зернових у 7,5 рази¹⁰⁹². Загальна сума податків, зборів і придбаних облігацій складала в кінці 40 – на початок 50-х рр. 1/5 частину доходів сімей колгоспників¹⁰⁹³. Господарство середнього колгоспника, що мав одну корову, одну свиню, дві вівці, 0,15 га землі засадженої картоплею, та 0,05 га під овочами у 1952 р. обкладалося податком у розмірі 1 116 крб¹⁰⁹⁴. При цьому радянська податкова політика була скерована, насамперед на придушення господарської самостійності заможних селянських господарств. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1947 р. податки для таких господарств збільшувалися на 50 % порівняно з іншими – бідняцькими та середняцькими, а термін розрахунків скорочувався на два-три місяці¹⁰⁹⁵. Поряд з цими заходами, з другої половини 1947 р. підвищувалися розміри обов'язкових поставок для

¹⁰⁹¹ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 57.

¹⁰⁹² Кожухало І. Жорстокий хліб. Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки. *Сільські обрії*. 1989. № 7. С. 20.

¹⁰⁹³ Безнин М. А., Димони Т. М. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 1940-х – 1960-е гг.). *Отечественная история*. 1999. № 1. С. 83.

¹⁰⁹⁴ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва, 1999. С. 66.

¹⁰⁹⁵ Гаврилюк О. Н. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Питання історії України*. Чернівці : Золоті литаври, 1998. Т. 2. С. 121.

«куркульських» господарств, зокрема, по зерну – на 50 %, овочах – 100 %, м'ясу – на 150 %¹⁰⁹⁶.

У 1949 р. сільськогосподарський податок для заможних господарств Львівщини (яких навіть у суто радянському соціально-класовому розумінні майже не залишилося) склав 1 млн 735 тис. крб. Проте селяни змогли сплатити тільки 53,5 % зі встановлених розмірів, зокрема, в Бродівському районі – 13,6 %, Пустомитівському – 16 %, Олеському – менше 24 %¹⁰⁹⁷.

Несплата податків загрожувала селянам притягненням до судової відповідальності. Лише в Меденицькому районі Дрогобицької області в 1949 р. за невиконання сільгосподатку були засуджені з конфіскацією майна 22 сім'ї селян, які не змогли сплатити податок на суму 121 095 крб. Того ж року у Львівській області було ліквідовано 924 такі господарства, у 1950 р. в Станіславській – 610, Закарпатській – 1 000¹⁰⁹⁸.

Не витримавши тиску з боку держави, на початку 1950-х рр. більшість одноосібних господарств припинили господарську діяльність та вступили до складу радянських колективних господарств. Із завершенням колективізації сільського господарства в західноукраїнському регіоні соціально-економічна модель життя місцевого селянства набула ознак однотипності з іншими регіонами України.

Одночасно важким тягарем для колгоспного селянства стали різноманітні штрафи, які в 50-ті рр. набрали масового характеру. Так, лише на одному із засідань правління колгоспу імені Будьонного Торчинського району Волинської області було оштрафовано 16 осіб. На засіданні правління колгоспу ім. Молотова того ж району за крадіжку кількох пучків розсади у колгоспниці Г. Ярошук відрізали 0,2 га присадибної ділянки¹⁰⁹⁹.

¹⁰⁹⁶ Гаврилюк О. Н. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Питання історії України*. Чернівці : Золоті литаври, 1998. Т. 2. С. 122.

¹⁰⁹⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-221. Виконавчий комітет Львівської обласної Ради депутатів трудящих. Оп. 2. Спр. 2052. Арк. 144.

¹⁰⁹⁸ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 37.

¹⁰⁹⁹ Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Луцьк, 1999. С. 119.

Керівництво УРСР домагалася якомога повнішого залучення селян до виробничої діяльності колгоспів. Колгоспники, які без поважних причин не виконали встановленого мінімуму, могли бути притягнуті до судової відповідальності у вигляді виправно-трудо-вих робіт у своїх колгоспах на термін до 6 місяців із утриманням 25 % заробітку.

Загроза покарання, пропагандистська обробка західноукраїнського селянства не приносили бажаних результатів, й значна частина колгоспників фактично не брали участі в роботах сільськогосподарських артілей. Наприклад, за 1946 р. у Станіславській області з 1 962 працездатних колгоспників жодного трудодня не виробили 450 осіб¹¹⁰⁰. Тоді ж 43 % колгоспників Львівської області не виробили встановленого мінімуму трудоднів та 29,5 % – жодного трудодня¹¹⁰¹. У 1947 р. щодо 430 колгоспників регіону було вжито як засіб покарання виключення зі складу сільськогосподарської артілі¹¹⁰².

Дія постанов РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про мобілізацію та сільськогосподарські роботи в колгоспах, радгоспах, МТС працездатного населення» та «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів» від 13 квітня 1942 р. також поширювалася на неповнолітніх. Перша передбачала трудову мобілізацію для осіб від 14 років, а друга – встановлювала для дітей віком від 12 до 16 років 50-денну норму трудоднів¹¹⁰³.

Основною причиною цього були надзвичайно низькі розміри оплати праці в повоєнних колгоспах. Наприклад, у 1947 р. середня виплата на трудодень у західних областях УРСР, включаючи додаткову оплату, становила всього 2 крб 88 коп. грошима, 3,2 кг зерном, 0,7 кг картоплею¹¹⁰⁴. Протягом 1946–1948 рр. у колгоспах Львівщини середні виплати грошей зменшилися майже в 6,2 раза, натуральної оплати картоплею – в 5 разів та зерном – майже на

¹¹⁰⁰ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 48.

¹¹⁰¹ ДАЛО. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 350. Арк. 18.

¹¹⁰² Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 48.

¹¹⁰³ Андрухів О. І. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в західних областях УРСР у 1940–1950-х роках: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Приватний вищий навчальний заклад, Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. С. 20.

¹¹⁰⁴ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 61.

113 %¹¹⁰⁵. Причини різкого зменшення розмірів оплати праці колгоспників приховувалися у політиці економічного визиску. У 1951 р. на Львівщині на один трудовдень припадало менше 0,9 кг зерна, 0,04 кг картоплі та 96 коп. грошима¹¹⁰⁶. При цьому остаточні розміри оплати за вироблені трудовні визначалися у кінці господарського року та залежали від величини грошових і натуральних нагромаджень колгоспів, що залишилися після сплати податків і виконання обов'язкових державних поставок.

Низька оплата праці колгоспників зберігалася впродовж 50-х рр. Фактично колгоспники існували за рахунок присадибної ділянки землі, яка давала 70 % грошового доходу, більше 80 % м'яса, близько 90 % картоплі та 96 % яєць¹¹⁰⁷.

Додатково до цього, впродовж завершального періоду Другої світової війни методами характерними для адміністративно-командної системи, здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків¹¹⁰⁸.

Великим тягарем для населення стала примусова державна позика. Збір позики серед робітників і службовців проводився під гаслом: «Трьох-чотирьохтижневий заробіток у четверту державну позику», а щодо селян виходили з розрахунку 300 крб на кожний двір¹¹⁰⁹.

Проте тільки починаючи з 1958 р., припинилася практика обов'язкової передплати на облігації державних позик. Кошти, які до цього вилучалися під час проведення таких кампаній, по суті, були перерозподілом грошей населення у виробничу сферу і, як правило, лише посилювали структурні диспропорції в економіці. Зокрема, 1945 р. було оголошено Четверту державну воєнну позику на відновлення й розвиток народного господарства СРСР. На 11 травня 1945 р. в Україні підписка на позику охопила 7 859 031 осіб

¹¹⁰⁵ ДАЛО. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 350. Арк. 24.

¹¹⁰⁶ Там само. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 477. Арк. 44.

¹¹⁰⁷ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів, 2000. С. 62–63.

¹¹⁰⁸ Сеньків М. Матеріально-побутові умови життя західноукраїнського селянства. *CARPATICA-KARPATYKA*. 2003. Вип. 27 : Карпатський регіон: історія і культура. С. 103.

¹¹⁰⁹ Там само. С. 104.

та дала надходжень 3 397 096 тис. крб проти плану 3 240 000 тис. крб, тобто 104,9 %. При цьому найнижчі показники виконання плану мала Волинська (9 %) та Рівненська (11,1 %) області, а один із найвищих показників по республіці показала Чернівецька область – 117,2 %¹¹¹⁰.

Стан матеріально-побутових умов життя населення помітно залежить від рівня забезпеченості якісним житлом. У роки війни чимало будівель та цілих сіл було зруйновано. Селяни самотужки відбудовували поруйноване, зводили нові будинки. Особливо складна ситуація з будівництвом склалася у сільській місцевості. Причиною цього було незабезпеченість будівельними матеріалами, зокрема покрівельними – черепицею, шифером, придбати які було практично неможливо¹¹¹¹.

Попри це впродовж 1944 – 10 місяців 1949 р. в селах західних областей (разом з Ізмаїльською областю, що згодом увійшла до складу Одеської, а тому не враховуємо тут) відбудовано та збудовано 146,4 тис. житлових будинків, в тому числі по областях (тис.): Волинська – 31,8; Дрогобицька – 13,6; Закарпатська – майже 9,7; Ізмаїльська – понад 1,5; Львівська – майже 14,7; Ровенська – 30,8; Станіславська – 17,2; Тернопільська – 23,272; Чернівецька – 40,8¹¹¹².

Однак для багатьох родин проблема житла залишалася гострою. Наприклад, на початок 1947 р. на Тернопільщині в землянках проживало 3 220 родин¹¹¹³. Це підтверджують результати проведеного на протязі 1949–1950 рр. спеціалістами Львівського медичного інституту обстеження житлових умов сільського населення. Всього було перевірено 4 343 житлові будинки (3 613 – старої та 730 – нової забудови) в 63 районах західних областей України. Зокрема, було виявлено, що більше 57 % житлових будівель старої забудови

¹¹¹⁰ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 28.

¹¹¹¹ Сушик І. В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк, 2019. С. 137.

¹¹¹² Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 14. С. 119.

¹¹¹³ Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів : Каменярь, 1980. С. 108.

мають тільки одну кімнату, що використовується також як кухня, майже 37 % – дві кімнати, включаючи кухню. Середня площа типових сільських хат у розрахунку на одну особу становила 4,8 кв. м, тобто була удвічі меншою від гігієнічної норми. Навіть у нових будинках на одну особу припадало 8,6 кв. м¹¹¹⁴.

Матеріально-побутові умови життя багатьох міських мешканців теж були вкрай важкими. Основним джерелом грошових доходів працездатного міського населення була заробітна плата. Так, на вересень 1944 р. середня зарплата робітників і службовців Рівненської області становила 365 крб, у тому числі у промисловості – 249 крб, будівництві – 368, радгоспах та підсобних сільськогосподарських підприємствах – 185, МТС – 281, залізничному транспорті – 553, зв'язку – 265, торгівлі та заготівлях – 240, кредитних та страхових установах – 458, освіті – 394, охороні здоров'я – 369, органах державного та громадського управління – 339¹¹¹⁵.

Упродовж 1944–1949 рр. середня заробітна плата в західних областях УРСР збільшилася із 397 до 524 крб, або на 32 %¹¹¹⁶. Найбільше вона зросла в Станіславській та Закарпатській областях (на 42 %). Середні розміри зарплати коливалися від 463 крб у Тернопільській області, 485 крб – Волинській до 576 крб – у Закарпатській та 579 крб – у Львівській.

На тлі поступового зростання зарплати помітна диференціація в оплаті праці залежно від галузево-відомчої належності всередині областей. У 1949 р. на Тернопільщині найменшу заробітну плату отримували працівники МТС – 276 крб, а найбільшу – 630 крб – залізничники. У Рівненській області середня зарплата становила 296 крб у радгоспах і підсобних сільськогосподарських підприємствах та 647 крб на залізничному транспорті, Львівській відповідно – 320 крб у МТС та 711 крб в освіті¹¹¹⁷.

¹¹¹⁴ Скрипник К. І. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня колгоспного селянства західних областей України (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Дрогобич, 1970. С. 183.

¹¹¹⁵ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-454. Статистичне управління Рівненської області. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 14.

¹¹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Статистичне управління Української РСР. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 144–148.

¹¹¹⁷ Там само. Арк. 144–148.

Різниця у заробітній платі працівників одних і тих самих галузей економіки зберігалася й між областями. Так, середня зарплата зайнятих у промисловості складала: 396 крб на Тернопільщині і 661 крб – у Закарпатській області; освіті – 538 крб на Тернопільщині і 711 крб у Львівській області; охороні здоров'я – 446 крб у Волинській і 510 крб у Чернівецькій¹¹¹⁸.

Виразні диспропорції в оплаті праці представників одних і тих самих професійних груп залежно від галузево-відомчої приналежності підприємства чи організації продовжували зберігатися й надалі. Так, у 1953 р. середня зарплата в промисловості Волинської області складала майже 460 крб (учнів – 198 крб, робітників – 440 крб, службовців – 502 крб, інженерно-технічних працівників – 767 крб), у тому числі в легкій промисловості – 361 крб, харчовій – 419 крб, деревообробній – 455 крб, у машинобудуванні та металообробці – 532 крб, промисловості будівельних матеріалів – 569 крб, вугільній – 845 крб¹¹¹⁹.

Як справедливо зауважує Г. Дурдас, робота жінок на виробництві супроводжувалася низкою проблем. Не було створено належних побутових та виробничих умов. Часто порушувалося трудове законодавство щодо праці жінок, вони працювали понаднормово, без вихідних та у святкові дні. Заробітна плата була вкрай низькою, а важкі умови праці абсолютно несприятливими для жіночого організму. Так, у 1947 р. зарплатня робітницям алебастрового заводу на Дрогобиччині не виплачувалася впродовж 2–4 місяців, а в разі невиконання норм виробітку керівництво не видавало кошти за цілий робочий день¹¹²⁰.

Відсутність дитячих ясел та садочків знижувала жіночу мобільність на виробництві. Лише за перший квартал 1950 р. з цієї причини керівництво Львівської бавовняної фабрики звільнило понад 30 жінок, які не виконували виробничих норм¹¹²¹.

¹¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 144–148.

¹¹¹⁹ Там само. Оп. 3. Спр. 2647. Арк. 9–12.

¹¹²⁰ Дурдас Г. В. Соціально-економічне та суспільно-політичне становище жінки на території західних областей Української РСР (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Тернопільський нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2021. С. 12.

¹¹²¹ Там само.

Окремим прикладом відсутності широко декларованого радянською пропагандою принципу справедливої винагороди за працю відповідно до трудового внеску кожного працівника може слугувати система преміювання.

При цьому тільки із середини 50-х рр. ХХ ст. спостерігається переорієнтація державної політики в сфері оплати праці, передовсім низькооплачуваних та малозабезпечених верств населення.

Важливим елементом радянської соціальної політики, тісно пов'язаним із оплатою праці, була система соціального забезпечення. В умовах панування тоталітарного режиму, що спирався передовсім на адміністративно-командні методи управління, вона підлягала централізованому регулюванню, яке здійснювалося під гаслами соціальної справедливості та піклування про інтереси трудящих. Значним чином це забезпечувало формування патерналістських очікувань у частини населення, особливо в найбільш соціально незахищених верств суспільства. Однак реальний стан справ у цій сфері був далеким від проголошуваних гасел.

Відновлення радянської влади в західних областях УРСР вело за собою відбудову системи державного забезпечення, що в цей період мала сприяти розв'язанню матеріально-побутових проблем, насамперед родин військовослужбовців та демобілізованих з Червоної армії. Відсутність достатньої кількості матеріальних та фінансових ресурсів визначала поширення тих чи тих форм допомоги вказаним категоріям населення. Так, у листопаді 1944 р. було проведено місячник збору коштів, речей та продуктів харчування для родин військовослужбовців, у результаті якого було зібрано понад 1,3 млн крб, 3 047 т борошняних виробів, 4 140 предметів одягу¹¹²².

Місцеві органи влади допомагали родинам загиблих військовослужбовців, інвалідам війни в отриманні будівельних матеріалів і палива, ремонті житла¹¹²³. У 1945 р. органи державного забезпечення Дрогобиччини допомогли в ремонті 325 квартир та будівництві 321 будинку, надали одноразову допомогу більш ніж 1,2 тис. родин на суму майже 260 тис. крб, сприяли виділенню позик на 608,5 тис.

¹¹²² ЦДАВО України. Ф. Р-2. Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР. Оп. 7. Спр. 1907. Арк. 80.

¹¹²³ Социальное обеспечение и страхование в СССР : сборник официальных документов с комментариями. Москва, 1972. С. 474.

крб¹¹²⁴. Проте часто виплата державної допомоги, пільгове надання кредиту чи ремонт житла наштовхувалися на бюрократизм, черствість чиновників¹¹²⁵.

Постановою РНК СРСР від 23 січня 1946 р. за № 231 «Про підвищення розміру пенсій інвалідам Великої Вітчизняної війни 1-ї групи» встановлювався мінімальний розмір пенсій для військовослужбовців рядового складу, які стали інвалідами 1-ї групи – 300 крб на місяць, якщо вони не зв'язані з сільським господарством, і 250 крб для тих, хто пов'язаний з ним. Крім того, сім'ям загиблих воїнів, демобілізованих, що проживали у містах області, виділялися промтовари, які можна було придбати через торгову мережу Наркомторгу по ордерах, які видавали відділи державного забезпечення і побутового влаштування сімей військовослужбовців. Сім'ям інвалідів війни були виділені окремі фонди¹¹²⁶.

До тяжких соціальних наслідків війни додавалося й те, що багато мешканців краю стали інвалідами. Поліпшенню матеріального забезпечення цієї категорії населення перешкоджало те, що керівники багатьох підприємств відмовлялися брати на роботу інвалідів, які все ж могли виконувати певні види робіт. Мізерні розміри пенсій та соціальних допомог штовхали багатьох малозабезпечених громадян до заняття жебрацтвом. Окремі місцеві керівники, виправдовуючи свою бездіяльність, намагалися якщо й не цілком заперечити існування подібних явищ, то принаймі суттєво применшити їхні масштаби. Наприклад, згідно з даними Львівського обласного відділу соціального забезпечення, у 1952 р. жебракувала 161 особа¹¹²⁷. Проте жовтні того ж року лише упродовж трьох годин у центральній частині Львова було виявлено 42 особи, що займалися жебрацтвом. Загалом протягом 1952 р. співробітниками міліції було затримано 301 особу, що займалися злидарюванням чи не мали постійного місця проживання, серед яких непрацездатні по старості

¹¹²⁴ ДАЛО. Ф. П-5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 6. Спр. 89. Арк. 165.

¹¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1907. Арк. 85; ДАЛО. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Львівської міської Ради депутатів трудящих. Оп. 2. Спр. 58. Арк. 61.

¹¹²⁶ Сушик І. В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 147.

¹¹²⁷ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 4. Спр. 507. Арк. 169.

складали 52 %, інваліди війни – більше 22 %, інваліди праці – 7 %¹¹²⁸. Замість ретельного вивчення обставин, що штовхали людей на ведення такого способу життя, проблему намагалися розв'язувати суто формально – відбиралися підписки про припинення жебрацтва.

Помітний вплив на матеріальне становище міського населення мала запроваджена в роки війни карткова система постачання основних продовольчих та промислових товарів. Існувало кілька видів карток: робітничі картки першої та другої категорії, спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців тощо. Відповідно різнилися норми відпуску товарів між ними (наприклад, денна норма хліба по робітничій картці першої категорії становила 800 г, а другої – 600 г), проте ціни на них були фіксованими. Ці так звані пайкові ціни були значно меншими від цін у спеціальних комерційних магазинах та на ринках. Так, 1944 р. обов'язковому державному постачанню підлягали 171 тис. мешканців Рівненської області, 157 тис. – Тернопільської. Проте відсутність достатніх продовольчих запасів, а нерідко зловживання при розподілі наявних, призводили до того, що у Рівненській області найнеобхідніші продукти харчування отримували тільки 15 тис. осіб, Волинській – 12,6 тис., Тернопільській – 10,3 тис.¹¹²⁹.

Порівняно з іншими категоріями працівників у привілейованому становищі були окремі групи партійних, комсомольських та радянських працівників. Згідно з постановою РНК СРСР від 12 липня 1943 р., встановлювалося додаткове забезпечення трьох категорій партійно-комсомольської номенклатури¹¹³⁰. Крім права користуватися хлібними картками, вони могли отримувати окремі види товарів за державними цінами. Наприклад, перші секретарі обкомів партії та голови облвиконкомів мали право на щомісячне пільгове придбання товарів на суму 500 крб, а саме: жирів – 3 кг, яєць – 20 шт., м'яса та м'ясопродуктів – 4 кг, ковбас та ковбасних виробів – 2 кг, риби та рибопродуктів – 3 кг, молока та молокопродуктів – 4 кг, вино-горілчаних виробів – 5 пляшок, цигарок – 500 штук тощо¹¹³¹.

¹¹²⁸ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 4. Спр. 507. Арк. 176.

¹¹²⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 826. Арк. 28.

¹¹³⁰ Там само. Спр. 1662. Арк. 102–103.

¹¹³¹ *Рідна земля*. 1997. 20 червня.

Значна частина міського населення змушені була купувати продукти й товари першої необхідності на ринках, ціни на яких постійно зростали. Так, станом на березень 1945 р. індекс ринкових цін порівняно із середньорічними цінами 1940 р. становив майже 796 %, у тому числі на муку та борошняні вироби – 874 %, м'ясо – 834 %, молоко – 892 %, птицю – 1 108 %¹¹³².

Хоча ціни на ринках були значно вищими, ніж у системі державної торгівлі, проте їхній рівень був нижчим, ніж у спеціальних комерційних магазинах. Наприклад, у відкритому в листопаді 1944 р. у Львові комерційному магазині літр молока коштував 30 крб, тоді як на ринку – 18, яловичина першого гатунку відповідно – 200 та 60 крб, гречана крупа – 110 та 50 крб, пшеничний хліб – 110 та 50 крб¹¹³³.

З 1 жовтня 1946 р. постачання за картками було позбавлено робітників радгоспів та працівників місцевої промисловості. Тоді ж було офіційно встановлено норму додавання вівса, ячменю та курудзи при випіканні хліба – до 40 %¹¹³⁴. Денна норма хліба для утриманців була зменшена з 300 г до 250, для дітей – від 400 г до 300¹¹³⁵.

13 грудня 1947 р. було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР «Про проведення грошової реформи і скасування карткової системи на продовольчі та промислові товари». Протягом тижня громадяни могли обміняти готівкові грошові заощадження у співвідношенні 10:1 (10 карбованців старого взірця за один карбованець нового). Після припинення 14 грудня прийому внесків від населення в ощадні каси, вони обмінювалися за курсом 1:1 на суму до 3 тис. крб, 3:2 на суми від 3 тис. до 10 тис. крб, 2:1 на суми понад 10 тис. крб. Важливим успіхом грошової реформи з точки зору влади стало те, що близько третини грошової маси не було пред'явлено до обміну на нові грошові знаки¹¹³⁶. Конфіска-

¹¹³² ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 526. Арк. 195.

¹¹³³ Там само. Оп. 7. Спр. 2896. Арк. 58.

¹¹³⁴ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва, 1999. С. 75.

¹¹³⁵ *Рідна земля*. 1997. 13 червня.

¹¹³⁶ Верт Н. История советского государства. 1900–1991 : пер. с фр. Москва, 1992. С. 297.

ційний характер грошової реформи негативно вплинув на життєвий рівень населення.

Одночасно з проведенням грошової реформи були введені нові ціни на основні продовольчі та промислові товари. Відповідно до наказу міністра торгівлі СРСР від 14 грудня 1947 р., встановлені єдині державні роздрібні ціни: на хліб житній – 2,8 крб за кг, хліб пшеничний з муки 2 гатунку – 4 крб, борошно житнє простого помолу – 4,4 крб, борошно пшеничне 1 гатунку – 7 крб, крупу гречану – 11 крб, цукор-рафінад – 13,5 крб, м'ясо яловичини 1 гатунку – 28 крб, масло вершкове – 62 крб, олію рослинну – 28 крб за літр. Ціни на промислові товари помітно різнилися у містах та сільській місцевості. Наприклад, якщо в міській торговельній мережі ціна ситцю набивного була встановлена в розмірі 10,1 крб за метр, то для сільської місцевості – відповідно 11,2 крб, сатину «екстра» – 25,2 крб та 28 крб, костюма чоловічого шерстяного одnobортного – 1 400 та 1 500 крб, жакета жіночого напівшерстяного – 190 та 210 крб, черевиків чоловічих на шкіряній платформі – 260 та 288 крб¹¹³⁷.

Скасування карткової системи було перетворене владою на галасливу пропагандистську кампанію «небувалих успіхів колгоспного будівництва». Реальний стан речей виглядав набагато буденніше. Після скасування карток вітрини магазинів дійсно наповнилися продуктами, особливо делікатесами, ціни на які були дуже високими. Для того, щоб уникнути ажіотажу на дешеві товари, були введені норми відпуску в одні руки, що фактично означало повернення до нормованого розподілу.

Опосередковане уявлення про матеріально-побутовий рівень життя населення дає величина роздрібного товарообігу (разом з громадським харчуванням). Так, у 1948 р. майже 60 % товарної структури роздрібного товарообігу у західних областях УРСР припадало на непродовольчі товари, тоді як загалом по республіці їхня частка становила – 46 %. Щодо окремих товарних груп, то вартість придбаних тканин складала 17,8 % загального роздрібного товарообігу, швейних виробів – 7,4 %, тютюнових – 5,3 %, шкіряного взуття – 4 %, трикотажних виробів – 3,2 %, мила та парфумерних товарів – 3 %. У структурі продовольчих товарів, на які припадало

¹¹³⁷ *Вільна Україна*. 1947. 15 грудня.

40 % (загалом по Україні – майже 54 %) роздрібного товарообігу, частка хліба та хлібо-булочних виробів складала майже 9,4 %, алкогольних напоїв – 8,2 %, кондитерських виробів та цукру – 5,8 %, м'ясних виробів – 4,6 %¹¹³⁸.

Так, взимку 1952 р. в листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова йшлося про те, що в магазинах Львова немає яєць, ковбаси за доступною ціною, м'яса, білого хліба, а за чорним треба стояти в черзі, з перебоями продають цукор, доступні лише горілка, печиво, тістечка, а на ринках люди мусять по 2–3 години стояти в черзі на морозі й, трапляється, йти ні з чим¹¹³⁹.

Хоча розміри товарообігу державної торгівлі та споживчої кооперації зростали, проте основним джерелом забезпечення продуктами харчування залишалися ринки. Зокрема, на початку 1952 р. робітники та службовці Львівщини купували на колгоспних ринках 79 % овочів, 93 % фруктів, 95 % молока та масла, 96 % м'яса, 98 % картоплі, 99,9 % яєць¹¹⁴⁰.

Дефіцит основних продуктів споживання у державній і кооперативній торгівлі спричинив зростання цін на колгоспних ринках. Станом на березень 1950 р. середні ціни на основні продукти харчування на ринках західного регіону республіки становили: на борошно пшеничне – від 6 крб у Луцьку та Раві-Руській до 10 крб у Дрогобичі та Чернівцях, борошно житнє – від 2,4 крб у Рівному до 8 крб у Золочеві, картоплю – від 0,3 крб у Тернополі до 1 крб в Ужгороді, яловичину – від 8 крб у Станіславі та Стрию до 12 крб у Дрогобичі та Львові, свинину – від 13 крб у Луцьку до 20 крб у Львові та Ужгороді, молоко – від 2 крб у Тернополі та Коломиї до 3 крб за літр у Львові¹¹⁴¹. Протягом 1950–1955 рр. ціни на продовольчі товари навіть в одному з найдешевших ринків регіону – кол-

¹¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 86–87. Статистичне управління Української РСР.

¹¹³⁹ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 36.

¹¹⁴⁰ ДАЛО. Ф. Р-283. Статистичне управління Львівської області. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 160.

¹¹⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 30. Спр. 2682. Арк. 83–84, 89–90, 93–94, 97, 101–104.

госпному ринку Тернополя, зросли на 25 %, у тому числі на м'ясо та сало – 11 %, молоко та молочні продукти – 47 %, картоплю – в 3,5 рази¹¹⁴². Зростання цін свідчило про існування значного дефіциту продуктів харчування, основний попит на які задовольнявся саме на ринках.

При характеристиці матеріально-побутових умов життя населення важливо враховувати стан забезпеченості житлом. Унаслідок бойових дій значна частина житлового фонду, особливо міст, була зруйнована. 7 травня 1945 р. Раднарком УРСР та ЦК Компартії України прийняли спільну постанову «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях на 1945 рік», що передбачала відбудову та введення в експлуатацію 283 тис. кв. м житлової площі, з поміж яких – 135 тис. кв. м у Львові¹¹⁴³. Проте в перші повоєнні роки темпи відновлення пошкодженого та будівництва нового житла були вкрай низькими. Однією з причин цього стала інтенсивна відбудова об'єктів промисловості з відповідним пріоритетним їхнім фінансуванням і забезпеченням необхідною кількістю робочої сили, матеріалів тощо. Досить часто навіть ті незначні кошти, що виділялися на відбудову житлового фонду, використовувалися не в повному обсязі¹¹⁴⁴.

Упродовж 1944 – 10 місяців 1949 р. у містах та селищах західних областей УРСР (до них включали також Ізмаїльську область) державні підприємства, місцеві ради, а також населення з допомогою кредитування відбудувало та збудувало 1 350,7 тис. кв. м житла, в т. ч. в окремих областях (тис. кв. м): Волинська – 109,3; Дрогобицька – 183,9; Закарпатська – 91,2; Львівська – 387,2; Рівненська – 144,0; Станіславська – 141,1; Чернівецька – 68,6¹¹⁴⁵.

Темпи житлового будівництва значно зросли в 50-х рр. Так, державними та кооперативними підприємствами та організаціями

¹¹⁴² Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник. Львів, 1962. С. 188.

¹¹⁴³ *Вільна Україна*. 1945. 12 травня.

¹¹⁴⁴ *Вільне життя*. 1945. 28 червня.

¹¹⁴⁵ Янковська О. Розділ 7. Соціальна політика держави очима робітників і селян. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1949-х – середина 1950-х рр.)*: кол. моногр. : у 3-х ч. Київ, 2010. Ч. 1, 2. С. 336.

Тернопільської області протягом 1951–1955 рр. було збудовано 80,7 тис. кв. м житлової площі¹¹⁴⁶. Саме на 1955 р. припадає найбільший об'єм збудованого в регіоні – 2 614 тис. кв. м¹¹⁴⁷. При цьому якість житлового будівництва, як і ремонт будівель, бажали кращого.

Важливим чинником рівня життя населення є стан охорони здоров'я, що визначається наявністю розгалуженої мережі лікувальних закладів, достатньою кількістю кваліфікованого медичного персоналу, здатного надавати своєчасну та якісну медичну допомогу, вести успішну профілактичну роботу. За роки війни інфраструктура медичного обслуговування населення західних областей УРСР була суттєво зруйнована.

Труднощі в облаштуванні лікарняної мережі доповнювалися відсутністю достатньої кількості кваліфікованих кадрів. Наприклад, у відновленій влітку 1944 р. міській лікарні Тернополя на 100 ліжок працював один лікар¹¹⁴⁸. У 1944 р. в західних областях УРСР працювали лише 832 лікарі, що було в п'ять разів менше, ніж у 1941 р.¹¹⁴⁹.

Відсутність достатньої кількості кваліфікованих фахівців, брак найнеобхідніших медикаментів призводили до високого рівня смертності в лікувальних закладах¹¹⁵⁰. На значну кількість смертельних випадків серед хворих, що лікувалися у домашніх умовах, влада уваги навіть й не звертала. Проблеми із наданням своєчасної медичної допомоги, важкі матеріально-побутові умови визначали значну дитячу смертність. У 1945 р. на Станіславщині показник кількості померлих дітей на 1 000 новонароджених становив 103 випадки¹¹⁵¹.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, що охоплювали населення регіону. Поряд з традиційними хворобами,

¹¹⁴⁶ Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник. Львів, 1962. С. 166.

¹¹⁴⁷ Тугай П. Х. Зростання матеріального добробуту трудящих. *Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.)*. Львів, 1964. С. 263–271.

¹¹⁴⁸ *Тернопіль вечірній*. 2000. 14 січня.

¹¹⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 1561. Арк. 13.

¹¹⁵⁰ Там само.

¹¹⁵¹ Гарагашьян А. А., Паращак П. В. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті. Київ, 1972. С. 74.

такими як кір, грип, скарлатина, поширювалися епідемії висипного, черевного та поворотного тифів. Упродовж 1946 р. в Станіславській області було зафіксовано 2 414 випадків захворювання на тиф¹¹⁵². Навіть наприкінці 1947 р., коли епідемії в основному були ліквідовані, кількість хворих на небезпечні інфекційні захворювання залишалася значною¹¹⁵³.

Зростанню кількості уражених небезпечними інфекційними хворобами сприяв голод 1946–1947 рр., що охопив частину регіону. Крайнє виснаження організму голодуючих селян спричинилося до значної захворюваності на дистрофію. За даними подвірного обходу, в Чернівецькій області в першій половині 1947 р. було зафіксовано 41,3 тис. хворих на дистрофію, у тому числі майже 10,4 тис. дітей віком до 14 років¹¹⁵⁴. Упродовж 1946–1947 рр. голод та епідемії забрали передчасно щонайменше 35 тис. мешканців Чернівецької області¹¹⁵⁵.

Ліквідації епідемій інфекційних захворювань, поліпшенню загального рівня медичного обслуговування населення сприяли збільшення кількості лікарських кадрів та розширення мережі лікувальних закладів. З 1948 р. розпочалася організаційна перебудова поліклінічних установ та лікарень, що передбачала об'єднання лікарень із амбулаторно-поліклінічними закладами із подальшим запровадженням диспансерного методу та дільничного принципу обслуговування населення¹¹⁵⁶. На початок 1949 р. в західних областях України вже працювали 5 765 лікарів, у тому числі в Львівській області – 1 760, Чернівецькій – 779, Дрогобицькій – 582, Закарпатській – 555¹¹⁵⁷. У роботі їм допомагали понад 16 тис. осіб середнього

¹¹⁵² Рідна земля. 1997. 20 червня.

¹¹⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4933. Арк. 47.

¹¹⁵⁴ Буковина : історичний нарис. Чернівці, 1998. С. 267.

¹¹⁵⁵ Васильчук В. М., Холодницький В. Ф. Вплив політичних процесів на демографічну ситуацію. *Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття* : тези Міжнар. наук.-практ. конф. Чернівці – Київ, 1996. С. 68.

¹¹⁵⁶ Данилейченко В. Д. Развитие здравоохранения во Львовской области за годы советской власти (1940–1958 гг.). *К истории медицины на Украине (на материалах западных областей УССР, Закарпатья и Буковины)*. Львов, 1961. С. 49.

¹¹⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 201. Арк. 102.

медичного персоналу¹¹⁵⁸. В регіоні діяло 1 174 амбулаторно-поліклінічних закладів, у тому числі у Львівській області – 221, Тернопільській – 161, Станіславській – 157, Чернівецькій – 152¹¹⁵⁹.

Як слушно зауважує колега В. Старка, за період з жовтня 1944 до березня 1953 р. заходами радянської влади розширено мережу сільських лікувальних закладів, збільшено кількість лікарняних місць. У села регіону направлялися для роботи випускники медичних інститутів. Проте важко долалися інфекційні захворювання, а важкі соціально-економічні умови життя зумовлювали значну кількість переривань вагітності, що було доволі незвичним явищем у загалом релігійному західноукраїнському селі¹¹⁶⁰.

Зростання кількісних показників не завжди супроводжувалося підвищенням якісного рівня медичного обслуговування. Негативний вплив на рівень здоров'я населення й надалі мали важкі матеріально-побутові умови життя. Разом із недостатнім фінансуванням медицини вони не дозволяли суттєво поліпшити стан охорони здоров'я.

За такого становища зберігався досить високий загальний рівень смертності населення. У 1950 р. у Львівській області померли 12,5 тис. осіб, у тому числі від серцево-судинних захворювань – майже 18 %, туберкульозу – 12 %, інших легеневих захворювань – понад 12 %, ракових – більше 4 %, дизентерії – 1,4¹¹⁶¹. У 1951 р. на Станіславщині відсоток летальних випадків серед хворих на туберкульоз складав майже 7 %, онкологічні захворювання – близько 5 %¹¹⁶². Доволі складною залишалася ситуація з дитячою смертністю. Лікарняна смертність дітей у Чернівецькій області того року становила 6,9 %¹¹⁶³.

¹¹⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 201. Арк. 103.

¹¹⁵⁹ Там само. Арк. 101.

¹¹⁶⁰ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 27.

¹¹⁶¹ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 4. Спр. 507. Арк. 20.

¹¹⁶² Гарагашьян А. А., Паращак П. В. Розквіт охорони здоров'я на радянському Прикарпатті. Київ, 1972. С. 65.

¹¹⁶³ Гудзенко П. Н. Достижения в деле охраны здоровья детей на Буковине. *Вопросы организации охраны здоровья населения УССР*. Київ, 1966. С. 193.

Головними причинами цього були недоліки в організації медичного обслуговування сільського населення, низький рівень санітарної культури, важкі матеріально-побутові умови життя, особливо багатодітних селянських родин.

Таким чином, соціально-побутові умови життя населення західних областей України в повоєнні роки продовжували залишатися важкими. Не вистачало нормального житла, чимало сімей тулилися у тіснєві комуналок, гуртожитків та бараків. У містах і селах бракувало буквально всього, люди погано харчувалися й одягалися. Карткова система не забезпечувала повноцінного харчування. Реальна заробітна плата робітників і службовців, пенсії були низькими, а грошові доходи колгоспників просто мізерними. До всього заготівельні ціни були такими низькими, що колгоспи не могли відшкодувати своїх витрат на виробництво продукції.

За умов, коли держава спрямовувала зусилля на відбудовчі роботи, на посилення оборонного сектора промисловості, швидке піднесення добробуту здійснити було неможливо. І все ж мирні умови сприяли тому, що населення, хоча і повільно, налагоджувало життя і побут.

До категорії пріоритетних поступово висували житлову політику. За рахунок індивідуального, кооперативного і державного асигнування у містах та селах вводилося у дію все більше житла. Одночасно розширювалася мережа торгівлі, збільшувалася кількість товарів довготривалого користування. Поліпшувалося побутове обслуговування населення, зростала кількість установ охорони здоров'я.

Та все це лише перші кроки у справі задоволення потреб людей, підвищення їхнього добробуту. Повоєнне західноукраїнське суспільство залишалося неоднаковим не лише за соціальним статусом, але і за матеріальним становищем, умовами життя різних груп населення.

Василь Гулай

ЗНИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1939–1953 рр. ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРОТЬБИ З НАЦІОНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

Виклики, що стоять перед сучасною незалежною Українською державою, в останні роки актуалізували проблематику дослідження історичної пам'яті. Сьогодні з'являються усе численніші наукові праці, у яких розглядаються та аналізуються ті чи інші аспекти цього явища. Українці як бездержавна нація упродовж тривалого часу, у різні способи, намагалися зберегти відомості про власне минуле, щоб не розчинитися у бездонному океані багатонаціональних імперій, до складу котрих входили. У цьому контексті, актуальним є вивчення досвіду збереження історичної пам'яті сільським населенням Східної Галичини, що відобразилося у численних релігійних пам'ятках. Збереження та популяризація цього історико-меморіального комплексу допоможе не лише відтворити різноманітні аспекти минулого краю, але й окреслить відповідні ідеологічні маркери для прийдешніх поколінь, які нададуть їм змогу не втратити національної ідентичності у сучасному глобальному світі.

Процес суспільно-політичних, соціально-економічних і духовних перетворень у Східній Галичині неодноразово ставав предметом наукових досліджень кількох поколінь вітчизняних та іноземних істориків.

Можемо виокремити праці Б. Боцюрківа, В. Войналовича, О. Лисенка, Ю. Шаповала, В. Ільницького та ін. Механізми впровадження радянської ідеології на теренах Східної Галичини проаналізовано у студіях Т. Джадта, С. Єкельчика, Т. Снайдера. Попри значний науковий інтерес до вивчення процесу трансформації духовного життя населення Східної Галичини, питання боротьби з релігійними символами залишається поза увагою науковців. Можемо констатувати, що лише придорожні та сільські хрести, стали предметом дослідження митців й архітекторів, у контексті вивчення їх художньої цінності. Сподіваємось, що пропонована публікація приверне увагу фахівців до означеного сегменту історичного минулого краю.

Впровадження радянської моделі укладу повсякденного життя на теренах Східної Галичини супроводжувався не лише суспільно-політичними та соціально-економічними перетвореннями, але й значною мірою зачепив духовні підвалини життя місцевого селянства. Антирелігійна кампанія більшовиків зробила значні тріщини у фундаменті ціннісних орієнтирів автохтонного населення. Насадження радянської ідеології передбачало повний демонтаж усіх символічних місць, що в той чи той спосіб нагадували про героїчне минуле українського народу, його боротьбу за незалежну державу. Вибір теми статті зумовлений тією обставиною, що попри здавалось би наявність значної кількості публікацій, присвячених історії західноукраїнського регіону, на сьогодні нема наукового дослідження, присвяченого боротьбі радянської влади з релігійними символами зазначеного періоду.

Мета публікації полягає у вивченні та відтворенні цілісної картини боротьби органів радянської влади з релігійними символами на території Східної Галичини у 1939–1953 рр. Реалізація вказаної мети передбачає опис особливостей духовного життя сільського населення регіону, розкриття ролі релігійних пам'яток для збереження історичної пам'яті українців Східної Галичини, простежити сутнісну та структурну трансформацію антирелігійної кампанії органів радянської влади, що, зрештою, призвела до руйнування значної кількості релігійних пам'яток.

Дослідження процесу боротьби органів радянської влади з релігійними символами на території Східної Галичини опиралося на загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму, які реалізовувалися шляхом застосування проблемно-хронологічного, статистичного, аналізу й синтезу та інших методів наукового пошуку.

У кожному суспільстві у тією чи іншою мірою точаться суперечки про контури пам'яті про минуле. Мексиканський історик Енріке Флорескано зауважував: «Якщо для правителів реконструкція минулого є необхідним знаряддям домінування, то для переслідуваних і пригноблених вона є свідченням власної ідентичності та силою, яка утримує при житті прагнення до свободи та незалежності»¹¹⁶⁴.

¹¹⁶⁴ Шацька Б. Минуле – Пам'ять – Міт. Чернівці : Книги – XXI, 2011. С. 60.

Кілька століть українське селянство залишалося чи не єдиним носієм національних традицій. Останній головнокомандувач УПА В. Кук, у вступі до монографії «Колгоспне рабство», написаної взимку 1951–1952 рр. в умовах підпілля, резюмував: «писати про долю українського селянства протягом нашої історії означало б писати історію українського народу, бо саме українське селянство, зовсім відмінно від селян багатьох других народів, становило основне ядро української нації, було головним творцем української історії»¹¹⁶⁵.

Сільське населення Східної Галичини, прагнучи зберегти відомості про важливі для них історичні події, не маючи змоги за посередництва фахових істориків писати історичні хроніки, витворило власну культуру створення символічних релігійно-меморіальних пам'ятників – хрестів-фігур. Із запровадженням християнства на українських землях, хрести все більше проникали у повсякденні релігійні практики місцевого населення.

Символ хреста – важливий складник у системі вірувань українців. Згідно з цими віруваннями, під час другого пришествя Спасителя над кожним гробом просіяє дивним світлом хрест. Це сіяння буде чудесним знаком воскресіння і преображення для спочилих. Тому позбавлення людини хреста в народі розумілося майже як прокляття, позбавлення надії на майбутнє воскресіння. Без хреста, поза освяченим місцем, ховали здебільшого самогубців. Хрести поступово змінювали язичницькі ідоли, що стояли на роздоріжжях. Їх встановлювали на місцях зруйнованих поганських храмів і капищ¹¹⁶⁶. Як обереги, хрести у полях чи перехрестях доріг ставилися у тих місцях, де, за віруваннями селян, дуже шкодила нечиста сила¹¹⁶⁷. Бургомістр м. Львова Б. Зіморевич зазначав, що звичай встановлювати придорожні хрести на насипних курганах повинен у

¹¹⁶⁵ Кук В. Колгоспне рабство. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2005. С. 9.

¹¹⁶⁶ Книш А. Що приховують придорожні хрести. URL: <https://photo-lviv.in.ua/scho-pryhovuyut-prydorozhni-hresty/> (дата звернення 15.01.2021).

¹¹⁶⁷ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1889. Т. 30. Июль. С. 65.

мандрівників пробуджувати «пам'ять про свого Спасителя, який є дорогою і брамою для перехожих»¹¹⁶⁸.

У Східній Галичині хрести часто встановлювали при в'їздах до сіл чи містечок. Папський нунцій Ф. Руджієрі, в описі життя польського королівства від 1565 р., так пояснював виникнення цієї традиції: «Коли пан хотів заснувати село чи місто, то наказував найперше поставити у голому полі хрест, у місці, що буде призначено на майдан, і вбити в цей хрест стільки цвяхів, кілька має бути літ вільних від чиншу, данин або роботи. Тоді кожному вільно осідати й будуватись на цьому місці, а потім щороку витягають по одному цвяхові з хреста, поки їх усіх не витягнуть, – щойно тоді починають платити чинш панові, який означив наперед, з обов'язком робіт»¹¹⁶⁹.

Зазвичай хрести у полі слугували межовими знаками, зокрема у Галичині таке їх використання відоме з XV ст.¹¹⁷⁰.

Можемо стверджувати, що з плином часу у галицьких селян зароджується певна культурна традиція встановлення та вшанування сакральних пам'ятників, коли релігійні символи встановлюються на пам'ять про якусь важливу подію у родині, громаді, чи навіть у цілій окрузі, або «за відпущення гріхів». Кожен хрест або «фігура» стояли у чітко визначеному місці, мали своє значення і призначення: на обійсті чи в полі як оберіг; на подяку Господу Богу та як офіра у важливих справах; на межах населеного пункту для захисту від хворіб, епідемій, або щоб мандрівників не чіплявся блуд; біля водоймищ, на роздоріжжях або у сакральних чи історичних місцях. Існувало таке повір'я: для того, щоб господарство добре розвивалося, потрібно поставити у полі хрест, викопати у селі три колодязі і дати у церкві грошей на три служби за здоров'я¹¹⁷¹.

Обов'язково знаки були підписаними. Зазвичай написи на пам'ятниках виконувалися староцерковною, або чисто народною мо-

¹¹⁶⁸ Zimorowicz B. *Historia miasta Lwowa, krolestw Galicyi i Lodomeryi stolicy*. Lwow, 1835. S. 199.

¹¹⁶⁹ Opis Polski przez Fulwiusza Ruggieri w roku 1565. *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1548 do 1690*. Berlin – Poznań : Wydanie biblioteki polskiej w Paryżu, 1864. T. 1. S. 129–130.

¹¹⁷⁰ Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1908. Т. LXXXII. Кн. II. С. 12.

¹¹⁷¹ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1889. Т. 30. Июль. С. 64.

вою зі збереженням народної стилістики і орфографії. Придорожні хрести зазвичай кам'яної форми, на кам'яній кубоподібній формі, розмальованій олійними фарбами синього, жовтого, зеленого, червоного і золотого кольору¹¹⁷². За кольором хреста, можна було визначити, причину установки хреста. Так, фігура поставлена для виконання обітниці, зазвичай фарбувалася у синій чи зелений колір. Чорний чи червоний хрест встановлювався на місці вбивства, або там де знаходили убитого¹¹⁷³. Здебільшого такі хрести були заввишки 3–4 метри, а відтак додатково могли слугувати зимовими орієнтирами для подорожніх, хто користувався польовими дорогами, чи в умовах недостатньої видимості.

Поширеним у селах Східної Галичини був звичай на свято Трійці, або як називали у народі «Зелені свята», процасійно молитися біля польових хрестів за добрий урожай та відвернення стихійних лих.

З середини ХІХ ст. у селах Східної Галичини встановлюються меморіальні знаки на честь скасування панщини. Зазвичай такі хрести підписували «Се знам'я святого Христа поставлене на пам'ятку знесення панщини 3-го мая 1848 року»¹¹⁷⁴. Як писав І. Франко: «з дня 3 (15) мая обходить наш народ по многих селах пам'ятку знесення панщини... По скасуванню панщини ставили хрести і під ними закопували панщину у вигляді фляшки з горілкою»¹¹⁷⁵. Такі хрести зазвичай ставили в центрі села й обсаджували трьома липами. І там, де зараз тих хрестів вже немає, а зберігся підмурівок і хоча б одна стара липа, ви можете бути певні, що на цьому місці був колись «хрест свободи»¹¹⁷⁶.

¹¹⁷² Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині : матеріали до української етнології. Львів : Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1919. Т. ХІХ–ХХ. С. 217–218.

¹¹⁷³ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1889. Т. 30. Июль. С. 65.

¹¹⁷⁴ Книш А. Що приховують придорожні хрести. URL: <https://photo-lviv.in.ua/scho-pryhovuyut-prydorozhni-hresty/> (дата звернення 15.01.2021).

¹¹⁷⁵ Франко І. Що то була панщина? *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ : «Наукова думка», 1985. Т. 44. Кн. 2 : Економічні праці (1888–1907). С. 495, 500.

¹¹⁷⁶ Михалик В. Долина пелюсткових хрестів. URL: <https://zbruc.eu/node/38213> (дата звернення 15.01.2021).

У другій половині XIX ст. встановлено чимало «хрестів тверезості» на знак того, що чоловіки у селах відмовлялись від вживання алкоголю. Найбільше таких хрестів встановлено у період між 1874–1895 рр., коли Львівську митрополію УГКЦ очолювали митрополити Йосиф Сембратович та Сильвестр Сембратович. На цей час припадає проведення численних священничих місій тверезості по парафіях. Метою місій було відновлення братств тверезості, а з ними – і загальносуспільної тверезості. Зокрема у с. Карлів поблизу Снятина 26 січня 1875 р. відбулися урочисті похорони горілки. У дійстві взяло участь понад 50 священників і стільки ж процесій. Отці відправили соборну Службу Божу, а опісля освятили два пам'ятні хрести. Потім процесія пішла на місце «похорону». У викопану яму кілька священників кинули велику банку з горілкою, яку засипали землею, і зверху поставили хрест. На протилежному кінці села провели аналогічний похорон горілки і поставили іншого хреста¹¹⁷⁷.

Біля храмів ставили хрести на пам'ять про релігійні реколекції та місії. Зокрема, 2 жовтня 1938 р. відбулося урочисте встановлення дубового хреста у м. Бережани поблизу греко-католицької дерев'яної церкви XVI ст., що на околиці міста, на честь 950-ліття хрещення русі¹¹⁷⁸.

Потрібно зазначити, що більшість кам'яних хрестів не були виготовлені у селах, де встановлювалися, а привозилися із віддалених сіл, де були відповідні майстерні. Відтак поставити хрест, було доволі вартісною процедурою, оскільки потрібно було витратити кошти не лише на виготовлення самої фігури, але на її логістику і встановлення.

На території Східної Галичини народні каменеобробні осередки розташовувалися у селах Демня, Нараїв, Городниця, Город та ін.¹¹⁷⁹. Дерев'яні хрести виготовлялися і на Коломийщині¹¹⁸⁰.

¹¹⁷⁷ З минулого села Карлова. *Станиславське слово*. 1943. 15 серпня. Ч. 33 (98). С. 6.

¹¹⁷⁸ Бережанська парохія. *Діло*. 1938. 15 жовтня. Ч. 229 (15030). С. 8.

¹¹⁷⁹ Кузенко П. Традиції хресторобної культури в Україні. *Мистецтвознавство України*. 2009. № 10. С. 302.

¹¹⁸⁰ Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині : матеріали до української етнології. Львів : Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 217.

Таким чином, сакральні пам'ятки в галицьких селах слугували виразниками релігійних почуттів місцевого населення, несучи водночас місію збереження пам'яті про важливі події.

У міжвоєнний період ХХ ст. українські сакральні пам'ятки стають предметом політичного протистояння між українцями і поляками. Зокрема, на могилі українського січового стрільця, похованого в с. Колиндяни на Чортківщині, встановили хрест з українським написом. Восени 1930 р. невідомі злочинці зруйнували цей хрест. На всі звернення української громади до польської поліції з проханням знайти винуватців, не було жодної реакції¹¹⁸¹. Натомість коли 19 січня 1933 р. під час освячення води 30-літня селянка із с. Білий Потік на Чортківщині, зняла польський національний прапор, із хреста поблизу місця освячення води, її за вироком суду засудили на 1 рік ув'язнення¹¹⁸².

У вересні 1939 р. сакральні пам'ятки Східної Галичини спіткало нове випробування. Із початком Другої світової війни західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР, а відтак і СРСР. Поступово у регіоні розпочалася тотальна радянізація. Така трансформація відчутно позначилася на долі багатьох людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи традиції тощо. У таких умовах, частина сільського населення, здебільшого декласовані елементи та пристосуванці, вітали соціалістичні перетворення, інша частина, переважно прихильники радикального українського націоналізму, не сприймала радянської дійсності, домінуюча ж більшість людей зайняла вичікувальну позицію та чекала рекомендацій з боку церкви.

Зміни моделі щоденного життя запропонованих радянською владою на новоприєднаних територіях передбачали встановлення державної монополії на всю гуманітарну сферу. Підпорядкувавши всі освітні, наукові, культурні інституції, офіційна влада розпочала процес трансформації духовного життя з метою формування нового радянського світогляду громадян. Як зазначає історик О. Лисенко: «одним із принципів функціонування радянсько-більшовицької

¹¹⁸¹ Руйнують хрести. *Діло*. 1930. 2 грудня. Ч. 268 (12634). С. 5.

¹¹⁸² За зневагу польської держави. *Діло*. 1933. 7 травня. Ч. 114 (13353). С. 5.

держави було неухильне і послідовне викорінення опозиційності будь-яких громадських інституцій чи окремих осіб»¹¹⁸³.

Основні завдання «культурної революції» у західноукраїнському селі були безпосередньо пов'язані з подальшим успішним впровадженням соціалістичного способу життя. «Звільнення від релігійного задурманення буде сприяти на селі розвитку колективізації, а звідсіль зростанню добробуту селян» – йшлося в одній із пропагандистських брошур. Далі автори посібника з атеїстичної пропаганди зазначали: «релігійність селянства має під собою ще й досі ґрунт в економічному укладі сільського господарства та культурному на-задництві населення. Церква пустила глибоке коріння в сільській побут. З моменту народження (хрестини) до самої смерті й далі після неї (поминки). При проведенні антирелігійної пропаганди, все це повинно бути взято до уваги»¹¹⁸⁴. Методи впровадження «радянської духовності» влучно описав М. Горький, зазначаючи, що в лю-дях : «... сильно сидить традиція – штука, яку словами не швидко проб'єш... Проти емоцій має бути висунута така ж зарядка, така ж енергія і така ненависть... Справа не в тім, щоб ламати церкви, а в тому, щоб люди забули про церкви, щоб туди ніхто не ходив – ось чого треба добиватися»¹¹⁸⁵.

Галицькі селяни були добре обізнані зі ставленням більшови-ків до релігійних символів. Навесні 1936 р. мешканці с. Орхівці, що поблизу Підволочиська, стали свідками, як за Збручем, у с. Го-лохвости більшовики розбирають муровану церкву¹¹⁸⁶. Митрополит А. Шептицький, у 1935 р. звернувся до вірних з постановням «Остро-га перед загрозою комунізму», у котрому застерігав селян: «Хто допомагає комуністам у їх роботі, навіть чисто політичний, зраджує Церкву... Хто допомагає комуністам у переведенні їх планів т. зв. Народного чи людогого фронту зі соціалістами і радикалами, зра-джує свій народ». Далі духовний лідер греко-католиків наголошує:

¹¹⁸³ Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943–1946. Київ, 1998. С. 274.

¹¹⁸⁴ Збірник матеріалів по антирелігійній пропаганді та організації гуртків «Безвірника» на селі. Дніпропетровськ, 1928. С. 5.

¹¹⁸⁵ Горький М. Речь на открытии II всесоюзного съезда союза воинст-вующих безбожников. *Собрание сочинений в тридцати томах*. Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1953. Т. 25 : Статьи, речи, приветствия 1929–1931. С. 34–36.

¹¹⁸⁶ Затирають сліди віри... *Діло*. 1936. 15 березня. Ч. 59 (14307). С. 5.

«Від початку християнства не було на світі ніякої секти, ані релігії, ані політичної партії, яка б у такій мірі була ворожою для Божого Об'явлення і для всякої релігії, та особливо для релігії Ісуса Христа і Його Св. Церкви. Большевики мають за найголовнішу засаду знищення церкви». Додатковими аргументами шкідливості більшовизму, Патріарх визначає їх економічну політику. Зокрема, владики наголошує: «З комори кожного християнина виберуть до останнього сотика того дрібного капіталу, що має той селянин. Він міг би заробити хоч би 100 карбованців, – і ті 100 карбованців перейдуть у кишеню большевиків, а бідний селянин майже не спостереже, коли і як»¹¹⁸⁷.

Проте серед галицьких селян знайшлися і ті, хто доволі активно почав втілювати антирелігійну політику більшовиків. Голова тимчасового управління м. Скалат Тернопільської області, у жовтні 1939 р., інформуючи другого секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистренка про настрої місцевого селянства, серед іншого писав: «є випадки, коли хрести з церков познімали». Проте, далі автор документу зазначав, що «це все ми виправили»¹¹⁸⁸. У Станіславській області восени 1939 р. один із військових політруків під час політичних мітингів закликав ламати хрести, чим викликав явне незадоволення селян¹¹⁸⁹.

У с. Михайлівка Борщівського повіту Тернопільської області завідувач оргінструкторським відділом І. Коломієць та інструктор повітового комітету ЛКСМУ П. Гавриленко 10 січня 1940 р. самовільно домоглися скликання волосного комітету, де прийняли рішення до 12 січня провести націоналізацію будинку монастиря і виселення монахів, а також націоналізації домашнього устаткування та цінностей. 11 січня при виселенні монахів, у монастирі с. Михайлівка, згадані чиновники своїми діями викликали незадоволення місцевих мешканців, внаслідок чого були побиті члени волосного комітету В. Мороз і П. Гойда. Розпорядженням керівництва Терно-

¹¹⁸⁷ Шептицький А. Острога перед загрозою комунізму. Унів, 1936. С. 8.

¹¹⁸⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). Ф. 859. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30.

¹¹⁸⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32.

пільського ОК КП(б)У монахам БУЛО повернуто цінності і їх знову поселено в займані доти приміщення¹¹⁹⁰.

У березні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядало питання «Про факти самоправства в деяких районах Львівської області. В резолюційній частині Політбюро ЦК КП(б)У практика грубого порушення норм соціалістичного законодавства рішуче засуджува-лася¹¹⁹¹.

Не бажаючи йти на різке загострення ситуації, керівництво західних областей УРСР закликала своїх підлеглих виважено впроваджувати антирелігійні заходи, наголошуючи, що це питання постійно має перебувати у полі зору секретарів РК КП(б)У.

На початку 1940 р., під час однієї із нарад з активом, голова Тернопільського обкому КП(б)У наголошував, що «під час антирелігійної пропаганди не можна переносити механічні форми і методи антирелігійної роботи. Буде неправильно, якщо ми зараз розпочнемо насаджувати клітини войовничих безбожників. Ви знаєте, що релігійний фанатизм ще сильно живе. Неможливо одразу всю цю справу поламати, і вийти з лекцією чи є Бог, чи нема. Потрібно розпочинати здалека, читати людям лекції з фізики, астрономії, природничих наук, перебудовувати поступово. Наприклад в обласному центрі була прочитана лекція про дарвінізм. Низці вчителів це не сподобалося. Потрібно виваженіше підходити, цікавитися настроями населення, вивчати побут населення. Наприклад в Пробіжнянському районі поблизу райцентру насипаний великий курган з хрестом. Коли я запитав секретаря, що це таке, він відповів, що кілька років тому тут вбили українця, і місцеві йому насипали пам'ятник. Насправді це націоналісти спорудили пам'ятник вбитим петлюрівцям. 17 вересня в них велике свято, а недалеко секретар РК І. Тягнирядно цього не знає, в нього під носом збираються тисячі людей і правлять молебні та вивішують петлюрівський прапор»¹¹⁹².

Секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Груленко, під час наради з партійним активом області наголошував: «на фронті

¹¹⁹⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. П 1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17.

¹¹⁹¹ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. С. 258.

¹¹⁹² ДАТО. Ф. П 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 167.

релігійному, нам потрібно вести виважену роботу з роз'яснення суті релігійної політики радянської влади, щоб ми могли попереджувати виступи що мали місце. Потрібно використовувати більш гнучкі форми агітаційної роботи. У нас бракує сил, лише за допомогою армії можна провести ту роботу, яку ми проводимо. Також потрібно провести відповідну підготовчу роботу з обласним партійним активом»¹¹⁹³.

Про відсутність організованої антирелігійної роботи у західних областях України доповідав керівництву НКВС СРСР заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський¹¹⁹⁴. Зазначимо, що питання трансформації духовного життя сільського населення Східної Галичини постійно перебувало під контролем органів НКВС.

18 липня 1940 р. в оперативному повідомленні 2-го відділу УДБ УНКВС по Львівській області зазначалося, що «з часу приєднання західних областей пройшло вже 10 місяців, за нинішніми часами і подіями термін цілком достатній, щоб з корінням вирвати стару психологію, принаймні у більшості»¹¹⁹⁵.

З другої половини 1940 р. антирелігійна кампанія у селах Східної Галичини активізується. Із шкільних приміщень вилучили всі ікони та розп'яття, повісивши натомість портрети В. Леніна та Й. Сталіна¹¹⁹⁶. Одночасно із проведення антирелігійних мітингів, організації танців у клубах під час посту, тощо, прихильники радянської влади взялися активно руйнувати придорожні та сільські хрести та «фігури»¹¹⁹⁷. У с. Чесник Рогатинського району Станіславської області невідомі знищили три придорожні кам'яні хрести. Селяни підозрювали у цьому діянні місцевих комсомольців¹¹⁹⁸.

Щоб зберегти пам'ятки від руйнування і актів вандалізму, віруючі переносили їх на церковні подвір'я та кладовища, в окремих випадках переховували у лісах.

¹¹⁹³ ДАІФО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 32.

¹¹⁹⁴ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 130.

¹¹⁹⁵ Там само. С. 158.

¹¹⁹⁶ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 49в зв.

¹¹⁹⁷ Там само. Арк. 17 зв.

¹¹⁹⁸ Там само. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 42 зв.

Щоб зупинити таку практику збереження сакральних пам'яток, 15 січня 1941 р. Тернопільський облвиконком КП(б)У прийняв постанову про впорядкування кладовищ в містах і селах. Згідно з текстом документа, церкви заборонили опікуватися станом кладовищ, а відповідальність за їх впорядкування покладалася на виконкоми сільських рад¹¹⁹⁹.

Описуючи духовне життя мешканців Східної Галичини в умовах радянського тоталітаризму, нунцій Орсеніго у листі до Секретаря Стану кардинала Мальйоне, повідомляв: «...пропаганда безбожників розгортається досить інтенсивно, але досі без серйозних результатів. Народ залишається вірним своїй релігії, а в боротьбі з безбожниками жінки відзначаються ревністю і відвагою; вони без вагання виходять назустріч пропагандистам атеїзму й виганяють їх з місцевості»¹²⁰⁰.

Руйнування традиційної духовності галицького селянства привели до того, що чимало прихильників та представників радянських органів місцевого самоврядування із відступом більшовиків у червні 1941 р., були страчені місцевими жителями¹²⁰¹.

Із відступом з території Східної Галичини більшовиків у червні 1941 р. духовні митарства селян не припинилися. У складному протистоянні радянського тоталітаризму та духовного світогляду села наступило нетривале затишшя перед великою бурею. Лідер греко-католиків, передбачаючи прийдешні події, ще влітку 1940 р. зазначив: «радянська влада скоріше або пізніше розгромить нашу церкву. ...все діло, над яким я жертвовно працював через усі літа лежатиме в руїні»¹²⁰².

Релігійна політика нацистів визначалася лише видимою толерантністю до релігійних потреб місцевого населення. В її основі лежала теза А. Гітлера: «Ми повинні уникати, щоб одна церква за-

¹¹⁹⁹ ДАТО. Ф. Р-1833. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 23.

¹²⁰⁰ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність : документи і матеріали 1899–1944. Львів : Свічадо, 1999. Т. 2 : Церква і суспільне питання. Кн. 2 : Листування. С. 907.

¹²⁰¹ Підгайчани у боротьбі за волю України : історично-мемуарний збірник. Тернопіль : Видавництво «Горлиця», 2000. С. 49.

¹²⁰² Гайковський М. Греко-католицька церква як чинник українського державотворення (1946–1996). Берестейська унія (1595–1996) : статті й матеріали. Львів : Логос, 1996. С. 40.

довольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворене на незалежну секту, яка воліє вірити в Бога по-своєму»¹²⁰³.

У Генерал-Губернаторстві розпорядженням Г. Франка створено окремих відділ у церковних справах на чолі зі співробітником гестапо. Одночасно контроль над діяльністю УГКЦ здійснював окремий відділ служби безпеки (СД) в церковних справах, очолюваний у Львові гауптштурмфюрером Г. Кнором¹²⁰⁴.

Поступово у селах Східної Галичини почало налагоджуватися релігійне життя. На початку липня 1941 р., під час проголошення акту про відновлення Української державності, в селах Галичини насипалися символічні могили, на яких встановлювалися хрести. У с. Ямелівці на Львівщині селяни влітку 1941 р. поставили три хрести, на яких були написи: «По щасливім переході німецько-польської війни», «По щасливім побуттю села під большевиками», «По звільненню України від більшовиків»¹²⁰⁵. У с. Дмитровичі на Львівщині 17 серпня 1941 р. відбулося національно-церковне свято, під час якого урочисто було перенесено хрест із храму до приміщення школи¹²⁰⁶.

У донесенні німецької поліції безпеки за жовтень 1941 р. серед іншого зазначалося, що «в районах окупованих німецькими військами, ставлення до церкви слід оцінити як надзвичайно позитивне. Реставрація церкви почалася майже всюди, і, як тільки з'являються священики, відбуваються Служби Божі, які характеризуються численними відвідуваннями»¹²⁰⁷.

Повернення на терени Східної Галичини радянської влади викликало певне сум'яття в духовному середовищі. Настрої вірян до-

¹²⁰³ Веденеев Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 109.

¹²⁰⁴ Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект : наукова монографія. Надвірна, 2010. С. 233.

¹²⁰⁵ ЦДІАЛ. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 59 зв.

¹²⁰⁶ Перенесення хреста з церкви до школи. *Львівські вісті*. 1941. 30 серпня. Ч. 19. С. 2.

¹²⁰⁷ Косик В. М. Україна в Другій світовій війні у документах. Львів, 1998. Т. 2 : Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). С. 32.

волі влучно описують слова єпископа-помічника І. Лятишевського: «наші розрахунки на перемогу німців над радянським Союзом зазнали невдачі, і ми вирішили на перших порах виконувати розпорядження радянської влади, очікуючи, що буде далі»¹²⁰⁸.

А. Шептицький під час зустрічі з духовенством 22 липня 1944 р. говорив «все в руках Бога». Він вірив, що радянська влада змінить ставлення до духовенства¹²⁰⁹.

Уповноважений у справах релігійних культів при РНК УРСР підполковник НКВС С. Даниленко у доповідній записці від 30 серпня 1944 р. категорично застерігав від будь-яких акцій проти УГКЦ у Західній Україні, доки буде жити її предстоятель. Серед іншого автор документа відзначав: «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу не має жоден із голів церковних течій у СРСР. Цьому, у великій мірі сприяли специфічні традиції уніатської церкви, її міцна внутрішня дисципліна, сформована в боротьбі спочатку з православ'ям, потім польськими римокатоликами, майже монопольне становище уніатської церкви в Східній Галичині, а також релігійність широким мас, особливо в селах. Після возз'єднання Західноукраїнських земель з УРСР, в умовах непевності й тривоги перед наступом безбожництва, уніати консолідувались, західники і східняки притихли, замирились»¹²¹⁰.

Із смертю Митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. для греко-католиків знову «обернулася картка історії» і розпочалася нова сторінка стосунків із радянською державою.

На звільнених від нацистів територіях Східної Галичини більшовики одразу намагалися запровадити такий спосіб урядування та суспільний лад, який був у Радянському Союзі до війни¹²¹¹. Відтак супутником насадження радянської свідомості стала активна анти-

¹²⁰⁸ Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ... С. 269.

¹²⁰⁹ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 18.

¹²¹⁰ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан ; за ред. О. Турія. Львів : Вид-во Укр. Католиц. ун-ту, 2005. С. 68.

¹²¹¹ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерини Зарембо. Київ : Наш Формат, 2020. С. 193.

релігійна кампанія, спрямована передовсім на знищення тих символів, що нагадували місцевим селянам про їхнє минуле, слугували національними індикаторами.

На початку літа 1944 р. Тернопільський ОК КП(б)У видав вказівку секретарям РК КП(б)У зняти хрести з «курганів, встановлених українськими націоналістами». 30 червня 1944 р. секретар Тербовлянського РК КП(б)У повідомляв, що на виконання зазначеного розпорядження, 19 червня 1944 р. в усіх селах району проведена роз'яснювальна робота, під час якої були присутні місцеві священики. За його словами, парох с. Сороцьке заявив, що ці хрести встановлені націоналістами з «порушенням наших законів». Подібну заяву зробив настоятель із с. Ілавче. Далі автор документа зазначав, що «населення віднеслося до цієї акції байдуже, протестів з приводу демонтажу христів не було». Відтак, на території району, у всіх селах «хрести з курганів познімали», та встановили обеліски з написами «Борцям за Радянську Україну». На тих курганах, що ще залишилися хрести будуть зняті упродовж 2–3 днів¹²¹². Подібна практика на той час не набула активного поширення.

27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) після заслуховування доповіді завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвина, секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького і секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця про політичну роботу серед населення західних областей УРСР, констатував серйозні недоліки у масово-політичній роботі серед місцевого населення. Керівникам західних областей рекомендували мобілізувати політико-ідеологічні ресурси для пришвидшення радянізації краю¹²¹³.

Натхненні безбожницькою пропагандою, радянські службовці у пориві антирелігійної боротьби іноді вдавалися до вчинення кримінальних злочинів. 30 жовтня 1944 р. поблизу с. Городок Заліщицького району Тернопільської області, завідувач райконтори «Заготскот» М. Івашков, побачивши при дорозі березовий хрест, прикрашений вінком із квітів, зупинив підводу, підійшов до нього та зняв з нього вінок. Потім підбіг до однієї із жінок, що працювали

¹²¹² ДАТО. Ф. П-25. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 41.

¹²¹³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Изд. 9-е доп. и испр. Москва, 1985. Т. 7. (1938–1945). С. 526–531.

в полі, і запитав, хто поставив хреста. Не дочекавшись відповіді, застрілював її з автомата. Після цього його попутники з автоматів розстріляли двох інших жінок, що випадково стали свідками злочину. У результаті службової перевірки, злочинців виключили з лав КП(б)У та притягнули до кримінальної відповідальності¹²¹⁴.

Наведені факти мали, на щастя, не масштабний характер, оскільки радянська влада не вдавалася до подальших радикальних антирелігійних кроків. У доповідній записці секретаря Золочівського РК КП(б)У Львівської області зазначалося, що на кінець 1945 р. «по селах району до цього часу стоять бандерівські могили з хрестами, з яких лише знято тризуби»¹²¹⁵.

8 березня 1946 р. у м. Львів радянська влада інспірувала проведення церковного Собору УГКЦ, під час роботи якого частина духовенства проголосила про приєднання греко-католицьких парафій до Російської православної церкви. Ця подія викликала широкий резонанс серед віруючих, проте більшість селян намагалися підтримати своїх парохів та зберегти храми і релігійні пам'ятники.

Новий наступ на духовне життя галицьких селян розпочався у 1948–1949 рр., що було пов'язано із хвилею колективізаційних процесів у регіоні та черговим витком впровадження радянського способу життя у краї. Заступник голови РМ СРСР К. Ворошилов рекомендував обмежити активну діяльність релігійних спільнот та відкриття нових культових споруд. Подібні дії він порівнював із роздмухуванням тліючої головні. У цей час в Україні у владних колах почала ширитися думка, що робота уповноважених у справах релігійних культів має спрямовуватися на руйнування релігії та церкви, і що це все має відбуватися таємно від віруючих та духовенства¹²¹⁶.

25 квітня 1949 р. Станіславським ОК КП(б)У видано директиву № 02/150, у якій наказували секретарям РК КП(б)У демонтувати релігійні символи на території районів¹²¹⁷.

¹²¹⁴ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 82.

¹²¹⁵ Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 203.

¹²¹⁶ Одинцов М. Хождение по мукам 1939–1954. *Наука и религия*. 1990. № 8. С. 19–21.

¹²¹⁷ ДАІФО. Ф. 388. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 145.

Чернелицький РК КП(б)У Станіславської області листом від 16 червня 1949 р. повідомляв ОК, що на виконання депеші розроблено план, зняття всіх хрестів та ліквідації каплиць на полях, дорогах, а також хрестів, винесених за огорожу церков. Як зазначено у документі, «болісної реакції місцевого населення не буде, оскільки молодь не надає цьому особливого значення»¹²¹⁸.

Секретар Кутського РК КП(б)У Станіславської області повідомляв ОК КП(б)У, що на території району є 31 капличка, 30 з яких періодично використовуються. У документі зазначено, що 21 капличка розташована поблизу доріг, 10 – біля культових споруд. На території району зафіксовано 105 хрестів. У справі ліквідації хрестів, зазначав, що «у першу чергу зносяться ті, що розташовані поблизу шкіл та клубів. Згодом приступимо до демонтажу тих, що розташовані поблизу доріг та на території приватних садиб»¹²¹⁹.

Практика руйнування релігійних символів викликала значне незадоволення селян, через що пам'ятки здебільшого перестали руйнувати публічно, віддаючи перевагу нічним вилазкам прорадянських активістів. Саме на цей час припадає найбільша кількість зруйнованих релігійних символів у селах Східної Галичини.

Щоб зберегти пам'ятки від знищення, частина селян переносили хрести та фігури на свої обійстя, іноді ховаючи їх у господарських приміщеннях.

З відновленням незалежності Української держави сакральні символи були повернені на свої місця, а більшість зруйнованих – відновлені.

Можемо констатувати, що упродовж кількох століть галицькі селяни витворили цілу культуру збереження історичної пам'яті за посередництва релігійних символів. В епоху середньовіччя хрести виконували суто символічну функцію означення меж землеволодінь та орієнтирів на шляхах. Згодом сакральні символи почали використовуватися для вшанування пам'яті зруйнованих воєн сіл та містечок. У ХІХ ст. хрести виконували роль збереження пам'яті про визначні події краю, як, скажімо, ліквідація кріпацтва.

Частина сакральних знаків ставилася у полях та селах як офіра всевишньому для того, щоб добре велося господарство, що по-

¹²¹⁸ ДАІФО. Ф. 388. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 173.

¹²¹⁹ Там само. Арк. 145.

родило певну обрядовість із їх вшанування, особливо під час святкування Трійці.

З приходом радянської влади на терени Східної Галичини, одним із напрямів насадження нового світогляду стала боротьба з релігійними символами. Якщо у перші тижні активних поборників релігії вище партійне керівництво стримувало, то з середини 1940 р. розпочинається цілеспрямована політика знищення цих пам'яток, щоб якомога швидше зруйнувати пам'ять про минуле. Найперше сакральні пам'ятки були вилучені зі шкільних приміщень та прилеглих до освітніх закладів територій, щоб молодь не піддавалася «шкідливому впливу релігії». На перешкоді реалізації задуманого став початок німецько-радянської війни.

Нацистські окупанти не надавали особливої уваги антирелігійній боротьбі, що дало змогу на якийсь час відновити зруйновані символи, а подекуди встановити нові меморіальні знаки, присвячені вшануванню пам'яті жертв радянського терору.

Із поверненням у 1944 р. радянської влади розпочалася нова хвиля боротьби із релігійними символами. Як результат, у селах Східної Галичини, значна частина пам'яток була зруйнована, проте частину вдалося врятувати завдяки небайдужості людей.

Із відновленням незалежності України, більшість цих пам'яток, були повернені на свої місця, чи відновлені. Це свідчить про те, що тоталітарній ідеології не вдалося витіснити історичну пам'ять мешканців Східної Галичини.

Поданий у публікації матеріал лише окреслює напрями майбутніх історичних досліджень сакральних пам'яток Східної Галичини у контексті вивчення регіональних аспектів формування історичної пам'яті.

*Володимир Старка,
Богдан Баран*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Агітпункт – агітаційний пункт
б/п – безпартійний
БСМ – бригада сприяння міліції
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський комуністичний союз
молоді
ВО – виборчий округ
ВР – Верховна Рада
год – година
ДАЗО – Державний архів Закарпатської області
Держбанк – Державний банк
КП(б)У – комуністична партія більшовиків України
КПЗУ – Комуністична партія Закарпатської України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
м. – місто
МДБ – міністерство державної безпеки
міськом – міський комітет
МТС – машинно-тракторна станція
НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – народний комісаріат державної безпеки
НРЗУ – Народна Рада Закарпатської України
НСШ – неповна середня школа
ОК, окружком – окружний комітет
РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських
Соціалістичних Республік
с. – село
СМЕРШ – з гасла «Смерть шпигунам!», відділ контррозвідки
народного комісаріату оборони СРСР
СМЗУ – Спілка молоді Закарпатської України
СНК – сільський народний комітет
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФМК – фанерно-меблевий комбінат

хв – хвилина

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських
об'єднань

Центрвиборчком – центральна виборча комісія

ЦК – Центральний Комітет

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної
партії (більшовиків)

Наукове видання

**Повсякденне життя населення
західних земель України
у перші повоєнні роки
(1944–1953)**

Літературний редактор – Г. Шестакова

Технічний редактор – Т. Шутова

Макетування та верстка – Н. Ковальчук

Дизайн обкладинки – А. Юдашкіна

Редагування англomовних текстів – Т. Лазуткіна

Видавництво «Ліга-Прес»

Вул. Кастелівка, 9, Львів, 79012, Україна

Вул. Любіцька, 44, Торунь, 87-100, Польща

Надруковано у видавництві «Ліга-Прес»

Здано до друку: 26 травня 2021 року.

Наклад 150 примірників

Scientific publication

**Everyday Life of the Population
of the Western Lands of Ukraine
in the First Postwar Years
(1944–1953)**

Literary editor – G. Shestakova

Technical editor – T. Shutova

Layout – N. Kovalchuk

Cover design – A. Yudashkina

Editing English texts – T. Lazutkina

Publishing house "Liha-Pres"
9 Kastelivka str., Lviv, 79012, Ukraine
44 Lubicka str., Toruń, 87-100, Poland

Printed by the publishing house "Liha-Pres"
Passed for printing: May 26, 2021.
A run of 150 copies.